

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 19320-9120 ПР
від 05.07.2012

Передплатний індекс –
99881

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпропетровськ,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

**ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО
ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС**

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА,
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

**6-1
2014**

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку Вченою
радою Дніпропетровського
гуманітарного університету
(протокол № 10 від 08.08.2014 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Коваленко В.В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Костицький М.В. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Тацій В.Я. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, президент Національної академії правових наук України;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

Антонов К.В. – доктор юридичних наук, професор;
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гіжевський В.К. – кандидат юридичних наук, професор;
Іщенко А.В. – доктор юридичних наук, професор;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Константинов С.Ф. – доктор юридичних наук, доцент;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Олефір В.І. – доктор юридичних наук, професор;
Макаренко Є.І. – кандидат юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, доцент

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БАЩУК С. Г.,
здобувач кафедри теорії держави і права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 34.023

**ПРАВОВА АКТИВНІСТЬ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ**

Автор констатує, що не номінальна, а реальна демократія вимагає не тільки загального виборчого права й гарантій свободи. У статті доводиться, що умовою утвердження демократичного політичного режиму стає активність громадян у публічній (суспільній) сфері, використання ними можливостей, окреслених правом.

***Ключові слова:** свобода, правова активність, демократія, самовираження, право на демократію.*

Автор констатирует, что не номинальная, а реальная демократия требует не только всеобщего избирательного права и гарантий свободы. В статье доказывается, что условием утверждения демократического политического режима становится активность граждан в публичной (общественной) сфере, использование ими возможностей, очерченных правом.

***Ключевые слова:** свобода, правовая активность, демократия, самовыражение, право на демократию*

The author states that it is not nominal and real democracy requires not only universal suffrage and freedom guarantees. There is proved that the condition approval of a democratic political regime is active citizens in public (public) administration, using of the opportunities outlined by law.

***Key words:** freedom, legal activity, democracy, self-expression, right to democracy.*

Вступ. Свобода є ядром людської особистості. І хоча термін «свобода» належить до найменш визначених у колі розпливчастих понять, що вживаються для позначення проблем, пов'язаних з устроєм суспільства [1, с. 201], уряди й народи згодні з важливістю тих цінностей, що названі демократією чи свободою, чи верховенством права, хоча вони можуть мати розбіжності, і навіть глибокі, щодо того, як саме ця цінність має бути визначена [2, с. 16].

Для людини важливо «відчути подих свободи, дихати вільно, жити без страху й не за неправдою. Люди бажать свободи й виявляють готовність щось зробити, щоб вона була. Не тільки для себе, але й для інших» [3, с. 6]. Вона наділяє осіб гідністю самовизначення й здатністю бути відповідальним суб'єктом [4, с. 128; 5, с. 16]. Прагненню людини до самовираження, самореалізації відповідає демократія, вона є

стимулом до ініціативи, до свободи. Саме тому «основною загальноцивілізаційною закономірністю розвитку суспільних відносин є рух до більшої свободи, рівності все більшої кількості людей» [6, с. 125]. Тому важливим завданням сьогодні є визначення ролі правової активності як прояву свободи людини в умовах демократичного державно-правового режиму.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення взаємозв'язку між рівнем правової активності суб'єктів права й утвердженням демократичного державно-правового режиму, а також розвитком громадянського суспільства.

Результати дослідження. Концепція свободи, яка історично пов'язана з обмеженням сваволі влади, насамперед державної, з'являється в епоху Відродження й Реформації, хоча її зародження відбувається значно раніше [7, с. 18]. Історичний і державний досвід переконливо свідчить, що демократія нерозривно пов'язана зі свободою, зі здатністю протистояти гнобленню й бюрократії [8, с. 23]. Ідея демократії ґрунтується на просвітницькому переконанні, що всі люди здатні бути вільними й водночас відповідальними, беручи на себе частку прерогатив і тягарів влади. Демократія можлива, адже всім людям притаманні раціоналізм і здатність проймається спільною метою та йти за нею. Демократія вимагає свободу. Найбільш «типова» людська властивість – здатність до самостійного вибору – стає все більш важливою характеристикою сучасного суспільства, що надає йому гуманістичну орієнтацію. Синдром індивідуалізму, незалежності й самовираження сприяє виникненню й збереженню демократичних інститутів. Зв'язок між задоволеністю життям й відчуттям власної свободи вибору існує повсюдно, оскільки прагнення до самостійного вибору вкорінено в людській психології.

Принцип універсальності прав людини стверджує, що всі люди мають певні права. Замість людей може бути названо всіх осіб, усіх розумних істот або щось на кшталт цього [9, с. 34]. Принцип автономії працює у двох напрямках. Як у напрямку приватної автономії, так і в напрямку автономії публічної. Сутність приватної автономії полягає в індивідуальному виборі та в реалізації власної концепції блага. Публічна автономія визначається шляхом колективного вибору та через реалізацію політичної концепції про те, що є правильним і що є благом. У публічній автономії права людини й демократія неминуче пов'язані [10, с. 73].

Близькими до наведених були роздуми про значення свободи для політично організованого суспільства такого вітчизняного вченого, як М. Ковалевський. Своє розуміння свободи він вбачає в злитті в єдине ціле двох станів свободи людини – свободи політичної й свободи особистого самовизначення. Стверджує про необхідність безумовного поєднання цих двох начал і розуміння цієї єдності визначальною ознакою правової держави. М. Ковалевський наголошує на неутручанні держави в приватне життя й діяльність людини, хоч розуміє, що абсолютно ізолювати людину від держави неможливо. Оскільки в людини й держави існують взаємні обов'язки, тому вчений увагу зосереджує на формі вимоги виконання потреби. Така форма виступає засобом, за якого досягається виконання обов'язку перед державою й при цьому не порушуються права й свободи [11, с. 756].

Така свобода особистого вибору зумовлює появу ідеї правомочності (усвідомленні власного права), тобто соціально гарантованої можливості самостійно домагатися щастя й добробуту [12, с. 350]. Ідея правомочності, або усвідомлення свого права, виступає динамічною антитезою патерналістському співчуттю, яке принижує й ображає людей. Воно порушує право людини на лаври від власної самореалізації. Правова установка передбачає суб'єкта, який понад усе цінує незалежність і сповідує правила чесності (еквівалентності). Завдяки цьому найбільш важливі смисли права – незалежність (автономія) і чесність у виконанні домовленостей (еквівалентність у відносинах) – виявляються особистими якостями такого суб'єкта [12, с. 353]. Визнання ідеї права як невідчужуваної свободи здійснюється від зворотного – шляхом живого уявлення тягара й непристойності невірального існування.

Демократія починається не там, де народ на словах визнається джерелом політичної влади, а там, де створено систему, що забезпечує громадянам реальну участь у владі й контроль над нею [13, с. 12]. Демократія, за досить образним висловлюванням, є наділенням свободи законним статусом, а отже, демократичні принципи можуть використовуватися: 1) у системі державних відносин; 2) під час формування й функціонуванні різноманітних організацій людей (від сім'ї й школи до різного роду течій і політичних партій); 3) демократія може існувати як політична й соціальна цінність у вигляді прав людини [13, с. 19].

Слід зазначити, що історично боротьба за демократію й боротьба за основні свободи дуже часто були невіддільними. Адже повною мірою опанувати свої права людина може за наявності повноцінної свободи. Повноцінність свободи постає як безумовна відсутність будь-якого пригноблення й залежності, як фізичної, так і моральної. Реалізація прав людини, її рівень, умови, якості є похідними від особистої волі людини. За таких умов реалізація прав постає формою відтворення самої людини, її духовної, громадської, культурної, фізичної особливостей, її уявлення про себе й оточуючий світ, ставлення до інших людей, суспільства й держави.

Демократія, як і свобода, – це суперечливий у своїй основі концепт (*essentially contested concept*). Демократія народилася з індивідуалістичної концепції суспільства, відрізняючись від органічної концепції, яка переважала в античному періоді та в подальші часи й згідно з якою ціле має пріоритет над своїми частинами. Натомість індивідуалістична концепція розуміє кожен форму суспільства, надто політичного суспільства, як певний штучний продукт, сформований волею індивідів.

Суверенність індивіду зумовлює його активність, адже «свобода для індивіда не означає нічого, якщо не зумовлює права дотримуватись лінії поведінки та обстоювати погляди, що не мають схвалення більшості». Він отримує можливість брати участь у політичному житті, яка є неопцієнною завдяки можливостям, які вона дає для саморозвитку. Демократія зміцнює громадянську чесноту серед простолюдю завдяки, за висловом Д. Мілля, «максимуму цілющого впливу свободи на характер». Участь у політичному житті – не просто вибори представника, а безпосередня участь на місцевому рівні – надоумить і вдосконалив людей, навчивши їх дисципліни, наточивши їхній розум і навіть сформувавши їхню мораль. Отже, мислитель звертає увагу на те, що є «моральний аспект такого виховання, якому сприяла б участь, бодай епізодична, кожного окремого громадянина у виконанні державних функцій. Якщо його залучено виконувати їх, він має вирішувати щось пов'язане з інтересами інших людей; у разі, якщо домагання різних людей суперечать одне одному, він має уникати будь-якої упередженості. Щокроку він має дотримуватись тих принципів та правил, що сприяють досягненню спільного добра. Звичайно, з ним разом працюють люди, більш обізнані з цими проблемами. <...> Індивід починає відчувати себе членом суспільства, і все, що корисне суспільству, починає вважати корисним для себе» [14, с. 175–176].

Отже, демократія вимагає не тільки загального виборчого права й гарантій свободи. Вона потребує активної участі громадян у публічному житті суспільства, їх самореалізації в тому просторі, що їм надає свобода. Це твердження є надзвичайно актуальним. «Навіть коли загальне виборче право вже утверджене, а всенародні вибори стають головним елементом політичної системи, демократії ще далеко до повної реалізації. <...> На Заході від часів «холодної війни» ми успадкували ледаче припущення, мовляв, якщо уряд країни не комуністичний або якщо державу не очолює безперечний диктатор, то в тій країні існує демократія. Але ми маємо обстоювати набагато суворішу та вимогливішу концепцію демократії, ніж та, на яку спираються ці легковажні міркування. Принагідних більш або менш вільних виборів самих по собі аж ніяк не досить, щоб правити за «критерій» демократії» [15, с. 6]. Протягом інтервалів між виборами громадяни можуть намагатися вплинути на державну політику, проявивши активну позицію й вдавшись до

широкого спектру інших посередників: об'єднань за певними інтересами, суспільних рухів, місцевих угруповань, клієнтурних структур і т. ін. Іншими словами, сучасна демократія пропонує цілу сукупність конкурентних процесів і шляхів для вияву інтересів і цінностей, як громадських (associational), так і партійних (partisan); як функціональних, так і територіальних; як колективних, так і індивідуальних. Усі вони є складовими елементами демократичної практики. Крім того, активна позиція зумовлює «готовність населення відреагувати на будь-яке відхилення з боку діючої влади від вимог верховенства права, стандартів good governance, концепції позитивних зобов'язань держави у формі мирного спротиву. І чим вищою є ця готовність, тим нижчою є вірогідність того, що колись доведеться звернутися до повстання або навіть до революції» [15, с. 6].

Саме тому вільний простір для реалізації активності громадян у публічному житті суспільства є необхідною умовою існування демократії. «Адже слід нагадувати собі, що в багатьох ситуаціях і в багатьох аспектах суспільство не просто поділяється на дві частини (більшість і меншість) а є фактично конгломератом меншостей, жодна з яких не може мати демократичних претензій на панування, а отже, кожна повинна навчитися жити разом з іншими. Вона потребує основи у вигляді не тільки спільних цінностей, а й спільного досвіду, щоб люди ототожнювали себе з політичною системою, до якої вони належать, і могли довіряти її процедурам та їхнім наслідкам. Це означає не тільки те, що народ має сприймати й відчувати справедливість таких процедур. Не менш необхідно, щоб жодна значна меншина не відчувала, що її послідовно не допускають до влади й впливу; щоб групи та індивіди розуміли, що вони приблизно рівні за своєю спроможністю впливати на результати визначення політичного курсу спільноти, і щоб ці результати втілювали те, що люди вважають за спільний інтерес суспільства, а не були просто наслідком поєднання або рівноваги інтересів різних конкретних організованих груп чи якимись окремими інтересами» [15, с. 43].

Це дає підстави окремим вченим навіть говорити про «право на демократію» на основі забезпеченої правом свободи, завдяки чому, як вони не безпідставно наполягають, ми здобуємо можливість зрозуміти демократію лише як один з аспектів більш широкого права на участь у громадському житті, що не обмежується демократичними виборами: протилежне перетворює поняття права в ілюзію з трагічними наслідками для демократії. Публічна автономія шляхом використання права на участь реалізується щоразу, коли індивід активно залучений до прийняття норм у найширшому сенсі цього слова – до формування конституції, законодавства або прийняття адміністративних законів. Особи можуть використовувати своє право на участь у приватних об'єднаннях, що займаються громадськими інтересами, наприклад неурядові організації, у самоврядуванні, у громадській сфері або брати участь у виборах та інших формах безпосередньої демократії [16, с. 66].

Вказані тенденції знайшли відображення у формуванні концепції демократії індивідів на протигагу традиційній демократії організацій [17, с. 15]: «демократія рівності», що асоціюється з «рівною доступністю» благ і послуг, з насадженням стандартних еталонів і норм, поступається місцем новому образу демократії – «демократії свободи», адже «особа є вільною, коли її життя та її рішення залежать від неї, а не від дії будь-яких зовнішніх сил. Вона ніби є власним законодавцем; вона самостійно визначає сферу своєї негативної свободи. Однак її здійснення в умовах суспільства можливе лише через спільні дії цієї особи з іншими особами» [7, с. 18–19]. За такої концепції все більш соціально значущими виступають такі цінності, як автономія, самобутність, самовизначення, самодіяльність.

Наведеним вище тезам найбільш повною мірою відповідає концепція партиципаторної демократії (англ. participate – участь), що була розроблена сучасними політологами К. Пейтманом (автором терміна «демократія участі» й книги «Участь і демократична теорія», 1970 р.), К. Макферсоном, Дж. Циммерманом, Н. Боббіо, П. Бахрахом,

Б. Барбером і деякими іншими. Сутність цієї теорії передбачає активну участь громадян в обговоренні й прийнятті рішень щодо головних питань суспільного життя. Свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнутими тільки в партиципаторному суспільстві, яке вдосконалює почуття політичної ефективності й сприяє прояву турботи про колективні вимоги. У такому суспільстві громадяни добре інформовані, зацікавлені у своїй високій активності в суспільному житті. «Пряма демократія вимагає не просто участі, а громадянської підготовки й громадянських чеснот для ефективної участі в обговоренні й прийнятті рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни це не просто приватні індивіди, що діють у приватній сфері, а добре інформовані громадські особи, що віддалилися від своїх суто приватних інтересів настільки, наскільки суспільна сфера віддалена від приватної» [16, с. 27].

Необхідність активності в публічній сфері більшості громадян у партиципаторній моделі пояснюється тим, що зниження рівня їх участі в підсумку призведе до «тиранії меншості» (еліти). Протистояти авторитарному тиску зверху здатна лише сильна влада знизу. У цьому випадку благо народу може бути досягнуто тільки в разі забезпечення загальної рівності, яка полягає в тому, що всі громадяни обов'язково щоденно займаються прийняттям рішень, а не тільки мають рівні можливості участі. У партиципаторній моделі політична участь розглядається не як засіб для досягнення певної мети, що є цілепокладанням, тобто містить ціль у собі, оскільки тільки така участь сприяє інтелектуальному й емоційному розвитку громадян. Активна залученість громадян до демократичного процесу є одночасно й умовою, й виразом свободи.

Висновки. Викладене вище дозволяє констатувати, що не номінальна, а реальна демократія вимагає не тільки загального виборчого права й гарантій свободи. Вона потребує активної участі громадян у публічному житті суспільства, їхньої самореалізації в тому просторі, що їм надає свобода. Відповідно, умовою утвердження демократичного політичного режиму стає активність громадян у публічній (суспільній) сфері, використання ними можливостей, окреслених правом. У свою чергу вказана тенденція є не тільки необхідною умовою існування демократії: вона є також об'єктивно зумовленим проявом поширення цінностей самовираження, що спонукає людей вимагати створення інститутів, які дозволяють їм діяти за власним вибором, не тільки в приватному, але й у суспільному житті, боротися за свої громадянські й політичні права. Це зумовлює актуальність звернення до поняття правової активності.

Список використаних джерел:

1. Парето В. Трансформация демократии / В. Парето. – пер. с итал. – М. : Территория будущего, 2011. – 208 с.
2. Дворкін Р. Верховенство права / Р. Дворкін // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 15–23.
3. Шестидесятники / сост. М. Барбакадзе. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2007. – 208 с.
4. Finnis J. Natural Law and Natural Rights / J. Finnis. – 2nd ed. – New York, 2011. – 500 p.
5. Горн Н. Права людини: філософське обґрунтування та юридичний вимір / Н. Горн // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 13–32.
6. Летнянчин Л. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л. Летнянчин. – Х., 2002. – 211 с.
7. Погребняк С. Основоположні принципи права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2009. – 36 с.
8. Баранов Н. Современная демократия: эволюционный подход / Н. Баранов ; Балт. гос. техн. ун-т. – СПб., 2007. – 208 с.

9. Nino C. The Ethics of Human Rights / C. Nino. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – 336 p.
10. Алексі Р. Теорія дискурсу та права людини / Р. Алексі // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 73–98.
11. Ковалевский М. Государственное право европейских государств / М. Ковалевский // История политических и правовых учений : [хрестоматия для юридических вузов и факультетов] / под общ. ред. Г. Демиденко. – Х. : Факт, 1999. – 1079 с.
12. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления: [монография] / С. Максимов ; Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
13. Давлетшина Н. Демократия, государство и общество : [учеб. пособие] / Н. Давлетшина, Б. Кимлика, Р. Кларк, Д. Рэй. – М. : Инст. пед. систем, 1995. – 302 с.
14. Мілль Д. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок / Д. Мілль ; пер. з англ. Є. Мірошниченка, В. Єрмоленка, В. Триліса. – К. : Основи, 2001. – 464 с.
15. Погребняк С. Сопротивление угнетению. Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) / С. Погребняк, Е. Уварова // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 2. – С. 4–61.
16. Кірсте С. Право людини на демократію як наріжний камінь права / С. Кірсте // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 51–72.
17. Лапин Н. Проблема социокультурной трансформации / Н. Лапин // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С. 3–17.

ГУБСЬКА А. В.,
провідний науковий співробітник
(Національна академія
прокуратури України)

УДК 343.163

ПРОКУРОРСЬКЕ РЕАГУВАННЯ НА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

У статті проаналізовано нормативно-правове забезпечення та види прокурорського реагування на порушення законодавства, виявлені за наслідками перевірок з питань виконання судових рішень. Визначено також основні напрямки діяльності прокурора у цій сфері, на яких можливо застосування заходів реагування.

Ключові слова: прокурор, рішення суду, виконавче провадження, перевірка порушення законів, реагування прокурора, постанова прокурора, подання, позовна заява.

В статье проанализированы нормативно-правовое обеспечение и виды прокурорского реагирования на нарушения законодательства, выявленные по результатам проверок исполнения судебных решений. Определены также основные направления деятельности прокурора в этой сфере с возможным применением мер прокурорского реагирования.

Ключевые слова: прокурор, решение суда, исполнительное производство, проверка нарушения законов, реагирование прокурора, представление, исковое заявление.

The article is devoted to the analysis of legal providing and prosecutors reaction to revealed law violations during inspection of implementation of court decisions. Also this article are certain main directions of prosecutors activity in this sphere, where public prosecutors react to revealing violation.

Key words: *public prosecutor, judgment, enforcement procedure, inspection of law violations, prosecutors reaction, prosecutors resolution, prosecutors ruling, statement of claim.*

Вступ. Виконання рішення суду є самостійною й невід'ємною складовою права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Однак національна статистика щодо невиконаних судових рішень красномовно свідчить про існування в Україні внутрішньої проблеми з їх виконанням, яка викликає обґрунтовані нарікання в суспільстві й вже вийшла за межі країни. У зв'язку з невиконанням рішень національних судів громадяни звертаються до Європейського суду з прав людини із сотнями заяв. Виплати справедливої сатисфакції за такі порушення обходиться державі чималих коштів, а Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях констатує про відсутність в Україні ефективного механізму контролю за виконанням судових рішень. Така ситуація є загрозовою, оскільки може створити у представників інших європейських країн враження, що Україна порушує взяті на себе міжнародні зобов'язання, а також призвести до втрати державою статусу в міжнародних товариствах і організаціях.

Одним з дієвих механізмів в системі захисту та відновлення порушених прав громадян та держави на стадії виконання судових рішень є реагування прокурора на виявлені під час проведення перевірок порушення законодавства у цій сфері. Від того, наскільки ефективно прокурори реагують на такі порушення, залежить реальний вплив на зміцнення законності на даному напрямі.

З огляду на це набуває актуальності питання підвищення ефективності прокурорського реагування при здійсненні діяльності з питань захисту прав та інтересів громадян і держави при виконанні судових рішень.

Дослідженню питань діяльності прокурора, у тому числі у цій сфері, присвячена значна кількість наукових праць. Зокрема, ці питання вивчалися Ю.В. Білоусовим, М.М. Говорухою, К.В. Гусаровим, В.В. Долежаном, Ю.М. Дьомінім, Т.О. Дунасом, І.М. Козьяковим, М.В. Косютою, М.Й. Курочкою, І.Є. Марочкінім, О.Р. Михайленком, М.І. Мичко, Г.П. Середою, В.В. Сухоносом, В.Я. Тацієм, Ю.С. Шемшученком, М.К. Якимчуком та іншими.

Однак у зв'язку з розвитком суспільства та процесами, пов'язаними з реформуванням прокуратури та визначенням її функцій (зокрема здійснення функції нагляду за додержанням і застосуванням законів), виникають дискусійні питання щодо статусу прокурора у виконавчому провадженні та вжиття заходів реагування на виявлення порушення законодавства з питань виконання судових рішень за наслідками проведених наглядових перевірок.

Постановка завдання. Наглядовою діяльністю прокурора щодо додержання законодавства при виконанні судових рішень має бути охоплено усе коло суб'єктів, які згідно із законом уповноважені на їх виконання, а саме: державні виконавці при проведенні ними виконавчих дій; керівники служби органів державної виконавчої служби при здійсненні ними контролю за законністю виконавчого провадження; учасники виконавчого провадження та особи, які залучаються до проведення виконавчих дій; органи, які виконують рішення про стягнення коштів, зокрема органи виконавчої, казначейської та фіскальної служб, банківські, кредитно-фінансові та інші установи. Крім того, прокурорський нагляд у цій сфері поширюється також і на органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування й державного контролю, а також на інші державні органи,

установи та організації з питань законності та повноти вжитих ними заходів, спрямованих на виконання постановлених на їх користь судових рішень.

Основною формою наглядової роботи прокурора є проведення перевірок додержання й застосування законів на відповідних напрямках прокурорської діяльності. У ході їх проведення прокурори шляхом виконання комплексу організаційних, процесуальних та інших дій і заходів виявляють і попереджають правопорушення, встановлюють обставини, що їм сприяли, а за їх наслідками вирішують питання про притягнення винних осіб до юридичної відповідальності, відшкодування завданих збитків, тобто вживають заходи реагування в межах повноважень органів прокуратури. У статті досліджуються форми реагування прокурора на виявлені порушення законодавства з питань виконання судових рішень, комплексне застосування яких сприятиме реальному захисту та поновленню прав та інтересів громадян у цій сфері.

Результати дослідження. Відповідно до п. 14.7 наказу Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 року № 6 «Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень» при виявленні в ході здійснення захисту інтересів громадян та держави при виконанні судових рішень порушень закону в діяльності органів, установ та організацій, а також у діях фізичних осіб прокурор зобов'язаний вживати заходи щодо їх усунення відповідно до повноважень, визначених Законом України «Про прокуратуру» [1].

В залежності від характеру виявлених порушень закону формами прокурорського реагування можуть бути:

- 1) внесення подання;
- 2) ініціювання у встановленому законом порядку притягнення особи до дисциплінарної, адміністративної відповідальності;
- 3) складання протоколу про адміністративне правопорушення;
- 4) початок досудового розслідування;
- 5) звернення до суду в передбачених законом випадках.

Право прокурора на внесення подання передбачене ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», яка визначає подання як акт реагування прокурора на виявлені порушення закону з вимогою (вимогами) щодо усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяли; притягнення осіб до передбаченої законом відповідальності; відшкодування збитків; скасування нормативно-правового акта, окремих його частин або приведення його у відповідність із законом; припинення незаконних дій чи бездіяльності посадових осіб.

Так, у разі виявлення прокурором порушень у діяльності службових осіб органів державної виконавчої служби, а також посадових осіб підприємств, установ, організацій, які допустили порушення діючого законодавства при виконанні судового рішення, за невиконання або неналежне виконання ними своїх службових обов'язків, при відсутності підстав для притягнення до інших видів відповідальності вноситься подання про усунення порушень та притягнення винних осіб до дисциплінарної відповідальності.

Ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» містить загальні вимоги до подання, в якому прокурор може вказати всі виявлені ним порушення, встановлені причини та умови їх вчинення, а також зазначити про необхідність вжиття заходів щодо їх усунення. П. 12.3 наказу Генерального прокурора України від 7 листопада 2012 року № 3 «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів» конкретизовано, що у поданнях обов'язково зазначається особу, яка допустила порушення закону, його зміст та порушену норму, а також необхідність та строк вжиття посадовою особою або органом відповідних заходів [2]. При внесенні подання прокурор забезпечує також контроль за своєчасністю та повнотою його розгляду заходів, у тому числі шляхом проведення контрольних перевірок.

У разі відхилення подання в цілому чи частково або неповідомлення прокурора про результати розгляду подання, прокурор може звернутися до суду з позовом в порядку, передбаченому ч. 5 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру».

Під поняттям «позов прокурора в порядку, передбаченому частиною 5 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»», слід розуміти звернення уповноваженого прокурора про захист прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах у разі відхилення внесеного ним подання в цілому чи частково або неповідомлення прокурора про результати розгляду подання, а також якщо подання не вносилося. Ці позови за своєю правовою природою не є представницькою діяльністю, прокурор сам виступає позивачем, використовуючи від імені держави свій статус суб'єкта владних повноважень для оскарження правових актів, дій чи рішень інших суб'єктів владних повноважень. Подаючи позов як суб'єкт владних повноважень, прокурор реалізує власну компетенцію [3, с. 50].

При зверненні з таким позовом прокурор може заявляти вимоги щодо:

1) визнання незаконним нормативно-правового акта відповідного органу повністю чи в окремій його частині;

2) визнання протиправним рішення чи окремих його положень щодо скасування або визнання нечинним рішення чи окремих його положень;

3) визнання протиправними дій чи бездіяльності, зобов'язання вчинити певні дії або утриматися від вчинення певних дій.

З такими ж позовними вимогами прокурор може звернутись до суду й у випадках, коли подання не вносилося, тобто невнесення прокурором подання щодо рішення, яке суперечить закону, не позбавляє його права на звернення до суду з позовом.

Для звернення прокурора з позовом до суду встановлюється 15-денний строк, що обчислюється з дня одержання повідомлення про відхилення подання або в разі неповідомлення прокурора про результати розгляду подання з дня закінчення визначеного прокурором строку для його розгляду.

При встановленні у діяннях винної особи ознак адміністративного правопорушення прокурором виноситься мотивована постанова про ініціювання притягнення особи до адміністративної відповідальності, яка підлягає направленню повноважній посадовій особі або відповідному органу. Такі повноваження застосовуються при виявленні фактів невиконання законних вимог державного виконавця щодо усунення порушень законодавства про виконавче провадження, несвоєчасного подання або неподання звітів про відрахування із заробітної плати та інших доходів боржника, неподання або подання недостовірних відомостей про доходи й майновий стан боржника, неповідомлення боржником про зміну місця проживання або місця роботи (отримання доходів). У таких випадках винні особи притягуються до відповідальності за ст. 188 КУпАП.

Загальні вимоги до постанови про ініціювання притягнення особи до адміністративної відповідальності передбачені ст. 24 Закону України «Про прокуратуру». Постанова про ініціювання притягнення особи до адміністративної відповідальності підлягає розгляду уповноваженою посадовою особою або відповідним органом у 10-денний строк з дня її надходження, якщо інше не встановлено законом.

У разі невиконання законних вимог прокурора або ухилення від їх розгляду прокурором порушується питання про відповідальність посадових осіб згідно з вимогами КУпАП (статті 185, 185). При складанні протоколів про адміністративне правопорушення враховуються вимоги щодо таких документів, викладені у ст. 256 КУпАП.

За результатами прокурорської перевірки при виявленні фактів вчинення посадовими особами органів державної виконавчої служби, а також державними службовцями інших установ, які перевірялись, дій, зазначених в статтях 1, 4 Закону України «Про засади запобігання й протидії корупції», вони на підставі складеного прокурором протоколу можуть бути притягнуті судом до адміністративної відповідальності у разі, коли вчинене ними діяння не містить складу злочину.

Ст. 24 Закону України «Про прокуратуру» передбачено, що прокурор також порушує дисциплінарні провадження щодо посадових осіб за невиконання або неналежне виконання ними своїх обов'язків шляхом внесення відповідної постанови. У разі, якщо такими особами є державні службовці (органів державної виконавчої служби або інших державних установ), крім дисциплінарних стягнень, передбачених ст. 147 КЗпП України, до них можуть бути застосовані інші заходи дисциплінарного впливу відповідно до ст. 14 Закону України «Про державну службу». Зазначеною нормою передбачено, що за невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, перевищення своїх повноважень, а також за вчинення проступку, який дискредитує державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює, можуть застосовуватись такі заходи дисциплінарного впливу, як попередження про неповну службу відповідність, затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

За наявності обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, прокурор зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування чи з дотриманням правил підслідності передати наявні матеріали до органу досудового розслідування й доручити проведення досудового розслідування.

Підставою для вирішення питання про кримінальну відповідальність є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки вищезазначених кримінальних правопорушень.

Кримінальна відповідальність у сфері виконання судових рішень може наставати у таких випадках:

- невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкодження їх виконанню (ст. 382 КК України);
- незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт або яке описано чи підлягає конфіскації (ст. 388 КК України);
- ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів) (ст. 164 КК України);
- ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацевдатних батьків (ст. 165 КК України). Необхідною умовою притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення даного злочину також є наявність рішення суду, яке набрало чинності, згідно з яким особа зобов'язана сплачувати кошти на утримання своїх непрацевдатних батьків;
- невиконання або неналежне виконання особою, якій доручено зберігання чи охорона чужого майна, своїх обов'язків, якщо це спричинило тяжкі наслідки для власника майна (ст. 197 КК України).

Положення частини 2 ст. 87 Закону України «Про виконавче провадження» передбачають можливість відшкодування заходами цивільно-правового реагування збитків, завданих державним виконавцем фізичним чи юридичним особам, що надає прокурору право на звернення до суду щодо захисту прав стягувача та інших осіб з відповідним позовом.

У таких випадках відшкодування збитків, завданих державним виконавцем при вчиненні виконавчих дій у судовому порядку є реалізацією процесуальної гарантії забезпечення прав громадян та юридичних осіб при примусовому виконанні рішень, адже у порядку позовного провадження можуть захищатися не лише права стягувача, але й права боржника, якщо діями державного виконавця йому буде завдано матеріальну чи моральну шкоду [4, с. 751–752].

На правовідносини, пов'язані з відшкодуванням шкоди у виконавчому провадженні, поширюються загальні положення про відшкодування завданої шкоди (збитків), передбачені нормами ЦК України та Закону України «Про виконавче провадження».

Прокурор у кожному конкретному випадку самостійно в позовній заяві визначає, з посиланням на законодавство, підстави подання позову, вказує, в чому саме полягає чи може полягати порушення прав, свобод чи інтересів громадянина або інтересів держави, обґрунтовує у позовній заяві необхідність їх захисту й визначає позивача (громадянина або орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правових відносинах).

Позовна заява прокурора у виконавчому провадженні є правовим засобом, спрямованим на забезпечення відшкодування шкоди (збитків), заподіяних порушенням закону внаслідок дій (бездіяльності) державного виконавця, розтрата зберігачем переданого на зберігання арештованого майна, в результаті неправомірних дій, які перешкождали стягненню з боржників сум, визначених рішенням тощо [5, с. 122].

У зв'язку із цим прокурор може звернутися до суду з наступними категоріями позовів:

- 1) про стягнення коштів, неутриманих з боржника з вини юридичної особи (ч. 1 ст. 87 Закону України «Про виконавче провадження»);
- 2) про визнання права власності на майно й про зняття з нього арешту (ч. 1 ст. 60 Закону);
- 3) про зняття арешту із заставленого майна (ч. 4 ст. 54 Закону);
- 4) про відшкодування шкоди зберігачем майна (ч. 6 ст. 57, ч. 5 ст. 59 Закону);
- 5) про відшкодування збитків, заподіяних державним виконавцем під час здійснення виконавчого провадження (ч. 2 ст. 87 Закону).

За позовом прокурора також можуть бути визнані незаконними скасовані нормативно-правові акти, рішення, видані (прийняті) внаслідок вчинення державним виконавцем корупційного правопорушення (ст. 24 Закону України «Про засади запобігання й протидії корупції»).

Крім того, на державного виконавця в разі вчинення корупційних діянь та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, може покладатися обов'язок щодо відшкодування збитків, заподіяних державі, підприємству, установі, організації, незаконним використанням приміщень, засобів транспорту, зв'язку, іншого державного майна або коштів, що здійснюється на загальних підставах і умовах матеріальної відповідальності працівників. З таким позовом також може звернутись прокурор.

Висновки дослідження. Кінцевим результатом діяльності прокурора при виконанні судових рішень має бути реальне поновлення порушених прав і свобод громадян та законних інтересів держави у цій сфері. Досягнути цієї мети можливо лише шляхом комплексного застосування всіх форм прокурорського реагування на виявлені порушення законодавства з питань виконання судових рішень, а саме: внесення подання; ініціювання у встановленому законом порядку притягнення особи до дисциплінарної, адміністративної відповідальності; складання протоколу про адміністративне правопорушення; початок досудового розслідування; звернення до суду в передбачених законом випадках. Вжиття цих заходів можливо лише за наслідками перевірок, проведених прокурором в порядку нагляду за додержанням та застосуванням законів з питань виконання судових рішень, тобто саме наглядова функція прокуратури є дієвим та ефективним механізмом в системі захисту прав громадян та інтересів держави у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень : наказ Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 року № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua>.
2. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів : наказ Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 року № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua>.

3. Руденко М. Поняття та нормативний зміст позову прокурора, поданого в порядку ч. 5 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» / М. Руденко // Вісник прокуратури. – 2013. – № 8. – С. 48–56.

4. Фурса С.Я. Закони України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: наук. – практ. коментар / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, С.В. Щербак. – К.: Видавець Фурса С.Я.; КНТ, 2008. – 1172 с.

5. Руденко М.В. Участь прокурора у виконавчому провадженні: теоретико-прикладні проблеми, новації, шляхи оптимізації / М.В. Руденко, С.О. Малахов. – К.: Алерта, 2013. – 204 с.

ГУСЕЙНОВ С. З.,

слухатель

(Академия государственного управления
при Президенте Азербайджанской
Республики)

УДК 342.3

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье исследуются отношения в сфере конституционно-правового регулирования территориального устройства Азербайджанской Республики на различных исторических этапах. Отмечается значение российско-иранских договоров Гюлистан (1813 г.) и Туркменчай (1828 г.) в установлении исторических границ Азербайджана как в XIX веке, так и в XX веке. С учетом того, что история конституционного строительства Азербайджанской Республики связана с ее пребыванием в составе СССР, в статье дан анализ состояния урегулированности территориальных вопросов, находящихся в ведении союзной республики. Изучение изменений состава территории республики в 1918–1922-х гг. показало, что формирование в Южном Кавказе Армянской Республики и расширение ее территории в 1991–1993 гг. стало возможным в результате усилий кремлевского руководства по «перекройке» территории Азербайджана. В статье рассматриваются основные направления решения проблем, связанных с армянскими претензиями к азербайджанской территории и принятием конвенции о правовом статусе Каспийского моря. По мнению автора, вопрос об аннулировании советско-иранских договоров 1921 г. и 1940 г. должен решаться при достижении общего согласия новыми прикаспийскими государствами, являющимися правопреемниками СССР. Только благодаря общему согласию новые прикаспийские государства сообща, без участия Ирана, могли бы выработать единую платформу по совместному использованию Каспийского моря и его ресурсов.

Ключевые слова: республика, территориальное устройство, договор, Каспийское море.

У статті досліджуються відносини у сфері конституційно-правового регулювання територіального устрою Азербайджанської Республіки на різних історичних етапах. Відзначається значення російсько-іранських договорів

Гюлистан (1813 р.) та Туркменчай (1828 р.) у встановленні історичних кордонів Азербайджану як у XIX столітті, так і в XX столітті. З огляду на те, що історія конституційного будівництва Азербайджанської Республіки пов'язана з її перебуванням у складі СРСР, у статті подано аналіз стану врегульованості територіальних питань, що знаходяться у віданні союзної республіки. Вивчення змін складу території республіки в 1918–1922-х рр. показало, що формування в Південному Кавказі Вірменської Республіки та розширення її території в 1991–1993 рр. стало можливим у результаті зусиль кремлівського керівництва з «перекроювання» території Азербайджану. У статті розглядаються основні напрямки вирішення проблем, пов'язаних із вірменськими претензіями щодо азербайджанської території та прийняттям конвенції про правовий статус Каспійського моря. На думку автора, питання про анулювання радянсько-іранських договорів 1921 р. та 1940 р. повинне вирішуватися під час досягнення загальної згоди новими прикаспійськими державами, які є правонаступниками СРСР. Лише завдяки досягненню згоди нові прикаспійські держави спільно, без участі Ірану, могли б виробити єдину платформу зі спільного використання Каспійського моря та його ресурсів.

Ключові слова: *республіка, територіальний устрій, договір, Каспійське море.*

In article are examined the relationship in constitutional-legal regulation of territorial structure of the Republic of Azerbaijan at different historical stages. Notes the importance of the Russian-Iranian treaties of Gulistan (1813 year) and Turkmenchay (1828 year) in establishing the historical borders of Azerbaijan in the XIX, and the XX centuries as well. Considering the fact that the history of constitutional development of the Azerbaijan Republic is related to its membership of the USSR, the article analyzes the state of regulation of the territorial issues under the jurisdiction of the Union Republic. The study of changes in the composition of the territory of the Republic 1918–1922-s years have shown that the formation of the Republic of Armenia in South Caucasus and the expansion of its territory in 1991–1993 years had been made possible through the efforts of the Kremlin leadership to «redraw» the territory of Azerbaijan. The article discusses the main ways of solving the problems associated with the Armenian claims to Azerbaijani territory and the adoption of a convention on the legal status of the Caspian Sea. According to the author, the question of cancellation of the Soviet-Iranian treaties of 1921 year and 1940 year should be decided with the common consent between littoral countries-the successors of the USSR. Only thanks to the common consensus without the participation of Iran, Caspian states could develop a common platform for sharing of the Caspian Sea and its resources.

Key words: *republic, territorial arrangement, treaty, Caspian Sea.*

Введение. Обращаясь к истории конституционно-правового регулирования территориального устройства Азербайджанской Республики, следует отметить, что ее политико-географическое положение на различных исторических этапах претерпело значительные изменения, но не всегда эти изменения, в том числе вопросы, касающиеся «перекройки» государственной территории, получали юридическую оценку.

Постановка задачи. В контексте изложенного следует отметить, что изучение всего комплекса вопросов, касающихся государственной территории современного Азербайджана, представляется невозможным без учета основных положений российско-иранских договоров Гюлистан (1813 г.) и Туркменчай (1828 г.), отразившихся на исторических судьбах народов всего региона. Договоры эти закрепили положение о том, что

вся территория Северного Азербайджана присоединена к Российской империи [7, с. 23]. В результате осуществления упомянутых договоров были ликвидированы государственные образования (ханства), а административно-территориальное устройство Южного Кавказа было определено в соответствии с общеимперской системой административно-территориального деления.

Результаты исследования. После оккупации Южного Кавказа царская Россия в целях укрепления своей позиции на юге на территориях Нахичеванского и Ираванского ханства создает Армянскую область и обеспечивает переселение хайцев (на других языках их почему-то называют армянами) из Ирана и Турции на североазербайджанскую территорию.

На рубеже XIX – XX веков территория Азербайджана после имперских операций по ее «перекройке» выглядела так: Борчалинская административная территория вошла в состав Тифлисской губернии; город Дербент и ряд районов Дагестана с азербайджанским населением были отторгнуты от Азербайджана и присоединены к России; внутри Азербайджана были созданы новые населенные пункты с армянским населением, переселившимся из Ирана и Турции. Таким образом, всем ходом происходивших в XIX веке исторических событий, влиянию которых подверглась территория Азербайджана, была уготована масса территориальных споров и конфликтов, решение которых ложится на плечи будущих поколений азербайджанцев. Поэтому когда решаются вопросы, связанные с установлением границ Азербайджанской Республики и изменений в территориальном устройстве, следует руководствоваться соответствующими положениями российско-иранских мирных договоров Гюлистан (1813 г.) и Туркменчай (1828 г.), а также архивными данными таможенной статистики Российской империи о переезде армян в пределы Русского Закавказья.

В первом пункте Декларации о свободе, провозглашенной Национальным Советом Азербайджана от 28 мая 1918 г., подчеркивалось, что азербайджанский народ имеет право на власть, Азербайджан является независимым государством, охватывающим Юго-Восточное Закавказье [7, с. 27]. Декларацию можно считать первым конститутивным актом Азербайджанской Демократической Республики, просуществовавшей 23 месяца (от 28 мая 1918 г. до 27 апреля 1920 г.), закрепляющим территориальную основу независимого азербайджанского государства. В этом документе территория Азербайджана определялась в границах только Юго-Восточного Закавказья, то есть без учета территории Южного Кавказа. Основное противоречие в первом пункте Декларации о свободе состояло в том, что вся территория Южного Кавказа, в том числе Ираванского ханства, с незапамятных времен считалась родиной азербайджанцев, в то же время право азербайджанцев образовывать государство на территории Иравана руководителями АДР было проигнорировано. В 2000-х гг. в силу новых открывшихся обстоятельств по событиям 1918 г. стали всеобщим достоянием факты о совершении измены родине руководителями Азербайджанской Демократической Республики (АДР). Обращая внимание на эти факты, Президент Азербайджанской Республики И. Алиев подчеркивал, что город Ираван был подарен Армении в 1918 г. руководством Азербайджанской Демократической Республики [8, с. 3].

На основе анализа деятельности Национального Совета Азербайджана в 1918 г. можно прийти к выводу о том, что при решении вопроса об установлении границ государственной территории Азербайджанской Республики гораздо целесообразнее сослаться на российско-иранские договоры Гюлистан (1813 г.) и Туркменчай (1828 г.), нежели на Декларацию о свободе Национального Совета Азербайджана от 28 мая 1918 г.

Исходя из того, что история конституционного строительства Азербайджанской Республики связана с ее пребыванием в составе СССР, определим состояние урегулированности территориальных вопросов, находящихся в ведении союзной республики в рамках советских конституций.

Первая Конституция Азербайджанской Социалистической Советской Республики, принятая 19 мая 1921 г., действовавшая за период до внесения дополнений и изменений в нее 14 марта 1925 г., определила Азербайджан как независимую социалистическую республику с наличием центральных и местных органов власти унитарного типа, не имеющую всяческих обязательств о вхождении в состав сообществ иностранных государств. Конституция не содержала определения государственной территории Азербайджанской ССР и указывала лишь на наличие вопросов установления и изменения ее границ, административного разделения, отнесенных к ведению Азербайджанского Съезда Советов и Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета [3, с. 7].

Образование Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики (ЗСФСР) и СССР в 1922 г., вхождение Советского Азербайджана в состав этих федеративных государственных образований, а также создание на его территории Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики (9 февраля 1924 г.) и Нагорно-Карабахской Автономной Области (НКАО) (26 ноября 1924 г.), совершенствование системы органов государственного управления привели к значительным изменениям в административно-территориальном делении республики. В результате осуществленных мероприятий по «перекройке» азербайджанских территорий 14 мая 1925 г. были внесены многочисленные дополнения и изменения в первую Конституцию Азербайджана. Изучая суть деятельности советских органов по «перекройке» азербайджанской территории в 1920–1925 гг., считаем необходимым определить, кто и каким способом решал судьбы территорий и людей, населяющих эти территории, как это выглядело прежде и как выглядит сейчас. В связи с этим мы согласны с мнением А.В. Дирегановой, что в советский период эту связь нередко выстраивали искусственно и фальшиво, прибегая к мнимым аналогиям, реконструируя в ущерб действительному желаемое в прошлом [2, с. 42].

Общественно-политические события, происходившие в социально-экономической жизни Азербайджанской Республики в 1920–1926 гг., обусловили принятие второй Конституции Азербайджанской ССР 29 марта 1927 г., которая закрепила статус Азербайджана как союзной республики в составе ЗСФСР и СССР. По этой Конституции вопросы установления границ Нахичеванской АССР и НКАО, а также административного разделения территории Азербайджана были отнесены к ведению Азербайджанского Съезда Советов и Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета. Особенностью первых азербайджанских конституций 1921 и 1927 гг. является то, что в них о структуре территории Азербайджанской ССР 1927 г. рассмотрение Азербайджанским Центральным Исполнительным Комитетом вопроса об изменении границ Азербайджана допускалось только в порядке, предусмотренном основными законами СССР и ЗСФСР, что ограничивало права союзной республики в обеспечении целостности и неотчуждаемости суверенной территории.

После принятия новой Конституции СССР 5 декабря 1936 г. и денонсирования Закавказского федеративного договора Азербайджанская ССР была непосредственно принята в состав СССР. Все изменения, вызванные событиями, происходившими в общественно-политической жизни республики, нашли свое отражение в новой Конституции Азербайджанской Республики, принятой 10 марта 1937 г. Новая Конституция устранила недостатки прежней Конституции в отношении решения вопроса об изменении границ республики на основе союзных законов и закрепила положение о том, что территория Азербайджанской ССР не может быть изменена без согласия Азербайджанской ССР [4, с. 6].

Вопросы, связанные с территориальным устройством Азербайджанской ССР, в значительно большем масштабе (в сравнении с прошлым периодом) заняли видное место в Конституции СССР 1977 г. и соответствующей ей Конституции Азербайджанской ССР, принятой 21 апреля 1978 г. Статья 70 Конституции Азербайджана провозгласила принцип нерушимости границ и территориальной целостности государства. Впервые

на уровне союзной Конституции и Конституции Азербайджанской ССР было признано, что взаимоотношения между союзной республикой и Союзом ССР строятся на основе договора, базирующегося на суверенитете республики и суверенитете СССР, что было подтверждено статьей 75 Конституции СССР. Согласно этой статье территория СССР признавалась единой и включала территории союзных республик [5, с. 19].

В Конституции Азербайджанской ССР также было определено административно-территориальное устройство республики, состоящей из Нахичеванской АССР, НКАО, 55 районов и 9 городов республиканского значения.

Следует отметить, что принятая 21 апреля 1978 г. Конституция Азербайджанской ССР, несмотря на многочисленные изменения, вносимые в ее текст в 1969–1989 гг., сохранила юридическую силу и после обретения Азербайджанской Республикой независимости. Сравнительный анализ норм Конституции СССР 1977 г. и Конституции Азербайджанской ССР 1978 г., регулирующих территориальные отношения, показывает, что применение указанных норм в основном устраняло пережитки колониального прошлого и способствовало сбалансированию территориальных, а также экономических интересов центра и союзной республики, то есть Азербайджанской ССР. Взаимодействие СССР и Азербайджанской ССР по территориальным вопросам продолжалось в нормальном русле до прихода М.С. Горбачева в 1985 г. на должность главы СССР. Начиная с 1985 г. «невидимая рука» центра создает благоприятные условия для внезапного и повсеместного наступления армянских националистов на Азербайджан с целью присоединения НКАО к Армянской ССР. Союзное руководство, вместо того, чтобы изолировать и переселить массу армянских националистов в Сибирскую колонию, создавало и исподтишка вооружало армянскую армию, способную вести войну против Азербайджана. Для того чтобы победоносно покровительствовать над армянскими националистами на конституционной основе, М.С. Горбачев добился в 1990 г. введения должности Президента СССР, наделенной компетенцией обеспечения территориальной целостности и реализации принципов национально-государственного устройства в СССР (часть 2 статьи 127 Конституции СССР 1978 г.). Следует отметить, что созданные советским руководством во главе с М.С. Горбачевым благоприятные военно-политические условия способствовали в 1992–1993-х гг. ускорению оккупации армянскими вооруженными силами азербайджанской территории.

М.С. Горбачев как руководитель многонационального государства, обладая конституционными полномочиями и всеми военно-политическими средствами, мог бы закончить с армянским национализмом и решить вопрос об армянских притязаниях на азербайджанскую территорию на справедливой основе. В поисках путей к принятию такого решения руководитель СССР должен был оперировать такими исходными положениями:

1. Впервые хайцы оказались на древнеиранской территории в ходе греко-иранских войн до нашей эры. В чем же состояли основные причины вынужденного переселения хайского этноса с восточно-балканских земель в древний Иран? На некоторые из этих причин указывал и русский публицист В.Л. Величко в своей книге «Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы». Известны греческие, арабские, иранские, итальянские, албанские источники, раскрывающие истинную причину репрессирования хайцев с древней Греции. Эти источники свидетельствуют о том, что хайцы как племя по происхождению из северо-восточной части Балканского полуострова не может являться иранским или малоазиатским этносом.

2. Хайцы со времен Петра I себя переименовали армянами и с XIX века считаются кавказским народом. Тут уместно спросить, каким способом хайцы снискали доверие и снисхождение царя. Ответ тоже известен. Когда хайцы выломались из Греции в Иран, то доносы против греков они направляли иранскому шаху. А с XVIII века хайцы с доносами, содержащими сведения о состоянии армии Ирана, обращались к российскому царю,

который обладал более сокрушительной силой, чем Иран, и требуя от царя выделения территории для будущего государства хайцев.

3. До XIX века хайцев в пределах Закавказья не было. Лишь в ходе оккупации Закавказья царской Россией в начале XIX века хайцы перебрались в пределы оккупированного Закавказья, а точнее – на территорию Ираванского, Нахичеванского и Карабахского ханства. Переселение хайцев из Ирана в пределы оккупированного Закавказья юридически было оформлено Гюлистанским (1813 г.) и Туркменчайским (1828 г.) договорами между Россией и Ираном. За весь период своего пребывания в Закавказье, то есть с начала XIX века по XX век, хайцы, направляя свои доносы руководителям России и СССР против азербайджанцев, представили их как носителей пантюркизма – врагов славянских народов. Правда, не все руководители России и СССР считались с этими доносами.

4. В 1920–1921 гг. Советская Армения благодаря поддержке руководства РКПП оккупировала новые Азербайджанские территории и стала расширяться. Руководители коммунистической (большевицкой) партии России даже не пытались разобраться в вопросе, каким образом армянский этнос, не имеющий никакого отношения в историческом плане к территории Закавказья, в 1920-х гг. хочет создать на ней государство.

5. Азербайджан, будучи в составе царской России, а потом Советского Союза, своими людскими и материальными ресурсами служил процветанию России. В годы Великой Отечественной войны свыше 90% потребности фронта в топливе удовлетворялось за счет Азербайджана. В связи с этим следует помнить такие слова великого полководца, маршала Советского Союза Г.К. Жукова: «За каждый шаг к победе Красная Армия обязана бакинской нефти».

Советское руководство методом сравнительного анализа могло определить и констатировать факт, что бакинская нефть оказалась для России куда ценнее, чем армянский донос. Добавим, что советские руководители в начале 1990-х гг. на основании вышеизложенного могли бы прийти к такому заключению: либо преобразовать нынешнюю Армянскую Республику в автономную область в составе Азербайджанской Республики, либо выделить новую территорию для армян в Сибири с их выселением из Закавказья.

Политика, проводимая союзным государством во главе с М.С. Горбачевым, направленная на всемерную поддержку армянских националистов, в итоге сыграла решающую роль в оккупации азербайджанской территории армянскими вооруженными силами, что окончательно подорвало доверие азербайджанского населения к советскому государству. В начале 1990-х гг. народ Азербайджана требовал от руководства Кремля приостановить и наказать армянских националистов за их преступные деяния по насильственному отторжению азербайджанской территории. Никаких ответных мер, направленных на обуздание армянских националистов, в те годы от руководства Кремля не последовало, поэтому 18 октября 1991 г. был принят Конституционный Акт «О государственной независимости Азербайджанской Республики», определивший начало выхода из состава СССР и осуществления конституционной реформы в Азербайджанской Республике. Помимо провозглашения государственной независимости Азербайджана в Конституционном Акте содержались эффективные системы гарантий единства, неделимости и неотчуждаемости государственной территории конкретно указывалось, что границы территории не могут быть изменены без волеизъявления народа, выраженного путем общенародного голосования (референдума).

Важнейшие положения Конституционного Акта по определению территориальной основы государства нашли свое отражение в Конституции Азербайджанской Республики, принятой 12 ноября 1995 г. В статье 11 Конституции Азербайджана, кроме указанной выше системы гарантий территориальной целостности государства с физико-географических позиций, закреплено положение о том, что территория Азербайджанской Республики включает в себя внутренние воды, принадлежащий Азербайджанской Республике сектор Каспийского моря, воздушное пространство над Азербайджанской Республикой [6, с. 6].

Анализируя содержание конституционной нормы, несложно заметить, что она не лишена недостатков: во-первых, почему-то не указаны суша как основной компонент земной поверхности и недра; во-вторых, не нашло прямое отражение в Конституции определение состава территории через совокупность административно-территориальных единиц Азербайджанской Республики. Очевидно, что конституционная норма должна быть сформулирована прежде всего с позиции международного права, согласно которому территория государства представляет собой земную поверхность (в том числе сушу, воды и недра) и воздушное пространство, в пределах которых Азербайджанская Республика обладает суверенными правами и осуществляет свою юрисдикцию. С учетом этого необходимо дополнить статью 11 Конституции Азербайджанской Республики положением о том, что «территории Нахичеванской АССР в составе Азербайджанской Республики, районов, городов республиканского значения образуют единую территорию Азербайджанской Республики». Однако в случае принятия предлагаемого дополнения к статье 11 Конституции Азербайджана в ней отдельной статьей должен быть закреплен административно-территориальный состав Азербайджанской Республики с поименным перечислением субъектов Азербайджанской Республики. Так как норма, устанавливающая административно-территориальное устройство республики, в Конституции Азербайджанской Республики отсутствует.

Выводы. На основании вышеизложенного нельзя считать удовлетворительным состояние урегулированности территориальных вопросов Азербайджанской Республики конституционно-правовыми средствами. В связи с этим необходимо выделить такие основные направления решения современной территориальной проблемы республики:

– на основе создания при посредничестве исключительно Российской Федерации благоприятных условий для освобождения оккупированных азербайджанских территорий и заключения мирного договора между конфликтующими сторонами;

– исходным условием принятия конвенции о правовом статусе Каспийского моря и определения границы морской территории каждого из прикаспийских государств следует считать продление срока действия советско-иранских соглашений (от 26 февраля 1921 г. и 25 марта 1940 г. соответственно) до момента принятия конвенции. Эти договоры были заключены между СССР и Ираном и не могут быть аннулированы Россией в одностороннем порядке. С 1991 г. СССР не существует, однако существует заинтересованность в решении Каспийского территориального вопроса прикаспийскими государствами-правопреемниками СССР (Азербайджан, Казахстан, Россия и Туркменистан). В виду того, что позиция Ирана относительно проблемы Каспийского моря сопряжена с дополнительными сложностями, вначале целесообразно было бы достичь новыми прикаспийскими государствами общего согласия по поводу аннулирования советско-иранских договоров. Благодаря общему согласию все прикаспийские государства могли бы выработать между собой, без участия Ирана, единую платформу по совместному использованию Каспийского моря и его ресурсов.

Список использованных источников:

1. Алиев Ш. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики / Ш. Алиев. – Баку, 2000. – 295 с.
2. Диреганова А.В. Административно-территориальное устройство субъектов РФ, находящихся в пределах Южного Федерального округа : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право, муниципальное право» / А.В. Диреганова ; Ставропольский гос. ун-т. – Ставрополь, 2005. – 178 с.
3. Конституция (основной закон) Азербайджанской ССР. – Баку, 1926. – Ст. 158.
4. Конституция (основной закон) Азербайджанской ССР. – Баку, 1937. – Ст. 173.
5. Конституция (основной закон) СССР. – М., 1989. – Ст. 174.
6. Конституция Азербайджанской Республики. – Баку, 2011. – Ст. 158.

7. Энциклопедия Азербайджанской Демократической Республики : в 2 т. – Баку, 2004 – . – Т. 1. – 2004. – 573 с.
8. Газета «Азербайджан». – 2008. – 29 января.
9. Величко В.Л. Кавказь. Русское дело и междуплеменные вопросы / В.Л. Величко. – СПб. : Тип. Артели Печатного Дела, 1904. – 128 с.

ДОЛИНСЬКА М. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових
дисциплін
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.135.224(477)

РОЗВИТОК НОТАРІАТУ ТА НОТАРІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР ПРОТЯГОМ 1930–1941 РОКІВ

Дослідження присвячено актуальним проблемам правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні. У статті на основі аналізу українського законодавства 1930–1941 років досліджуються інститут нотаріату та нормативні акти, які регулювали розвиток нотаріального законодавства.

Ключові слова: *нотаріус, державна нотаріальна контора, вчинення нотаріальних дій.*

Исследование посвящено актуальным проблемам правового регулирования нотариальной деятельности в Украине. В статье на основе анализа украинского законодательства 1930–1941 годов исследуются институт нотариата и нормативные акты, регулирующие развитие нотариального законодательства.

Ключевые слова: *государственный нотариус, государственная нотариальная контора, совершение нотариальных действий.*

Research devoted to the issue of legal regulation of notarial activities in Ukraine . On the basis of analysis of Ukrainian legislation 1930–1941 years studied Institute notaries and regulations that govern the development of the notarial law.

Key words: *notary public, public notary, notarial acts.*

Вступ. Нотаріат є однією з ланок правової системи. Роль нотаріату в правовому забезпеченні економічних відносин підтверджується світовою практикою. Від якості діяльності нотаріату залежить нормальне функціонування цивільного обороту держави, ефективність охорони і захисту майнових прав та законних інтересів громадян та інших суб'єктів господарювання.

Питання становлення нотаріату в Українській РСР та законодавчого регулювання нотаріальної діяльності є логічною ланкою дослідження питань нотаріату, адже не вивчаючи та не аналізуючи історію, неможливо вибудувати позитивні перспективи розвитку як самого інституту нотаріату, так і нотаріального законодавства.

Постановка завдання. Недостатньо дослідженими в Україні залишилися проблеми формування системи нотаріату та нотаріального законодавства за часів Української Соціалістичної Радянської Республіки та значення цього історичного досвіду для розвитку українського нотаріату.

Метою статті є аналіз законодавства, що регулювало діяльність українського нотаріату в 1930–1941 роках, виявити його проблеми та недоліки.

Багато вітчизняних вчених присвятили свої дослідження історії нотаріату та нотаріального законодавства в Україні, у тому числі: В.В. Баранкова, М.М. Дякович, Н.В. Василюк, Л.В. Єфіменко, В.В. Комаров, О.І. Нелін, В.Д. Степаненко, В.М. Черниш, Л.Є. Ясинська та інші. Однак, у працях названих науковців лише схематично розкрито становлення українського нотаріального законодавства в 1930–1941 роках.

Результати дослідження. Починаючи з 1929 р., відбувається низка змін у діяльності нотаріату. Разом з усуненням з господарського життя приватнокапіталістичних елементів змінюється і обсяг нотаріальних дій. Значному скороченню об'єму роботи нотаріальних контор сприяли зміни до Цивільного кодексу, згідно з якими соціалістичний сектор звільнявся від обов'язкового засвідчення договорів, що уклалися між його підприємствами. У результаті кредитної реформи 1930 р. самі по собі відпали такі функції, як протест векселя і здійснення виконавчих надписів на опротестованих векселях [1, с. 150].

Різне скорочення обсягу роботи нотаріальних контор привело, відповідно, до зменшення стягуваного ними державного мита і до збільшення так званих «нерентабельних» контор. В юридичній літературі розпочалася гостра полеміка з приводу того, бути чи не бути нотаріату. Але процес скорочення нотаріальних контор тривав: в Україні в 1930 р. кількість нотаріальних контор зменшилась із 110 до 35 [2, с. 37].

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 вересня 1931 р. «Про надання чинності Уставі про судоустрій УСРР у редакції 1931 року» [3] затверджено Уставу про судоустрій. Розділ 12 вказаної устави «Державний нотаріат», цілкомито був присвячений діяльності нотаріальних органів держави.

Відповідно до арт. 218 Устави про судоустрій, по всіх містах УСРР та інших залюднених містах, де була потреба, створювалися державні нотаріальні контори. У районах, де не було нотаріальних контор, функції по вчиненню нотаріальних дій поклалися на народних суддів; у селах та селищах (які не є районами) – на сільські та селищні ради.

Призначення, перевід та звільнення нотаріусів здійснювали: у столичному місті АМСРР – міська рада, в інших місцевостях – районні виконавчі комітети, а в містах, селищах – міські або селищні ради. Керували нотаріальними конторами нотаріуси (нотарі), які під свою відповідальність призначали та звільняли співробітників контор, у межах, встановлених штатними розписами.

Привертає увагу положення арт. 222 Устави про судоустрій щодо встановлення в кожній нотаріальній конторі посади помічника. Останній заміщував нотаріуса в разі його відсутності через хворобу, відрядження або відпустку та на випадок недовгочасної відсутності нотаріуса в службових справах. Кількість помічників визначалася штатним розписом, призначення та звільнення їх відбувалося порядком, встановленим для нотаріусів.

Народний комісаріат юстиції УСРР був вправі відрядити помічника нотаріуса для тимчасового виконання обов'язків нотаріуса до інших контор у випадках, встановлених арт. 222 Устави та якщо помічника нотаріуса в штаті цих контор не було передбачено.

Зауважуємо, що арт. 224 Устави про судоустрій УСРР нотаріусам заборонялося обіймати інші державні посади, крім виборчих та викладацьких. Також вони не мали право бути членами колегій адвокатів (оборонців) працювати по найму в кооперативних та громадських організаціях і в приватних осіб, а також брати участь у торгівельних і промислових підприємствах.

Керівництво, нагляд та інструктування всіх нотаріальних органів здійснював Народний комісаріат юстиції УСРР.

Арт. 229 Судової устави встановлено, що вчинення нотаріальних дій нотаріальними органами здійснювалося відповідно до Нотаріальної устави та Інструкції Народного комісаріату юстиції УСРР.

Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 20 червня 1933 р. «Про реорганізацію державного апарату» [4] усі діючі на той час нотаріальні контори були ліквідовані, натомість у складі обласних судів організували нотаріальні відділи. Виконання всіх нотаріальних дій, за винятком реєстрації арештів, покладалось на народних суддів. Виконуючи нотаріальні дії, народні судді керувались правилами нотаріального положення, інструкціями та розпорядженнями, виданими з метою його деталізації. Згідно з постановою, на нотаріальні відділи обласних судів було покладено функції нагляду за виконанням нотаріальних дій народними суддями і інструктування їх у цій діяльності, а також виконання в межах обласного центру всіх нотаріальних функцій, передбачених нотаріальним положенням [1, с. 151].

Такий порядок вчинення нотаріальних дій проіснував до 1938 р. і себе не виправдав. Зайняті своєю безпосередньою функцією – здійснення правосуддя – народні суди не могли приділити належної уваги нотаріальній роботі, яка до того ж потребувала спеціальних знань, технічних навиків, практичного досвіду. Як наслідок, погіршилась якість і зменшилась кількість виконуваних нотаріальних дій, населення не забезпечувалося належним і кваліфікованим нотаріальним обслуговуванням, виявилось недотримання встановленої законом нотаріальної форми угод. Тому 20 жовтня 1937 р. ЦВК і РНК УРСР приймають постанову про створення на Україні нової розширеної мережі нотаріальних контор [2, с. 25–26].

В обласних центрах і містах створюються відповідно обласні і міські нотаріальні контори, а з їх організацією припиняють свою діяльність нотаріальні відділи обласних судів. У тих містах і районних центрах, у котрих за об'ємом роботи існування нотаріальних контор було недоцільним, створювалися нотаріальні столи [1, с. 151–152].

Обласні нотаріальні контори очолювали старші нотаріуси, які призначались на посаду президією відповідного облвиконкому за поданням голови обласного суду, погодженим з Народним комісаріатом юстиції; нотаріуси міських нотаріальних контор і нотаріальних столів – президією відповідної міської чи районної Ради за поданням старшого нотаріуса, узгодженим із головою обласного суду.

НКЮ УРСР 9 березня 1938 р. за № 10/2 прийняв Інструкцію «Про структуру і організацію нотаріальних органів УРСР».

Окремий розділ інструкції встановлював, що загальне керівництво, нагляд та інструктування усіх установ і осіб, що виконували нотаріальні дії, здійснював Народний комісаріат юстиції УРСР через відділ нотаріату. Головам обласних судів належало персональне право нагляду за діяльністю нотаріальних контор і нотаріальних столів відповідної області, вони мали право давати піднаглядним установам вказівки щодо усунення недоліків у роботі з одночасним доведенням до відома НКЮ УРСР. Також зазначалось, що спірні питання, які виникали між нотаріусами і головами обласних судів, вирішувались Наркомюстом [1, с. 152].

У зв'язку з прийняттям у серпні 1938 р. нового Закону про судоустрій СРСР виникла необхідність створення на місцях самостійних органів судового управління і звільнення від цих функцій обласних судів. Постановою РНК УРСР 1939 р. при обласних Радах депутатів трудящих були створені обласні управління народного комісаріату юстиції в якості місцевих органів судового управління [1, с. 152].

Передумовою процесу інтеграції Західної України до радянської системи було укладення таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року. Реалізуючи зафіксовану в протоколі домовленість про поділ територій польської держави, Й.В. Сталін санкціонував зайняття Червоною армією Західної України. Для встановлення нового порядку сюди слідом за військовими частинами прибували так

звані «уповноважені». ЦК КП(б)У скеровував їх для ліквідації польських органів влади. На територію західних областей УРСР було поширено дію радянського законодавства, проведена радянська адміністративно-територіальна реформа, створені територіальні партійні і радянські органи [1, с. 140].

На думку М. Настюка, при підборі і розміщенні кадрів органів державного нотаріату здебільшого використовували маючих попередній досвід спеціалістів-юристів, які добре знали місцевий побут і звичаї місцевого населення [6, с. 15], однак з неминучою політичною і юридичною перепідготовкою. Отже, процес створення органів юстиції, у тому числі і нотаріату, у західних областях України проходив під безпосереднім керівництвом партійних і радянських органів. У ході їх організації насаджувались соціалістичні форми і методи діяльності. І хоч окремі дослідники вказували, що при цьому враховувався попередній досвід та місцеві умови [6, с. 16], відмінностей у функціонуванні нотаріату.

Однак, зміни до Цивільного кодексу УРСР (згідно з якими соціалістичний сектор звільнявся від обов'язкового засвідчення договорів, що уклалися між його підприємствами) та кредитної реформи 1930 р. (за якою відпали такі функції, як протест векселя і здійснення виконавчих написів на опротестованих векселях) зробили державні нотаріальні контори нерентабельними [7, с. 111].

Нотаріальна устава зазнає суттєвих змін та доповнень у зв'язку з прийняттям постанови Ради Народних Комісарів УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР» [8].

Вказаними змінами скасовано повноваження народних суддів та районних виконавчих комітетів щодо вчинення ними нотаріальних дій.

Також розширено компетенцію сільських і селищних рад, які не є районними центрами, щодо вчинення нотаріальних дій у випадку відсутності нотаріальних контор (арт. 3 Нотаріальної устави). На вказані органи покладалося вчинення таких нотаріальних дій:

1. Нотаріально засвідчувати:

- а) договори купівлі-продажу будівель на знос на суму до 3 000 крб.;
- б) інші договори і правочини на суму до 3 000 крб., крім договорів на право забудови;
- в) довіреності, крім тих, що видаються на проведення дій за кордоном;
- г) заповіти громадян, що постійно проживають на території даної ради.

2. Посвідчувати:

- а) копії з документів, що стосуються сімейного стану (посвідок про народження, одруження, смерть); копій з довідок про службу в Робітничо-Селянській Червоній Армії, виданих для видання пільг родині; копії з довідок військових столів про відношення до військової служби, а також витягів з постанов правлінь і загальних зборів колгоспів і промислових артілей, що стосуються даного громадянина (лише для громадян, які постійно проживають на території даної ради);

б) засвідчувати справжність підписів на документах, що не мають значення майнових правочинів, і підписи осіб, що розписуються за осіб, які не можуть розписатися власноручно, на різних документах;

в) справжність підписів засновників (фундаторів) кооперативних організацій та інших товариств і спілок, на поданих ними заявах про реєстрацію названих організацій, товариств і спілок та на проектах їх статутів.

3. Вживати заходів до охорони виморочного майна.

4. Виконувати технічну роботу, пов'язану з вчиненням нотаріальних дій.

Важливе значення для нотаріусів мала зміна ст. 8 Нотаріальної устави щодо особистих потреб нотаріуса у вчиненні нотаріальних дій, то останній вправі звернутися за її вчиненням до нотаріуса іншої нотаріальної контори по вибору зацікавлених осіб.

Суттєві зміни стосувалися порядку встановлення особи правочинів. Відповідно до нової редакції ст. 22, «встановлення тотожності осіб, що беруть участь у вчиненні правочину або для яких вчиняються ті чи інші дії, коли нотаріус цих осіб особисто не знає, посвідчується паспортами, а тотожність осіб, які постійно мешкають у місцевостях, де паспортної системи не запроваджено – посвідченнями, виданими органами міліції або виконавчим комітетом сільської ради депутатів трудящих». Тобто виключалося підтвердження особи двома громадянами, а лише дозволялося документальне.

У новій редакції викладено розділ 5 Нотаріальної устави, яким регулювався порядок вчинення виконавчих написів. Якщо до змін нотаріальна контора вправі була вчиняти виконавчі написи стосовно зобов'язань, які виникали на підставі документів, щодо яких учинялась нотаріальна дія, то після змін такий напис мав вчинятись, якщо подані документи безперечно встановлюють грошову заборгованість боржника або його обов'язок передати чи повернути певне майно. Винятком було те, що виконавчий напис не вчинявся, якщо минув установлений строк давності права вимагати виконання зобов'язання або коли виконання зобов'язання, на якому базується вимога, поставлено в поданому для вчинення виконавчого напису документі в залежність від умов, які треба довести [9, с. 34–35].

Постановою РНК УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 також затверджено Перелік документів, по яких заборгованість стягається на підставі нотаріальних виконавчих написів, який налічував 32 пункти.

Аналіз цього Переліку дає можливість дійти висновку, що нотаріат, як інститут охорони та захисту цивільних прав та інтересів, у черговий раз був використаний в інтересах охорони і захисту безмежно пануючої на той час у всіх сферах народного господарства соціалістичної власності. Це підтверджується тим, що документи, відповідно до яких мала стягуватися заборгованість, у більшості випадків оформлялись адміністраціями підприємств, установ чи організацій, що виступали стягувачами. У разі, коли стягувачами виступали громадяни, отримання ними документів для пред'явлення нотаріальному органу залежало від адміністрацій, підприємств, установ та організацій. По суті, адміністрації підприємств, установ та організацій стали визначальниками майнових прав на їх відповідність соціально-господарському призначенню. Це є яскравим прикладом реалізації приписів ст. 1 Цивільного кодексу УСРР 1922 р., згідно з якою цивільні права захищаються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням [9, с. 35].

З метою приведення організації державного нотаріату відповідно до Закону про судоустрій Постановою РНК УРСР від 27 грудня 1940 р. «Про поліпшення організації державного нотаріату УРСР» [10] були організовані: у містах – міські державні нотаріальні контори; у селах і селищах міського типу, що були райцентрами, – районні державні нотаріальні контори. При цьому обласні нотаріальні контори реорганізовувалися у міські, а нотаріальні столи – у районні нотаріальні контори. На чолі міських та районних державних нотаріальних контор були нотаріуси, за винятком міських державних нотаріальних контор обласних центрів, а також великих промислових міст – там були старші нотаріуси (за списком Народного комісаріату юстиції УРСР).

Загальну кількість нотаріальних контор встановлював Народний комісаріат юстиції УРСР за погодженням з виконавчими комітетами відповідних рад, затверджувала РНК УРСР.

Старших нотаріусів та нотаріусів призначали, переміщували та звільняли з посад начальники управлінь Народного комісаріату юстиції при обласних радах.

Керівництво та нагляд за роботою державних нотаріальних контор здійснював Народний комісаріат юстиції УРСР через вказані управління юстиції. Також управління юстиції при обласних радах складали проекти штатів державних нотаріальних контор, забезпечували добір кадрів, проводили ревізії та обслідування, інструктування нотаріальних контор, здійснювали фінансування та контроль за правильним витрачанням нотаріусами і

старшими нотаріусами грошових сум, а також складали зведені звіти про роботу нотаріальних контор області. Як бачимо, діяльність обласних управлінь юстиції в Україні щодо організації діяльності нотаріату в основному збігається з діяльністю управлінь юстиції при обласних Радах. Керівництво державними нотаріальними конторами безпосередньо здійснювали державні або старші нотаріуси і голови обласних судів загалом.

27 грудня 1939 р. постановою РНК УРСР було затверджено положення про Народний комісаріат юстиції УРСР [11], до складу якого входив відділ нотаріату. На відділ нотаріату покладалося: керування нотаріальними органами через управління Народного комісаріату юстиції УРСР при обласних Радах депутатів трудящих; контроль за роботою нотаріальних органів як через управління Народного комісаріату юстиції УРСР при обласних Радах депутатів трудящих, так і шляхом безпосередніх перевірок; опрацювання питань організації та діяльності нотаріату.

Висновки. Діяльність органів нотаріату Української СРР у 1930–1940 роках регулювалася двома основними нормативними актами: Положенням про судоустрій УСРР (розділ VIII «Про державний нотаріат») та Нотаріальною уставою від 16 грудня 1928 р., а також Нотаріальним Положенням зі змінами, внесеними Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР».

Організацію та діяльність органів нотаріату регулювало Положення про судоустрій УРСР, а порядок вчинення нотаріальних дій – Нотаріальна устава або Нотаріальне Положення.

Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР» внесено суттєві зміни в діяльність органів нотаріату. Зокрема, вказаними змінами скасовано повноваження народних суддів та районних виконавчих комітетів щодо вчинення ними нотаріальних дій.

Оскільки вчинення нотаріальних дій в цей період покладалося не лише на нотаріусів, але й працівників сільських рад, які не завжди мали належний рівень знань та освіти, тому для них були важливими саме норми Нотаріального Положення.

Перспективи подальших розвідок полягають у більш детальному дослідженні вчинюваних нотаріальних дій органами нотаріату в 1930–1940 роках.

Список використаних джерел:

1. Ясінська Л.Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія правових навчань» / Л.Е. Ясінська. – Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., – 2005. – 210 с.
2. Кривонос Г. Зробити нотаріат передовою ланкою органів юстиції / Г. Кривонос // Революційне право. – 1940. – № 10. – С. 36–38.
3. Постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 25 вересня 1931 р. «Про надання чинності Уставі про судоустрій УСРР в редакції 1931 року» // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1931. – № 35. – Арт. 280–281.
4. Постанова ВУ ЦВК і РНК УРСР «Про реорганізацію державного апарату» від 20 червня 1933 р. // ЗУ УРСР. – 1933. – № 37. – Ст. 377.
5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко. – К. : Вид-во Акад. Наук УРСР, 1959. – 532 с.
6. Настюк М.І. Становление и развитие органов юстиции и прокуратуры в западных областях УССР (1939 – 1941 гг.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 1977. – 20 с.
7. Нелін О.І. Інституту нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення : [монографія] / О.І. Нелін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 130 с.

8. Постанова РНК УРСР «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР» від 03 грудня 1940 р. № 1615 // ЗП УРСР. – 1940. – № 27. – Ст. 198.

9. Єфіменко Л.В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л.В. Єфіменко. – К., 2013. – 236 с.

10. Постанова РНК УРСР «Про поліпшення організації державного нотаріату УРСР» від 27 грудня 1940 р. // ЗП УРСР. – 1941. – № 3. – Ст. 28.

11. Постанова РНК УРСР «Положення про Народний комісаріат юстиції» від 27 грудня 1939 р. № 1585 // ЗП УРСР. – 1939. – № 37. – 177 с.

ДУДЧЕНКО О. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
та методики викладання
історико-правознавчих дисциплін
(*Ніжинський державний
університет імені Миколи Гоголя*)

УДК 321(091)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ВІДПОВІДНО ДО КОНСТИТУЦІЇ УСРР 1919 Р.

Статтю присвячено дослідженню правового статусу центральних органів державної влади відповідно до Конституції УСРР 1919 р., а також аналізу конституційно-правових засад створення та функціонування центральних органів державної влади, їх структури та повноважень.

Ключові слова: *декрет, державне управління, закон, конституція, орган державної влади, постанова, уряд.*

Статья посвящена исследованию правового статуса центральных органов государственной власти в соответствии с Конституцией УССР 1919 г., а также анализу конституционно-правовых основ создания и функционирования центральных органов государственной власти, их структуры и полномочий.

Ключевые слова: *декрет, государственное управление, закон, конституция, орган государственной власти, постановление, правительство.*

The article investigates the legal status of the central government under the Constitution of SSR in 1919, as well as analysis of the constitutional and legal bases of creation and functioning central government, its structure and powers.

Key words: *decree, public administration, law, constitution, government body, the ruling government.*

Вступ. Пошук нових шляхів розбудови української державності передбачає аналіз історичного досвіду реформування органів державної влади та управління. Характер державного управління в конкретний історичний час визначається конституційними основами (принципами) розвитку держави [1, с. 7]. На думку вітчизняного

дослідника В.І. Тимцуника, необхідність наукового аналізу радянської доби загалом і окремих її періодів зокрема, складання й функціонування системи влади та державного управління зумовлена низкою причин. По-перше, у незалежній Україні здійснено демонтаж суспільно-державного ладу, управлінських інститутів, успадкованих від УРСР. Молода держава перебуває в стані трансформації, пошуку моделі суспільного розвитку, адекватної сучасним реаліям життя. По-друге, становлення нових владних інститутів значною мірою базується на використанні елементів старого управлінського механізму та колишньої генерації управлінців. По-третє, у суспільній свідомості залишаються рудименти «радянськості», подолання яких неможливе без наукового осмислення як позитивних, так і негативних складових тогочасних суспільно-владних й управлінських відносин [2, с. 3]. В історико-правовій літературі правовий статус органів державної влади першої половини ХХ століття відображений в працях як радянських так і сучасних українських учених. Радянські дослідники В.А. Власов, П.Т. Василенков, Н.А. Волков, П.Т. Вишняков, І.М. Кузнецов, В.М. Марчук, В.М. Манохін, С.А. Маєвський та інші висвітлювалися загальні засади функціонування й структура органів державного управління СРСР й УРСР.

Радянські вчені І.М. Ананов, І.Л. Давітнідзе, Ю.М. Козлов, О.В. Шоріна досліджували особливості використання в державному управлінні принципу колегіальності та єдиноначальності, аналізували діяльність органів державного управління СРСР й УРСР. Отже, радянські дослідники активно займалися дослідженням загальних засад утворення й функціонування органів державної влади, проте, аналізуючи праці зазначених учених, треба враховувати той факт, що вони пронизані ідеологічними догмами, постулатами, ігнорування в них понять «правова держава» і «громадянське суспільство», вузько-класові принципи, на яких писалися роботи.

Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом вивчення і сучасних українських учених-правників, зокрема, В.Б. Авер'янова, В.Д. Гончаренка, Д.В. Журавльова, В.П. Єрмолина, І.Б. Коліушко, В.С. Калиновського, О.В. Кузьминця, Г.В. Лаврик, Н.Р. Нижник, В.М. Шаповала, В.А. Яцюка та інших. Але, разом з тим, в Україні відсутні комплексні роботи, присвячені дослідженню конституційно-правового статусу органів державної влади УСРР відповідно до Конституції 1919 р.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження правового статусу центральних органів державної влади відповідно до Конституції УСРР 1919 р. Завдання даного дослідження наступні: проаналізувати конституційно-правові засади створення та функціонування органів державної влади згідно з Конституцією УСРР 1919 р.; дослідити їхню структуру та повноваження.

З проголошенням радянської влади на території України почалось формування нової системи органів державної влади та управління. Відповідно до резолюції I Всеукраїнського з'їзду рад України «Про організацію влади на Україні» від 12 грудня 1917 р. центральними органами влади проголошувались: Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральний виконавчий комітет і ті органи, які він створить. Згідно з Постановою ЦВК рад України від 17 грудня 1917 р. було утворено перший Уряд Радянської України [3, с. 112].

Прагматична діяльність органів державної влади на початковому етапі характеризувалася своєю недосконалістю, непослідовністю, мали місце певні протиріччя та копіювання норм РСФРР, не було закріплено процедури прийняття нормативно-правових актів. Серед нормативно-правових актів, які були видані в той час, це, зокрема, закони, декрети, резолюції, постанови, маніфести, повідомлення про рішення ЦВК та інші [4, с. 15]. У законодавчій базі того часу можна зустріти випадки, коли в назві одного нормативно-правового акту могли вживатись два різні за своєю суттю терміни. Наприклад, Тимчасове положення про соціалізацію землі (Закон)» від 19 березня 1918 р., затверджене II Всеукраїнським з'їздом рад.

Складною залишалася і ситуація з розмежуванням повноважень між органами державної влади. Частково це питання було вирішене з прийняттям Конституції УСРР 1919 року. Проект Конституції УСРР був схвалений II з'їздом КП(б)У та затверджений III Всеукраїнським з'їздом рад 10 березня 1919 р. Остаточно проект Конституції УСРР був прийнятий 14 березня 1919 р. Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом [5, арк. 1]. З теоретико-правової точки зору, конституція як основний закон держави має затверджуватися найвищим представницьким органом влади держави або народом (шляхом загальнодержавного референдуму). Конституція УСРР 1919 р. була затверджена органом, який підпорядковувався найвищому органу влади – Всеукраїнському з'їзду рад, що свідчить про порушення процедури прийняття та затвердження Основного закону держави.

Система та принципи діяльності органів державної влади були подібними до системи та принципів функціонування органів державної влади РСФРР [4, с. 15]. Згідно з Конституцією 1919 р. УСРР проголошувалася «організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами – капіталістами й поміщиками» [6, с. 55].

Відповідно до ст. 5 Конституції УСРР 1919 р. «влада працюючих мас на території української Соціалістичної Радянської Республіки здійснювалася через Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів та інші органи влади по означенню Рад» [6, с. 56].

Конституція УСРР 1919 р. містила структурну частину під назвою «Організація Центральної влади». Центральними органами державної влади визнавалися: Всеукраїнський з'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів; Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад (Далі – ВЦВКР, або ВУЦВК); Рада Народних Комісарів (Далі – РНК).

З'їзд визнавався найвищою владою і мав формуватися шляхом так званих класових виборів, тобто на основі обмеженого виборчого права. У період між з'їздами відповідну роль виконували ВУЦВК. Останній обирався З'їздом на період його повноважень і визнався відповідальним перед ним. У цілому компетенція З'їзду і ВУЦВК була розмежована досить умовно.

Згідно зі ст. 11 Конституції УСРР 1919 р. ВУЦВК і з'їзд визначають загальний напрямок діяльності Робітничо-Селянського уряду і всіх органів радянської влади в державі. Виключному віданню ВУЦВК належали, зокрема, призначення і звільнення Голови Ради Народних Комісарів та народних комісарів, розподіл державних прибутків і зборів між центральною і місцевою владою, а також розв'язування питань, визначених Конституцією УСРР.

Рада Народних Комісарів була створена за зразком Ради Народних Комісарів РРФСР. РНК УСРР відповідальна як перед Всеукраїнським З'їздом Рад, так і перед ВУЦВК. Проте, механізму такої відповідальності ні в Конституції 1919 р., ні в інших нормативно-правових актах передбачено не було, що свідчить про декларативний, політичний характер норм Конституції 1919 р. Конституцією 1919 р. зазначалося, що «завідування окремими галузями керування країною накладається на окремі відділи ВУЦВК, Народні Комісаріати на чолі з Завідуючими, обраними ВЦВКР. Кількість, межі відання відділів і їх внутрішня організація усталюється ВЦВК» [6, с. 57].

Разом з тим, Конституцією 1919 р. встановлювалося, що членами Ради Народних Комісарів призначалися керівники відділів ВУЦВК, а також інші особи, окремо визначені Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом. Отже, як слушно зазначає вітчизняний дослідник В.С. Гошовський, у такий спосіб організаційно і функціонально поєднувалися ВУЦВК і «робітничо-селянський уряд» [7, с. 30].

Відповідно до ст. 16 Конституції 1919 р. Рада Народних Комісарів мала право «брати на свій розгляд питання і справи, що стосуються законодавства і загального ке-

рування країною, але має право вирішувати своєю владою ті чи інші питання або справи лише з загальним, або спеціальним уповноваженням ВЦВК, а коли не має такого уповноваження, постанови РНК даються на затвердження ВЦВК» [6, с. 57]. Отже, відповідальні дії уряд міг вчиняти на основі повноважень, делегованих ВУЦВК, або на основі власної ініціативи. Якщо Рада Народних Комісарів діяла з власної ініціативи, акти уряду мав затверджувати Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Український вчений В.П. Єрмолін, зазначає, що це свідчило про відмову від принципу розподілу влади, прийняття політико-правової ідеології, стрижнем якої було «поєднання законодавчої і виконавчої державної влади» або «злиття управління із законодавством» [8, с. 111–112].

Відповідно до ст. 1 «Тимчасового положення Всеукраїнського революційного комітету про організацію Радянської влади в Україні» від 22 грудня 1919 р. Всеукраїнський революційний комітет проголошувався органом, що знаходився «на чолі політико-адміністративної влади в Україні». Згідно із ст. 1 Постанови Всеукраїнського революційного комітету «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР» від 27 січня 1920 р. всі декрети та постанови УСРР, що стосуються діяльності органів державної влади і підвідомчих установ, пов'язаних угодою про об'єднання діяльності обох республік, а саме: військові, ВРНГ, продовольства, праці, соціального захисту, шляхів сполучення, пошти і телеграфів, фінансів, скасовувалися і замінювалися декретами РСФРР [9, с. 10]. Як слушно зазначає вітчизняний дослідник Ю.Є. Вовк, це свідчить про те, що тимчасовий орган мав право скасовувати нормативно-правові акти, прийняті вищими органами влади, які були створені відповідно до Конституції УСРР 1919 р. [4, с. 16].

Для керівництва окремими галузями державного управління створювалися наркомати на чолі з народними комісарами. Для колективного обговорення й вирішення найважливіших питань, віднесених до компетенції народних комісаріатів, створювали колегії. Проте в Основному Законі УСРР 1919 р. згадки про колегії не було, тому вони продовжували функціонувати відповідно до Конституції РСФРР 1918 р. [6, с. 55–60]. Наприклад, згідно з Регламентом Колегії НКП від 11 січня 1922 р., колегії зазначеного наркомату належали всі права, встановлені Конституцією РСФРР [10, арк. 1]. Проте, якщо в Конституції УСРР 1919 р. прямої вказівки на це не було, то Конституція Білоруської СРР 1919 р. з доповненнями від 29 грудня 1920 р. передбачала, що при кожному наркомі під його головуванням утворювалася колегія, члени якої затверджувалися РНК. На відміну від Конституції УСРР, у примітці до ст. 10 Конституції БСРР зазначалося, що колегії створювалися за принципом РСФРР [11, с. 255].

Створювалися колегії або рішеннями наркоматів, або декретами РНК, водночас у деяких випадках РНК робила це за пропозицією відповідного наркома. Діяльність колегій наркоматів також регламентувалася положеннями про відповідні наркомати РНК УСРР, які по-різному визначали статус і функції колегій. Наприклад, згідно з проектом Положення про організацію Наркомату закордонних справ, затвердженого на засіданні колегії 5 липня 1919 р., очолювали наркомат нарком і колегія, які разом розробляли дипломатичні міжнародні питання принципового характеру [12, арк. 3–6]. Відповідно до Положення про Наркомат охорони здоров'я при зазначеному наркоматі утворювалася колегія, члени якої (відповідальні керівники відділів наркомату) затверджувалися урядом [13, с. 64]. Відповідно до Положення про НКВС УСРР, затвердженого Постановою РНК УСРР від 12 серпня 1922 р., до складу народного комісаріату входили народний комісар, колегія наркомату, адміністративно-організаційний відділ, Головне управління Робітничо-селянської міліції, відділ по роботі комітетів незаможних селян, відділ національностей, управління комунального господарства, фінансово-кошторисний відділ і управління справами [14, арк. 6].

На початковому етапі своєї діяльності колегії наркоматів та інших центральних відомств мали необмежені повноваження. Вони могли приймати юридично обов'язкові рішення з усіх питань, віднесених до компетенції наркомату. Зокрема, це питання

організації структури наркоматів, розподіл справ між відділами, затвердження порядку роботи самої колегії, періодичність її засідань [15, с. 244]. Отже, колегії мали широкі повноваження й були домінуючою формою радянського управління. Структурно колегія складалася з голови колегії (наркома) та членів колегії, які затверджувалися РНК УСРР. Кількісний і персональний склад колегії кожного наркомату був різним. Наприклад, колегія Наркомату юстиції в 1920 р. складалася з наркома, заступника наркома та 2 членів колегії [16, с. 240]; до складу колегії Наркомату освіти входили нарком, його заступник і один член колегії [16, с. 265]; до наркомату внутрішніх справ: народний комісар внутрішніх справ та 3 члени колегії [17, с. 442]. На початок 1926 р. кількість членів колегій збільшилася до 5–6 осіб. Члени колегії за свою роботу на засіданнях колегії отримували надбавку до заробітної плати, окрему посаду займав секретар колегії, місячний оклад якого, наприклад, у травні 1919 р. становив 2000 крб. [18, арк. 11]. Таким чином, проаналізувавши нормативно-правові акти того часу та архівні матеріали, можемо стверджувати про широке застосування в державному управлінні УСРР 1919 р. – на початку 1920-х рр. принципу колегіальності [19, арк. 8].

Водночас широке застосування принципу колегіальності в державному управлінні мало свої недоліки, які впливали на функціонування органів державної влади. Зокрема, колегії вирішували велику кількість повсякденних питань, що ускладнювало та сповільнювало процес управління, породжувало відсутність персональної відповідальності, майже не забезпечувало належної перевірки виконання прийнятих рішень. Отже, усе це свідчило про необхідність застосування в державному управлінні не лише принципу колегіальності, а й принципу єдиноначальності.

Про поступове запровадження принципу єдиноначальності в державне управління свідчить і той факт, що нарком мав право приймати одноособові рішення з усіх питань, які належали до компетенції наркомату, доводячи їх до відома колегії. У свою чергу, у випадку незгоди колегії з тим чи іншим рішенням наркома, вона могла оскаржити його в РНК чи в Президію ВЦВК. Право оскаржувати було закріплено і за кожним членом колегії, причому подача скарги не припиняла виконання рішення, прийнятого наркомом. Це правило було введено для того, щоб у випадку суперечки не припинявся процес виконання невідкладних рішень. Проте на практиці такі випадки траплялися дуже рідко. Народний комісар і колегія несуть відповідальність за свою діяльність перед РНК і ВЦВК. Порядок відповідальності члена колегії нормативно-правовими актами не регламентувався [11, с. 150].

Таким чином, Конституція УСРР 1919 р. визначила правові засади створення та діяльності центральних органів державної влади. Більшість норм Конституції УСРР 1919 р. були декларативними, політичними, а фактично функціонували органи державної влади на основі актів КП(б)У.

Список використаних джерел:

1. Журавльов В.Д. Організаційно-правове забезпечення функціонування центральних органів виконавчої влади України: теоретико-правовий аспект : [монографія] / В.Д. Журавльов. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2013. – 312 с.
2. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління УСРР: зміст, особливості, наслідки (1953–1964 рр.) : автореф. дис. ... док. наук з держ. уп. – К., 2005. – 30 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х томах. Т. 2. Лютий 1917–1996 / за ред. В.Д. Гончаренка. – К., 2000. – 726 с.
4. Вовк Ю.Є. Законодавча діяльність урядів радянської України в 1919–1929 рр. / Ю.Є. Вовк // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 3. – С. 15–18.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.1, оп. 1, спр. 13, 45 арк.
6. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність : збірник НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / [І.О. Кресін] ; за ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 2006. – 310 с.
7. Гошовський В.С. Реформування системи виконавчої влади в Україні: концептуальні засади і правове регулювання : [монографія]. – К. : Хай-Тек Прес, 2012. – 320 с.
8. Єрмолін В.П. Конституційні засади виконавчої влади в Україні (проблеми теорії і практики) : дис. ... кан. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право, муніципальне право» / В.П. Єрмолін. – К., 2002. – 200 с.
9. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського Револьюційного Комітету. – 1920. – Ч. 1. – Ст. 7.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 764, 11 арк.
11. История советской Конституции (в документах) 1917–1956 гг. М. : Госюриздат, 1957. – 1046 с.
12. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 279, 22 арк.
13. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – № 5. – 5 февраля 1919 г. – С. 64–66.
14. ЦДАВО України Ф. р-5, оп. 1, спр. 842, арк. 5–6.
15. Ирошников М.П. Создание советского центрального государственного аппарата. Совет Народных Комиссаров и народные комиссариаты. Октябрь 1917 г. – январь 1918 г. / М.П. Ирошников. – М. : «Наука», 1966. – 298 с.
16. Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР. – № 10. – 12–22 травня 1920 р. – С. 240–265.
17. Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР. – Ч. 15. – 13–19 червня 1920 р. – С. 442.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 105, 92 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 111, 27 арк.

ЗАБОКРИЦЬКИЙ І. І.,
здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
(Ужгородський національний університет);
асистент кафедри адміністративного
та інформаційного права
(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 342: 341.171

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРИРОДИ ОСНОВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Дану статтю присвячено дослідженню особливостей конституційної природи основ права Європейського Союзу, основних наукових підходів щодо визначення такої та з'ясуванню основних тенденцій, що вказують на формування основ права Європейського Союзу як наднаціонального конституційного права. Зроблено висновок, що в рамках правової системи ЄС формується якісно новий рівень конституційного права, у першу чергу в субстантивному (змістовному) аспекті.

Ключові слова: конституційне право, основи права Європейського Союзу, наднаціональний, конституційна природа, наднаціональне конституційне право.

Данная статья посвящена исследованию особенностей конституционной природы основ права Европейского Союза, основных научных подходов к определению таковой и выяснению основных тенденций, указывающих на формирование основ права Европейского Союза как наднационального конституционного права. Сделан вывод, что в рамках правовой системы ЕС формируется качественно новый уровень конституционного права, в первую очередь в субстантивном аспекте.

Ключевые слова: конституционное право, основы права Европейского Союза, наднациональный, конституционная природа, наднациональное конституционное право.

This paper focuses on the research of the constitutional nature features of the foundations of the European Union Law, main scientific approaches to identify and clarify such key trends, indicating the formation of the foundations of the European Union as a supranational constitutional law. It is concluded that the legal system of the EU is formed as a new level of constitutional law, especially in the substantive (content) aspect.

Key words: constitutional law, the foundations of the European Union Law, supranational, constitutional nature, supranational constitutional law.

Вступ. Традиційно питання конституційного права розглядалися лише в рамках окремої держави, і наукові дослідження в цій галузі зводились або до дослідження національного конституційного права, або до юридичної компаративістики, порівнюючи конституційне право різних держав. Однак сучасні тенденції як реалії життя, що про-

являються в рамках євроінтеграційних процесів, так і наукові, де дедалі більше утверджується міждисциплінарний підхід, зумовлюють необхідність дослідити основи права ЄС з точки зору досягнень конституційного права, та з'ясувати його можливу конституційну природу. Це питання на даний момент все частіше ставиться науковцями, зокрема Р. Арнольдом, К. Борхрадтом, С. Кашкіним, Н. Уокером, О. Шпаковичем та іншими, однак в українській правовій науці залишається малодослідженим.

Постановка завдання. У зв'язку з цим, метою даного дослідження є розгляд основ права Європейського Союзу як наднаціонального конституційного права, поглядів на його конституційно-правову природу, спираючись як на наукові досягнення, так і практику суду Європейського Союзу.

Результати дослідження. Отож, для того, щоб допустити існування конституційного права ЄС, ми повертаємось до вже раніше зробленого висновку про те, що предметом конституційного права, за загальним правилом, виступають дві основні групи відносин – з приводу організації влади (зазвичай, малось на увазі саме «державної влади») та з приводу правового статусу людини (і громадянина) [1]. Традиційним на наших теренах є розгляд конституційного права як державного права. Так, у підручнику за редакцією В. Колісника та Ю. Барабаша вказується, що у науковій літературі є різні погляди щодо того, як називати галузь права – конституційним чи державним. Зазначається, що дискусія виникла на початку XVIII ст. між захисниками державного права, як вираження необмеженої, монархічної влади держави і прибічниками конституційного права як демократичного обмеження державного свавілля з допомогою Конституції [2, с. 5]. Безумовно, доволі поширене вживання терміну «державне право» на пострадянських теренах зумовлене тим, що довгий час існування Радянського Союзу ставив право певною мірою в підпорядкування інтересам держави, коли право було пов'язане державою, а не держава правом. На нашу думку, вживання саме терміну «конституційне право» є не лише правильнішим з точки зору того, що це право саме «встановлює», «конституює» устрій, що складається в державі, але й позбавленим від прив'язки до держави, і в такому випадку первинним стає саме право, а не держава. Зрозуміло, що до середини XX століття не можна було говорити про можливість існування конституційного права поза державою, але той динамізм, який продемонструвало право ЄС у своєму розвитку протягом останніх 60 років, нашою думкою, оскільки право по суті має бути рефлексією суспільних відносин та адекватно їх врегульовувати – а такі відносини доволі швидко змінюються та розвиваються – можна говорити про те, що в сучасних умовах можливість існування конституційного права поза межами держави, як мінімум, допускається. На нашу думку, для цього потрібно встановити відповідність певної системи норм предмету правового регулювання – способу організації влади та правовому статусу людини, і в цих цілях ми певною мірою «абстрагуємось» від держави.

Цікавими є думки з цього приводу Р. Арнольда, який у своїй статті розглядає питання національного та наднаціонального конституціоналізму в Європі [3, с. 121–139]. Розглядаючи питання конституціоналізму (під яким, на його думку, у принципі можна розуміти загальний стан конституційного права в певній державі або регіоні), він зазначає, що можна говорити про різні рівні існування конституційного права, не лише на рівні національному, але також і на наднаціональному, у рамках системи Європейського Союзу та Європейської Конвенції з прав людини. Таким чином, він вважає, що всі три рівні є системами конституційного права, навіть враховуючи той факт, що правопорядок ЄС базується на багатонаціональних договорах, а Конвенція є, за своєю формою, міжнародним договором. Але за своїм змістом та функцією вони мають конституційну природу. Також в даній праці автор зазначає, що термін «Конституція» та «конституційне право» довгий період часу використовувались лише в рамках правового порядку держави, але з середини XX століття можна стверджувати про «інтернаціоналізацію» конституційного права, яка полягає в тому, що питання, які традиційно стосувались лише

держави, трансформувались у сферу міжнародного права, зокрема права людини. Він стверджує, що міжнародні договори з прав людини є базовими для міжнародного права, і навіть набувають ознак як норми *Jus Cogens*, виростаючи в складову світового публічного порядку. Якщо в рамках конституційного права певних держав права людини та механізми їх захисту є основною частиною державного конституційного права, то перенесення цієї ідеї в міжнародний вимір є свідченням існування конституційного права в рамках міжнародної спільноти. І якщо процес конституціоналізації міжнародного права у світових масштабах відбувається все ще повільно, то в регіональних рамках Європи він є більш динамічним. Так, він висуває тезу про те, що право ЄС є «договірним правом за формою, проте конституційним правом за змістом та функцією» [3, с. 127]. Погоджуємось із цим твердженням, оскільки право зазвичай формалізується в певні акти, які відображають лише форму права, але аж ніяк не суть. Шукати ж суть права варто в змісті тих відносин, які воно регулює, а право в даному випадку виступає конституційне. Пов'язується це з передачею суверенних повноважень до наднаціональної організації – ЄС. Розглядаючи поняття наднаціональності, автор стверджує, що таку варто визначити через три елементи:

- 1) автономія правопорядку ЄС зумовлена передачею до організації частини внутрішньодержавної компетенції;
- 2) пряма нормативна дія права ЄС;
- 3) примат (верховенство) права ЄС наднаціональним правом.

Таким чином, право ЄС не є ані міжнародним, ані державним правом, але є окремим правопорядком, побудованим на передачі суверенних повноважень держав-членів. Наводиться дуже влучний аргумент, який чітко ілюструє відмінність права ЄС від міжнародного права: якщо нормативні зобов'язання, що впливають з міжнародних договорів, залежать від суверенної волі держави – ратифікувати договір чи ні, то правові акти ЄС діють навіть без або проти волі держави. Таким чином, особлива правова природа права ЄС базується на передачі частини компетенції (по-суті, суверенітету) до цієї наднаціональної організації. Отже, врешті-решт Р. Арнольдом робиться висновок про те, що традиційне значення терміну «конституційний» обмежується застосуванням його до основних правових норм, що існують у державі, однак на даний момент склалась достатня кількість обставин та факторів, що зумовлюють необхідність розширити значення цього терміну також шляхом віднесення до правових порядків поза державою, що відповідають певним вимогам [3, с. 129–130]. По-перше, правові норми в мультинаціональних системах (як бачимо, автор вживає не лише термін наднаціональний, але також і мультинаціональний; хоча правопорядок у рамках ЄС здебільшого характеризується саме як наднаціональний) для того, щоб називатися «конституційними», повинні передбачати (так само, як державні Конституції) або інституційну структуру організації, або відповідну організацію взаємовідносин між організацією і особами. По-суті, це відповідає тому основному визначенню предмету конституційного права, про який ми говорили раніше – організація влади в державі (а зазвичай влада організовується саме шляхом встановлення та наділення компетенцією органів у державі) та взаємовідносинам між особою і організацією (що корелює з відповідними у певній державі). По-друге, ці правові норми повинні встановлювати (в оригіналі – *constitute*) правову організацію, яка б здійснювала публічну владу. На думку автора, з такої точки зору установчі договори ЄС, які містять основні норми щодо інституцій, та Європейська Хартія основних прав можуть бути охарактеризовані навіть як формальне конституційне право. Цікавою є думка, відповідно до якої під час розробки цих договорів намагались уникати терміну «конституційний» для того, щоб легше отримати згоду держав під час ратифікації на референдумі. Підсумовуючи, можемо стверджувати про те, що аргументи, які наводяться автором у даній статті (що була опублікована в 2013 році та містить сучасні розробки з даної проблематики), незважаючи на в дечому певну простоту, є надзвичайно перекон-

ліві. Підтримуємо більшість із них, особливо думку про необхідність розрізнення права у формальному та змістовному вираженні. Конституційне право у своєму змістовному (субстантивному) аспекті зводиться до врегулювання двох основних груп відносин, в основному пов'язаних з організацією влади та взаємовідносин людини з владою. Незважаючи на те, що традиційно ці концепції розглядались у рамках держави (у зв'язку з цим і поширене розуміння конституційного права як державного), якщо просто замінити в рамках визначення «державу» на «наднаціональну організацію» (в даному випадку – ЄС), з точки зору змісту тих відносин така заміна суб'єкта на їх суть (конституційний як «установлюючий») не вплине.

Продовжуючи розгляд питання формування наднаціонального конституційного права в рамках ЄС, важливими є з'ясування категорії «наднаціональний». Навіть погодившись з тим, що в сучасних умовах є допустимим існування конституційного права не в рамках держави, необхідно зрозуміти, що ж розуміється саме під «наднаціональною» правовою системою, і чому саме нею, а не, до прикладу, міжнародною

О. Шпакович, розглядаючи наднаціональність як правову категорію, стверджує, що вона виступає «як спосіб регулювання певної сфери життя держав, що з цією метою уклали між собою відповідну угоду, і наднаціональність, з одного боку, має функціональний характер, а з другого – самостійний, що не залежить від волі держав» [4]. При цьому зазначається, що з формально-юридичних позицій основними ознаками наднаціональної організації можна назвати:

- 1) право міжнародної організації на втручання в питання, що належать до внутрішньої компетенції держави згідно з її Конституцією;
- 2) повноваження міжнародної організації на створення правил, обов'язкових для держав-членів, та механізмів контролю щодо дотримання цих правил;
- 3) покладання широких повноважень щодо налагодження контролю за дотриманням обов'язкових для держав-членів правил на непередставницькі органи, тобто на міжнародних службовців;
- 4) право міжнародної організації своїми рішеннями зобов'язувати й уповноважувати фізичних та юридичних осіб держав-членів;
- 5) право міжнародної організації зобов'язувати держави-члени проти їхньої згоди, шляхом ухвалення обов'язкових рішень більшістю голосів.

По-суті, дане тлумачення наднаціональності через її ознаки відображає те розуміння, яке ми розглядали у праці Р. Арнольда та зводить передачу суверенних повноважень до організації, яка отримує право на встановлення правових норм (що матимуть обов'язкову силу), а також механізму такого встановлення та виконання (створення інституцій). Це і відрізняє наднаціональне право від міжнародного. На нашу думку, це можна було б охарактеризувати критерієм вибору: якщо в міжнародному праві держава сама обирає, приєднатись їй до договору чи ні, то в праві ЄС, здійснивши такий вибір один раз (при передачі цих повноважень), держава погоджується на подальше створення цих норм Європейським Союзом та підпорядкування ним (проте, вони не повинні виходити за рамки переданої компетенції). Влучною є думка О. Шпаковича, який вказує, «що принципи наднаціонального регулювання, з першого погляду, суперечать основним принципам міжнародного права, але насправді суперечності не існує, якщо установчі документи передбачають можливість виходу з міжнародної організації, тобто діє базовий принцип – свобода волевиявлення суб'єктів міжнародного права», і тому робиться висновок про те, що держави, вступаючи до міжнародної організації, радше реалізують свої суверенні права, ніж їх втрачають [4, с. 4]. Таким чином, необхідним є не лише чітке розуміння того обсягу компетенції (суверенних повноважень), які передаються, але й можливість відмовитись від такої передачі шляхом виходу з організації. З такої точки зору ми спостерігаємо певною мірою вільне «розпорядження» власним суверенітетом, але аж ніяк не втрату чи (оскільки воно є виключно добровільним).

Розглядаючи дані питання, не можна не згадати історії створення Конституції для Європи, яка хоч і не набула чинності в такому вигляді, але її положення все-таки були прийняті в більш «м'якій» формі Лісабонських договорів. С. Кашкін, розглядаючи питання конституціоналізації європейського права в світлі Лісабонського договору стверджує, що «давня мрія про Європейську Конституцію в певний момент стала сприйматись не як абстрактна мрія, а як практична необхідність» і тому новий конституційний документ – Конституція для Європи – був покликаний кодифікувати існуюче первинне право ЄС і замінити собою існуючі установчі договори [5]. Зазначається, що Конституція повинна була виконати важливу роль, в якій відображається тенденція щодо розширення і одночасної координації права ЄС, але в процесі ратифікації Конституції 18 держав підтримали проект, однак референдуми у Франції та Нідерландах у 2005 р. дали негативний результат, що призвело до «підміни» Конституції договором про зміну установчих договорів ЄС. Тому, стверджує автор, «більшість положень Конституції з невеликими редакційними змінами і скороченнями були «розсортовані» у вигляді звичайних поправок по текстах установчих договорів ЄС» і «положення проекту Конституції, які викликали найбільші суперечки і пов'язані з інтересами найбільш «проблемних» держав, були забезпечені необхідними застереженнями і виключеннями» [5, с. 4]. Таким чином, у новому договорі не використовувалося слово «Конституція», а з нього були виключені зовнішні ознаки державності у вигляді прапору, гімну, девізу, знаку Євро. Таким чином, робить висновок автор, що все було зроблено для того, щоб договір не був схожий на конституційний текст, але при цьому були реально збережені основні положення Конституції, які були реально необхідними для функціонування нового Союзу, а авторитетне британське експертне співтовариство «об'єднана Європа» підрахувало, що 96 % положень проекту Конституції було перенесено в новий договір. Таким чином, ми можемо підтвердити вже викладену вище думку стосовно наявності «формального» конституційного права та «змістовного» (або функціонального чи субстантивного). Як бачимо, проект Конституції не був ратифікований лише через небажання сприймати її власне як Конституцію, а пов'язати це можна з загальноприйнятим уявленням про Конституцію як основний закон держави, у зв'язку з чим населення тих держав, де було провалено референдум, не надто сприймало ідею перетворення ЄС у щось більше, ніж наддержавну організацію. Проте, виключення формальних положень (перш за все – будь-якої згадки терміну «Конституція» та пов'язаних з ним) не призвело до зміни її суті, оскільки положення, передбачені нею, набули чинності і діють вже у вигляді Лісабонських договорів. Тому можемо стверджувати про те, що хоча з формальної точки зору називати установчі договори ЄС Конституцією не можна, але їх прийняття є одним із ключових етапів конституціоналізації права ЄС. Врешті-решт С. Кашкін робить важливий висновок про те, що «Лісабонський договір, з якого демонстративно виключили багато зовнішніх символів, форм і ознак державності, державну термінологію і навіть саме слово «Конституція», покликаний в тій чи іншій формі виконувати для ЄС ті функції, які виконує по відношенню до звичайної держави його Конституція, а саме:

- 1) здійснення сукупності актів, які мають вищу юридичну силу в рамках ієрархії, що склалась в ЄС;
- 2) визначення цілі, завдання і принципів функціонування, основи суспільного устрою і економічних відносин як в ЄС, так в його відносинах з третіми державами, регулювання питання економічного планування, податків, фінансів і грошового обігу;
- 3) проголошення і гарантування основних прав і свобод людини;
- 4) закріплення компетенції ЄС і його учасників, а також взаємовідносин між ними; визначення складу, формування і повноваження союзних органів виконавчої, законодавчої, судової і контрольної влади, а також забезпечення взаємовідносин між ними;
- 5) офіційне закріплення основоположних принципів конституційного устрою, цінностей, основ наддержавного правового регулювання суспільних відносин і основних

сфер життя на території держав, які входять у Союз, прагнення до забезпечення панування права, боротьби зі злочинністю та іншого;

б) ставлення перед ЄС цілі – сформувані власну зовнішню політику по відношенню до третіх держав і міжнародних організацій, а також забезпечити свою безпеку» [5, с. 13].

Таким чином, бачимо спробу визначити конституційність установчих договорів ЄС саме через ознаки. Як бачимо, в основі цих ознак лежить як примат права ЄС, так і основи устрою в рамках цієї організації (п. 2, 4, 5), а також гарантування окремим актом прав та свобод людини (п. 3).

Н. Уокер, професор з університету Единбурга, у своїй статті наводить низку цікавих думок з даної проблематики [6, с. 1185–1208]. Так, він зазначає, що ми сприймаємо конституційне право як «установлююче» (constitutive) певної держави. І якщо раніше конституційне право було основоположним правом, яке належало до якоїсь держави, а міжнародне право регулювало відносини між такими конституційними державами, цього розмежування більше не існує. З появою такої організації, як ЄС, яке «перекриває і перетинає» інші держави, ми можемо говорити про конституційне право як зв'язок між різними державами та державоподібною системою конституційного права. На думку автора, це є тенденцією, яка, у свою чергу, є частиною «інтенсивної хвилі глобалізації та транс націоналізації ключових сфер соціальної, економічної та політичної влади, свідками якої ми є, починаючи з другої половини двадцятого століття». Окрім того, конституційне право взагалі можна розглядати незалежно від держави. Автор вважає, що в такому випадку воно не є присвяченим ані певній державі, ані розташованим на межі певних держав; тоді конституційне право можна розглядати у сфері індивідуальних прав, коли воно має універсальне, або принаймні більш загальне моральне та практичне значення незалежно від місця розташування держави [6, с. 1189]. На нашу думку, третій погляд (як конституційне право, що впливає з прав окремої особи) в сучасних умовах є, все ж таки, доволі далеким від реальності, та скоріше поглядом у далеке майбутнє, коли, можливо, буде йти мова про все меншу роль держави та все більшу роль окремої людини та людства загалом. Можливо, це і є тою тенденцією, відповідно до якої право розвивається зараз, але ми все ще занадто далекі від неї, враховуючи різноманітність правових систем (до прикладу, зовсім інше розуміння цінностей в країнах арабського світу). Але другий погляд (конституційне право як зв'язок між різними державами в рамках однієї державоподібної організації – у нашому випадку ЄС) цілком заслуговує на увагу та відповідає вже раніше наведеним думкам.

Важливими є і рішення Суду ЄС, в якому він визнав принцип прямої дії права ЄС у справі *Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen* [7]. У цьому рішенні Суд зазначив, що «Співтовариства створюють новий правовий порядок міжнародного права, в інтересах якого держави обмежили свої суверенні права, хоча і в обмежених сферах, і суб'єктами якого є не лише держави-члени, але й їх громадяни. Незалежно від законодавства держав-членів, право співтовариств не лише накладає зобов'язання на осіб, але також спрямоване на надання їм прав, які стають частиною їх правової спадщини. Ці права виникають не лише тоді, коли вони прямо надані договором, але й із зобов'язань, які договір у чітко визначений спосіб накладає як на осіб, так і на держави-члени або інститути співтовариств». Таким чином, Суд у даному випадку не лише визнав пряму дію за правом ЄС, але й протлумачив правову систему ЄС як «новий правопорядок» та зазначив про «обмеження суверенних прав» державами-членами. Враховуючи, що суд ЄС, відповідно до ч. 3 ст. 19 ДЄС, «вносить преюдиціальні рішення за зверненнями судів або трибуналів держав-членів стосовно тлумачення права Союзу чи чинності актів інститутів», адже роль його рішень є надзвичайно висока. Також важливим було рішення у справі *Flaminio Costa v ENEL* [8]. У цьому рішенні суд визнав принцип Верховенства права ЄС, зазначивши, що «на відміну від звичайних міжнародних договорів, договір про заснування Європейських Співтовариств створив власну правову систему, яка стала складовою частиною правових систем держав-членів, і яку їхні суди зобов'язані застосовувати, створивши безстрокове

Співтовариство, яке має власні інститути, індивідуальність (personality), правову компетенцію і здатність представництва на міжнародному рівні та, зокрема, реальні повноваження, що випливають з обмеження суверенітету або передачі повноважень від держав до Співтовариства. Держави обмежили свій суверенітет, хоча і в деяких сферах, і таким чином створили правову систему, що зобов'язує своїх громадян і самих себе». Таким чином, як стверджує К. Борхардт, «єдиною ознакою, що поєднує ЄС із традиційними міжнародними організаціями є те, що він також з'явився в результаті укладення міжнародного договору» [9, с. 32]. Цікавим є рішення *Parti écologiste “Les Verts” v European Parliament* [10]. У даному рішенні Суд зазначив, що «у першу чергу необхідно підкреслити, що Європейське економічне співтовариство є Співтовариством, заснованим на Верховенстві права, оскільки ні його держави-члени, ні його установи не можуть уникнути розгляду питання про те, чи прийняті ними заходи відповідають основній Конституційній Хартії, Договору». Таким чином, у цьому рішенні установчий договір був охарактеризований як «Конституційна Хартія». Рішення, що було прийняте ще в 1986 р., вказує на те, що вже в той час правова природа установчих договорів є конституційною, хоча історія показала, що спроба прийняти вже у ХХІ столітті Конституції для Європи виявились передчасною з точки зору форми (оскільки змістовно майже всі її положення були прийняті вже у вигляді Лісабонського договору).

Як висновок, можемо зазначити, що сучасні наукові розробки, спираючись на установчі договори та судову практику Суду ЄС, здебільшого доходять до висновку, що основи права Європейського Союзу мають конституційну природу, що дозволяє стверджувати про формування позадержавного, наднаціонального та якісно нового рівня конституційного права.

Список використаних джерел:

1. Забокрицький І.І. Поняття джерел конституційного права: проблеми визначення / І.І. Забокрицький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція, 2013. – № 6–3. – Т. 1. – С. 54–58.
2. Конституційне право України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.
3. National and supranational constitutionalism in Europe. Rainer Arnold. New Millennium Constitutionalism: Paradigms of Reality and Challenges, Yerevan 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.venice.coe.int/CoCentre/Harutyunyan_newmillenium.pdf.
4. Шпакович О.М. Наднаціональність як правова категорія. Європейські студії в Україні. Портал Української асоціації європейських студій. Електронний журнал «Європейські студії і право» № 2, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/esp/2010_2/10shomnpk.pdf.
5. Кашкин, С.Ю. Конституционализация европейского права в свете Лиссабонского договора / С.Ю. Кашкин // Юридическая наука и образование. – Минск. – 2010. – № 3. – С. 227–240 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elib.bsu.by/bitstream/pdf>.
6. Neil Walker, The European Union's unresolved Constitution. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law (Oxford Handbooks), Oxford University Press, USA ; reprint edition (December 1, 2013), 1416 p., p. 1185–1208.
7. Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen (1963) Case 26/62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ>.
8. Flaminio Costa v ENEL [1964] ECR 585 (6/64) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri>.
9. The ABC of European Union law by Professor Klaus-Dieter Borchardt. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2010. – 131 pp. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/documentation/legislation/pdf>.
10. Parti écologiste “Les Verts” v European Parliament (1986). Case 294/83 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga>.

ЗАДОРЖНИЙ О. В.,

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права
Інституту міжнародних відносин
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

ХМЕЛЬОВА І. Є.,

старший юрист
(ТзОВ «Екотехпром», м. Київ, Україна)

УДК 341.238

ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Стаття аналізує сучасні відносини між Україною та Росією, характеризує основні зміни, які мали місце у відносинах двох держав після незаконної окупації Криму Росією та ескалації подій на сході України. Стаття підкреслює необхідність чіткого визначення Російської Федерації як агресора.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, агресія, окупація, міждержавні відносини.

Статья анализирует современные отношения между Украиной и Россией, характеризует основные изменения, которые имели место в отношениях двух государств после незаконной оккупации Крыма Россией и эскалации событий на востоке Украины. Статья подчеркивает необходимость четкого определения Российской Федерации как агрессора.

Ключевые слова: Украина, Российская Федерация, агрессия, оккупация, межгосударственные отношения.

The essay analyzes the state of current relations between Russia and Ukraine; it describes the major changes that have taken place in the relations of the two countries after the illegal occupation of Crimea by Russia and the crisis escalation in Eastern Ukraine. The essay underlines the importance of clear definition of Russia as an aggressor-state.

Key words: Ukraine, Russia, aggression, occupation, interstate relations.

Вступ. Події останніх місяців докорінно змінили відносини між Україною та Російською Федерацією. У засобах мас-медіа класичні висловлювання про дружбу між державами, стратегічне партнерство та братські народи поступилися місцем поняттям «держава-агресор», «окупація», «розрив відносин», «стан війни». Водночас сьогодні, як ніколи, важливо чітко розібратися в понятійному апараті, проаналізувавши, як насправді характеризуються відносини між двома державами. Актуальним питанням є визначення Російської Федерації як агресора та розробка відповідних дій та заходів із боку України для побудови відносин із Росією, виходячи з нових реалій.

Результати дослідження. Перші наочні зміни у відносинах двох держав відбулися, коли в березні українське МЗС відкликала посла В. Єльченка з Росії для консульта-

цій. «У зв'язку із ситуацією навколо Автономної Республіки Крим та необхідністю обговорення деяких її міжнародних аспектів українська сторона відкликала для консультацій посла України в Російській Федерації Володимира Єльченка» – йшлося в заяві МЗС [1]. Ще до цього в лютому аналогічний крок зробила російська сторона [2]. У цьому контексті слід підкреслити, що в міжнародному праві під розривом дипломатичних відносин розуміють вчинене з ініціативи будь-якої держави й офіційно оголошене нею припинення дипломатичних відносин з іншою державою, що супроводжується відкликанням дипломатичних представників. Розрив дипломатичних відносин може бути результатом стану війни, ворожої політики однієї держави щодо іншої, здійснення яких-небудь дій, що виключають нормальну роботу дипломатичних представництв тощо. Сам по собі факт відкликання дипломатичних представництв або представників не означає розриву дипломатичних відносин, якщо про це прямо не зазначено в заяві держави [3]. Таким чином, у відносинах України та РФ не можна говорити про факт розриву дипломатичних відносин. І незважаючи на взаємні погрози зі сторони окремих політиків та навіть проекти законів чи підзаконних актів (наприклад, проект О. Ляшка про першочергові заходи у зв'язку з військовою агресією), дипломатичні відносини продовжують існувати, хоча й не є успішними та ефективними.

Вищезгаданий проект Постанови щодо першочергових заходів у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації № 4465 від 17 березня 2014 р. містить ряд різноспрямованих положень [4]. Загалом усі вони розраховані на регламентацію змін у відносинах України та Росії. Перш за все слід зважати, що частина пропозицій на сьогодні є дещо застарілими та менш актуальними (зокрема, щодо мобілізації, оснащення технікою; водночас вони остаточно не впроваджені). Можливим для втілення кроком є розірвання дипломатичних відносин та запровадження візового режиму з Російською Федерацією, запропоновані в проекті постанови. Питання денонсування договорів, яке передбачає проект, є спірним. Більше того, Російська Федерація сама денонсувала договори про базування чорноморського флоту, на що Україна має посилається, обґрунтовуючи незаконність його перебування в Криму. Слід також відзначити, що питання безвізового режиму з ЄС на сьогодні вирішується, і прийняття постанови жодним чином не прискорить цей процес, тому положення проекту із цього приводу мають скоріше політичну вагу, ніж правову. Спірними є також питання членства в НАТО та ЄС. На нашу думку, не можна звертатися із заявкою на вступ до Європейського Союзу тоді, коли Україна ще навіть не ратифікувала Угоду про Асоціацію. Важливими є також попередні реальні дії щодо імплементації положень цієї угоди, хоча сама ідея чіткого визначення власної зовнішньої політики є важливою. Проект Постанови регламентує також питання встановлення ціни транзиту російського газу, яке, на нашу думку, все ж має вирішуватись комплексно разом з іншими аспектами газового питання. Позитивними є пропозиції щодо певного суспільного очищення (заборона ряду партій, позбавлення депутатської недоторканості ряду депутатів, інформаційна безпека, посилення відповідальності за сепаратизм тощо). Водночас неприйнятною є ідея про тимчасове запровадження смертної кари для зрадників, диверсантів, мародерів, убивць, дезертирів і шпигунів. Така пропозиція суперечить міжнародним зобов'язанням України, адже перш за все Україна – член Ради Європи. Слід зауважити, що такі пропозиції з'являються саме тому, що держава ігнорує питання врегулювання відносин з Російською Федерацією, чим лише посилює бажання громадян бачити швидкі й радикальні дії. Саме тому офіційне визначення характеру відносин із Росією є актуальним.

Зі сторони Російської Федерації прозвучали офіційні заяви про припинення з Україною політичних відносин [5]. Зважаючи на неправильну інтерпретацію таких заяв засобами масової інформації, російська сторона декілька разів підкреслила, що мова йде саме про політичні відносини. Водночас із точки зору міжнародних відносин і міжнародного права складно визначити, які наслідки має припинення політичних відносин

без розриву дипломатичних відносин, і загалом встановити сутність такого явища. Найбільш прийнятним, на нашу думку, є розуміння такого факту, як виключно політичний крок. Крім того, однозначно не можна відповісти на питання, яким чином може проявлятися відновлення політичних відносин, чи завжди воно має бути явно вираженим, чи може матися на увазі під час вчинення інших політичних дій. Логічно припустити, що на сьогодні такі відносини між Україною та РФ частково відновлені, а їхня повна відсутність мала місце впродовж періоду, коли РФ відмовлялася визнавати легітимність київської влади.

Слід підкреслити, що український парламент та ряд міжнародних організацій вже надали певну кваліфікацію діям Росії. Зокрема, Верховна Рада України в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [6] визначила, що частина території України є тимчасово окупованою внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Парламентська асамблея Ради Європи у своїй резолюції визначила: «Асамблея рішуче засуджує дозвіл Ради Федерації Росії на застосування військової сили в Україні, російську військову агресію й подальшу анексію Криму, що є явним порушенням міжнародного права, у тому числі Статуту Організації Об'єднаних Націй, Хельсінкського акту ОБСЄ та Статуту та основних принципів Ради Європи...» [7]. Тобто РФ у двосторонніх відносинах з Україною стає державою-агресором.

Водночас спірним залишається питання про стан війни між Україною та РФ. Ще Гаазька конвенція 1907 р. встановила, що стану війни обов'язково повинно передувати попередження у формі обґрунтованого оголошення війни або ультиматуму з умовним оголошенням війни (ст. 1) [8]. Проте практика сучасних міжнародних відносин має приклади війн, які починались без оголошення. Крім того, навесні 2014 р. аналітики говорили про те, що військовий стан не був введений в Україні скоріше з мотивів необхідності проведення президентських виборів, ніж з мотивів відповідності ситуації. Втім президентські вибори вже відбулися, а жодних істотних змін немає.

Саме тому прийняття закону, який би чітко визначив відносини України та РФ, є необхідним як з точки зору права, так і з огляду на потребу суспільства чітко усвідомлювати статус і значення дій РФ щодо України. Крім того, як було зазначено вище, сам термін «агресія» вже має відображення в українському законодавстві. Зокрема, ст. 2 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» передбачає, що цей закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Аналогічне положення міститься в грузинському законі про окуповані території, зокрема, ст. 1 передбачає: «Мета цього Закону – визначення статусу територій, окупованих в результаті військової агресії Російської Федерації, встановлення особливого правового режиму на цих територіях» [9]. Це підтверджує прийнятність практики, обраної українським законодавцем. На нашу думку, на сьогодні найбільш доцільний спосіб визначення Росії як держави-агресора – прийняття постанови Верховної Ради України. Цікавим досвідом є розроблені, проте неприйняті постанови часів російської агресії в Грузії, наприклад:

– Проект Постанови ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України щодо засудження акту агресії Російської Федерації проти суверенної держави Грузія» (вносився народним депутатом України Б. Тарасюком). У проекті прописувалось, що «збройні сили Російської Федерації під приводом виконання «миротворчої місії» здійснили акт агресії проти незалежної держави Грузія», і надавалось обґрунтування такого твердження [10].

– Проект Постанови ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України «Про військову агресію Росії проти Грузії» (вносився народними депутатами України Ю. Костенком і Я. Джоджиком). У проекті постанови визначалось, що Україна розглядала дії РФ «як військову агресію Росії проти Грузії». Проект мав як опис подій та їхнє обґрунтування, так і ряд закликів (як до державних органів України, так і до світової спільноти). Крім того, засуджувалась європейська політика умиротворення агресора [11].

Без відповідного рішення України щодо відносин із РФ відчувається певний дисбаланс між вимогами України до своїх європейських партнерів, між суспільними запитам та рядом заяв світового співтовариства. Окрім актів міжнародних організацій, є багато заяв закордонних діячів та громадянського суспільства. Наприклад, прес-служба Конституційного Суду України відзначила, що голова Конституційного Суду Латвії А. Лавіньш, Голова Конституційного Суду Литви Д. Жалімас і Голова Конституційного Трибуналу Республіки Польща А. Жеплінські солідарні з Україною в питанні відстоювання нашою державою територіальної цілісності та протидії зовнішній військовій агресії в східних регіонах країни. Про це європейські конституціоналісти заявили в ході круглого столу, що відбувся 15 липня 2014 р. в межах робочого візиту в Україну делегацій органів конституційної юрисдикції Латвії, Литви та Польщі. Д. Жалімас зауважив: «Тому в нас болить серце, коли проти України відбувається пряма агресія іншої держави. Ми тут, щоб обмінятися досвідом і висловити свою солідарність», а А. Жеплінські констатував складну ситуацію в Україні у зв'язку з окупацією Криму Росією та воєнними діями в двох східних областях. «У міжнародному праві це називається війна. Вона може бути без декларацій або з деклараціями» – сказав він [12].

Водночас Україна не наважилась ані чітко визначити відносини з РФ, ані ввести воєнний стан. Важливо, що, крім правових питань, визнання РФ агресором вирішило б і ряд політичних проблем. На нашу думку, визнання Росії агресором певним чином може вплинути на характер висвітлення новин про Україну, особливо в західних ЗМІ. Таким чином, це сприятиме посиленню позицій України в інформаційній війні, яка була розпочата Росією.

Визначення Росії агресором дозволить також внести логіку в політичні процеси: заборона партій, які допомагають агресору; відповідальність за колабораціонізм; люстрація в аспекті заборони займати державні посади відповідному колу осіб. Такі заходи можливі й сьогодні, але їхнє обґрунтування є скоріше політичним, ніж правовим. Прикладом існуючих на сьогодні пропозицій із конкретними заходами є проект Закону України «Про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію)» № 4300а [13]. Фактично, якщо Україна сама не визнала Росію агресором і не створила особливий режим відносин, менші вимоги до публічних осіб, бізнесменів щодо зміни своїх звичних відносин із РФ. Тобто такі вимоги мають моральне та політичне пояснення, проте є не досить юридично обґрунтованими.

Важливим також є пошук нових гарантій безпеки та можливостей захисту власної територіальної цілісності та державності. Саме тому важливо, щоб Американський конгрес за два читання прийняв проект закону «Про запобігання російській агресії на території України» (Russian Aggression Prevention Act) [14], згідно з яким Молдова, Грузія та Україна отримують статус союзника Сполучених Штатів, і це, у свою чергу, не передбачає членство в НАТО. Окрім того, що такий проект ще раз засвідчує визнання дій Росії агресією, він передбачає ряд аспектів: зусилля США щодо зміцнення альянсу НАТО, розширена підтримка для Польщі та країн Балтії, прискорення реалізації зусиль щодо протиракетної оборони, зміцнення співробітництва США та Німеччини на глобальному рівні та щодо європейських питань безпеки, визначення політики США у відношенні до російської агресії в Європі, санкції для зупинення триваючої агресії Російської Федерації у відношенні до України, додаткові санкції в разі посилення агресії з боку Російської Федерації стосовно України або інших країн, обмеження доступу Росії до нафтових та газових технологій США, дипломатичні заходи у відношенні до Російської Федерації, підтримка російської демократії та організацій громадянського суспільства, військова допомога для України, питання обміну розвідувальною інформацією з Україною, статус союзника для України, Грузії та Молдови, розширена військова співпраця з ключовими партнерами поза НАТО, питання експорту природного газу, енергетична незалежність

Європи та Євразії, невизнання анексії Криму, підтримка демократії та організацій громадянського суспільства в країнах колишнього Радянського Союзу, розширення мовлення в країнах колишнього Радянського Союзу. З огляду на тематику проекту Україна має виступати за його запровадження, а також розробити конкретні заходи із співпраці щодо впровадження кожного положення.

Окремим питанням є аналіз доцільності запровадження Україною контрзаходів (зворотних заходів) проти Російської Федерації. Слід зауважити, що не варто пов'язувати негативну реакцію ЄС на можливі заходи Росії проти України з недоцільністю введення контрзаходів (зворотних заходів) Україною проти РФ. Перш за все ЄС не закликає Росію не вводити обмежувальних заходів у торгівлі з Україною через підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, як про це йдеться в повідомленнях засобів мас-медіа. ЄС прямо відзначає, що такі заходи є неприйнятними і юридично необґрунтованими. В офіційно опублікованій промові Ш. Фюле це сформульовано так: «Russia's threats to take unilateral «preventive» safeguard measures are unacceptable and legally unfounded. We now hope that Russia will refrain from taking any such unprovoked restrictive measures» [15]. Загалом можна зробити такі висновки:

- Заходи РФ проти України й обговорювані контрзаходи України мають різні підстави: підписання суверенною державою міжнародного договору та збройна агресія, окупація частини території відповідно;
- Сам ЄС обговорює можливість введення нових санкцій проти РФ, тому відсутність жодних зворотних заходів із боку України виглядає непослідовно;
- Ш. Фюле зазначив, що можливі заходи РФ не мають підстав, тоді як Україна має чим пояснити власні дії;
- Скоріше за все термін «“preventive” safeguard measures», який вжив Ш. Фюле, не є синонімічним контрзаходам.

Окремим питанням є прийнятність застосування терміна «контрзаходи», «зворотні заходи» щодо всіх дій, які є необхідні Україні (наприклад, створення списку «недружніх» артистів, візовий режим тощо). У саме поняття «контрзаходи» на сьогодні вкладають різний зміст (найбільш поширений підхід викладений в Проекті статей про відповідальність). Слід провести чітку межу між відповідальністю РФ, контрзаходами та послідовною політикою суверенної держави, захистом національних інтересів.

З огляду на це можливим є визнання РФ агресором, яке буде супроводжуватись прийняттям пакету заходів на захист територіальної цілісності, національних інтересів, прав та життя громадян.

Західна доктрина сьогодні часто говорить про існування міжнародного збройного конфлікту між Україною та РФ [16]. Прихильники такої точки зору вважають, що узагальнююче визначення збройного конфлікту є доречним, у той час як намагання держав тлумачити деякі конфліктні ситуації по-іншому пояснюються політичними та практичними мотивами. На нашу думку, вирішення цього питання ускладнюється постійним невизнанням РФ власної присутності на території України. Водночас державні органи України неодноразово заявляли про наявність доказів російської присутності, а в мережі навіть з'явилися відео обстрілу України з російської території. Ще більш очевидною участь Росії в подіях на Сході України стала після трагедії з Boeing 777.

Західна доктрина також виокремлює чотири характерні ознаки окупації, якими обґрунтовує відповідний правовий статус Криму: наявність іноземних сил; здійснення влади («ефективний контроль») на території; непогоджений характер військової окупації з боку держави, на території якої відбуваються відповідні дії; непрямий контроль забезпечується за допомогою де-факто контролю над місцевою владою чи іншими групами впливу.

Таким чином, українсько-російські відносини переживають непростий період розвитку. Існує думка про те, що їхню кваліфікацію ускладнює той факт, що Росія веде

нетипову та раніше незастосовувану тактику військового втручання. Більш того, хоча де-факто відбуваються збройні зіткнення, водночас продовжують існування дипломатичні відносини, ведуться економічні переговори тощо. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначив дії РФ як збройну агресію, що відповідає й термінології Резолюції ПАРЄ. Цей закон, спрямований на захист прав та свобод, врегулював основні проблемні моменти правового режиму, штучно створеного в Криму через окупацію РФ. Він також де-факто підкреслив існуючу проблему: неоголошення стану війни й одночасне визнання певного суб'єкту міжнародного права агресором виглядає непослідовно. Це також послаблює позиції України щодо залучення міжнародної підтримки: якщо Україна зберігає з РФ економічні й дипломатичні відносини, складно вимагати посилення санкцій від інших держав. На жаль, існує інша сторона питання: навряд чи оголошення стану війни позитивно вплинуло б на процес деескалації конфлікту. Саме тому найбільш виваженим є чітке визначення Верховною Радою України Росії як агресора та запровадження ряду заходів щодо створення нового особливого режиму відносин.

Висновки. Очевидним є те, що в подальшому Україні слід будувати відносини з РФ на основі міжнародного права, а не ґрунтуючись на дружбі чи оманливій концепції братських народів. Крім того, докорінна зміна відносин з Росією – факт, який став беззаперечним і незворотнім. І чим більше Україна буде зволікати з прийняттям необхідних заходів, тим слабкіші позиції ми матимемо щодо захисту власних національних інтересів.

Список використаних джерел:

1. Україна відкликала посла з РФ для консультацій, – МЗС // Агентство «Українські Новини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/politika/ukrayina-vidklikaye-posla-z-rf-dlya-konsultaciy-mzs-35491.html>.
2. Росія відкликала свого посла через незрозумілу ситуацію в Україні – Медведєв // «Корреспондент» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3310539-rosiia-vidklykala-svocho-posla-cherez-nezrozumilu-sytuatsiui-v-ukraini-medvediev>.
3. Репецький В. Дипломатичне і консульське право : [підручник] / В. Репецький. – К. : Знання, 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/pidruchnuku/mishnarod-pravo/468-repetsku/8091-35---.html>.
4. Проект Постанови щодо першочергових заходів у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації № 4465 від 17.03.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50279.
5. МЗС: Росія призупинила політичні контакти з Україною на вищому рівні // «Інтерфакс-Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/UKRAINE/mzs-rosiya-prizupinila-politichni-kontakti-z-ukrayinoyu-na-vischomu-rivni-139222_.html.
6. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.
7. Resolution by the Council of Europe's Parliamentary Assembly 1988 (2014) «Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mfa.gov.ua/en/news-feeds/foreign-offices-news/21452-rezolyucija-parlamentsykoji-asambleji-radi-jevropi-1988-2014-ostannij-rozvitok-podij-v-ukrajini-vikliki-funkcionuvannju-demokraticnih-institutiv>.
8. Laws of War : Opening of Hostilities (Hague III) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague03.asp.
9. Об оккупированных территориях : Закон Грузии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.smr.gov.ge/docs/doc222.pdf>.
10. Про Заяву Верховної Ради України щодо засудження акту агресії Російської Федерації проти суверенної держави Грузія : Проект Постанови ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DF2DM00A.html.

11. Про Заяву Верховної Ради України «Про військову агресію Росії проти Грузії»: Проект Постанови ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DF2CU00A.html.

12. Очільники конституційних судів Латвії, Литви і Польщі висловили солідарність з Україною у зв'язку із зовнішньою агресією проти нашої держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/93362-ochilniki_konstituciynih_sudiv_latvii_litvi_i_polschi_vislov.html.

13. Проект Закону про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію) № 4300а від 17.07.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51721.

14. Russian Aggression Prevention Act of 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://beta.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/2277/text>.

15. Speech: Situation in Ukraine : European Commission SPEECH/14/548 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-548_en.htm.

16. Jorritsma R. Ukraine Insta-Symposium: Certain (Para-)Military Activities in the Crimea: Legal Consequences for the Application of International Humanitarian Law / R. Jorritsma [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://opiniojuris.org/2014/03/09/ukraine-insta-symposium-certain-para-military-activities-crimea-legal-consequences-application-international-humanitarian-law/>.

КІНДЮК К. Б.,
магістр права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. М. ГЕРНЕТА

У статті виокремлено такі основні напрямки наукової діяльності М.М. Гернета: 1) загальнотеоретичні дослідження кримінального права; 2) дослідження в галузі кримінально-правової статистики; 3) дослідження проблеми злочинності та засобів її попередження; 4) дослідження в галузі кримінальної психології; 5) дослідження історії руху за скасування смертної кари; 6) дослідження міжнародних злочинів; 7) дослідження в галузі юридичної біографістики.

Ключові слова: М.М. Гернет, наукова діяльність, соціологічна школа кримінального права, злочинність.

В статье выделены такие основные направления научной деятельности М.Н. Гернета: 1) общетеоретические исследования уголовного права; 2) исследования в области уголовно-правовой статистики; 3) исследование преступности и средств ее предупреждения; 4) исследования в области криминальной психологии; 5) исследование истории движения за отмену смертной казни; 6) исследование международных преступлений; 7) исследование в области юридической биографистики.

Ключевые слова: М.Н. Гернет, научная деятельность, социологическая школа уголовного права, преступность.

In the article the main directions of M.N. Gernet's scientific activity are considered: 1) general theoretic researches of criminal law; 2) researches in the area of criminal statistics; 3) research of criminality and its prevention funds; 4) researches in the area of criminal psychology; 5) research of history of motion for abolition of death penalty; 6) research of international crimes; 7) researches on the legal biographistik.

Key words: *M.N. Gernet, scientific activity, sociological school of criminal law, criminality.*

Вступ. Зацікавленість науковою спадщиною М.М. Гернета не є випадковою, позаяк учений тривалий час розробляв різні напрямки юридичної науки. Так, на початку свого творчого шляху під час наукових відряджень за кордон учений займався соціологічними дослідженнями в галузі кримінального права. У більш пізній період М.М. Гернет видав низку праць, присвячених загальнотеоретичним питанням кримінального права, дослідженню причин злочинності, пенології, розробці методів боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Понад двадцять років учений присвятив збиранню, обробці й систематизації матеріалів з історії царської в'язниці, опублікувавши їх у п'яти-томному виданні. За свій науковий доробок учений 1928 р. отримав звання заслуженого діяча науки РРСФР, 1944 р. був нагороджений Орденом Трудового Червоного Прапора, а 1947 р. став лауреатом Сталінської премії.

Особливість наукової діяльності М.М. Гернета полягає в багатоманітності наукових напрямків, а також у вмінні поєднувати доктринальні погляди з юридичною практикою.

Системний аналіз творчої спадщини М.М. Гернета в працях радянських і сучасних авторів повною мірою не проводився. Виняток становлять поодинокі розвідки у вигляді статей і передмов до перевидань праць ученого, що виходили за авторством А.А. Піонтовського, Д.П. Захарова та інших.

Постановка завдання. Метою роботи є систематизація наукової спадщини М.М. Гернета та виокремлення напрямків наукової діяльності вченого.

Результати дослідження. Звертаючись до аналізу наукової творчості М.М. Гернета, варто насамперед зазначити, що вчений був яскравим представником соціологічного напрямку в юриспруденції, зокрема, соціологічної школи в кримінальному праві, яка отримала потужний розвиток у Росії в другій половині XIX – на початку XX ст. Протягом усієї наукової й викладацької діяльності М.М. Гернет активно застосовував соціологічні ідеї та методи вивчення кримінального права. Зокрема, це той методологічний арсенал, що сьогодні широко використовується вченими під час вивчення злочинності (наприклад, особисте інтерв'ювання, анкетний метод тощо). При цьому магістральною ідеєю вченого залишалося заперечення природженої злочинності людини та твердження, що злочинці є продуктом специфічних соціальних умов.

Системний аналіз творчої спадщини М.М. Гернета дозволив виділити сім основних напрямків у науковій діяльності вченого: 1) загальнотеоретичні дослідження кримінального права; 2) дослідження в галузі кримінально-правової статистики; 3) дослідження проблеми злочинності та засобів її попередження; 4) дослідження в галузі кримінальної психології; 5) дослідження історії руху за скасування смертної кари; 6) дослідження міжнародних злочинів; 7) дослідження в галузі юридичної біографістики.

I. Загальнотеоретичні дослідження кримінального права. Результатом наукової роботи М.М. Гернета в зазначеному напрямку став підготовлений ним розділ у колективній монографії «Основні поняття російського державного, цивільного і кримінального права» 1907 р. [1]. Цей розділ присвячено російському кримінальному праву, виділено чотири історичні етапи його розвитку, що відрізняються жорсткістю покарань і кваліфікацією складу злочинів. Досліджується система покарань, які застосовувалися в

Російській імперії: страта, заслання, різні види ув'язнення, позбавлення честі та прав, майнові покарання.

Уже за нової влади М.М. Гернетом було підготовлено коментар до Загальної частини Кримінального кодексу та до розділу Особливої частини, присвяченого майновим злочинам (1925 р.) У цій роботі вчений дає коментарі до ст. ст. 180, 199 Кримінального кодексу, кваліфікуючи такі злочини, як крадіжка, систематичне розкрадання, особливо великі розміри викраденого. Також М.М. Гернет дає коментар до ст. 181, у якому розкриває зміст таких злочинів, як купівля завідомо краденого, грабіж, розбій, привласнення, розтрата майна, шахрайство, фальсифікація предметів споживання, здирство тощо.

II. Дослідження в галузі кримінально-правової статистики. Цей напрямок представлений роботою М.М. Гернета «Моральна статистика» 1922 р. [2] У цій монографії вчений дає визначення так званій моральній статистиці, досліджує історію виникнення цього наукового напрямку, наводить дані кримінальної статистики в різних державах Європи. Цікавою видається інформація щодо кримінальної статистики у Франції, збір якої розпочався в 1697 р. в період правління короля Людовика XIV. За даними М.М. Гернета, у періоди воєн відбувається різка зміна видів злочинів та осіб, характеру злочинів. Так, призов до армії осіб, зайнятих у торгівлі й промисловості, веде до зменшення злочинів у цій сфері та зростання проституції, виготовлення спиртних напоїв, незаконної торгівлі. Саме в цій країні багато років на чолі тюремного відомства стояв учений, професор А. Принс, який був родоначальником напрямку вивчення соціальних причин злочинності. У монографії М.М. Гернета зібрано інформацію про порядок збору даних кримінальної статистики в Німеччині, Австрії, Сербії, Болгарії, Швейцарії, Данії, Норвегії та Італії. Наводяться дані про статистику неповнолітніх злочинців Німеччини, Франції, Італії та інших країн. Ученим побудовані цікаві графіки зв'язку між цінами на хліб і кількістю випадків крадіжки, що показало наявність прямо пропорційної залежності.

З метою узагальнення наукових знань про злочинність і її причини за ініціативою М.М. Гернета в 1925 р. в Москві почав роботу Державний інститут із вивчення злочинності. Як вказує М.М. Гернет, метою діяльності цієї установи було таке: а) з'ясування причин, що викликають розвиток злочинності або окремих злочинів; б) вивчення успішності вживаних методів боротьби зі злочинністю; в) розробка питань кримінальної політики, зокрема, пенітенціарії; г) вивчення впливу на ув'язнених пенітенціарної дії; д) вивчення даних окремих злочинців для з'ясування явища злочинності. За ініціативою М.М. Гернета при інституті було створено музей, що включав колекцію тюремних газет і журналів, альбоми татуювань, зразки праць ув'язнених, пісень злочинного світу, різних засобів покарання. Результатом роботи інституту стала розробка методик із підвищення культурного й освітнього рівня злочинців шляхом їх навчання в школі, організацій гуртків, видання журналів, проведення лекцій, спектаклів. Рекомендувалося реалізовувати систему відпусток, право на умовне звільнення, участь у роботах за межами в'язниці. За даними М.М. Гернета, інститут займався питаннями режиму в'язниць, примусового лікування, статевими злочинами, розробкою методів боротьби з конокрадами, відповідальності лікарів за медичні помилки.

III. Дослідження проблем злочинності та засобів її попередження. Серед праць М.М. Гернета, що належать до цього напрямку, необхідно відзначити монографію 1906 р. «Суспільні причини злочинності. Соціалістичний напрямок в науці кримінального права» [3]. У цій монографії, що складається із шести глав, учений простежив причини зростання рівня злочинності, методи боротьби з нею в різних країнах, систему покарань. У роботі аналізуються проекти нових способів виконання смертної кари, порядок застосування електричного стільця в Америці, різні види тілесних покарань. Як один з істотних чинників злочинності М.М. Гернет розглядає бідність, обґрунтовуючи таку позицію статистичними даними про кількість злочинів і кількість неврожаїв у країні. У такі роки підвищується ціна на хліб, картоплю, м'ясо, інші продукти, внаслідок

чого різко зростає кількість злочинів. Для попередження росту злочинності, на думку М.М. Гернета, державі слід вжити низку економічних заходів, зокрема дотримуватися твердих цін на стратегічні продукти харчування.

У главі 6 «Кримінальне право майбутнього» М.М. Гернет опонує соціалістам-утопістам Т. Мору, Т. Кампанелі та іншим. Паралельно вчений наводить численні випадки з кримінальної практики царської Росії, які доводять жорсткість і несправедливість діючої правової системи. Виконаний аналіз декількох кримінальних справ, у яких знедолені люди за несуттєві злочини (наприклад, крадіжка цукерок ціною 15 коп., однієї дошки, декількох цеглин вартістю 5 коп., лозин із плоту, гнилої дошки з огорожі) засуджувалися до кримінального покарання. На противагу соціалістам-утопістам, які висловлювали думку про відміну покарань у вигляді позбавлення волі, М.М. Гернет стверджує, що такі ідеї є неспроможними. Учений говорить про американський досвід перевиховання злочинців та інші засоби впливу на їх особистість. Інтерес представляє точка зору М.М. Гернета про малу вірогідність появи суспільства, у якому буде відсутня приватна власність. У цьому питанні він полемізує із соціалістами-утопістами, які вважали, що відміна приватної власності призведе до відміни майнових покарань у вигляді конфіскацій і грошових штрафів. Таким чином, М.М. Гернет виявив здатність до аналітичного мислення й передбачення сценаріїв розвитку історичних процесів.

IV. Дослідження в галузі кримінальної психології. Одним з основних творів ученого, що належать до цього напрямку, є монографія «Злочинний світ Москви» 1924 р. [4]. У ній учений провів аналіз різних видів злочинів, здійснених на території Москви, та осіб злочинців. Так, на основі зібраних відомостей про слідчі справи, що перебували в провадженні московської поліції, М.М. Гернету вдалося їх систематизувати й виділити такі злочини, як розбій, грабїж, конокрадство, крадіжка, шахрайство, підпал. Окремі розділи монографії присвячені статистичним даним щодо грабіжників, вбивць, рецидивістів, злодіїв, шахраїв. У своїй роботі М.М. Гернет досліджує причини злочинності неповнолітніх, вважаючи головними причинами безпритульність і неблагополуччя сімейної обстановки. Так, серед повторно звинувачуваних дітей покинули сім'ю в період малоліття 64%, у період неповноліття 17%, у період повноліття 18%. На підставі цього М.М. Гернет робить висновок про необхідність активізації процесу створення сирітських будинків, які можуть забезпечити нормальні умови перебування неповнолітніх. Інтерес представляє дослідження, виконане М.М. Гернетом, яке стосується такого рідкісного напрямку криминології, як татуювання в місцях позбавлення волі Москви. Ученим наводяться дані про зв'язок видів татуювань і характеру злочинів, здійснених злочинцем. Наводяться дані про випадки демонстрації татуювань за гроші на публічних виставах. Розглянуті зв'язки між видами татуювань і професією злочинців, їх релігійними переконаннями та професійною спеціалізацією. Одним з ефективних напрямків боротьби зі злочинністю, на думку М.М. Гернета, була проблема вивчення тюремної психології. Учений звертав увагу на малу ефективність відриву арештанта від інформації про громадське життя й різних подій шляхом введення тюремних заборон. Так, у своїй роботі «Нариси тюремної психології» 1923 р. М.М. Гернет звертає увагу на погіршення морального стану політичних арештантів унаслідок заборони користування газетами, журналами в місцях позбавлення волі. В анкетах, зібраних М.М. Гернетом, за оцінкою тяжкості покарань одним із перших пунктів були скарги арештантів на заборону читання. У своїй роботі М.М. Гернет наводить цікаві дані щодо літературно-художнього журналу «Бутирка», який видавався в московській пересильній в'язниці в 1906 р. Інший журнал шліссельбурзьких в'язнів мав назву «Винигрет», до нього поміщалися спогади, вірші, статті з математики, статистики й економіки. Розбираючи архіви Московської Таганської в'язниці, М.М. Гернет виявив рукописний журнал «Тюрма», до якого були поміщені економічні статті, художні твори й рецензії на книгу братів Гранат «Історія Росії». Досліджуючи це питання, М.М. Гернет звертає увагу на рішення Міжнародного

Пенітенціарного конгресу в Римі 1885 р., у якому рекомендувалося давати ув'язненим можливість видавати власні газети.

V. Дослідження історії руху за скасування смертної кари. Будучи представником революціонерів-демократів, М.М. Гернет у своїх творах неодноразово висловлювався проти страти й доводив малоефективність застосування цього виду покарання. Учений систематизував свої погляди в монографії «Проти смертної кари» 1906 р. [5]. У роботі досліджується історія застосування страти у Франції, Німеччині, Англії. Є посилання на Біблію, яке використане М.М. Гернетом як обґрунтування необхідності відміни виду цього покарання. Інтерес представляють зібрані в роботі дані, що зменшення кількості злочинів, за які передбачалося застосування страти, призвело в Англії до зменшення загальної кількості злочинів. В окремому розділі роботи М.М. Гернет доводить безглуздя застосування страти, основна мета якої – залякати людей і запобігти новим злочинам. Наводяться висловлювання відомих історичних діячів, у тому числі російської імператриці Єлизавети Петрівни, які вважали, що зі злочинами потрібно боротися не шляхом застосування страти, а за допомогою просвіти, виховання, підвищення рівня культури суспільства. Враховуючи складний історичний час написання монографії, яке припало на період першої російської революції, у роботі розглядається питання про використання страти військовими судами. У роботі зібрані унікальні матеріали у вигляді листів відомих учених Г. Еллінека, Е. Бернштейна, Г. Брандеса, Е. Бутру, Л. Гаве, А. Круазе, у яких вони висловлюють різні думки щодо застосування страти. В одному з листів наводиться відповідь знаменитого вченого, професора Гейдельберзького університету Г. Еллінека, у якому він вказує, що Росія, яка намагається ввійти до цивілізованих держав, повинна відмінити цей вид покарання. У роботі досліджуються протести громадських діячів, петербурзької групи Союзу письменників, Пироговського союзу лікарів, Союзу фармацевтів Росії, студентів Санкт-Петербурзької духовної академії, у яких вони вимагають від влади відміни страти. Наводиться резолюція Другого з'їзду адвокатів, що проходив у жовтні 1905 р. в Москві, який прийняв рішення будь-яким чином протидіяти застосуванню страти шляхом виконання п'яти пунктів: утворення ліги боротьби проти страти, обрання виконавчого комітету з п'яти осіб-представників різних політичних переконань і професій, активна пропаганда цих ідей за допомогою газет, видання листівок, прокламацій, проведення публічних лекцій, віднесення до переліку вбивць усіх осіб, які беруть участь в ухваленні смертних вироків (військових суддів, прокурорів, секретарів судів), та публікація списків цих осіб у газетах. Іншою роботою, яка належить до цього напрямку, стала «Революція, зростання злочинності і смертна кара» 1917 р. [6], присвячена прийняттю постанови Тимчасового уряду від 18 березня 1917 р. «Про скасування страти». У монографії М.М. Гернет досліджував декілька спроб Російської Думи другого скликання за ініціативою партій трударів, народної свободи щодо законодавчої відміни в імперії покарання у вигляді страти. Інша спроба відміни цього покарання була зроблена Думою третього скликання 19 червня 1908 р. шляхом внесення проекту, підписаного 103 депутатами. М.М. Гернету вдалося зібрати дані про те, що в період 1906–1909 рр. російськими судами щорічно виносилося не менше 1 200 таких вироків. Також у роботі зібрані дані про відміну страти за політичні злочини в 1848 р. у Франції, Німеччині, а в 1874 р. – у Швейцарії.

Висвітлюється реакційність представників союзу російського народу «Чорна сотня», які неодноразово зверталися до царя з проханням зберегти цей вид покарання. М.М. Гернет підготував у 1926 р. статтю «Смертна кара за допомогою задушення газом», у якій описано жорстокий спосіб виконання покарання. Так, М.М. Гернет вказує, що в 1926 р. в штаті Невада в США страта була проведена за допомогою застосування задушливого газу. Серб за національність, засуджений за вбивство своєї коханої, був у спеціальній кімнаті, прикріплений до стільця й задушений газом. На думку М.М. Гернета, такі варварські способи застосування страти ніяким чином не зменшують кількість злочинів, а навпаки, сприяють розвитку в суспільстві жорстокості й насильства.

VI. Дослідження міжнародних злочинів. За матеріалами Нюрнберзького трибуналу 1946 р. М.М. Гернетом була підготовлена монографія «Злочини гітлерівців проти людства», у якій учений систематизував злочини німецько-фашистських загарбників, за які їм довелося відповідати перед міжнародним судом [7]. Показано, що гітлерівці скоювали військові злочини проти мирного населення, військовополонених, заручників, проводили масові езекуції шляхом застосування розстрілів, газових камер та інших способів знищення людей. Другим напрямком злочинів гітлерівців було безглузде знищення міст і сіл, пам'яток культури, інших цінних об'єктів. При цьому гітлерівці часто практикували вивезення витворів мистецтва наукових колекцій, інших культурних цінностей до Німеччини, що завдавало непоправного збитку людству. Третім напрямком цих злочинів була позасудова розправа шляхом утримання людей у в'язницях, концентраційних таборах в антисанітарних і нелюдських умовах. Показана абсолютна безпідставність ідей А. Гітлера щодо використання расових теорій і побудови на їх основі правової системи. Так, учений досліджував закон 1933 р. «Про попередження спадково хворого потомства», що передбачав фактичне знищення хворих і недієздатних громадян. У роботі доводиться, що гітлерівці порушували цілий ряд положень, правил ведення війни, закріплених у Гаазьких угодах, проводячи політику захоплення та вбивства заручників, масових вбивств населення. Учений звертає увагу на лицемірність гітлерівської пропаганди, докази якої були зібрані Надзвичайною комісією, щодо знищення церков на окупованій ними території. За підрахунками військових юристів, німецько-фашистські загарбники знищили й пошкодили 1 670 церков, включаючи Успенську церкву Києво-Печерської лаври, Борисоглібський собор у Чернігові, Покровську церкву й дзвіницю, Софійський собор у Новгороді. При цьому учений наполягав на проведенні слідства, збору матеріалів, досудового розслідування злочинів гітлерівців та розгляді їх Нюрнберзьким трибуналом згідно з положеннями діючого міжнародного права.

VII. Дослідження в галузі юридичної біографістики. Розуміючи важливість розвитку юридичної науки, учений присвятив ряд робіт діяльності видатних юристів дореволюційної Росії. Так, у журналі «Вісник права» за 4 жовтня 1915 р. учений опублікував статтю, присвячену п'ятдесятиріччю ювілею діяльності та юридичної практики А.Ф. Коні. У статті розглядалася діяльність А.Ф. Коні в якості голови суду, його взаємодія з прокурором синоду К.П. Победоносцевим, промова А.Ф. Коні на відомому процесі над В.І. Засулич. Робота А.Ф. Коні в якості прокурора показала, що він не побоявся притягнути до відповідальності провідника дворянства І.С. Солнцева, гусарського полковника В.О. Беклимишева, власника ігрового будинку штабс-капітана Колеміна, мільйонера Овсяннікова та інших. М.М. Гернет дослідив теоретичні погляди А.Ф. Коні на злочини й покарання. Інтерес представляє збір М.М. Гернетом матеріалу щодо виступів А.Ф. Коні в російській Думі щодо реформ кримінального, кримінально-процесуального, майнового права й судоустрою, а також його діяльність у комісії статс-секретаря М.В. Муравйова з перегляду Судових Статутів. Інша робота М.М. Гернета присвячена п'ятдесятиріччю ювілею діяльності відомого російського юриста, професора й сенатора В.К. Случевського. Цей учений входив до складу комісії, яка займалася підготовкою та введенням у дію Судових Статутів, що регламентували діяльність судової системи Російської імперії. Паралельно В.К. Случевський займався дослідницькою роботою, підготувавши «Підручник російського кримінального процесу» (загальним обсягом 700 сторінок). У своїй статті М.М. Гернет звернув увагу на діяльність В.К. Случевського як професійного судді, спрямовану на захист такої інстанції, як суд присяжних, щодо якого царським урядом готувався проект ліквідації. Окрім судової практики, В.К. Случевський брав активну участь у громадській діяльності юридичних суспільств. Так, він був головою кримінального відділення петербурзького суспільства, почесним керівником гільдії присяжних повірених, був одним із засновників і почесним членом суспільства піклування про неповнолітніх злочинців.

Аналізувалася викладацька робота В.К. Случевського в Училищі правознавства, на кафедрі кримінального права у Військово-юридичній академії, де він отримав звання заслуженого професора, а в 1916 р. Петроградський університет обрав його почесним доктором прав.

Ще одним відомим юристом, якому присвятив роботу М.М. Гернет, був професор Санкт-Петербурзького університету, член російської групи Міжнародного союзу криміналістів, член Державної Ради М.С. Таганцев. Цей відомий учений, політичний діяч був прибічником ідеї відміни смертних вироків і страт, яку активно підтримував М.М. Гернет. На початку своєї наукової діяльності М.С. Таганцев досліджував питання, пов'язані з повторенням злочинів. Професор М.С. Таганцев зробив істотний внесок у юридичну науку, підготувавши й видавши в 1887–1892 рр. підручник «Лекції з російського кримінального права», а в 1902 р. – двотомник «Російське кримінальне право». М.М. Гернет звернув увагу на діяльність М.С. Таганцева в Державній Раді Російської імперії з підготовки законопроектів і внесення змін до кримінального законодавства, спрямованого на пом'якшення покарань, використання інституту умовного засудження. Працюючи в умовах жорсткої правової системи царського самодержавства, М.С. Таганцев виступав проти політичних репресій і наполягав на необхідності враховувати характер цього злочину під час відбуття покарання. Важливу роль діяльності М.С. Таганцева та його авторитет як видатного російського криміналіста М.М. Гернет доводить тим, що М.С. Таганцев був доповідачем з основних положень російського Кримінального уложення від 22 березня 1903 р. на з'їзді Міжнародного союзу криміналістів у 1910 р.

Висновки. Таким чином, необхідно вказати, що підходи М.М. Гернета до вивчення злочинності залишаються актуальними й нині в умовах накопичення капіталу та наявності тенденцій до різкого соціального розшарування сучасного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Гернет М.Н. Уголовное право / М.Н. Гернет // Основные понятия русского государственного, гражданского и уголовного права: общедоступные очерки / В.М. Устинов, И.Б. Новицкий, М.Н. Гернет ; предисл. В.М. Хвостова. – Изд. 2-е. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – С. 57–112.
2. Гернет М.Н. Моральная статистика (уголовная статистика и статистика самоубийств) / М.Н. Гернет. – М. : Центр стат. упр., 1922. – 269 с.
3. Гернет М.Н. Общественные причины преступности. Социалистическое направление в науке уголовного права / М.Н. Гернет. – М. : Скирмунт, 1906. – 214 с.
4. Преступный мир Москвы / под ред. и с предисл. М.Н. Гернета. – М. : Право и жизнь, 1924. – 247 с.
5. Против смертной казни : сборник статей / под ред. М.Н. Гернета и др. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – 335 с.
6. Гернет М.Н. Революция, рост преступности и смертная казнь / М.Н. Гернет. – М. : Начало, 1917. – 30 с.
7. Гернет М.Н. Преступления гитлеровцев против человечности / М.Н. Гернет. – М. : Юриздат, 1946. – 32 с.

КРАВЧУК В. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права
юридичного факультету
(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

УДК 342.56

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

У статті визначаються загальні положення нормативно-правових гарантій діяльності суддів та їх сутнісні характеристики. Автором сформульовано дефініцію «нормативно-правові гарантії діяльності суддів», її зміст і класифікацію. Нормативно-правові гарантії діяльності суддів є одним з основних елементів конституційно-правового статусу судді.

***Ключові слова:** гарантії діяльності суддів, конституційні гарантії, конституційно-правовий статус, нормативно-правові гарантії, суддя.*

В статье определяются общие положения нормативно-правовых гарантий деятельности судей и их существенные характеристики. Автором сформулировано дефиницию «нормативно-правовые гарантии деятельности судей», ее содержание и классификацию. Нормативно-правовые гарантии деятельности судей являются одним из основных элементов конституционно-правового статуса судьи.

***Ключевые слова:** гарантии деятельности судьи, конституционные гарантии, конституционно-правовой статус, нормативно-правовые гарантии, судья.*

In the article the generals of normatively-legal guarantees of activity of judges are determined and them significant descriptions. An author is set forth definition «normatively-legal guarantees of activity of judges», her maintenance and classification. Normatively-legal guarantees of activity of judges are one of basic elements of constitutionally-legal status of judge.

***Key words:** guarantees of activity of judges, constitutional guarantees, constitutionally-legal status, normatively-legal guarantees, judge.*

Вступ. Підвищення ролі суду в державі значною мірою залежить від ефективної роботи суддів та належного виконання ними своїх обов'язків.

Ефективність виконання судьями своїх повноважень забезпечується наявністю системи гарантій суддівської діяльності. Удосконалення діяльності органів судової влади в цілому потребує підвищення ефективності суддівської діяльності, яка у свою чергу значною мірою буде залежати від забезпечення суддів необхідними гарантіями.

Слід зазначити, що в юридичній літературі вже розглядалося питання визначення гарантій незалежності суддів, проте воно й надалі є досить дискусійним. Зокрема, відповідно до узагальненої класифікації на основі критерію територіальної спрямованості гарантії діяльності суддів поділяються на міжнародно-правові та внутрішньодержавні,

які у свою чергу поділяються на загальносоціальні та спеціально-юридичні (нормативно-правові й організаційно-правові). Із цієї позиції малодослідженим залишаються саме нормативно-правові гарантії діяльності суддів. Вони виступають важливою умовою реалізації суддями своїх функцій і повноважень.

Дослідження нормативно-правових гарантій діяльності суб'єктів конституційно-правових відносин у будь-який час розвитку й становлення конституційно-правової доктрини не втрачали своєї актуальності та становили доволі високий відсоток загального обсягу теоретичних напрацювань у цій сфері. У цьому блоці наукових питань особлива увага приділяється нормативно-правовим гарантіям прав і свобод людини та громадянина (В. Андрейцев, М. Баймуратов, Т. Заворотченко, В. Кампо, В. Копейчиков, О. Костюченко, В. Котюк, В. Кравченко, М. Малишко, П. Мартиненко, М. Орзіх, А. Олійник, В. Погорілко, П. Рабінович, Ю. Римаренко, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші). У поле наукового пошуку вчених-юристів потрапляли нормативно-правові гарантії діяльності різних суб'єктів конституційно-правових відносин: народних депутатів України (Н. Григоруk, А. Кожевніков, Ю. Коломієць, О. Радченко та інші), Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (О. Марцеляк та інші), Президента України (О. Ярмиш та інші), місцевого самоврядування (Г. Абасов, О. Батанов, П. Біленчук, О. Бориславська, В. Кравченко, О. Кутафін, В. Погорілко, О. Фрицький, І. Щебетун та інші), депутатів місцевих рад (О. Чернецька та інші) тощо. Однак, на жаль, лише в деяких працях приділялась увага проблематиці, пов'язаній із нормативно-правовими гарантіями діяльності суддів (В. Єгорова, О. Намясенко, В. Федоренко та інші).

Постановка завдання. У конституційно-правовій доктрині відсутнє загальновизнане поняття нормативно-правових гарантій діяльності суддів та уніфіковані засади класифікації таких гарантій.

Наведене вище зумовлює мету статті – крізь призму узагальненого аналізу наукової юридичної літератури запропонувати авторський варіант дефініції та загальну концепцію нормативно-правових гарантій діяльності суддів в Україні.

Результати дослідження. Гарантії, які забезпечують конституційно-правовий статус суддів та організаційно-правовий механізм їх діяльності, постають із відповідних норм Конституції України й Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Гарантування суддівської діяльності необхідно сприймати як обов'язок держави в особі органів державної влади, посадових осіб не лише не перешкоджати законній діяльності, а й правовими, економічними та іншими засобами захищати сферу діяльності суддів.

Конституція України містить ряд положень, які в загальній формі закріплюють правові, політичні, економічні, соціальні та інші гарантії діяльності суддів. Зокрема, ст. 126 закріплює, що незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією й законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється [1].

Як справедливо відзначається в спеціальній юридичній літературі, для того щоб суддя міг неупереджено вирішувати справи, він повинен мати відповідні гарантії своєї діяльності [2, с. 452; 3, с. 350].

У працях українських учених містяться окремі міркування щодо гарантій діяльності суддів, зроблено спроби їх систематизації. Зокрема, В. Федоренко під гарантіями діяльності суддів розуміє систему загальних і спеціально-правових способів та засобів забезпечення здійснення суддею встановлених Конституцією й законами України завдань, функцій і повноважень [4, с. 501]. В. Єгорова під гарантіями діяльності суддів судів загальної юрисдикції розглядає сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію їх прав та обов'язків, на усунення можливих перешкод їх неналежного здійснення [5, с. 12]. Однак проблема гарантій діяльності суддів потребує ґрунтовного системного вивчення, оскільки від них залежить ефективність здійснення суддями своїх функцій і повноважень та функціонування судової влади в цілому.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу нормативно-правових гарантій діяльності суддів, вважаємо за доцільне провести певну аналогію між ними та гарантіями прав і свобод людини та громадянина.

Безумовно, права й свободи людини та громадянина, а також їх гарантії були, є й залишатимуться пріоритетним напрямком наукових досліджень, адже недаремно ч. 2 ст. 3 Конституції України проголошує, що права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Однак варто визнати й те, що громадяни України можуть перебувати в різних спеціальних правових статусах (виборці, народні депутати, державні службовці, судді тощо). Перебуваючи в таких правових статусах, вони виконують конкретні функції держави, здійснюючи свою діяльність через виконання відповідних повноважень (реалізацію прав та виконання обов'язків), чітко передбачених чинним законодавством України. Тому гарантії прав і свобод людини та громадянина є загальною категорією щодо гарантій діяльності суддів і в цьому контексті можуть розглядатися як взаємопов'язані поняття. У спеціальній юридичній літературі гарантії прав і свобод людини та громадянина за сферою дії поділяють на міжнародно-правові (планетарні) гарантії, гарантії в межах регіональних міжнародних співтовариств та внутрішньодержавні гарантії [6, с. 139]. Останні у свою чергу прийнято поділяти на загальносоціальні (економічні, соціальні, політичні, ідеологічні (духовні)) та спеціальні юридичні гарантії [7, с. 73–74]. Спеціальні юридичні гарантії в конституційному праві більшість учених-конституціоналістів поділяють на нормативно-правові й організаційно-правові [4, с. 274]. Вважаємо вищенаведену класифікацію гарантій прав і свобод людини та громадянина абсолютно прийнятною для класифікації гарантій діяльності суддів в Україні, оскільки діяльність суддів (наділених статусом людини і громадянина) по суті є їх активністю, сукупністю дій, спрямованих на реалізацію своїх повноважень, прав та обов'язків.

В енциклопедичній юридичній літературі зазначається, що пріоритетним видом юридичних гарантій прав і свобод людини та громадянина є нормативно-правові гарантії, які становлять систему норм щодо реалізації прав людини і громадянина: норми-принципи, юридична відповідальність, юридичні обов'язки, процесуальні норми [8, с. 554].

Зокрема, В. Федоренко нормативно-правові гарантії основних прав і свобод людини й громадянина представляє системою норм конституційного права, що встановлюють і закріплюють основні права й свободи, визначають принципи та шляхи їх реалізації. Нормативні гарантії знаходять своє об'єктивне відображення в системі чинного законодавства України у сфері прав і свобод людини та громадянина, зокрема, в Конституції України, законах України та підзаконних нормативно-правових актах [4, с. 274]. На думку О. Совгирі та Н. Шукліної, нормативно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина – це сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечуються реалізація прав і свобод особистості, порядок їх охорони й захисту [9, с. 183]. Т. Заворотченко уточнює, що нормативно-правові гарантії як об'єктивне право включають матеріальні норми-принципи, обов'язки держави, органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб, юридичну відповідальність і процесуальні норми [10, с. 110–116], передбачені Конституцією держави, законами, підзаконними актами й міжнародно-правовими договорами.

Узагальнюючи вищенаведені підходи до розуміння нормативно-правових гарантій прав і свобод людини та громадянина, вважаємо за можливе визначити нормативно-правові гарантії діяльності суддів як сукупність взаємопов'язаних норм і принципів права, які утворюють єдину правову базу для ефективної реалізації функцій і повноважень, тобто цілісний правовий механізм діяльності (реалізації прав та виконання обов'язків) суддів.

Нормативно-правові гарантії діяльності суддів за ієрархією та сферою дії можна класифікувати на загальноправові (конституційно-правові) та інституційні (галузеві).

До загальноправових (конституційно-правових) гарантій діяльності суддів варто віднести норми-принципи, обов'язки, юридичну відповідальність та процесуальні гарантії.

Першочерговим видом загальноправових (конституційно-правових) гарантій діяльності суддів є норми-принципи, зокрема ті, які забезпечують права суддів (ст. ст. 21, 22, 57–64 Конституції України), насамперед щодо невідчужуваності, непорушності, невичерпності, рівності, необмежуваності конституційних прав суддів, принципу неприпустимості зворотної дії закону або нормативно-правового акта в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, тощо [8, с. 554].

У теорії права нормами-принципами визнаються найбільш загальні та стабільні імперативні вимоги, закріплені в праві, які є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис і цінностей, притаманних цій системі права, і визначають її характер та напрямки подальшого розвитку. Нормами-засадами визнаються норми, що закріплюють загальні засади, на яких ґрунтуються політична й правова системи [11, с. 240]. Подібним є розуміння норм-засад і норм-принципів в інших авторів. Відповідно, норми-засади – це правові приписи, які закріплюють засади конституційного порядку держави, основи соціально-економічного, політичного й державного життя, взаємовідносини держави й особи, форми власності тощо, а норми-принципи – це правові приписи, які виражають і закріплюють принципи права [6, с. 207]. Тому в національному законодавстві допускається отождолення та взаємозаміна таких термінів, як «принцип» і «засада» [12, с. 14].

Для ілюстрування норм-принципів у контексті досліджуваної проблеми варто навести норми Конституції України (наприклад, згадувана ст. 126 про те, що незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією й законами України). Водночас ст. 125 Конституції України, яка визначає, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності й спеціалізації, може розглядатись одночасно і як норма-засада, і як норма-принцип.

Юридичні обов'язки поряд із нормами-принципами виступають необхідним компонентом загальноправових (конституційно-правових) гарантій діяльності суддів, без яких не можливі збалансована судова система, ефективне здійснення правосуддя та процесуальна діяльність суддів. Взаємозв'язок прав та обов'язків утворює урівноважений суспільний стан, режим найбільшого сприяння повсякденній життєдіяльності суддів.

Обов'язки суддів визначені ч. 4 ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а саме: 1) своєчасно, справедливо та безсторонньо розглядати й вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства; 2) дотримуватися правил суддівської етики; 3) виявляти повагу до учасників процесу; 4) додержуватися присяги судді; 5) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі й таємницю нарадчої кімнати та закритого судового засідання; 6) дотримуватися вимог щодо несумісності; 7) подавати щорічно не пізніше 1 травня до Державної судової адміністрації України для оприлюднення на офіційному веб-сайті судової влади, ведення якого забезпечує Державна судова адміністрація України, копію декларації про майновий стан і доходи (податкової декларації), поданої до органу державної податкової служби за своєю податковою адресою [13].

До загальноправових (конституційно-правових) гарантій діяльності суддів належить також юридична відповідальність.

Конституційно-правова відповідальність передбачає настання несприятливих наслідків для суб'єктів конституційно-правових відносин (у тому числі й суддів) у випадках порушення ними вимог, які містяться в нормах Конституції України та інших джерелах конституційного права.

Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією України. Згідно зі ст. 68 Основного Закону України кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції

України та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей [1]. З наведених конституційних положень, що встановлюють обов'язок держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб дотримуватися Конституції та законів України, постає висновок про наявність відповідної конституційно-правової відповідальності суддів.

Зважаючи на таку властивість статусу судді, як недоторканність, що передбачена ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення судом обвинувального вироку. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлено кримінальну чи адміністративну відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи [13]. Як бачимо, суддя може бути притягнутий до кримінальної та адміністративної відповідальності лише за чітко визначених законодавством умов і процедури, що сама по собі є гарантією. Крім того, суддю може бути притягнуто й до дисциплінарної відповідальності, що досить детально врегульовано розділом 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ст. 83 якого встановлює, що суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження з таких підстав:

1) істотні порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, пов'язані, зокрема, з відмовою в доступі особи до правосуддя з підстав, не передбачених законом, порушення вимог щодо розподілу та реєстрації справ у суді, правил підсудності чи підвідомчості, необґрунтоване вжиття заходів забезпечення позову;

2) невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом;

3) порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи, зокрема, порушення правил щодо відводу (самовідводу);

4) систематичне або грубе одноразове порушення правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя;

5) розголошення таємниці, яка охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати або таємниці, яка стала відомою судді під час розгляду справи в закритому судовому засіданні;

6) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації про майновий стан і доходи (податкової декларації), зазначення в ній завідомо неправдивих відомостей [13].

Загальноправовими (конституційно-правовими) гарантіями діяльності суддів виступають також процесуальні гарантії, які в спеціальній юридичній літературі визначаються як установлені законом правові засоби забезпечення належної реалізації матеріальних норм, досягнення цілей і завдань процесуальної діяльності [14, с. 188].

Процесуальні гарантії діяльності суддів – це передбачена Конституцією держави та конституційним законодавством система умов і засобів організаційно-процедурного характеру, які регламентують порядок, форми й методи реалізації суддівських повноважень.

Другу групу нормативно-правових гарантій діяльності суддів – інституційні (галузеві) – пропонуємо класифікувати за такими критеріями: 1) за методом правового регулювання (імперативні та диспозитивні); 2) за колом суб'єктів (загальні, спеціальні та виключні); 3) залежно від часу дії (постійні, тимчасові та надзвичайні); 4) за територією дії (загальнодержавні та місцеві); 5) залежно від характеру правових норм (матеріальні та процесуальні); 6) залежно від функціональної спрямованості (гарантії реалізації, гарантії охорони та гарантії захисту); 7) за суб'єктами нормотворчості (гарантії, встановлені Верховною Радою України, гарантії, встановлені Президентом України, та гарантії, встановлені органами судової влади).

За методом правового регулювання інституційні (галузеві) нормативно-правові гарантії діяльності суддів поділяються на імперативні та диспозитивні. Імперативні гаран-

тії діяльності суддів містять чітко визначені категоричні приписи. Формами вираження імперативності гарантій діяльності суддів є категоричність змісту, визначеність кількісних (строки, розміри, періодичність тощо) та якісних (перелік прав та обов'язків суддів, порядок їх виконання тощо) умов застосування й способу реалізації імперативних гарантій діяльності суддів. Диспозитивні гарантії діяльності суддів можуть варіюватися за розсудом самих суддів під час здійснення ними своїх повноважень, зокрема, під час здійснення суддівського самоврядування.

Наприклад, ст. 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює одночасно як імперативні, так і диспозитивні гарантії діяльності суддів. Так, ч. 1 ст. 47 цього закону, яка декларує, що суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є не залежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання, встановлює імперативну гарантію діяльності суддів. Частина 3 ст. 47, яка вказує, що суддя має право звернутися з повідомленням про загрозу його незалежності до Ради суддів України, встановлює диспозитивну гарантію діяльності суддів, даючи судді можливість обрати певний варіант поведінки.

Що стосується класифікації інституційних (галузевих) нормативно-правових гарантій діяльності суддів за колом суб'єктів, то загальні гарантії діяльності суддів стосуються всіх без винятку суддів, незалежно від спеціалізації, займаної посади в тому чи іншому суді, порядку обрання й призначення тощо. До них можна віднести незалежність і недоторканність суддів (ст. ст. 47, 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Спеціальні гарантії діяльності суддів стосуються лише окремих із них. Наприклад, гарантії діяльності суддів Конституційного Суду України, Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ. Виключні гарантії діяльності суддів роблять вилучення із загальних і спеціальних гарантій (наприклад, гарантії діяльності суддів у відставці, які регламентуються розділом 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Інституційні (галузеві) нормативно-правові гарантії діяльності суддів можуть бути класифіковані залежно від часу дії на постійні, тимчасові та надзвичайні. Як правило, інституційні (галузеві) нормативно-правові гарантії діяльності суддів встановлюються на невизначений час, тобто є постійними. Проте в ряді випадків спеціально встановлюється їх тимчасова дія. Наприклад, гарантії діяльності суддів Конституційного Суду України встановлюються на 9 років, гарантії діяльності суддів, призначених на посаду вперше, – на 5 років, гарантії діяльності голови місцевого суду, його заступника, голови апеляційного суду, його заступників, голови вищого спеціалізованого суду, його заступників – на 1 рік. Надзвичайні гарантії діяльності суддів можуть встановлюватися в спеціальних правових режимах. Наприклад, ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає, що в період воєнного стану не можуть бути припинені повноваження судів [15]. Аналогічна норма закріплена в ст. 11 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», де зазначено, що в період надзвичайного стану не можуть бути, відповідно, припинені чи обмежені повноваження судів [16]. На особливу увагу заслуговує положення ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», де вказано, що у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя судами Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на тимчасово окупованих територіях змінити територіальну підсудність судових справ, підсудних розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя судам [17].

Також інституційні (галузеві) нормативно-правові гарантії діяльності суддів можуть бути класифіковані за територією дії на загальнодержавні та місцеві. Так, загальнодержавні гарантії діяльності суддів поширюють свою дію на всю територію держави, а місцеві поширюються лише на окрему адміністративно-територіальну одиницю. Наприклад, ст. 16 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на

тимчасово окупованій території України» передбачає, що суддям, які працювали в судах України на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя й виявили бажання переїхати у зв'язку з її тимчасовою окупацією Російською Федерацією, гарантується право на переведення на посаду судді до суду на іншій території України [17].

Крім того, інституційні (галузеві) нормативно-правові гарантії діяльності суддів можуть бути класифіковані залежно від характеру правових норм на матеріальні та процесуальні. Матеріальні гарантії діяльності суддів встановлюються для забезпечення реалізації матеріальних норм, що закріплюють конституційно-правовий статус суддів, а процесуальні визначають порядок реалізації матеріальних гарантій у процесі здійснення суддями своєї професійної діяльності.

Цю категорію варто відмежувати від загальноправових процесуальних гарантій, оскільки конституційні процесуальні гарантії встановлюються конституцією та конституційним законодавством. У свою чергу інституційні (галузеві) процесуальні гарантії діяльності суддів, як правило, встановлюються для належного виконання суддями своїх професійних обов'язків. Тому абсолютно виправданим є їх закріплення в Господарському процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України, Кримінальному процесуальному кодексі України та Цивільному процесуальному кодексі України норм, які визначають повноваження суддів під час здійснення правосуддя у формі адміністративного, господарського, кримінального та цивільного судочинства.

На особливу увагу заслуговує класифікація інституційних (галузевих) нормативно-правових гарантій діяльності суддів залежно від функціональної спрямованості на гарантії реалізації, гарантії охорони та гарантії захисту.

Нормативно-правовими гарантіями реалізації прав та обов'язків суддів є закріплені законодавством конкретизація меж прав та обов'язків суддів; встановлення юридичних фактів, із якими пов'язується їх реалізація; визначення процесуально-процедурних форм реалізації прав та обов'язків суддів; заходи заохочення й пільги для стимулювання їх ефективної реалізації.

Нормативно-правовими гарантіями охорони прав суддів є система інститутів і засобів профілактики порушень прав суддів; недопущення протиправних дій, що перешкоджають здійсненню суддями їх прав та виконанню обов'язків; використання судових процедур конституційного контролю за безперешкодною реалізацією суддями їх прав тощо.

Нормативно-правовими гарантіями захисту прав суддів є система інститутів і засобів щодо відновлення порушених прав суддів та встановлення відповідальності винних за їх порушення.

Варто погодитися з О. Скакун, на думку якої захист – це найбільш дієва охорона, другий її ступінь. Тому без дії гарантій захисту неповними будуть і гарантії охорони [7, с. 75]. Таке твердження є абсолютно прийнятним і для характеристики нормативно-правових гарантій діяльності суддів. Адже нормативно-правові гарантії охорони й захисту забезпечують можливість усім суддям знайти необхідний захист своїх прав та поновити їх у випадку порушення. Якщо нормативно-правові гарантії захисту прав суддів не будуть дієвими, то неповними будуть і нормативно-правові гарантії охорони прав суддів.

Класифікуючи інституційні (галузеві) нормативно-правові гарантії діяльності суддів за суб'єктами нормотворчості, їх можна поділити на гарантії, встановлені Верховною Радою України, гарантії, встановлені Президентом України, та гарантії, встановлені органами судової влади.

Нормативно-правові гарантії діяльності суддів здебільшого встановлюються Верховною Радою України, оскільки відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України судоустрій, судочинство та статус суддів визначаються виключно законами України [1]. Глава держави безпосередньо не встановлює гарантії діяльності суддів, проте він відповідно до своїх конституційних повноважень призначає на посаду та звільняє з посади

третину складу Конституційного Суду України (п. 21 ч. 1 ст. 106 Конституції України), утворює суди у визначеному законом порядку (п. 22 ч. 1 ст. 106 Конституції України) та здійснює перше призначення на посаду професійних суддів строком на 5 років (ч. 1 ст. 128 Конституції України). Таким чином, від Президента України залежить набуття статусу судді, і лише після цього можна говорити про реалізацію тих чи інших гарантій діяльності суддів. Окремі нормативно-правові гарантії діяльності суддів можуть встановлюватися й органами судової влади. Наприклад, Конституційний Суд України дає висновок щодо офіційного тлумачення положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у якому встановлено гарантії діяльності суддів.

Наведені вище приклади норм і принципів права дають підстави стверджувати, що в окремих випадках інституційні (галузеві) нормативно-правові гарантії діяльності суддів можуть одночасно відповідати кільком критеріям класифікації. Вказана класифікація інституційних (галузевих) нормативно-правових гарантій діяльності суддів може бути доповнена також іншими критеріями, які дозволять поглибити знання про різноманітність їх юридичної природи.

Висновки. Таким чином, Конституція України, визнаючи й гарантуючи принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, закріпила відповідні нормативно-правові гарантії різних рівнів для повноцінного функціонування судової влади в цілому та суддів як виключних суб'єктів здійснення правосуддя зокрема.

Отже, нормативно-правові гарантії діяльності суддів – це сукупність взаємопов'язаних норм і принципів права, які утворюють єдину правову базу для ефективної реалізації функцій і повноважень, тобто цілісний правовий механізм, який забезпечує реалізацію прав та обов'язків суддів. За своєю правовою природою нормативно-правові гарантії поділяються на загальні (конституційно-правові), які закріплені в нормах-принципах, нормах права, що встановлюють юридичні права й обов'язки суддів, у процесуальних нормах, а також нормах, які передбачають юридичну відповідальність, та інституційні (імперативні й диспозитивні; загальні, спеціальні та виключні; постійні, тимчасові та надзвичайні; загальнодержавні та місцеві; матеріальні та процесуальні; гарантії реалізації, гарантії охорони та гарантії захисту; гарантії, встановлені Верховною Радою України, гарантії, встановлені Президентом України, та гарантії, встановлені органами судової влади).

Таким чином, сенс і призначення нормативно-правових гарантій діяльності суддів полягає в тому, щоб створити для суддів необхідні умови для здійснення ними своїх повноважень. Виходячи саме з подібних міркувань, слід формувати систему таких гарантій.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конституційне право України : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю.М. Тодики та В.С. Журавського. – К. : Право, 2008. – 416 с.
3. Конституційне право України : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. – Х. : Ін Юре, 2002. – 544 с.
4. Погорілко В.Ф. Конституційне право України : [підручник] / [В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко] ; за заг. ред. В.Л. Федоренка. – 4-те вид., перероб. і доопрац. – К. : Ліра-К, 2012. – 576 с.
5. Єгорова В.С. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В.С. Єгорова ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2008. – 17 с.
6. Крестовська Н.М. Теорія держави і права. Елементарний курс / Н.М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – Вид. 2-ге. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 432 с.

7. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – К.: Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. редкол. : Ю.С. Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2002. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – 672 с.
9. Совгиря О.В. Конституційне право України. Повний курс : [навч. посібник] / О.В. Совгиря, Н.Г. Шукліна. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 544 с.
10. Заворотченко Т.М. Система конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні / Т.М. Заворотченко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 110–116.
11. Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Рогачова та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.
12. Юхимюк О. Особливості викладу принципів права у національному законодавстві / О. Юхимюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки». – 2013. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 12–15.
13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. (з наступними змінами та доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.
14. Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. редкол. : Ю.С. Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2002. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
15. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 06.04.2000 р. (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 28. – Ст. 224.
16. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.
17. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. // Голос України. – 2014. – № 83. – Ст. 112.

ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС**БАЖАНОВ В. О.,**

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.788

**ДОГОВІР ПРО СТВОРЕННЯ ЗА ЗАМОВЛЕННЯМ І ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТА
АВТОРСЬКОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Публікація присвячена дослідженню договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права. Вивчається правова природа договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права. Аналізуються поняття, предмет, об'єкт, істотні умови та сторони договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права.

Ключові слова: договір, об'єкт авторського права, використання, створення.

Публикация посвящена исследованию договора о создании по заказу и использовании объекта авторского права. Изучается правовая природа договора о создании по заказу и использовании объекта авторского права. Анализируются понятие, предмет, объект, существенные условия и стороны договора о создании по заказу и использовании объекта авторского права.

Ключевые слова: договор, объект авторского права, создание, использование.

The article is devoted to the research of the agreement on the creation and the use of the object of copyright. The legal nature of the agreement on the creation and the use of the object of copyright is studied. The concept, the object, the essential conditions, the main features and the parties of the agreement on the creation and the use of the object of copyright are analyzed in this article.

Key words: agreement, object of copyright, creation, use.

Вступ. Варто погодитись з точкою зору, що договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права відіграє особливу роль у механізмі цивільно-правового регулювання авторських відносин, створюючи передумови для їх динаміки [12, с. 271], що свідчить про актуальність звернення до такої тематики дослідження.

На особливу увагу в умовах сьогодення заслуговує питання дослідження істотних умов договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права.

Теоретичною основою нашого дослідження є праці А.А. Амангельди, Т.В. Боднар, О.В. Дзери, І.О. Зеніна, О.С. Іоффе, А.О. Козинця, О.В. Кохановської, Н.С. Кузнецової, О.О. Кулініч, Р.А. Майданика, Л.Р. Майданик, О.А. Підпригори, Л.Д. Романадзе, О.П. Сергеева та ін.

Нормативною базою дослідження є Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 року, Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року, законодавство зарубіжних країн та ряд інших нормативних актів.

Постановка завдання. Метою дослідження є надання загальної характеристики договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають на підставі договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права.

Предметом дослідження є міжнародні акти, нормативно-правові акти України, зарубіжних держав та практика їх застосування, наукові погляди, ідеї, концепції вітчизняних та іноземних вчених у сфері цієї проблематики.

Методологічну основу дослідження склали такі методи: порівняльно-правовий, формально-логічний, діалектичний, системно-структурний та інші. Порівняльно-правовий метод був застосований під час дослідження норм національного, зарубіжного та міжнародного права. Для виявлення суперечностей у понятійному апараті у сфері договірних правовідносин, що виникають на підставі договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права, застосовувався формально-логічний метод. Діалектичний метод застосовувався під час дослідження розвитку договірних правовідносин, що виникають на підставі договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права. За допомогою системно-структурного аналізу були досліджені норми законодавства України та зарубіжних країн у сфері договірних правовідносин, що виникають на підставі договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права.

Результати дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 1112 Цивільного Кодексу України від 16 січня 2003 року (надалі – ЦК України) за договором про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності одна сторона (творець – письменник, художник тощо) зобов'язується створити об'єкт права інтелектуальної власності відповідно до вимог другої сторони (замовника) та в установленний строк [2, ст. 1112].

Варто зауважити, що в Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року (надалі – Закон) міститься дещо інша назва цього договору, а саме «авторський договір замовлення». Згідно із ч. 6 ст. 33 Закону: «За авторським договором замовлення автор зобов'язується створити у майбутньому твір відповідно до умов цього договору і передати його замовникові» [3, ст. 33].

Можна однозначно стверджувати, що договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права є консенсуальним, оскільки він вважається укладеним із моменту досягнення згоди щодо всіх істотних умов цього договору та укладається щодо об'єктів авторського права, які ще не створені. Отже, навіть не може йти мова про реальність такого виду авторських договорів.

Щодо істотних умов цього договору, то першою істотною умовою авторського договору замовлення є умова про предмет договору. У ч. 1 ст. 1112 ЦК України зазначено, що автор зобов'язується створити об'єкт права інтелектуальної власності в установленний строк [2, ст. 1112]. Отже, другою істотною умовою даного договору є строк, протягом якого автор повинен створити об'єкт авторського права.

Водночас варто зауважити, що відповідно до ч. 2 ст. 1112 ЦК України «договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності повинен визначати способи та умови використання цього об'єкта замовником» [2, ст. 1112]. Як наслідок, спосіб та умови використання об'єкта авторського права є також істотними умовами цього виду авторських договорів.

На нашу думку, необхідно також враховувати положення ч. 6 ст. 33 Закону, у якій зазначається, що авторським договором замовлення може передбачатися виплата замовником авторові авансу як частини авторської винагороди [3, ст. 33]. Можемо зробити висновки, що законодавець виходить із презумпції оплатності договору замовлення, отже,

з нашої точки зору, умова про розмір авторської винагороди, є також істотною умовою авторського договору замовлення.

Варто також зауважити, що, проаналізувавши Зразки примірних договорів у сфері авторського права і суміжних прав (зокрема, Додаток 3 Зразків примірних договорів у сфері авторського права і суміжних прав), які були розроблені Державною службою інтелектуальної власності, можна стверджувати, що розмір авторської винагороди та порядок її виплати є істотними умовами договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності [4].

Сторонами договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права є автор (фізична особа) та замовник. Заслугує на увагу позиція О.О. Кулініч та Л.Д. Романадзе, які зазначають: якщо виходити з того, що авторське право регулює відносини, які складаються в процесі використання вже створеного твору, то до створення власне твору сторона договору авторського замовлення може називатися лише умовно [12, с. 271]. Вважаємо, необхідно підтримати це твердження, оскільки, враховуючи той факт, що твору ще не існує, не можна стверджувати, що особа стане автором певного твору. Отже, сторона договору називається автором лише умовно. Іншою стороною договору замовлення може бути будь-яка фізична чи юридична особа, держава.

Предметом авторського договору замовлення є зобов'язання автора створити певний твір. І.О. Зенін зазначає, що зазвичай предметом договору є зобов'язання автора написати п'єсу, сценарій кінофільму, навчальний посібник тощо (літературне замовлення), намалювати портрет, виготовити скульптуру, у тому числі із ціллю установки пам'ятника, меморіальну табличку (художнє замовлення) тощо [8, с. 446]. Водночас І.О. Зенін також наголошує на тому, що за договором літературного замовлення (який, на нашу думку, є різновидом авторського договору замовлення) автор зазвичай готує та узгоджує із замовником творчу заявку (короткий опис змісту майбутнього твору), яка є невід'ємною частиною договору та виступає базою оцінки завершеного твору [5, с. 27].

Об'єктом авторського договору замовлення може бути будь-який об'єкт авторського права (літературні твори, музичні твори, аудіовізуальні твори, фотографічні твори, твори живопису, архітектури, скульптури та графіки, твори ужиткового мистецтва, збірники творів, комп'ютерні програми, бази даних тощо), що буде створений в майбутньому. Водночас необхідно зазначити, що відповідно до ч. 3 ст. 33 Закону предметом договору про передачу прав на використання твору не можуть бути права, яких не було на момент укладання договору [3, ст. 33]; згідно із ч. 5 ст. 1109 ЦК України предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, які на момент укладення договору не були чинними [2, ст. 1109]. Отже, у ЦК України та в Законі закріплена позиція, що не можна передати авторські права на об'єкт права інтелектуальної власності, який не створено до моменту укладення авторського договору. Одним із винятків із цього правила є авторський договір замовлення (договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права), за яким передаються авторські права на об'єкт права інтелектуальної власності, що буде створений у майбутньому.

Варто наголосити на тому, що в договорі про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права необхідно надзвичайно чітко зазначити вимоги, яким має відповідати твір. Зокрема, потрібно вказувати в договорі обсяг, форму, структуру, жанр, цільове призначення, робочу назву майбутнього твору, зміст, мову, якою буде написано твір, сферу застосування цього твору та інші ознаки, які є важливими та визначальними для замовника.

Зміст договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права складають права та обов'язки автора та замовника. Автор зобов'язується створити твір, що відповідає погодженим у договорі умовам, та передати його у відповідній формі замовникові у встановлений у договорі строк; також автор зобов'язаний у відповідний

строк виправляти та доопрацьовувати твір з урахуванням зауважень замовника та не порушувати виключні права замовника на використання твору. Водночас замовник зобов'язаний дотримуватись особистих немайнових прав автора (зокрема права на ім'я, на захист авторської репутації тощо), не вносити без письмової згоди автора будь-яких змін до твору тощо [5, с. 27–28].

О.О. Кулініч та Л.Д. Романадзе зазначають, що під час дослідження прав та обов'язків сторін за договором авторського замовлення необхідно вирішити такі питання: чи повинен автор працювати один, чи може звертатися за допомогою інших осіб; чи може автор у період дії договору займатися виконанням інших доручень сторонніх осіб зі створення об'єктів інтелектуальної власності; чи може автор передавати частину створеного об'єкта та ознайомлювати з нею сторонніх осіб; чи може визначати строки та етапи прийняття твору; чи існує можливість повернення твору із зауваженнями замовника на доопрацювання автору; чи визначені строки внесення змін у твір; чи є можливість передання права на використання третім особам; чи встановлено порядок прийняття замовлення та етапи оплати тощо [12, с. 273–274].

Варто зазначити, що основним правом замовника є право на використання створеного твору, а основним правом автора є його право на отримання винагороди. Відповідно до ч. 2 ст. 33 Закону «авторська винагорода визначається в договорі у вигляді відсотків від доходу, отриманого від використання твору, або у вигляді фіксованої суми чи іншим чином. При цьому ставки авторської винагороди не можуть бути нижчими за мінімальні ставки, встановлені Кабінетом Міністрів України» [3, ст. 33].

На нашу думку, надзвичайно важливим є також питання розподілу авторських прав на твір між автором та замовником. Відповідно до ч. 1 ст. 430 ЦК України «особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта» [2, ст. 430]. Водночас у п. 2 ч. 1 ст. 430 ЦК України зазначається, що у випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові [2, ст. 430]. Вважаємо, ця норма суперечить правовій природі особистих немайнових прав, які є невідчужуваними та можуть належати тільки авторові твору. Існує точка зору, що замовнику може належати право забезпечити недоторканність твору, право протидіяти будь-якому посяганням на твір [12, с. 275]. Необхідно наголосити на тому, що вказані немайнові права ні в якому разі не можуть переходити від автора до замовника, а можуть виникати в замовника лише в силу (на підставі) закону. Отже, вважаємо, що законодавець повинен чітко регламентувати, які особисті немайнові права, у якому обсязі та в яких випадках можуть належати не тільки авторові твору, а й замовнику.

Згідно із ч. 2 ст. 430 ЦК України майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором [12, ст. 430]. Підтримуємо точку зору про доцільність обумовлення в авторському договорі замовлення порядку розподілу прав на створений за замовленням об'єкт інтелектуальної власності між автором та замовником [11, с. 594].

Аналізуючи положення ч. 3 ст. 1112 ЦК України можна дійти висновку, що за цим договором можна також передати майнові права інтелектуальної власності на твір, що буде створений.

Варто також наголосити на тому, що згідно зі ст. 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості [1, ст. 54]. Отже, не допускається обмеження прав автора щодо створення об'єкта права інтелектуальної власності. Якщо в договорі про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності містяться умови, які обмежують право творця цього об'єкта на створення в майбутньому інших творів на зазначену в договорі тему чи у вказаній галузі, вони є нікчемними [10, с. 815].

Необхідно зазначити, що ряд науковців ведуть мову про дуалістичну природу авторського договору замовлення, який поєднує в собі ознаки двох видів договорів: договору підяду та ліцензійного договору (зокрема, такої точки зору притримуються В.С. Макода, В.В. Коноваленко та інші) [6, с. 1007; 9, с. 247–248]. Вважаємо, що не можна ототожнювати ці види договорів. Підтримуємо думку О.В. Жилінкової, яка зазначає, що можна виділити дві основні ознаки, які відрізняють авторський договір замовлення від договору підяду:

1. По-перше, різниця полягає в особі сторони договору, яка зобов'язується виконати роботу. Так, на відміну від договору підяду, в авторському договорі замовлення особа автора, творчою працею якої створено твір, має суттєве значення. За договором підяду підрядник може залучати до виконання роботи сторонніх осіб, якщо в договорі не зазначено інше; тоді як твір повинен бути створений саме автором, стороною авторського договору замовлення.

2. По-друге, різниця полягає в предметі таких цивільно-правових договорів. Предмет авторського договору замовлення має творчий характер, а предметом договору підяду є результат, який не наділений творчим характером [7, с. 160].

Щодо розмежування авторського договору замовлення та ліцензійного договору, то, на нашу думку, ці договори можна відмежувати за їхнім предметом: за авторським договором замовлення передаються авторські права на об'єкт права інтелектуальної власності, що буде створений у майбутньому; відповідно до ч. 5 ст. 1109 ЦК України предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, які на момент укладення договору не були чинними [2, ст. 1109]. Отже, немає підстав для ототожнення цих видів договорів.

На основі проведеного дослідження можна зробити такі **висновки**:

1. У ЦК України використовується поняття «договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності», а у Законі застосовується поняття «авторський договір замовлення». Зміст цих понять не суперечить один одному та є досить схожим (проте необхідно враховувати, що поняття, яке закріплене в ЦК України, стосується всіх об'єктів інтелектуальної власності, а поняття, що міститься в Законі, стосується лише об'єктів авторського права). У зв'язку із цим пропонуємо використовувати назву «договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права» у випадку застосування норм ЦК України до відносин, які виникають із приводу створення за замовленням і використання об'єкта авторського права. Прийнятним є й поняття «авторський договір замовлення», яке вважаємо синонімічним до поняття «договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права».

2. Договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права є двостороннім, консенсуальним та оплатним.

3. Істотними умовами цього договору є такі: умова про предмет договору; умова про строк, протягом якого автор повинен створити об'єкт права інтелектуальної власності; умова про спосіб та умови використання об'єкта права інтелектуальної власності; умова про розмір та порядок виплати авторської винагороди.

4. Предметом авторського договору замовлення є зобов'язання автора створити певний твір. Об'єктом цього договору є будь-який твір авторського права. Необхідно наголосити на тому, що договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права є авторським договором, за яким передаються авторські права на об'єкт авторського права, що буде створений у майбутньому (такий договір є одним із винятків із правила щодо неможливості передачі авторських прав на об'єкт авторського права, який не створено до моменту укладення авторського договору).

5. Не можна ототожнювати авторський договір замовлення з ліцензійним договором та договором підяду, оскільки предмети цих договорів є різними (предметом договору підяду не можуть бути права на об'єкти права інтелектуальної власності;

предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, які на момент укладення договору не були чинними).

6. Немайнові права не можуть переходити від автора до замовника, а можуть виникати в замовника лише в силу (на підставі) закону. У зв'язку із цим вважаємо, що законодавець повинен чітко регламентувати, які особисті немайнові права, у якому обсязі та в яких випадках можуть належати не тільки авторові твору, а й замовнику.

7. Для врегулювання можливих суперечностей між автором та замовником пропонується в авторських договорах замовлення чітко визначати, які майнові права належать авторові, а які – замовнику.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
3. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 року № 3792-ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
4. Зразки примірних договорів у сфері авторського права і суміжних прав, розроблені Державною службою інтелектуальної власності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sips.gov.ua/ua/zrazkydogar.html>.
5. Гражданское право : в 4 т. : [учеб. для студентов вузов] / [В.В. Витрянский и др.] ; отв. ред. Е.А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2008– . – Т. 4 : Обязательственное право. – 2008. – 800 с.
6. Договірне право України. Особлива частина : [навч. посіб.] / [Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.] ; за ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.
7. Жилінкова О.В. Договори у сфері реалізації авторських прав на музичний твір: [монографія] / О.В. Жилінкова. – Х. : КСИЛОН, 2008. – 212 с.
8. Зенин И.А. Право интеллектуальной собственности : [учебник] / И.А. Зенин. – М. : Юрайт, 2011. – 567 с.
9. Коноваленко В.Г. Авторське право: автору, редактору, видавцю / В.Г. Коноваленко. – Х. : Фактор, 2007. – 496 с.
10. Цивільний кодекс України : [науково-практичний коментар] : у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005– . – Т. II. – 2005. – 1088 с.
11. Право інтелектуальної власності : [підруч. для студ. вищих навч. закладів] / [О.П. Орлюк, Г.О. Андрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін.] ; за ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – 696 с.
12. Право інтелектуальної власності : [навчальний посібник] / О.О. Кулініч, Л.Д. Романадзе. – О. : Фенікс, 2011. – 492 с.

БЛІНОВА Г. О.,кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін(ВНПЗ «Дніпропетровський
гуманітарний університет»)

УДК 342.95

**ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА
ПРО ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ**

Досліджуються правові норми, що визначають основні положення контролю за дотриманням законодавства про захист персональних даних, та питання притягнення до адміністративної відповідальності за його порушення.

Ключові слова: *контроль, персональні дані, адміністративна відповідальність.*

Исследуются правовые нормы, определяющие основные положения контроля за соблюдением законодательства о защите персональных данных, и вопросы привлечения к административной ответственности за его нарушение.

Ключевые слова: *контроль, персональные данные, административная ответственность.*

We investigate the legal rules governing the substantive provisions of compliance with the law on protection of personal data and the issue of bringing to administrative responsibility for any breach.

Key words: *control, personal data, administrative responsibility.*

Вступ. З прискоренням тенденцій інформатизації суспільного життя громадян України та діяльності системи державних органів усе більшої актуальності набуває забезпечення права громадян на невтручання в їх особисте й сімейне життя, передбачене ст. 32 Конституції України. У час відсутності технічних перепон щодо отримання, зберігання й використання інформації єдиними стримуючими юридичними факторами та гарантіями захисту права на приватність для фізичних осіб є правовий режим персональних даних.

Проблематиці правових режимів інформації з обмеженим доступом у науці адміністративного права приділялася увага такими вченими, як В.Ю. Баскаков, О.А. Городов, Ю.О. Дмитрієв, М.Ю. Костенко, В.М. Лопатін, Н.М. Попова, О.С. Соколова, Г.О. Шлома. Водночас окреме дослідження питань контролю за дотриманням законодавства про захист персональних даних комплексно не проводилось.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування нормативно-правових актів, що визначають основні положення контролю за дотриманням законодавства про захист персональних даних, підстави й порядок притягнення до адміністративної відповідальності за його порушення, а також історію їх становлення. Предмет розгляду цього наукового дослідження – правові норми та наукові теорії, що визначають статус контролюючих суб'єктів, їх повноваження, основні елементи контролю в цій сфері, адміністративну відповідальність за порушення законодавства про захист персональних даних та історичні етапи їх становлення.

Результати дослідження. Сучасний стан захисту персональних даних в Україні швидко змінюється. Так, 1 січня 2014 року набули чинності зміни до чинного законодавства про захист персональних даних відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних» [13]. Відповідно до цих змін може зовсім зникнути така держструктура, як Держслужба України із захисту персональних даних (далі – ДСЗПД). Її повноваження щодо реєстрації баз персональних даних і ведення відповідного реєстру, на думку деяких юристів, можуть перейти до Державної реєстраційної служби, яка, на відміну від ДСЗПД, має досить розгалужену структуру в усій Україні [14].

Проте нині переважна більшість повноважень ДСЗПД, включаючи проведення перевірок, покладаються на омбудсмена – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, якому передано Державний реєстр баз персональних даних, що функціонує з 1 липня 2011 року [15].

Відповідно до Порядку здійснення Державною службою України з питань захисту персональних даних державного контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних, за неререєстрацію баз персональних даних законом не передбачено автоматичне настання відповідальності з 1 січня 2012 року. Порушення вимог закону «Про захист персональних даних» могли бути виявлені в ході перевірок Державною службою з питань захисту персональних даних, графік яких (планових і позапланових) оприлюднювався на офіційному сайті цього державного органу. Наприклад, План проведення перевірок володільців та (або) розпорядників баз персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних на IV квартал 2011 року [6], План проведення перевірок володільців та (або) розпорядників баз персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних на IV квартал 2012 року [8] та План проведення перевірок володільців та (або) розпорядників баз персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних на III квартал 2013 року [7].

Слід відмітити, що План проведення перевірок володільців та (або) розпорядників баз персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних на IV квартал 2011 року ще не містив розділу «Підстава перевірки», на відміну від такого плану на IV квартал 2012 року. З аналізу підстав проведення перевірки в останньому зазначеному плані з'ясовано, що в 90% випадків це є скарги, а в 10% – ухилення від надання відповіді.

У проекті наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Положення про порядок здійснення Державною службою України з питань захисту персональних даних державного контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних» ішлося про те, що одну юридичну особу перевірятимуть 1 раз на 5 років. До 1 січня 2014 року Державна служба з питань захисту персональних даних могла проводити й позапланові перевірки, за умови отримання цим контролюючим органом обґрунтованої скарги щодо порушення права особи на збір або захист її персональних даних. У разі виявлення порушень Державна служба з питань захисту персональних даних спочатку виносила припис про їх усунення у визначений термін, у випадку невиконання якого складала протокол про адміністративне правопорушення та направляла його до суду. Слід звернути увагу на те, що штрафи за порушення у сфері захисту персональних даних могли бути призначені виключно за рішенням суду, і жоден інший орган, окрім Державної служби з питань захисту персональних даних (наприклад, податкова служба), не мав права проводити контролюючі заходи у сфері захисту персональних даних. Порушенням могло бути визнане свідоме ухилення від реєстрації бази персональних даних, неповідомлення особи про збір її персональних даних до бази, про мету створення відповідної бази та права особи у цьому зв'язку, у випадку неналежного захисту бази персональних даних, а також у випадку передачі без згоди особи її персональних даних третім особам.

Заступник голови Державної служби з питань захисту персональних даних Л.В. Олесюк повідомляла, що до 2014 року в Державній службі з питань захисту персональних даних працювала 51 особа, з яких 7 займалися саме контролем. Таким чином, на думку заступника голови Державної служби з питань захисту персональних даних Л.В. Олесюк, проведення регулярних, ґрунтовних перевірок не лише в Києві, а й у регіонах із такою кількістю контролерів видається нереальним. Ця ситуація пояснюється кількістю зареєстрованих баз даних. Так, лише за перший квартал 2013 року ДСЗПД зареєструвала 10939 баз персональних даних та внесла 351 зміну відомостей до реєстру баз персональних даних.

Відповідно до звіту ДСЗПД за 2013 рік про виконану роботу було визначено такі основні показники контролю й нагляду за законністю використання баз персональних даних:

1. Видача володільцям та (або) розпорядникам персональних даних приписів щодо усунення виявлених порушень законодавства про захист персональних даних (за результатами перевірок): протягом цього року їх було видано 25.

2. Складення адміністративних протоколів про виявлені порушення законодавства у сфері захисту персональних даних: за результатами перевірок протягом року складено 5 адміністративних протоколів про виявлені порушення.

3. Протягом року здійснено 14 планових виїзних перевірок володільців (розпорядників) баз персональних даних на додержання вимог законодавства у сфері захисту персональних даних та 15 позапланових [5].

Порушенням під час таких перевірок визнавалося свідоме ухилення від реєстрації бази даних, неповідомлення особи про збір її персональних даних до бази, про мету створення відповідної бази та права особи у зв'язку із цим, у випадку неналежного захисту бази персональних даних, а також у випадку передачі без згоди особи її персональних даних третім особам. Лише в разі невиконання вимог припису або в разі виявлення серйозних порушень ДСЗПД складала адміністративний протокол, форма якого була передбачена Порядком здійснення Державною службою України з питань захисту персональних даних державного контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних та який направлявся до суду. Основним суб'єктом, що мав право складати протоколи про ці правопорушення на цей період, відповідно до ст. 255 КУпАП, були уповноважені на те посадові особи спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань захисту персональних даних – ДСЗПД. Документи, які могли складатися за необхідності, складалися під час проведення перевірки, а саме: акт про неможливість проведення перевірки через відсутність юридичної або фізичної особи за місцезнаходженням або за місцем її проживання; акт перевірки додержання законодавства у сфері захисту персональних даних; журнал обліку результатів перевірки додержання законодавства про захист персональних даних; протокол про адміністративне правопорушення; журнал обліку матеріалів про адміністративні правопорушення; акт огляду електронного документа.

Штрафи за порушення у сфері захисту персональних даних призначались виключно за рішенням суду на підставі протоколів про адміністративне правопорушення, складених за результатами перевірки Державною службою захисту персональних даних.

Водночас практика притягнення до адміністративної відповідальності осіб, винних у порушенні вимог законодавства про захист персональних даних, є дуже незначною. Існує декілька пояснень цього: по-перше, зовсім незначний період часу діяли в незмінному вигляді ст. ст. 188-39 та 188-40 КУпАП (лише півтора року); по-друге, відсутність чітких критеріїв ознак правопорушення, що підпадає під дію цих норм; по-третє, несформованість суспільного розуміння про неможливість вільного обігу персональних даних.

Незважаючи на потенційну загрозу незаконного використання персональних даних ДСЗПД протягом 2013 року здійснила 14 планових перевірок та 15 позапланових

виїзних перевірок володільців (розпорядників) баз персональних даних на дотримання вимог законодавства у сфері захисту персональних даних, за результатами яких було складено 5 адміністративних протоколів про виявлені порушення законодавства у сфері захисту персональних даних [5]. Тому, на жаль, практика застосування ст. ст. 188-39 та 188-40 КУпАП за період їх існування в тогочасному вигляді не була поширеною. Єдиний державний реєстр судових рішень надає нам інформацію лише за двома справами за ст. 188-39 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних».

У першому випадку Постановою Подільського районного суду м. Києва від 7 лютого 2013 року ОСОБА_2 визнано винним у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 188-39 КУпАП, та стягнуто з нього в дохід держави штраф у розмірі 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 3 400 гривень. Згідно із цією постановою суду, 2 січня 2013 року під час проведення перевірки діяльності ТОВ «Видавництво «Рідерз Дайджест», розташованого в м. Києві по вул. Сагайдачного, 25-Б, було виявлено порушення його директором ОСОБА_2 законодавства у сфері захисту персональних даних, так як фактично база персональних даних ТОВ «Видавництво «Рідерз Дайджест» знаходиться за адресою, про яку у визначений законом строк не було повідомлено Державну службу України з питань захисту персональних даних [10].

У другій справі від 21.03.2013 року до Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від Державної служби України з питань захисту персональних даних надійшов адміністративний протокол про притягнення до адміністративної відповідальності ОСОБА_1 за ч. 5 ст. 188-39 КУпАП. З протоколу вбачається, що під час проведення позапланової безвізної перевірки дотримання вимог законодавства про захист персональних даних КП «Санітарна очистка міста» було виявлено порушення, допущене начальником відділу збуту послуг зі збору, вивозу та утилізації твердих побутових відходів КП «Санітарна очистка міста» ОСОБА_1, зокрема, незабезпечення володільцем персональних даних належного захисту персональних даних під час їх обробки, що призвело до незаконного доступу до них, чим порушено ст. 24 Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 року. Проте в цьому випадку провадження у справі щодо ОСОБА_1, було закрито у зв'язку з відсутністю в її діях події та складу адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 5 ст. 188-39 КУпАП [11].

ДСЗПД була уповноважена лише складати адмінпротоколи про виявлені порушення законодавства у сфері захисту персональних даних, що нині, відповідно до ст. 255 КУпАП, протоколи про правопорушення, передбачені ст. ст. 188-39 та 188-40, складають уповноважені на те посадові особи секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [2]. Проте вони не мають права розглядати справи про адмінпротипорушення, накладати стягнення й установлювати критерії малозначності вчинених правопорушень. Протокол про адмінпротипорушення разом з іншими матеріалами у триденний строк із дня його складання надсилається до місцевого загального суду за місцем вчинення правопорушення.

Правовою підставою для притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних є норми Кодексу України про адміністративні правопорушення, передбачені ст. ст. 188-39 та 188-40, якими було доповнено КУпАП відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних» від 2 червня 2011 року [12]. Після набрання ним чинності з 1 липня 2012 року були внесені відповідні зміни до КУпАП [3]. Після дії в незмінному вигляді лише до 31.12.2013 року їх було значно перероблено. Такі зміни пов'язані з набуттям чинності 1 січня 2014 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних», відповідно до якого основні повноваження Держслужби України із захисту персональних даних були передані, включаючи проведення перевірок, Уповноваженому Верховної Ради України

з прав людини, а також змінено сам механізм державного контролю за використанням персональних даних.

Виходячи із зазначеного, на наш погляд, можна виокремити три історичні етапи законодавства України, що передбачає адміністративну відповідальність за порушення порядку використання персональних даних. Перший період є найбільшим, коли від часу проголошення України незалежною державою адміністративна відповідальність за порушення порядку використання персональних даних не передбачалась до 01.07.2012 року. Відповідно до тогочасного рівня розвитку правових інститутів та пріоритету державних інтересів і колективних інтересів над особистими персональні дані включались до складу інформації з обмеженим доступом, за порушення режимів якої й наступала адміністративна відповідальність. Другий період тривав з 01.07.2012 року до 31.12.2013 року, у цей період встановлено адміністративну відповідальність за ст. ст. 188-39 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних» та 188-40 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних» КУпАП, напрацьовується незначна практика їх застосування. Третій період становлення законодавства про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про захист персональних даних розпочався 01.01.2014 року з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних», наданням Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини функцій контролю за дотриманням вимог законодавства в Україні у сфері захисту персональних даних та внесенням відповідних змін до ст. ст. 188-39, 188-40, 255 КУпАП.

У зв'язку із цим ДСЗПД може зовсім зникнути як держструктура. І на сучасному етапі функціонування механізму контролю й нагляду за захистом персональних даних має переважно консультативні повноваження, які реалізує в тому числі й у процесі розробки проекту національного стандарту «Інформаційні технології. Методи захисту. Основні положення щодо забезпечення невторчання в особисте життя (ISO/IEC 29100:2011, MOD)» [1].

Проект національного стандарту повністю гармонізований із міжнародним стандартом ISO/IEC 29100:2011 Information technology – Security techniques – Privacy framework. На сьогодні вже завершено експертизу остаточної редакції проекту національного стандарту. Прийняття й застосування в Україні гармонізованого з ISO/IEC 29100:2011 національного стандарту у сфері захисту персональних даних створює базу для забезпечення відповідності управлінських процесів в організаціях та на підприємствах України до вимог міжнародних стандартів у цій сфері. Цей стандарт передбачає систему таких контрольних і наглядових заходів щодо дотримання законодавства щодо захисту персональних даних:

1) перевірки й доведення того, що управлінські процеси відповідають вимогам, які стосуються захисту даних і недоторканості приватного життя, шляхом періодичного проведення аудитів внутрішніми аудиторами або довіреними зовнішніми аудиторами;

2) розробки необхідних внутрішніх заходів і механізмів незалежного нагляду, що гарантують сумісність із законодавством про недоторканість приватного життя та процедурами забезпечення інформаційної безпеки;

3) розробка й застосування засобів оцінювання ризиків порушення недоторканості приватного життя, які дадуть можливість оцінити внутрішні процедури на їх відповідність до встановлених вимог.

На цей час втратив чинність Наказ Міністерства юстиції України від 22 червня 2012 року № 947/5 «Про затвердження Порядку здійснення Державною службою України з питань захисту персональних даних державного контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних», відповідно до Наказу Міністерства юстиції України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства юстиції України від 22 червня 2012 року № 947/5» від 10.01.2014 року № 13/5 [4].

Третій період становлення законодавства про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про захист персональних даних розпочався 01.01.2014 року, коли набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних» [13]. Згідно з нововведеннями, з 1 січня 2014 року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наділяється повноваженням здійснювати контроль за дотриманням вимог законодавства в Україні у сфері захисту персональних даних, наданням рекомендацій щодо практичного застосування законодавства у сфері захисту персональних даних тощо.

Верховна Рада суттєво змінила існуючу процедуру реєстрації баз персональних даних. Так, законом передбачено скасування процедури державної реєстрації баз персональних даних. Натомість із 1 січня 2014 року запроваджено новий порядок – повідомлення Уповноваженого. При цьому таке повідомлення здійснюється лише щодо певних категорій дій з обробки персональних даних – лише тих даних, які становлять особливий ризик для суб'єктів персональних даних.

Відповідно до Порядку здійснення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини контролю за дотриманням законодавства про захист персональних даних [9] передбачені окремі процедурні питання. Так, виїзна перевірка проводиться Уповноваженим та (або) на підставі виданого ним іменного доручення такими посадовими особами: керівником Секретаріату та його заступником; представниками Уповноваженого; керівниками структурних підрозділів Секретаріату та їх заступниками; працівниками Секретаріату Уповноваженого. Доручення видається в письмовій формі на визначений у ньому строк. До участі в перевірці в установленому законодавством порядку можуть бути залучені працівники органів державної влади, у тому числі органів державного управління, органів виконавчої влади та правоохоронних органів. У разі залучення вказаних осіб вони дають письмове зобов'язання про нерозголошення персональних даних, які стануть їм відомі в результаті проведення перевірки.

До документів, які складаються під час перевірки, належать такі: припис про усунення порушення вимог законодавства у сфері захисту персональних даних, виявленого під час перевірки; акт огляду електронного документа; акт перевірки дотримання законодавства про захист персональних даних; протокол про адміністративне правопорушення.

Висновки. Водночас чинні зміни законодавства про захист персональних даних, які наділяють Уповноваженого з прав людини здійснювати контроль і нагляд за використанням персональних даних, не визначають порядок формування планів проведення перевірок володільців баз персональних даних, не встановлюють методіку проведення перевірок, як планових, так і позапланових, не передбачають структуру звіту та критерії оцінки якості роботи Уповноваженого з прав людини у сфері захисту персональних даних, кількісний склад апарату Уповноваженого з прав людини не дозволяє достатньо якісно здійснювати контроль і нагляд за законністю використання персональних даних, не встановлені показники роботи Уповноваженого щодо контролю в цій сфері. Усе зазначене створює передумови для вдосконалення нормативно-правових актів, які регулюють діяльність Уповноваженого з прав людини щодо захисту персональних даних.

Список використаних джерел:

1. Інформаційні технології. Методи захисту. Основні положення щодо забезпечення невторчання в особисте життя (ISO/IEC 29100:2011, MOD) : підготовлено Технічним комітетом зі стандартизації «Інформаційні технології» (ТК-20) та Інститутом кібернетики імені В.М. Глушкова НАН України за участю Державної служби України з питань захисту персональних даних та Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua>.

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-Х // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-Х в редакції від 01.07.2012 року (підстава 3454-17) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
4. Наказ Міністерства юстиції України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства юстиції України від 22 червня 2012 року № 947/5» від 10.01.2014 року № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minjust.gov.ua>.
5. Отчет о выполнении годового плана работы Государственной службы Украины по вопросам защиты персональных данных на 2013 год в первом квартале [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zpd.gov.ua/dszpd/uk/publish/article/54827;jsessionid=85A3D5E0192578C5B2B4C66F6022653F>.
6. План проведення перевірок володільців та (або) розпорядників баз персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних на IV квартал 2011 року : Наказ Державної служби України з питань захисту персональних даних від 28 вересня 2011 року № 61 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zpd.gov.ua/dszpd/uk/publish/article33812>.
7. План проведення перевірок володільців та (або) розпорядників персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних на III квартал 2013 року : Наказ Державної служби України з питань захисту персональних даних від 25.06.2013 року № 200 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.54452.0>.
8. План проведення перевірок володільців та (або) розпорядників баз персональних даних щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері захисту персональних даних на IV квартал 2012 року : Наказ Державної служби України з питань захисту персональних даних від 24.09.2012 року № 74 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zpd.gov.ua/dszpd/uk/publish/article/44185>.
9. Порядок здійснення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3412%3A2014-01-10-09-55-09&catid=202%3A2011-11-25-14-59-08&Itemid=202.
10. Постанова Апеляційного суду м. Києва від 5 березня 2013 року на постанову Подільського районного суду м. Києва від 7 лютого 2013 року у справі № 33/796/393/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
11. Постанова Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 1 квітня 2013 року у справі № 473/1160/13-п [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua>.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних : Закон України від 2 червня 2011 року № 3454-VI // Голос України. – 2011. – № 116. – Ст. 12.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних : Закон України від 3 липня 2013 року № 383-VII // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 136. – Ст. 10.
14. Степанец А. Штрафы за правонарушения в сфере защиты персональных данных могут вырасти до 34 000 грн / А. Степанец [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dinai.com/ua/overview/285>.
15. Висновок Головного науково-експертного управління 18.06.2013 року на пропозиції Президента України до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних» (№ 2836 від 06.06.2013 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46647.

ГУБАРЄВ С. В.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
загальноюридичних дисциплін
(Інститут кримінально-виконавчої
служби)

УДК 349.4

ОХОРОНА САДИБИ ЯК ОБ'ЄКТА ПРАВА ВЛАСНОСТІ

У статті автором розмежовані поняття «охорона» та «захист» права власності фізичної особи на садибу. Також розглянуто цивільно-правові способи охорони садиби як об'єкта права власності та надано їх характеристику.

Ключові слова: садиба, охорона, захист, необґрунтоване вилучення, природні небезпеки, неправомірна поведінка.

В статті автором розграничені поняття «охорона» і «захист» права собственности физического лица на усадьбу. Также рассмотрены гражданско-правовые способы охраны усадьбы как объекта права собственности и предоставлена их характеристика.

Ключевые слова: усадьба, охрана, защита, необоснованное изъятие, природные опасности, неправомерное поведение.

In this article the author delineated the concept of «guard» and «protection» of homestead ownership of an individual. Also civil methods of guarding homestead as an object of property rights was researched and their characteristics were given.

Key words: of homestead, protection, unreasonable seizure, natural hazards, misconduct.

Вступ. Сьогодні як ніколи є актуальною проблема забезпечення недоторканості права власності, зокрема охорони садиби. Як відомо, міжнародними та вітчизняними нормативно-правовими актами задекларована гарантія виключного володіння власником своїм майном. Проте існує істотна розбіжність між закріпленими законодавством положеннями і реалізацією їх у дійсності. Оскільки дедалі відчутніші наслідки процесів урбанізації, зростання населення, погіршення екології, у зв'язку з техногенною діяльністю людини постійно збільшуються і урізноманітнюються можливі небезпеки, які загрожують садибі. Тому питання охорони садиби потребує постійної уваги суспільства. На шляху до вирішення цієї проблеми першочерговим завданням є класифікувати можливі небезпеки, які загрожують садибі, адже встановлення вичерпного переліку таких небезпек дозволить мінімізувати або й попередити їх негативні наслідки, шляхом ґрунтовної розробки та впровадження комплексу охоронних заходів.

Постановка завдання. Необхідно зазначити, що проблематика, пов'язана з охроною власності, складала та продовжує складати предмет досліджень вчених різних галузей права, а саме таких, як О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, О.К. Безсмертний, А.С. Васильєв, І.І. Веремєєнко, С.Т. Гончарук, Є.В. Додін, Ю.О. Заїка, Д.М. Лук'янець, В.Л. Мусіяка, О.В. Сєрьогін, Ю.С. Шемшученко, В.К. Шкарупа та інших. Разом з тим визначення стану дотримання законності в цій сфері потребує окремого аналізу практичного боку проблематики.

Результати дослідження. Дієвість права власності на садибу залежить від багатьох чинників, важливим серед яких є його охорона. Однак перед тим як дати визначення й розглянути зміст цивільно-правових способів охорони й захисту права власності фізичної особи на садибу, необхідно дослідити питання, пов'язані із з'ясуванням природи понять охорони й захисту права.

Як правило, у законодавчій практиці не прийнято розрізняти ці поняття. Наприклад, в Основному Законі України – Конституції – використовується термін «охорона» (ст. 49, 54) і термін «захист» (ст. 42, 55, 65). Уживають їх і в ЦК України. У ЗК України назву «Охорона земель» має розділ VI, також йдеться й про захист права власності (глава 23). Потрібно звернути увагу на те, що ЗК України є непослідовним у застосуванні термінів «охорона» і «захист». Підтвердженням може слугувати текст ст. 164 ЗК України, відповідно до ч. 1 якої охорона включає й захист земель.

Водночас у жодному нормативно-правовому акті, що входить до системи цивільного законодавства, не визначено відмінності між досліджуваними поняттями. Хоча законодавець і не повинен цього робити. Формулювати дефініції - завдання науковців. Але й серед останніх немає єдності щодо розуміння змісту цих понять.

Одні автори розглядають охорону як вид діяльності, спрямованої на вживання превентивних заходів щодо укріплення об'єкта права власності. Так, на думку В.Л. Мусіяки, охорона права має місце лише до правопорушення, а після правопорушення має місце захист порушеного права [8, с. 8]. З таким тлумаченням погоджується чимало вчених [7, с. 508; 11, с. 174].

Інші дослідники охорону розуміють як сукупність правових засобів профілактики порушень прав власника, а в разі їх порушення – захисту цих прав [1, с. 8–9; 2, с. 94; 5, с. 11; 10, с. 91]. У такому аспекті захист буде складовою охорони.

Зауважимо, що полеміка про однозначність чи неоднозначність термінів «охорона» і «захист» – не лише спір про слова. З точки зору характеристики права суб'єкта до або після порушення права поняття «охорона» і «захист» не збігаються. На нашу думку, перевага в цьому спорі має бути віддана позиції, якої дотримуються В.Л. Мусіяка та його прихильники.

Правові заходи охорони садиби можна поділити на цивільно-правові та земельно-правові.

Залежно від небезпеки, що може загрожувати садибі, її охорону доцільно класифікувати на охорону від:

- необґрунтованого вилучення з ініціативи органів державної влади чи органів місцевого самоврядування (небезпеки, пов'язані з неправомірними діями органів чи осіб публічної влади);
- небезпек, що загрожують її якісному стану, а саме: від ерозії, селів, підтоплення, забруднення хімічними, радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів, у тому числі від стихійного лиха (природні небезпеки);
- неправомірної поведінки інших осіб (грабіжників, злодіїв тощо) (небезпеки, пов'язані з неправомірними діями приватних осіб).

Розгляньмо характеристику вищезазначених заходів охорони садиби залежно від небезпеки, що їй загрожують.

Охорона садиби від необґрунтованого вилучення з ініціативи органів державної влади чи органів місцевого самоврядування передбачена ч. 2 ст. 373 ЦК України, відповідно до якої право власності набувається й здійснюється згідно із законом. Це означає, що, набуваючи садибну земельну ділянку, майбутній її власник повинен дотримуватися встановлених законом правил. Ідеться про належне оформлення правовстановлюючих документів на садибну земельну ділянку. Власник садибної земельної ділянки має право зводити на ній будівлі та споруди, створювати закриті водойми, здійснювати перебудову, а також дозволяти будівництво на своїй ділянці іншим особам. Усі ці права повинні

здійснюватись за умови додержання архітектурних, будівельних, санітарних, екологічних та інших норм і правил, а також за умови використання земельної ділянки за її цільовим призначенням (ст. 375 ЦК України). Якщо зазначені умови будуть виконані, то власник набуває права власності на садибу й не може бути позбавлений цього права. Але потрібно враховувати, що численність правил, їх встановлення не тільки актами законодавства, а «й державними будівельними нормами, що не підлягають реєстрації в Міністерстві юстиції», призводить до того, що склалася ситуація майже безмежного публічного втручання в діяльність власників щодо будівництва та свавілля з боку посадових осіб [9, с. 815]. Хоча це жодним чином не виправдовує власника садибної земельної ділянки, який замість житлового будинку зводить на ній споруди виробничого, торгового, розважального та іншого призначення. Якщо ж власник, у супереч забороні, зведе такі споруди, то це свідчатиме про зміну цільового призначення землі, яка перебуває в його власності, що буде порушенням ст. 20 ЗК України.

Згідно із цією статтею зміна цільового призначення земель здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

Порушення порядку зміни цільового призначення земель є підставою для:

- а) визнання недійсними рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування про надання (передачу) садибних земельних ділянок громадянам;
- б) визнання недійсними правочинів щодо земельних ділянок;
- в) відмови в державній реєстрації земельних ділянок або визнання реєстрації недійсною;

г) притягнення до відповідальності згідно із законом громадян, винних у порушенні порядку встановлення та зміни цільового призначення земель (ст. 21 ЗК України).

Зазначені наслідки порушення порядку зміни цільового призначення садибної земельної ділянки можуть настати для власника тільки за умови доведення його вини в такому порушенні. В усіх інших випадках будь-яке не засноване на нормах закону втручання в права власника садиби є протиправним і не може бути покладене в основу вилучення земельної ділянки чи знесення будівель і споруд, розташованих на ній.

Таким чином, охорона садиби здійснюється законодавством України, але за умови дотримання її власником норм цього законодавства.

В охороні садиби від перелічених раніше небезпек застосовуються як цивільно-правові, так і земельно-правові заходи охорони. Регулювання охоронної діяльності неможливо обмежити однією чи декількома галузями права.

Зокрема, охоронна діяльність від стихії та інших негативних наслідків має комплексний характер. Вияв небезпеки, що загрожує садибі, безпосередньо пов'язаний із соціально-економічним розвитком держави, специфікою географічного розташування садиби, з можливостями настання таких явищ, як повінь, зсуви, селі, землетруси тощо. Водночас у вік концентрації промислового виробництва в містах спеціалізації сільського господарства, недосконалості контролю за станом меліоративних систем, одне з провідних місць посідає охорона садиби від негативних явищ, породжених діяльністю людей.

Не варто забувати, що охорону садиби в цих випадках не завжди в змозі здійснити одна фізична особа – власник садиби. Крім того, лише технічних засобів, як правило, не достатньо для ефективного запобігання бідам, що можуть спіткати власника садибної земельної ділянки. Для дієвості охорони від таких небезпек необхідно застосування соціально-економічних і правових заходів. Розвиток ринкових відносин в Україні порушує проблему співвідносності затрат на запобігання негативним наслідкам людської діяльності й стихії з вартістю самої діяльності: низькою ефективністю програм, пов'язаних з попередженням повені, зсувів та інших стихійних виявів.

Слід враховувати й те, що вирішення проблеми охорони садиби від можливих негативних наслідків стихії тісно пов'язано з екологічною кризою в Україні й значним

збільшенням у цих умовах необхідних витрат на охорону навколишнього природного середовища (наслідки Чорнобильської катастрофи, подій в Новобогданівці тощо).

На нашу думку, для дієвості охорони садибної земельної ділянки від наслідків стихії, інших негативних виявів природи або техногенної діяльності людини потрібно зосередитись принаймні на розв'язанні таких проблем:

- по-перше, необхідно удосконалювати загальнодержавне й регіональне планування діяльності, пов'язаної із своєчасним виявленням можливості настання стихійного та іншого вияву природи, яке може призвести до негативних наслідків;
- по-друге, покращувати систему заходів, спрямованих на недопущення забруднення навколишнього природного середовища;
- по-третє, забезпечувати резерв коштів, необхідних для попередження (зменшення) негативних виявів природи й техногенної діяльності людини;
- по-четверте, посилювати систему відповідальності посадових осіб і власників садиби за недотримання правил щодо попередження негативних виявів природи, відвернення наслідків стихії або людської діяльності.

Для вирішення окреслених проблем важливе значення має страхування майна фізичної особи. Так, найхарактерніші ризики в майновому страхуванні пов'язані із:

- стихійним лихом – так звані катастрофічні ризики (повінь, землетрус тощо);
- подіями техногенного характеру – так звані техногенні ризики;
- забрудненням навколишнього природного середовища внаслідок виробничої діяльності людини – так звані екологічні ризики;
- протиправними діями третіх осіб (крадіжки, розбій, грабїж, умисне чи з необережності знищення майна, шахрайство тощо);
- правомірними діями третіх осіб, коли шкода майну заподіюється в зв'язку з виконанням службових чи громадських обов'язків (дії пожежників, працівників органів внутрішніх справ, заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності, при рятуванні чужого життя чи майна тощо) [6, с. 57].

Якщо страховий ризик – це можливість, вірогідність настання конкретної події, то страховий випадок – подія, яка вже сталася. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про страхування» [12, с. 1951], страховим випадком визнається подія, передбачена договором або законодавством, яка відбулася, і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі. Страхові випадки тих видів страхування, які здійснюються в добровільній формі, визначаються за взаємною згодою сторін у договорі страхування.

У договорі страхування садиби найчастіше визначаються такі страхові випадки:

- стихійні лиха (буря, ураган, блискавка, злива, зсув, осідання ґрунту, повінь, землетрус);
- нещасні випадки (пожежа, вибух, аварія опалювальної системи, водопровідної або каналізаційної мережі, проникнення води із сусіднього приміщення, викид газу);
- неправомірні дії третіх осіб [4].

Отже, договір страхування садиби є одним із цивільно-правових засобів її охорони, з допомогою якого власник убезпечує себе й членів своєї сім'ї від негативних виявів природи або людської діяльності.

Одним з правових заходів охорони садиби від протиправних посягань на неї третіх осіб є договір охорони.

Як уже зазначалося, складовою садиби є житловий будинок та інші господарсько-побутові будівлі, призначені для обслуговування будинку та інших потреб власника. Згідно зі ст. 380 ЦК України, житловим будинком є будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного в ній проживання.

Постійне проживання фізичної особи в будинку, що їй належить, передбачає наявність певного майна, необхідного для забезпечення повсякденних потреб особи й членів її сім'ї. Звісно, власник садиби зацікавлений в тому, щоб усі речі, що знаходяться на території садиби, перебували в належній схоронності. Це його бажання підтверджується і нормами цивільного законодавства, яке закріплює за ним низку майнових і особистих немайнових житлових прав [З, с. 3–6].

З огляду на те, що одним з аспектів права на недоторканість житла є правомочність вжити заходів, які обмежують проникнення в житло (у нашому прикладі – садибу), можна стверджувати, що одним із способів утілити цю правомочність є укладення власником садиби з підрозділом Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України договору «Про централізовану охорону майна в житлових приміщеннях громадян» [13]. Його правовою основою є ЦК України, у якому, на відміну від попередніх цивільних кодексів, міститься ст. 978 з назвою «Договір охорони».

Договір охорони садиби є цивільно-правовою угодою й має специфіку, що відрізняє його від інших цивільно-правових договорів (зберігання підряду тощо). Цей договір хоч і є сьогодні найбільш дієвим засобом охорони садиби від розкрадання майна, що там знаходиться, але не може забезпечити садибу від наслідків стихії, інших негативних виявів природи й техногенної діяльності людей.

Висновки. Таким чином, ефективна охорона садиби від небезпек, які загрожують їй, можлива лише в разі комплексної діяльності власника такого майна та органів державної влади та місцевого самоврядування. Власник садиби для забезпечення її схоронності повинен як утриматися від вчинення певних дій (наприклад, не змінювати самовільно цивільне призначення земельної ділянки), так і активно діяти (укладати договори охорони, страхування). Держава ж своєї сторони повинна удосконалювати заходи, спрямовані на недопущення забруднення навколишнього природного середовища та попередження негативних виявів природи й техногенної діяльності людини.

Список використаних джерел:

1. Автаева Н.Е. Истребование государственного, кооперативного и общественного имущества из чужого незаконного владения по советскому гражданскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право» / Н.Е. Автаева. – М., 1975. – 26 с.
2. Білоусов Ю.В. Захист цивільних прав та інтересів / Ю.В. Білоусов // Цивільне право України / за ред. Р.О. Стефанчука. – К. : Наук. думка, 2004. – 448 с.
3. Бірюков І.А. Конституційне право людини на житло. Житлове право України : [навч. посіб.] / [І.А. Бірюков] ; за ред. В.С. Гопанчука, Ю.О. Заїки. – К. : Істина, 2003. – 207 с.
4. Безсмертна Н.В. Страхове право : [навч. посіб.] / [Н.В. Безсмертна] ; за ред. Ю.О. Заїки. – К. : Істина, 2004. – 84 с.
5. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І.О. Дзера. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 256 с.
6. Заїка Ю.О. Страхове право : [навч. посіб.] / Заїка Ю.О. – К. : Істина, 2004. – 147 с.
7. Житлове законодавство України: Стан та шляхи удосконалення : [монографія] / [М.К. Галянтич, О.Є. Аврамова, С.М. Звізда та ін.] ; за ред. М.К. Галянтича. – К. : Вища шк., 2006. – 252 с.
8. Мусіяка В.Л. Солидарная ответственность за причинение вреда : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс» / В.Л. Мусіяка. – Харьков, 1976. – 20 с.
9. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань : в 4 т. – К. : А.С.К., 2004. – Т. 1. – 2004. – 928 с.
10. Луспеник Д.Д. Реалізація права на самозахист цивільних прав – новела нового ЦК України: поняття та межі здійснення / Д.Д. Луспеник // Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. – Х. : Харків, юрид. ін-т, 2005. – 432 с.

11. Самойленко В.М. Юридический справочник владельца автомобиля / В.М. Самойленко, В.А. Кройтор. – Харьков : Бизнес-Информ, 1996. – 528 с.

12. Офіційний вісник України. – 2001. – № 44. – Ст. 1951. Про централізовану охорону майна в житлових приміщеннях громадян : Примірний договір на централізовану охорону майна в житлових приміщеннях громадян підрозділом Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України : затв. наказом директора Департаменту державної служби охорони від 16 серп. 2006 р. № 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cct.com.ua.html>.

ГУСЬ А. В.,

аспірант

(Інститут економіко-правових досліджень Національної академії наук України)

УДК 346.56

ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕМЕНТНОГО СКЛАДУ НЕМАТЕРІАЛЬНИХ АКТИВІВ У СКЛАДІ МАЙНА ДВНЗ

Статтю присвячено аналізу сучасної бази нематеріальних активів у складі майна державних вищих навчальних закладів. Проаналізовані різні групи об'єктів нематеріальних активів, щодо можливості їх відображення на балансі навчального закладу державної форми власності. В результаті дослідження автором визначені особливості правового статусу об'єктів права інтелектуальної власності, що можуть бути обліковані в якості нематеріального активу.

Ключові слова: правовий режим майна, нематеріальні активи, об'єкти права інтелектуальної власності, авторське право, права промислової власності, державний вищий навчальний заклад.

Статья посвящена анализу современной базы нематериальных активов в составе имущества государственных высших учебных заведений. Проанализированы различные группы объектов нематериальных активов, относительно возможности их отображения на балансе учебного заведения государственной формы собственности. В результате исследования автором определены особенности правового статуса объектов права интеллектуальной собственности, которые могут быть учтены в качестве нематериального актива.

Ключевые слова: правовой режим имущества, нематериальные активы, объекты права интеллектуальной собственности, авторское право, право промышленной собственности, государственное высшее учебное заведение.

This article analyzes the modern base of intangible assets in the property of the State University. Analyzed different groups of intangible assets, the possibility of their reflection on the balance sheet of the State University. Consequently the author has identified peculiarities of the legal status of intellectual property that can be accounted as an intangible asset.

Key words: legal regime of property, intangible asset, copyright, industrial property right, State University.

Вступ. У час переходу економіки України на шлях інноваційного розвитку зростає роль основних елементів інноваційного циклу – результатів наукової та науково-технічної діяльності, основним виробником яких є наукові установи, у тому числі державні вищі навчальні заклади (далі ДВНЗ). Однією із сфер економіки, в якій частка українських суб'єктів господарювання, кількість та обсяги вітчизняних матеріальних і фінансових ресурсів значно переважають іноземні, є сфера освіти. Сьогодні тематика відносин публічної власності, активним учасником якого виступає ДВНЗ, є край актуальною. Так, в Інституті економіко-правових досліджень НАН України з 1 січня 2012 року розпочато роботу над виконанням трирічної науково-дослідної теми «Правове забезпечення ефективності управління об'єктами публічної власності». Питаннями дослідження майнової бази ДВНЗ займалися як вітчизняні науковці О.В. Куцурубова-Шевченко, П.В. Нестеренко, Г.П. Єригіна, Л.В. Гурак, так і зарубіжні – М.В. Томковцова, А.В. Ландін, Ю.Ф. Дружиніна та інші. Разом з тим дослідження цих авторів присвячені або окремим видам нематеріальних активів, або дослідженню господарсько-правового статусу ДВНЗ у цілому. Таким чином, наразі комплексний аналіз елементного складу нематеріальних активів відсутній, що ускладнює не тільки їх розуміння, а й ефективне використання в інноваційній діяльності ВНЗ.

Постановка завдання. Загальновідомо, що діяльність ДВНЗ багато в чому заснована на нематеріальній базі, що включає в себе знання, досвід професорсько-викладацького складу, розроблене ними навчально-методичне забезпечення навчального процесу, наукові розробки, патенти, ліцензії та інше, що поряд з матеріально-технічною базою виступають головними активами закладів освіти. Разом з тим, сьогодні питанню правового режиму нематеріальних активів у складі майна ДВНЗ із боку науковців не приділено достатньої уваги. Тож з'ясуємо, які нематеріальні активи можуть бути віднесені до майна ДВНЗ.

Результати дослідження. ДВНЗ сьогодні виступає головним учасником відносин у сфері економіки знань, його робота безпосередньо пов'язана з інтелектуальною, творчою діяльністю: створенням та використанням об'єктів права інтелектуальної власності з розпорядженням майновими правами щодо них, а також, здійснюючи аналіз складу нематеріальних активів у складі майна, перш за все, необхідно звернути увагу на ті складові, котрі стосуються основного елементу діяльності, а саме знань:

- авторське право та суміжні права;
- права на інформацію;
- права на засоби індивідуалізації учасників та товарів господарського обігу;
- права промислової власності (патентовані та непатентовані).

Далі спробуємо дослідити окремо кожен з наведених складових.

1. Об'єкти авторського права.

Найбільш поширеними об'єктами інтелектуальної власності, що створюються у ВНЗ та запроваджуються до навчального процесу, можна вважати твори науки, які також містять навчальні твори. Постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.1998 р. № 45 «Про затвердження умов, тривалості, порядку надання та оплати творчих відпусток» до наукових праць (творів) відносить дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата або доктора наук, підручник, а також монографія, довідник тощо [1].

На думку Д. Ліпчик, науковими творами вважаються такі твори, проблематика яких розроблена у відповідності щодо вимог наукової методики. До них відносяться як праці в галузі точних, природничих, медичних та інших наук, так і літературні праці наукового характеру, а також праці з педагогіки, технічні документи та науково-популярні твори, практичні путівники, географічні карти, графіки, креслення і образотворчі твори, що стосуються географії, топографії і, у цілому, природничих наук [2, с. 76].

Слід зазначити, що вітчизняні науковці не приділяють достатньої уваги дослідженню цього питання, тому за допомогою необхідно звернутися до досвіду сусідніх

країн. Багато продуктів творчої праці, створені за результатами науково-дослідної роботи, володіють властивостями, притаманними об'єктам авторського права. Як зазначає А.П. Сергеев, охороною, відповідно до російського законодавства, користуються будь-які твори, в яких проявляється творчість і які володіють всіма передбаченими законом ознаками авторського права. Зокрема розробки із створення нової техніки можуть бути віднесені до сфери наукової діяльності [3, с. 126]. Така позиція є цілком виправданою, тому, що сьогодні наукова і науково-технічна діяльність є невід'ємною складовою частиною навчального процесу вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації.

Таким чином, усі твори, що розкривають зміст технічних рішень, незалежно від їх кваліфікації в якості об'єктів патентного права (винаходи, промислові зразки, корисні моделі), можуть користуватися авторсько-правовою охороною як твори науки. При цьому необхідно пам'ятати, що авторське право охороняє не зміст наукових досліджень, а тільки форму, яка може виражатися в статті, монографії або науковій доповіді. Тут слід чітко розмежовувати, в яких випадках наукові дослідження відносяться до творів науки і охороняються авторським правом, а в яких випадках такі дослідження є винаходами та іншими об'єктами патентного права.

Одним з найцікавіших видів наукових творів виступають дисертаційні дослідження. З цією точкою зору також погоджується В.Я. Йонас, який справедливо зауважив, що, науково-літературна праця вирішує завдання обґрунтування або викладу нових або вже здобутих знань, чи їх критичний аналіз. Він може бути новим за змістом, але може і не відрізнятися новизною змісту, у ньому можуть викладатися відомі вже істини (такий, наприклад, підручник). В останньому випадку до науково-літературної праці ставиться вимога новизни форми (тобто викладу думки) [4, с. 45]. За справедливим зауваженням Ю.Г. Волкова, наукова новизна стосовно самої дисертації – це ознака, наявність якої дає авторові право на використання поняття «вперше» при характеристиці отриманих ним результатів і проведеного дослідження в цілому [5, с. 32]. З цього приводу слушно зауважила Ю.Ф. Дружиніна [6, с. 114], що сьогодні, у час активного та всебічного доступу до інформації, досить важко сформулювати положення, що досі не використовувались у науковому обігу, особливо в гуманітарній сфері. Тому при визначенні новизни у дисертації застосовується поняття «елемент новизни», і в цілому кожна робота повинна мати не більше п'яти запропонованих ідей. Враховуючи що дисертація має мати об'єктивну форму – рукопис або монографію, вона відповідає умовам авторсько-правового захисту.

Відповідно до чинного законодавства України, до об'єктів авторського права також відносяться усні промови, зокрема лекції та доповіді, які є основним інструментом навчального процесу. Тобто студент отримує за відповідні кошти (власні або за рахунок держбюджету) продукт інтелектуальної діяльності викладача – лекцію, що, відповідно до ст. 441 ЦК України, є господарською операцією з продажу публічного виконання усного твору з отриманням винагороди ДВНЗ. Крім того не враховуються на балансі об'єкти суміжних прав – публічне виконання лекції. Що, у свою чергу, також негативно відображається на матеріальному заохоченні праці викладача, а так само стимулюванні його до активної та плідної праці. Слід зауважити, що така лекція має відповідати необхідним вимогам, перш за все вона має бути оригінальною, з елементами новизни, мати в собі узагальнені результати наукових досліджень з відповідної тематики; по-друге, вона повинна мати задокументоване підтвердження або матеріальний носій, тому в такому випадку доречно використовувати аудіо- або відеозапис лекцій, або форматування її у вигляді презентації чи публікації у форматі книги. Взагалі специфіка такого об'єкта відображається лише за умови порушення прав суб'єкта, наприклад, незаконного відтворення, але в той самий час ми не можемо стверджувати, що «незаконний» лектор зможе відобразити аутентичний стиль, емоції та настрої легітимного доповідача.

Характерними рисами сучасного ДВНЗ є розвиток та розширення комунікації в системі освіти, зокрема в освітньому сегменті Інтернет-простору. Ці тенденції обу-

мовлені активним розвитком інформаційних ресурсів, зростаючою доступністю нових каналів розповсюдження інформації, впровадженням в освітні установи локальних комп'ютерних мереж та організацією доступу до Інтернету [7]. При цьому Веб-сайт ВНЗ одночасно є: комунікаційним середовищем функціонування, збереження та розповсюдження електронної навчальної документації та комунікаційним каналом, що презентує ВНЗ в інформаційно-освітньому Інтернет-середовищі [8, с. 5]. Взагалі сьогодні практика бухгалтерського обліку доказує, що саме права на комп'ютерні програми є найбільш поширеним видом нематеріальних активів, що відображаються на балансі суб'єкта господарювання.

Ще одним цікавим об'єктом права інтелектуальної власності виступає компіляція (база) даних. Прикладом БД може бути база даних в університеті з інформацією про студентів, курси, що вони відвідують, стипендії, які вони отримують, про вже вивчених предмети, про результати здачі різних іспитів і так далі [9]. Якщо такі бази даних є результатом творчої діяльності за підбором та організацією, то вони відповідно до законодавства виступають об'єктами авторського права, а так само – нематеріальними активами, якщо ні, то вони охороняються в межах *sui generis*, або «своєрідного права», «права особливого роду» – у такому випадку вони можуть обліковуватися в якості інших нематеріальних активів. Також, у зв'язку з набранням чинності Закону України «Про захист персональних даних» [10] постало питання відношення баз персональних даних до сфери інтелектуальної власності. Виходячи з того, що база даних – це сукупність інформації, яка скомпільована у відповідному порядку та за відповідними ознаками – цілком логічним є те, що база персональних даних може виступати об'єктом захисту права інтелектуальної власності. Наприклад на базі ДВНЗ може бути створена компіляція персональних даних студентів та аспірантів або науково-педагогічних працівників.

2. Права промислової власності.

Із запропонованої класифікації об'єктів прав промислової власності в діяльності ДВНЗ мають місце як патентовані, так і непатентовані. Особлива увага при цьому звертається саме на корисні моделі та винаходи. Так, за звітом про наукову роботу УжНУ у 2013 році отримано 82 патенти України, з них 23 патенти на винаходи та 59 патентів на корисні моделі. Подано в Державний департамент інтелектуальної власності 83 заявки на видачу патентів України (31 – на винаходи, 52 – на корисні моделі).

3. Право на засоби індивідуалізації учасників та товарів у господарському обігу.

Наступним елементом в структурі права інтелектуальної власності виступає торгова марка (на ринку освітніх послуг торговою маркою виступає назва навчального закладу). Далі спробуємо з'ясувати, чи є сенс в отриманні ДВНЗ свідоцтва на товарний знак – легалізацію його логотипу. Якщо розглядати правове положення ДВНЗ у вузькому розумінні, як некомерційного суб'єкта господарювання, то виходить, що потреба в такій формалізації відсутня. Тим не менш, конкуренція між освітніми закладами України за абітурієнта з кожним роком зростає, фінансування за рахунок державних коштів зменшується [11], що не дає можливості ДВНЗ формувати достатні для свого розвитку бюджети, а змушує функціонувати його на принципах «утримання» та «виживання» [12, с. 94] – все це створює передумови ефективного використання для свого розвитку результатів інтелектуальної власності. Тому, гадаємо, що створення власної торгової марки університету – це цілком правомірна відповідь на виклики сучасних реалій конкурентного середовища.

Тобто визнання власної торгової марки університету – це перший шлях до змін у самофінансуванні за рахунок комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності. На підтвердження ефективності цього механізму можна навести досвід Національного університету біоресурсів і природокористування України (далі НУБіП України). Навесні 2011 року студентською організацією університету відбувся ініційований конкурс інтелектуально-творчих робіт «Торговельна марка продукції НУБіП України»,

котрий у своїй діяльності використовує здобутки відомих на весь світ ВНЗ, таких як, Оксфордський, Гарвордський, Кембріджський та інші університети. Передбачалося створення магазинів, які дозволяють усім бажаючим придбати речі з символікою цих закладів. Самі засновники визначають мету проекту таким чином: «Створення Студентською організацією для Національного університету біоресурсів і природокористування України власного представництва інтернет-магазину сувенірної та поліграфічної продукції «Капрізік.ком», де студенти, викладачі, співробітники та просто шанувальники університету могли придбати різну продукцію з символікою нашого улюбленого навчального закладу» [13]. На наш погляд, такий інструмент дозволить використовувати торгову марку ДВНЗ для розповсюдження інформації про нього серед іноземних студентів, викладачів. Це надає підстави стверджувати, що торгова марка є невід'ємною складовою нематеріальних активів у складі майна ДВНЗ, а практика її реєстрації має бути розповсюджена.

4. Право на інформацію.

Наука, то враховуючи активну науково-дослідну діяльність університету, це, певно, має бути один з найбільш поширених об'єктів нематеріальних активів. Враховуючи специфіку діяльності ДВНЗ, спрямованої на отримання і використання нових знань, йому, крім зазначених вище, може належати специфічний вид – право на науково-технічну інформацію – наукові статті, книги, брошури, періодичні видання, патентна документація, нормативно-технічна документація, промислові каталоги, конструкторська документація, звітна науково-технічна документація з науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, депоновані рукописи, переклади науково-технічної літератури і документації, а також інші види систематизованого зібрання науково-технічної літератури і документації. Відповідно до ЗУ «Про науково-технічну інформацію» [14] він виступає об'єктом права інтелектуальної власності в тому випадку, якщо є продуктом інтелектуальної творчої праці.

5. Права користування майном.

Особливістю відображення такого об'єкта нематеріальних активів на балансі ДВНЗ є те, щодо складу необоротних НА можуть зараховуватись лише такі права на користування майном, термін дії яких за угодою перевищує один рік (або операційний цикл, якщо він довший за рік). На практиці все частіше при укладанні договору оренди нежилого приміщення орендодавцем встановлюється максимально можливий строк оренди – 1 рік, що призводить до того, що витрати на придбання таких прав будуть вважатися витратами звітного періоду.

Що ж стосується земельних ділянок, то вони відповідно до Земельного кодексу України [15] передаються в постійне користування державних вищих навчальних закладів [16]. Головне контрольно-ревізійне управління дало роз'яснення, що зарахування на баланс та порядок відображення в обліку земельних ділянок залежить від таких чинників, як організаційно-правова форма власності, що на ній засноване підприємство, установа чи організація (бюджетні установи й організації або підприємства та організації небюджетної сфери), а також право підприємства, установи чи організації на земельну ділянку (власності на землю, постійного користування земельною ділянкою або тимчасового користування) [17]. Останнє, до речі, втратило свою актуальність у зв'язку з набранням чинності Положення з бухгалтерського обліку необоротних активів бюджетних установ [18]. Тепер право користування землею обліковується на субрахунку 101 «Земельні ділянки» – земля, яка згідно із законодавством придбана та/або надана в користування установі, у тому числі передана в оренду. Таким чином, право користування земельною ділянкою не є нематеріальним активом у складі майна ДВНЗ.

Відповідно до роз'яснення Державного казначейства України від 29.04.2005 № 07–04/853–3685, на субрахунку 122 «Інші нематеріальні активи» рахунку 12 «Нематеріальні активи» обліковуються права користування природними ресурсами, вичерпний

перелік яких викладено в статті 39 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [19].

6. Інші нематеріальні активи.

Постанова Кабінету міністрів України від 08.08.2007 № 1019 [20] визначає загальні правила видачі ліцензії для надання освітніх послуг. У попередніх підрозділах нами було встановлено, що право на провадження окремих видів господарської діяльності є нематеріальним активом (економічний привілей) у складі майна суб'єктів господарювання, таке право має бути формально визначено – засвідчено ліцензією державного зразка. Однією з умов віднесення об'єкту до складу нематеріальних активів є строк його корисного використання, який має перевищувати 1 рік. Порядком ліцензування встановлений мінімальний строк дії такої ліцензії – не менше строку повного циклу навчання за відповідною програмою спеціальності. Таким чином, серед визначених критеріїв нематеріальних активів, право на провадження діяльності в освітній сфері відповідає таким: строк дії, формальна визначеність, нематеріальна природа, здатність приносити економічну вигоду, адже надання освітніх послуг – це основний вид діяльності ДВНЗ.

Серед нематеріальних активів у складі майна ДВНЗ питому вагу становлять неідентифіковані нематеріальні активи, тобто «усі ті речі, які залишаються в організації, коли працівники залишили приміщення, але які ви не можете відобразити в балансовому звіті» [21, с. 15]. Це зауваження Л. Едвінссона дуже актуальне для вітчизняної освіти, оскільки багато з того, що створюється професорсько-викладацьким складом ДВНЗ, є тим, що не оцінюється і, відповідно, не ставиться на баланс. Зокрема цього можна віднести ділову репутацію: історію вузу, його престижність (рейтинг), ступень складності вступних іспитів, попит на випускників вишу, тобто оцінка роботодавцями рівня та ефективності отриманих випускниками знань та навичок. На думку Л.С. Шевченко на репутацію ДВНЗ впливають такі фактори:

- репутація окремих викладачів ВНЗ;
- репутація самих студентів як безпосередніх споживачів освітніх послуг;
- репутація його випускників;
- репутація роботодавців як інвесторів та замовників освіти [22].

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити, що нематеріальні активи в складі майна ДВНЗ – це права на результати наукової та науково-технічної діяльності, як основи інноваційної системи. Питому вагу серед яких займають авторські права: дисертаційні дослідження, лекції, монографії, підручники, навчальні та навчально-методичні посібники та інші. Особливу увагу серед об'єктів авторського права слід звернути на виступи лекторів, які відносяться до суміжних прав. Крім того авторські права ДВНЗ широко представлені копіюваннями (базами) даних, комп'ютерними програмами (е-навчанням, електронною бібліотекою, електронним документообігом, програмами тестування, офіційним сайтом університету та іншими). Взагалі, саме об'єкти авторського права виступають найбільш розповсюдженими серед нематеріальних активів, які відображаються на балансі ДВНЗ. Також у дослідженні нами була доведена можливість облікування прав на надання освітніх послуг на субрахунку інших нематеріальних активів та прав користування майном у разі, якщо договір оренди складений більше ніж на 1 рік.

Також, у результаті дослідження окремих об'єктів, нам вдалося виокремити особливості ОПВ як нематеріальних активів у складі майна ДВНЗ:

- це результати наукової та науково-технічної діяльності;
- вони повинні мати в собі елементи новизни – бути оригінальними;
- вони мають приносити економічну вигоду в майбутньому – можуть бути об'єктами комерціалізації;
- вони мають бути відображені на матеріальному носії.

Окрема увага в підрозділі була приділена оцінці нематеріальних активів. Так як ринок нематеріальних активів лише формується, достатня практика оцінки та обліку

відсутня, і більшість суб'єктів господарювання сторонячись важкої, кропіткої та інколи коштовної процедури – взагалі не ставлять об'єкти, які за всіма ознаками відносяться до нематеріальних активів на баланс, або зараховують їх як витрати поточного періоду. Тому проблематика оцінки нематеріальних активів, зокрема ОПВ, потребує подальшого комплексного дослідження.

Неможливо не погодитись із Н.І. Добряковою [23, с. 46]: вузівська наука безцінна, це невичерпне джерело нових ідей та технологій, які розробляються, переважно, за рахунок держбюджету та відповідають усім умовам за для залучення їх до господарського обігу. Саме тому, повноцінний облік нематеріальних активів дасть змогу ДВНЗ сформувати власний кластер на ринку нематеріальних активів, що, у свою чергу, є одним з дійових механізмів запровадження моделі інноваційного університету як головного суб'єкту інноваційного розвитку країни.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження умов, тривалості, порядку надання та оплати творчих відпусток : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.1998 р. № 45 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 3. – Ст. 105.
2. Липчик Д. Авторское право и смежные права : пер. с фр., предисловие М. Федотова. – М. : Ладомир; ЮНЕСКО, 2002. – 788 с.
3. Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации : [учебник]. – 2-е изд., перераб. и доп. / А.П. Сергеев. – М. : ТК Велби, Проспект, 2003. – 752 с.
4. Ионас В.Я. Критерий творчества в авторском праве и судебной практике / В.Я. Ионас. – М., 1963. – 137 с.
5. Волков Ю.Г. Диссертация. Подготовка, защита, оформление : [практич. пособие] / [Ю.Г. Волков] ; под ред. Н.И. Загузова. – М., 2001. – 214 с.
6. Дружинина Ю.Ф. Произведение науки гражданского права как объекта авторского права / Ю.Ф. Дружинина // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 313. – С. 112–114.
7. Аноприенко А.Я. Информационное обеспечение деятельности университета в условиях открытого общества / А.Я. Аноприенко, Е.А. Башков, А.А. Минаев // Донбасс–2020: наука и техника производства : материалы II науч.-практ. конф., (Донецк, 30–31 мая 2006 г.) – Донецк : ДонНТУ, 2006. – С. 34–37.
8. Шелестова А.М. Веб-сайт ВНЗ як комунікаційне середовище функціонування електронної навчальної документації / А.М. Шелестова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія, 2011. т. № 4. – С. 47–53
9. Литвин С.Й. Право sui generis на неоригінальні бази даних: проблемні питання визначення змісту / С.Й. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cip.in.ua/r10870>.
10. Про захист персональних даних : Закон від 01.06.2010 р. № 2297–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – Ст. 481.
11. Українська наука отримає найменшу суму із бюджету за всі роки незалежності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://golos-info.com.ua/?p=5962>.
12. Бенедик Ю.Ю. Вплив бренду державного вищого навчального закладу України на його фінансову стійкість / Ю.Ю. Бендик // Фінансова система України. Збірник наукових праць. – № 14. – С. 94–101.
13. Проект: толстовки, футболки, чашки с символикой НУБиП Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://store.studnubip.com/project>.
14. Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25.06.1993 р. № 3322–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345.
15. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768–III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

16. Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад : Кабінет Міністрів України; Постанова, Положення від 05.09.1996 р. № 1074 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1074-96-%D0%BF>.

17. І.Л. Крещенко. Ще раз про облік земельних ділянок / Крещенко І.Л. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/47692>.

18. Про затвердження деяких нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку бюджетних установ : Наказ, Положення Міністерства фінансів України від 26.06.2013 р. № 611 // ОВУ. – 2013. – № 57. – Ст. 2076.

19. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264–ХІІ // ВВР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

20. Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 р. № 1019 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 60. – Ст. 2379.

21. Шевченко, Л.С. Сучасний університет: формування суспільної репутації / Шевченко Л. С. // Сучасні тенденції та актуальні питання соціально-економічного розвитку підприємств : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., тези доп. – Х. : ХНУБА, 2013. – Ч. 1. – С. 275–280.

22. Руус Й., Пайк С., Фернстрем Л. Интеллектуальный капитал: практика управления. – СПб. : Высшая школа менеджмента ; ИД СПб ун-та, 2007.

23. Добрякова Н.И. Интеллектуальный капитал вуза: юридические аспекты / Н.И. Добрякова // Человеческий капитал и профессиональное образование. – 2012. – № 3 (3). – С. 44–48.

ДУДНИК Д. В.,

здобувач

(Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна)

УДК 347.214(477):332.22

РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ СУСПІЛЬНИХ ПОТРЕБ ЧИ З МОТИВІВ СУСПІЛЬНОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Статтю присвячено аналізу розвитку інституту відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності в цивільно-правовому аспекті. Досліджено законодавство різних періодів у країнській історії у вказаній сфері. Надана характеристика цивільно-правових норм, що регулювали дане питання в різні періоди.

Ключові слова: відчуження земель, припинення права власності, суспільні потреби, суспільна необхідність.

Статья посвящена анализу развития института отчуждения земельных участков для общественных потребностей или по мотивам общественной необходимости в гражданско-правовом аспекте. Исследовано законодательство разных периодов украинской истории в указанной сфере. Предоставлена характеристика гражданско-правовых норм, которые регулировали данный вопрос в различные периоды.

Ключевые слова: отчуждение земель, прекращение права собственности, общественные потребности, общественная необходимость.

The article is devoted to the analyses of the development of the institution of the land plots' alienation for purposes or for reasons of public necessity in the aspect of civil law. It is researched the legislation of different periods of Ukrainian history in this sphere. It is given the characteristics of the civil legal rules that have been regulated this item in different periods.

Key words: *land alienation, termination of property right, public purposes, public necessity.*

Вступ. Обмеження прав громадян для досягнення суспільно значущих цілей є однією з найбільш суперечливих у контексті правового регулювання. Особливо важливим, звичайно, є питання обмеження чи позбавлення права власності на нерухоме майно громадян з метою задоволення публічних потреб, зокрема права власності на земельні ділянки. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, у першу чергу, є підставою позбавлення права приватної власності осіб, що є предметом регулювання цивільного права. Не зважаючи на це, у чинному цивільному законодавстві України майже відсутнє правове регулювання відносин позбавлення права власності з цих підстав, що негативно позначається на практичному застосуванні процедури відчуження земель для суспільних потреб.

Особливості правового регулювання відносин з відчуження земельних ділянок для суспільних потреб ставало предметом наукових досліджень спеціалістів у різні періоди. Земельно-правовий аспект даного питання розглядався в роботах О.А. Вівчаренко, О.В. Єлісеєвої, К.П. Пейчева, А.Ф. Черногуза, М.В. Шульги. Крім того, спеціальне дослідження особливостей відчуження земель для суспільних потреб здійснювали такі фахівці в галузі земельного права, як О.А. Рябов, М.О. Сиродоев, Є.П. Суєтнов, Ю.В. Туцький. Процесуальні особливості відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності розглядалися Н.В. Ільків та О.В. Ільницьким. Конституційно-правовий аспект співвідношення публічних та приватних інтересів при відчуженні земельних ділянок для суспільних потреб розглядався О.М. Клименко. Цивільно-правовий аналіз питань, пов'язаних із відчуженням земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, здійснювали у своїх працях О.Є. Аврамова, А.З. Баранюк, М.І. Бару, М.І. Гаврилюк, С.В. Губарев, О.А. Єрошенко, А.Є. Кубко, С.М. Левенсон, П.С. Никитюк, В.Л. Скрипник, О.С. Харченко та деякі інші. Проте системний аналіз цивільно-правового аспекту відчуження земельних ділянок був проведений лише М.М. Петуховим та П.В. Рамзаєвим – представниками радянської правової науки. У російській науці цивільного права дане питання на монографічному рівні розглядали М.П. Кабитов та К.С. Клейменова. Крім того, опосередковано воно аналізувалося в роботах О.В. Буртової, О.М. Ситькової, А.М. Спіркіної, О.В. Шахаєвої та інших. Таким чином, сучасна теорія цивільного права не досліджувала особливості припинення права власності на земельні ділянки у зв'язку з їх відчуженням для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності.

Постановка завдання. Метою даної статті є визначення історичних етапів розвитку цивільно-правового інституту відчуження земель для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності.

Результати дослідження. Історія звернення до державної чи комунальної власності об'єктів права приватної власності почалася в Україні далеко не з прийняттям чинного Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, із суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності».

До кінця XVIII століття інститут експропріації не існував у Росії як такий, оскільки в російському суспільстві взагалі була досить слабо розвинута ідея законності та непорушності права власності. Лише починаючи з часів правління Петра I, російські царі

почали звертати увагу на забезпечення майнових та особистих прав громадян. У частині експропріації необхідно відмітити наказ Катерини II «Генерал-Прокурорський наказ при комісії о составлении проекта нового Уложения, по которому и Маршалу поступать» від 30 червня 1767 р., в якому зазначалося, що коли для загальної користі необхідна земля, яка належить приватній особі, така земельна ділянка може бути відчужена лише після повної компенсації збитків за її відчуження [1, с. 13].

У Збірнику цивільних законів Російської Імперії від 1832 р. питання відчуження нерухомого майна приватної власності для суспільних потреб частково було врегульоване положеннями про відшкодування збитку за втрачене (пошкоджене) майно [2, с. 83], що свідчить, по-перше, про формальне віднесення законодавцем того періоду питань відчуження об'єктів нерухомого майна з приватної власності до сфери регулювання цивільного права, та, по-друге, про визнання ключового принципу відчуження об'єктів приватної власності – обов'язкового та повного відшкодування власнику вартості даного об'єкту через завдані збитки.

Випадки відчуження нерухомого майна приватної власності, які могли визнаватися спрямованими на досягнення державної чи суспільної користі, закріплювалися в спеціальних законах з різних питань. Зокрема, у Положенні про під'їзні шляхи до залізниць (Збірник законів Російської Імперії у виданні 1893 р.) зазначалось, що земельні ділянки приватної власності можуть бути примусово відчужені для будівництва як державних, так і приватних під'їзних шляхів, якщо таке будівництво буде визнано загальнокорисним [3, с. 44]. У Положенні містилось посилення на норми цивільного законодавства щодо процедури такого відчуження. У ст. 248 Статуту сільського господарства (Збірник законодавства Російської Імперії у виданні 1903 р.) передбачалось, що володільці землі, частина якої була визначена як така, що підлягає відведенню в строкове чи безстрокове користування для будівництва каналів та інших водопровідних споруд, мали право вимагати відчуження належних їм земель у повному обсязі, у випадку, коли використання лише частини землі є для них недоцільним [3, с. 60]. Загальним гірським статутом (Збірник законодавства Російської Імперії у виданні 1893 р.) відведення земельних ділянок приватної власності без згоди власників дозволялося лише для видобування залізних руд, цинкових руд, свинцевих руд та вугілля в порядку, визначеному відповідними положеннями цивільного закону щодо відведення нерухомого майна для досягнення державної чи суспільної користі [3, с. 81–82].

З початком радянського періоду української історії правове регулювання процедури відчуження земель для державних чи суспільних потреб набуло особливих характеристик. Пов'язано це, у першу чергу, з заборонаю приватної форми власності на землю. Декретом про землю від 26 жовтня 1917 р. була заборонена будь-яка форма власності на землю, крім державної. Всі землі, що перебували в приватній власності, переходили до державної власності разом з усіма насадженнями та будівлями, а також інвентарем (живим та мертвим) [4, с. 7–14]. Аналогічне положення містилось в Основних началах організації земельної справи на Україні 1920 р. [5].

У зв'язку з цим, відчуження земельних ділянок приватної власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на землю не існувала. Відчуження об'єктів приватної власності на користь держави могло застосовуватися виключно щодо об'єктів нерухомого майна, відмінних від земельних ділянок.

4 листопада 1925 р. була прийнята постанова «Про вилучення земель для державних і громадських потреб», яка передбачала порядок вилучення земель з користування міст, установ, підприємств, громад і приватних осіб для державних і громадських потреб [6]. У вказаній постанові були закріплені випадки, в яких могло проводитися вилучення земель (перелічувалися в першому підрозділі). Указана постанова містила приписи про відшкодування шкоди, спричиненої відчуженням земель.

У 1928 році було прийнято спеціальне положення про відчуження та відведення будівель та споруд для державних та громадських потреб [7]. Даний нормативно-правовий акт практично не містив положень цивільно-правового характеру; у більшій мірі, були закріплені адміністративно-процедурні питання відчуження земель для державних та громадських потреб.

Із аналізу нормативно-правових документів даного періоду можна дійти висновку, що правове регулювання відносин у цій сфері майже не торкалося цивільно-правових питань, які виникали в процесі відчуження земель для державних та громадських потреб. Так, жодним чином не була врегульована договірна процедура відчуження земель, не були передбачені форми таких договорів та, взагалі, з чинного на той період законодавства не уявляється за можливе встановити необхідність укладання такого договору. Крім того, жодним чином не було врегульовано питання захисту прав власників жилих будівель та інших споруд, які розміщувалися на земельних ділянках, що відчужувалися. У більшій мірі правове регулювання цього періоду стосувалося впорядкування адміністративних питань відчуження земель для державних та громадських потреб.

Порядок відшкодування понесених збитків власникам будівель, що знаходилися в населених пунктах, та вилучалися для державних і громадських потреб, був закріплений спеціальним правовим актом – постановою Ради Міністрів СРСР від 15 грудня 1961 р. [8].

Основи цивільного законодавства Союзу РСР та Союзних Республік 1961 р. передбачали серед підстав припинення права особистої власності реквізицію – вилучення державою майна у власника в державних або громадських інтересах з виплатою йому вартості майна (ст. 30) [9].

18 липня 1963 р. був прийнятий Цивільний кодекс УРСР. Даний нормативно-правовий акт передбачав можливість припинення права особистої власності на жилий будинок у зв'язку з необхідністю вилучення земельної ділянки для державних або громадських потреб. У ст. 142 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. зазначалося, що в разі знесення жилого будинку, належного громадянину на праві особистої власності, у зв'язку з вилученням земельної ділянки для державних або громадських потреб власник, крім забезпечення його жилим приміщенням, одержував компенсацію відповідно до чинного законодавства [10]. Крім того, у ст. 226 цього ж нормативно-правового акту передбачалося, що якщо жилий будинок, який є в особистій власності громадянина, підлягає знесенню у зв'язку з вилученням земельної ділянки для державних або громадських потреб, то цей будинок може бути продано з дозволу виконавчого комітету районної, міської, районної в місті Ради народних депутатів, за винятком випадків продажу будинку на знос або підприємствам, установам, організаціям, яким відведено земельну ділянку, а також продажу частини будинку співвласнику.

Спеціального нормативно-правового акту, що регулював би питання відчуження земельних ділянок для державних чи громадських потреб на той час не існувало, хоча окремі аспекти даної сфери суспільних відносин були врегульовані Положенням про порядок порушення клопотань і вирішення питань про відведення земельних ділянок для державних і громадських потреб, затвердженим постановою Ради Міністрів Української РСР від 20 листопада 1970 р. № 591 [11]. Даний документ закріплював процедури відведення земель для державних та громадських потреб з адміністративної та землевпорядної точки зору. Опосередковано було також врегульовано питання відчуження земельних ділянок у землекористувачів за наявності такої потреби. Зокрема передбачалося, що при необхідності відчуження земель сільськогосподарського призначення підприємством, організацією чи установою, на користь якої такі землі відчужуються, повинно було надаватися обґрунтування необхідності такого відведення з доведенням факту неможливості проведення будівництва на непродуктивних землях.

Цивільно-правовий аспект відчуження земель для державних та громадських потреб, який був урегульований даною постановою, стосувався визначення та відшкоду-

вання збитків, заподіяних землекористувачам вилученням у них земельних ділянок, якими вважалися невикористані затрати, вартість будівель, споруд і багаторічних насаджень тощо.

Спеціальне правове регулювання відносин з відшкодування землекористувачам збитків, що виникли внаслідок відчуження земельних ділянок для державних або громадських потреб, регулювалися спеціальними підзаконними актами: постановою Ради Міністрів СРСР «Про відшкодування збитків землекористувачам та втрат сільськогосподарського виробництва при відведенні земель для державних чи громадських потреб» від 9 серпня 1974 р. [12], Інструкцією про порядок відшкодування землекористувачам збитків, спричинених вилученням чи тимчасовим зайняттям земельних ділянок, а також втрат сільськогосподарського виробництва, пов'язаних з вилученням земель для несільськогосподарських потреб від 14 травня 1975 р. [13], а також постановою Ради Міністрів УРСР «Про відшкодування збитків землекористувачам і втрат сільськогосподарського виробництва при відведенні земель для державних або громадських потреб» від 10 жовтня 1974 р. [14].

Із здобуттям Україною незалежності, у нашій країні продовжив діяти Цивільний кодекс УРСР 1963 р. Закон Української РСР «Про власність» з подальшими змінами, внесеними вже в період незалежності, також передбачав можливість відчуження земель та іншого нерухомого майна для державних та громадських потреб [15]. Ст. 51 закріплювала, що громадянин не може бути позбавлений права власності на земельну ділянку поза його волею інакше, як на підставі рішення суду, у випадках, передбачених законодавчими актами України. У разі вилучення за рішенням суду земельної ділянки для задоволення державних і громадських потреб, колишньому власнику передається взамін інша рівноцінна за якістю земельна ділянка. Збитки, заподіяні власнику землі, підлягають відшкодуванню на загальних підставах. Ст. 52 цього ж нормативно-правового акту передбачала, що припинення права власності на будинок, інші будівлі, споруди або насаджень у зв'язку з вилученням земельної ділянки, на якій вони розташовані, допускається лише у випадках і порядку, встановлених законодавчими актами України, і з попереднім відшкодуванням збитків в обсязі, передбаченому цим Законом. У разі незгоди власника з рішенням, що тягне за собою припинення права власності, воно не може бути виконано до вирішення спору судом або третейським судом. При розгляді спору вирішуються також усі питання відшкодування власникові завданих збитків. Збитки відшкодовувалися в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент припинення права власності, включаючи й неодержані доходи.

У 1993 році був прийнятий Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, який є чинним на сьогодні [16]. Даний порядок визначає процедуру визначення розміру відшкодування, яке повинно бути сплачено, у тому числі, й при вилученні (викупі) земельних ділянок. П. 3 Порядку закріплює, що відшкодуванню підлягають:

- 1) вартість житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, включаючи незавершене будівництво;
- 2) вартість плодючих та інших багаторічних насаджень;
- 3) вартість лісових і деревно-чагарникових насаджень;
- 4) вартість водних джерел (колодязів, ставків, водоймищ, свердловин тощо), зрошувальних і осушувальних систем, протиерозійних і протиселевих споруд;
- 5) понесені витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи;
- 6) інші збитки власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, включаючи і неодержані доходи, якщо вони обґрунтовані; під неодержаним доходом

у цьому випадку розуміється дохід, який міг би одержати власник землі, землекористувач, орендар з земельної ділянки, який він не одержав внаслідок її вилучення (викупу).

Єдиним нормативно-правовим актом, що встановлює порядок відчуження земель для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, на сьогодні є Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, із суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»; будь-якого іншого закону чи підзаконного нормативно-правового акту в цій сфері не прийнято.

Висновки. Історичний аналіз інституту відчуження земель з приватної власності для реалізації публічних інтересів свідчить про його давність; особливості відчуження земель у певний історичний період були обумовлені особливостями розвитку держави та суспільства на кожному історичному етапі.

У кожному історичному періоді правове регулювання відносин з відчуження земель приватної власності для реалізації публічних інтересів здійснювалося переважно за допомогою імперативних методів. Власники земельних ділянок майже були позбавлені можливості захисту свого права власності від зловживань при такому відчуженні.

Список використаних джерел:

1. Венецианов М.В. Экспроприация с точки зрения гражданского права / М.В. Венецианов. – Казань, 1891. – 58 с.
2. Свод законов гражданских и межевых. Законы гражданские / Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. – Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. – 754 с.
3. Свод действующих постановлений об отчуждении недвижимых имуществ на государственную или общественную надобность и о вознаграждении владельцев этих имуществ, с изложением руководящих суждений Государственного Совета. – С.-Петербург : Издание государственной канцелярии, 1905. – 138 с.
4. Декрет о земле : утвержден Съездом Советов Рабочих и Солдатских Депутатов 26 октября 1917 г. // Декреты Октябрьской Революции / под ред. М.Д. Орахелашвили, В.Г. Сорина. – М. : Партийное издательство, 1933. – С. 7–14.
5. Об основных началах организации земельного дела на Украине : положение Всеукраинского Революционного Комитета от 22 января 1920 г. // Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. – 1920. – № 1. – Ст. 4
6. Про вилучення земель для державних і громадських потреб : постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР від 4 листопада 1925 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – № 87. – Ст. 496.
7. Об изъятии и отводе земель и об отчуждении строений и сооружений для государственных и общественных надобностей : постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров УССР от 18 июля 1928 г. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1928. – № 21. – Ст. 184.
8. О порядке возмещения гражданам стоимости принадлежащих им строений, сносимых в городах, поселкам городского типа и других населенных пунктах в связи с отводом земельных участков для государственных и общественных надобностей : постановление Совета Министров СССР от 15 декабря 1961 г. № 1131 // Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – Москва : Госюриздат, 1961. – № 20. – Ст. 146.
9. Об утверждении Основ гражданского законодательства Союза ССР и Союзных

Республик : закон СССР от 8 декабря 1961 г. // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938–1975 в 4-х томах. – Т. 1. – М., 1975. – С. 217–251.

10. Цивільний кодекс Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/ed19630718>.

11. Про затвердження Положення про порядок порушення клопотань і вирішення питань про відведення земельних ділянок для державних і громадських потреб : постановова Ради Міністрів Української РСР від 20 листопада 1970 р. № 591 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української радянської соціалістичної республіки. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1970. – № 11. – Ст. 127.

12. О возмещении убытков землепользователям и потерь сельскохозяйственного производства при отводе земель для государственных или общественных нужд : постановление Совета Министров СССР от 9 августа 1974 г. № 636 // Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – Москва : Издание «Юридическая литература», 1974. – № 17. – Ст. 97

13. Об утверждении Инструкции о порядке возмещения землепользователям убытков, причиненных изъятием или временным занятием земельных участков, а также потерь сельскохозяйственного производства, связанных с изъятием земель для несельскохозяйственных нужд : приказ Министерства сельского хозяйства СССР, Министерства финансов СССР, Министерства юстиции СССР от 14 мая 1975 г. // Нормативные акты о земле. – М., 1978. – С. 237–242

14. Про відшкодування збитків землекористувачам і втрат сільськогосподарського виробництва при відведенні земель для державних або громадських потреб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP740485.html.

15. Про власність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/697-12>.

16. Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/284-93-%D0%BF>.

ІВАНЮТА Н. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського,
цивільного та трудового права
економіко-правового факультету
(Маріупольський державний університет)

УДК 346.93

МОНІТОРИНГ У ГОСПОДАРЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті проведено дослідження з визначення моніторингу як додаткової функції господарського процесуального права, пріоритетних сфер її впливу, місця в контексті впровадження європейських стандартів у сфері здійснення господарського судочинства.

Ключові слова: функція, моніторинг, законодавство, правозастосування, Європейський суд із прав людини.

В статье проведено исследование по определению мониторинга как дополнительной функции хозяйственного процессуального права, приоритетных сфер ее влияния, места в контексте внедрения европейских стандартов в сфере осуществления хозяйственного судопроизводства.

Ключевые слова: функция, мониторинг, законодательство, правоприменение, Европейский суд по правам человека.

The article studies to determine how additional monitoring functions of economic procedural law, the priority areas of influence, a place in the context of the implementation of European standards in the sphere of economic justice.

Key words: function, monitoring, legislation, law enforcement, European Court of Human Rights.

Вступ. В останні роки спостерігається тенденція посилення основних функцій господарського процесуального права, розширення сфери здійснення сукупності повноважень господарських судів щодо розгляду справ, віднесених до їхньої компетенції, удосконалення окремих механізмів захисту прав та законних інтересів осіб у господарському судочинстві (забезпечення позову, перегляд судових актів, судовий збір тощо). Господарське судочинство характеризується змістовною нестійкістю, що, зокрема, пов'язано з перебуванням господарського процесуального права в стадії динамічного розвитку, якому притаманні як позитивні, так і негативні закономірності. При цьому поява нових зовнішніх та внутрішніх факторів, що справляють значний вплив на суспільні відносини, які є об'єктом господарського процесуального права, обумовлює необхідність застосування нових інструментів для їх ефективного правового регулювання. У зв'язку із цим є цікавою думка О.Б. Сладкової про те, що технологія моніторингу застосовується тільки для вивчення систем, які знаходяться в стадії розвитку, тому моніторинг слід проводити в таких ситуаціях: стан об'єкту моніторингу не оптимальний; стан об'єкту моніторингу має оптимальні показники, але об'єкт знаходиться в розвитку, й у зв'язку із цим є побоювання зміни стану цього об'єкта в гіршу сторону [1, с. 150–160].

Дійсно, стрімкі зміни в національному господарському процесуальному законодавстві, з одного боку, та активізація судової гілки влади, з іншого боку, не призводять

до усунення прогалин та проблем у законодавстві й у судовій практиці. Така ситуація обумовлена відсутністю комплексного компоненту узгодженості між діяльністю законодавчої та судовою влади, який би системно забезпечував необхідний практично-правовий результат. На нашу думку, цим додатковим компонентом може виступати моніторинг матеріальних, процесуальних норм та правозастосування

Окремі аспекти правового моніторингу були дослідженні такими вченими, як М.В. Глазкова [2, с. 143–162], О.В. Дамаскин [3, с. 39–42], М.В. Мартиненко [4], Я.Е. Наконечний [5, с. 25] та інші. Разом із тим питання щодо визначення моніторингу як функції права не були предметом наукових досліджень та не набули належного розвитку, що, власне, зумовлює актуальність та вибір теми дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження моніторингу як додаткової функції господарського процесуального права.

Результати дослідження. Господарське процесуальне право – це сукупність правових норм, що регулюють діяльність господарського суду та інших заінтересованих суб'єктів, пов'язану із здійсненням правосуддя в справах, віднесених до відання господарських судів. Іншими словами, господарське процесуальне право є сукупністю правових норм, що регулюють порядок здійснення господарського судочинства [6]. Господарське процесуальне право (далі – ГПП) як галузь має свою систему функцій, які обумовлюють його самостійність. Необхідно зауважити, що фундаментальні дослідження функцій зазначеної галузі відсутні, що обумовлює використання напрацювань із загальної теорії права. Так, розуміння функцій як основних напрямів впливу права на суспільні відносини підтримується більшістю правознавців [7, с. 136; 8, с. 88; 9, с. 262]. У юридичній літературі до найбільш значимих відносять регулятивну, охоронну, культурно-історичну, інформаційно-орієнтуючу, виховну функції [10, с. 106; 11, с. 9; 12, с. 10]. Функції права тісно пов'язані з його завданнями, які у свою чергу профорієнтовані головною метою права. Це пояснюється тим, що функції спрямовані на вирішення завдань, які постають перед правом, а деякі із завдань породжують функції [13, с. 156–157]. Головними завданнями господарського процесуального права є захист порушених або оспорюваних прав осіб, які здійснюють господарську діяльність, а також прав і законних інтересів держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших осіб шляхом справедливого судового розгляду господарських справ у встановлений законом строк незалежним і неупередженим судом [14].

Рівень вирішеності завдань ГПП, якості здійснюваного господарського судочинства (як порядку реалізації основних функцій права) можна віднести до одного з найбільш гострих і дискусійних питань сьогодення. Динамізм наукових досліджень, круглих столів, форумів, свідчить про те, що значна кількість питань господарських спорів на теоретичному, законодавчому, практичному рівнях залишаються не належно вирішеними або не вирішеними взагалі. Крім того, на користь недосконалості українського правосуддя свідчать показники перебування України на четвертому місці після Російської Федерації, Туреччини та Румунії за кількістю справ, що розглядаються проти неї Європейським судом із прав людини (далі – ЄСПЛ) [15]. Відсутність одноманітності тлумачення та застосування норм матеріального та процесуального права відображено в результатах аналізу роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2013 р., зокрема, господарських судів усіх рівнів [16]. Так, в апеляційному порядку скасовано та змінено 3,2 тис. процесуальних документів місцевих господарських судів; у касаційному порядку скасовано та змінено 1,7 тис. процесуальних документів місцевих та апеляційних господарських судів; за нововиявленими обставинами в апеляційному порядку переглянуто 62 судові рішення, з яких 22 (35,5%) – скасовано та змінено. Вказані відомості свідчать про відсутність одновекторності правотворчості та правозастосування. При цьому така ситуація є реальною в умовах, так би мовити, формально-системного визначення різноманіття функцій, принципів господарського процесуального права, механізмів та порядку їх реалізації.

На нашу думку, передумовою такого становища є системна неузгодженість між законодавцем та органами судової влади в регулюванні та реалізації права на судовий захист у результаті відсутності засобів досягнення головної мети, які б дозволяли аналізувати питання відповідності процесуальних (матеріальних) норм у практичній площині; досліджувати пропорційність меж та обсягів дії нормативно-правових актів у конкретних групах правовідносин; встановлювати залежність змін нормативних актів від об'єктивних факторів, які виявляються в судовій практиці; окреслювати показник ефективності діючого права в співвідношенні з наслідками його реалізації тощо. Все це має суттєве змістовне значення як на стадії правотворчості, так і на стадії правозастосування.

Такі цільові засоби можуть бути визначені в межах відповідного напрямку правового впливу, тобто певної функції права. Вважаємо, саме в контексті господарського процесуального права мова може йти про функцію моніторингу.

Термін «моніторинг» у науці та практиці почали використовувати нещодавно. Офіційно цей термін з'явився в 1972 р. на Стокгольмській конференції ООН із проблем навколишнього середовища на протипагу (або на додаток) до терміна «контроль», який, окрім спостереження та отримання інформації, містить елементи активних дій, тобто управління.

Енциклопедія соціології розглядає моніторинг як спеціально організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів із метою їх оцінки, контролю, прогнозу [18]. У словнику бізнес-термінів моніторинг розглядається як методика й система спостережень за станом певного об'єкта або процесу, що дає можливість спостерігати їх у розвитку, оцінювати, оперативно виявляти результати впливу різних зовнішніх факторів [19].

У юридичній літературі також існують різні тлумачення поняття «моніторинг». Так, у юридичній енциклопедії Ю.С. Шемшукенка моніторинг визначено як регулярне спостереження за станом природних, технічних і соціальних процесів із метою їх оцінки, контролю та прогнозування; інформація, отримана за допомогою моніторингу, покладена в основу рішень, що приймаються державними органами, політичними партіями, громадськими організаціями тощо [20].

В українсько-англійсько-російському тлумачному словнику «моніторинг» (monitoring) розглянуто як нагляд (спостереження, стеження) за виробничою й фінансовою діяльністю підприємства [21, с. 125].

Під моніторингом законодавства розуміють систематичну комплексну діяльність органів влади, наукової спільноти, інститутів громадянського суспільства й громадських організацій щодо оцінювання, аналізу, узагальнення й прогнозування стану законодавства й практики його застосування з метою підвищення якості законотворчості, удосконалення системи реалізації законодавства в інтересах дотримання й захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина [3, с. 39]. У науковій літературі можна знайти положення, згідно з якими моніторинг включає в себе розробку рекомендацій до подальшої раціональної організації досліджуваного об'єкта [22, с. 26; 4, с. 51], для прийняття корекційно-попереджувальних управлінських рішень.

Резюмуючи наведені підходи до розгляду цього поняття в різних сферах, можна помітити наявність певної діалектичної схожості й взаємозв'язку. Проте для системного осмислення й усвідомлення цього напрямку в конкретній галузі треба виходити не тільки із загального розуміння, але й виокремлювати приватний підхід для позначення межі змісту досліджуваного елемента.

Безумовно, моніторинг у ГПП не може існувати сам по собі, а тільки в складі особливого комплексу моніторингу правового простору України. На сучасному етапі моніторинг законодавства та правозастосовної практики не визначено самостійним та комплексним напрямком державної діяльності. Як наслідок, поняття моніторингу пра-

вового простору, правозастосування, процесуальних норм не отримали свого нормативного закріплення та одноманітного наукового обґрунтування. Особливого значення це питання набуло після прийняття Закону України від 01.07.2010 р. № 2411-VI «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», Указу Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», Указу Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», у яких головними напрямками співробітництва України з ЄС визначені адаптація законодавства України до законодавства ЄС та забезпечення прав людини шляхом реформування правової системи нашої держави з поступовим приведенням її у відповідність до європейських стандартів.

Так, у межах виконання основних вимог Ради Європи (РЄ) набула чинності Конвенція про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція). Відповідно до цієї Конвенції визнано обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини з усіх питань тлумачення й застосування Конвенції та протоколів до неї й право звернення до нього у випадку порушення державою, її органами, посадовими особами норм Конвенції; набув чинності Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»; набув чинності Закон України «Про судоустрій і статус суддів»; здійснено 61 редакцію до Господарського процесуального кодексу України. Однак відповідна законодавча динамічність не забезпечила якості нормативно-правових актів, а кількість колізій та прогалин в українському законодавстві залишається на високому рівні.

Крім того, у судовій практиці застосування матеріальних та процесуальних норм також відсутня одноманітність та узгодженість, незважаючи на здійснення повноважень Вищим господарським судом України щодо вивчення та узагальнення судової практики, Верховним Судом України (далі – ВСУ) щодо забезпечення правильного й однакового застосування судами законодавства, Науково-консультативною радою при ВСУ щодо попереднього розгляду проектів постанов Пленуму Верховного Суду України стосовно надання висновків щодо проектів законодавчих актів та з інших питань діяльності ВСУ.

Таким чином, стратегічні завдання щодо впровадження європейських стандартів у сфері здійснення судочинства на сьогодні не виконані в достатньому обсязі.

Така ситуація може свідчити про недостатність створення не лише нових нормативно-правових актів національного законодавства, які враховують досвід правового регулювання сфери судового захисту Європейським Союзом, а й про необхідність в упорядкуванні та гармонізації правотворчості й правозастосування. Разом із тим для цього важливо впроваджувати цільові напрямки та конкретні засоби, які б надавали можливість вирішувати особливі завдання з якісними характеристиками без сталого алгоритму вирішення.

Крім того, така можливість передбачена Рекомендаціями Rec(2004)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 12.05.2004 р. «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту», де рекомендовано з урахуванням позитивної практики постійно відстежувати практику ЄСПЛ, здійснювати контроль за ефективністю існуючих національних засобів правового захисту тощо.

У межах застосування методу аналогії (відповідності) щодо зазначених рекомендацій та визначення сутності моніторингу на предмет виявлення їхніх сумісних інтегративних аспектів можна встановити, що перші виступають складовими процесу здійснення функції моніторингу.

Вважаємо, саме правовий моніторинг як структурно-інформаційний комплекс для спостереження, аналізу та коригування механізму правового регулювання [1, с. 146] є найбільш оптимальним варіантом визначення якості законодавства та рівня ефективності його застосування. У свою чергу констатація та закріплення його як нового

правого інституту первинно пов'язані з опосередкуванням в межах певного напрямку правового впливу.

В аспекті ГПП пріоритетними сферами функції моніторингу можуть виступати:

- міжнародні положення у сфері судового захисту;
- виконання рішень ЄСПЛ;
- форми взаємовідносин національної системи судового захисту з іноземними системами;
- якість процесуальних норм, їхні межі та обсяги дії;
- рекомендації щодо нівелювання колізій та прогалин у законодавстві;
- обсяг повноважень господарських судів, їхня реалізація;
- обсяг прав та обов'язків учасників господарського судочинства, їхня реалізація;
- дія правових процесуальних інститутів, рекомендації щодо їхньої трансформації
- обсяг відповідальності за порушення процесуальних норм тощо.

Крім того, в основу функції моніторингу в ГПП важливо запровадити принцип справедливого судового розгляду, орієнтиром якого в цій сфері будуть виступати рішення ЄСПЛ. При цьому буде вирішуватися багаторівневе завдання – виявлення дефектів у сфері судового захисту та трансформація відповідно до європейського алгоритму.

Враховуючи вищезазначене, під моніторингом як додатковою функцією господарського процесуального права пропонується розуміти напрямок правового впливу на суспільні відносини, які складаються в процесі реалізації права на судовий захист із метою визначення якості процесуальних норм та рівня їх застосування в господарському судочинстві з точки зору принципу справедливого судового розгляду.

Разом з тим необхідно відмітити необхідність подальшого окреслення та дослідження механізму її реалізації, форм, методів, засобів, гарантій із метою підвищення ефективності господарського судочинства.

Висновки. На підставі проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

Вперше проведено дослідження моніторингу як додаткової функції господарського процесуального права в контексті посилення ефективності судового захисту.

Обґрунтовано виокремлення моніторингу як додаткового напрямку для можливості запровадження юридичних засобів, які б дозволяли аналізувати питання відповідності процесуальних (матеріальних) норм у практичній площині; досліджувати пропорційність меж та обсягів дії нормативно-правових актів у конкретних групах правовідносин; встановлювати залежність змін нормативних актів від об'єктивних факторів, які виявляються в судовій практиці; окреслювати показник ефективності діючого права в співвідношенні з наслідками його реалізації тощо.

Сформульовано поняття моніторингу як напряму правового впливу на суспільні відносини, які складаються в процесі реалізації права на судовий захист із метою визначення якості процесуальних норм та рівня їх застосування в господарському судочинстві з точки зору принципу справедливого судового розгляду.

Зазначена необхідність подальшого дослідження механізму реалізації функції моніторингу в господарському процесуальному праві.

Список використаних джерел:

1. Сладкова О.Б. Информационный мониторинг как социальная технология: культурологический аспект / О. Б. Сладкова // Культурология. – М. : МГУКИ, 2000. – Вып. 8. – С. 150–160.
2. Глазкова М.Е. Применение европейских стандартов отправления правосудия в российском арбитражном процессе : [монография] / М.Е. Глазкова. – М. : Анкил, 2012. – 200с.
3. Дамаскин О.В. Мониторинг законодательства и правоприменительной практики: стратегия правового развития / О.В. Дамаскин // Современное право. – 2006. – № 6. – С. 39–42.

4. Мартыненко М.В. Внутривузовский мониторинг как средство управления качеством образования : дисс. канд. ... пед. наук / М.В. Мартыненко. – Ставрополь, 2003. – 210 с.
5. Наконечный Я.Е. Мониторинг в правотворчестве (проблемы теории и практики) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Я.Е. Наконечный. – Владимир, 2008. – 25 с.
6. Господарське процесуальне право : [підручник] / за заг. ред. В.Д. Чернадчука. – Суми : Університетська книга, 2009. – 378 с.
7. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / А.М. Колодій, С.Л. Лисенков, В.В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
8. Шульга А. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / А.М. Шульга. – Х. : ХНУВС, 2008. – 252 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
10. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / [О.М. Головка, І.М. Погрібний, О.В. Волошенко]; за ред. І.М. Погрібного. – Х. : ХНУВС, 2010. – 274 с.
11. Чумак П.А. Природа и механизм реализации охранительной функции советского права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история правовых учений» / П.А. Чумак. – К., 1986. – 16 с.
12. Малько А.В. Ограничивающая функция юридического процесса / А.В. Малько // Юриспруденция. – 1996. – № 5. – С. 4–7.
13. Матузов Н.И. Теория государства и права : [курс лекций] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – С. 156–157.
14. Джафарова М.В. Функції, мета та завдання процесуального права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznaves.com.ua/period/article/2363/%CC>.
15. Проект Господарського процесуального кодексу України (реєстр. № 4157-2), прийнятий за основу постановою Верховної Ради України від 29.06.2004 р. № 1909-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zib.kiev.ua/article/1092639329511>.
16. Поточний розгляд Європейським судом з прав людини справ щодо України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>.
17. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2013 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/34DFFD847D91A549C2257C0B004E5AC0](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/34DFFD847D91A549C2257C0B004E5AC0).
18. Энциклопедия / А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.encyclopedia.ru/cat/online/detail/38901/>.
19. Словарь бизнес-терминов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/3987>.
20. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Ю.С. Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – 792 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leksika.com.ua/12110725/legal/monitoring>.
21. Алексеенко Л.М. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок (українсько-англійсько-російський тлумачний словник) / Л.М. Алексеенко, В.М. Олексієнко, А.І. Юркевич. – К. : Максимум ; Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 592 с.
22. Чазова С.А. Информационно-библиографический мониторинг литературного процесса (вопросы теории и методики) : дис. ... канд. пед. наук / С.А. Чазова. – М., 2000. – 260 с.

ПУНДА О. О.,кандидат юридичних наук,
заступник директора з наукової роботи
(Державний науково-дослідний
інститут митної справи)

УДК 347.121.2

**ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ,
ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРИРОДНЕ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ**

Стаття присвячена визначенню поняття та особливостей здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини в цивільному праві України. Наголошено на проблемі процедуризації цих прав. Визначено особливу роль договірної регулювання процесу здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини та виняткове значення судової прецедентної практики.

Ключові слова: людина, особисті немайнові права, механізм, судовий прецедент.

Стаття посвящена вопросам определения понятия и особенностей механизма осуществления личных неимущественных прав, обеспечивающих естественное существование человека в гражданском праве Украины. Особое внимание уделено проблеме процедуризации этих прав. Определена особая роль договорного регулирования процесса осуществления личных неимущественных прав, обеспечивающих естественное существование человека и исключительное значение судебной прецедентной практики.

Ключевые слова: человек, личные неимущественные права, механизм, судебный прецедент.

The article is devoted to determining of concept and features of implementation of personal non-property rights, providing natural existence of human in Civil Law of Ukraine. Also is emphasized on a problem of implementation of procedures of these rights. Special role of contractual regulation of the implementation of non-property rights providing natural existence of human is defined. Besides, exclusively essence of juridical earlier case-law is determined.

Key words: human, personal non-property rights, mechanism, juridical earlier case-law.

Вступ. Актуальність дослідження особливостей механізму правореалізації (здійснення) особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини, зумовлена тим, що людина визнається найвищою соціальною цінністю сучасного суспільства. Ще в недалекому минулому більшість особистих немайнових прав людини залишались поза увагою вітчизняного законодавства. Регулювання суспільних відносин у сфері здійснення громадянами основних прав обмежувалось лише сферою конституційно-правових норм, а включення можливості приватноправового здійснення цих прав до структури цивільного та сімейного законодавства, за окремими винятками, взагалі не передбачалось. На сучасному етапі становище змінилось. Сьогодні постає необхідність деталізації конституційних положень, що стосуються змісту основних прав людини та переведення їх

у площину практичного правозастосування в повсякденному житті людини через її конкретні суб'єктивні права. Законодавство радикально розширило сферу правового впливу в частині регулювання суспільних відносин щодо благ нематеріального характеру як об'єктів цивільних прав. Особливу увагу привертають питання, що торкаються змісту окремих особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування людини.

Ступінь наукової розробки проблеми механізмів здійснення особистих немайнових прав людини є досить високим, про що свідчить масив публікацій теоретичного та практичного характеру. Особливе значення для розвитку доктрини особистих немайнових прав мають наукові праці С.Б. Булеци, Н.О. Давидової, А.С. Довгерта, О.О. Посикалюка, Л.О. Красавчикової, Л.В. Красицької, М.І. Ковальова, В.І. Круса, О.В. Крилової, Т.В. Ліснічої, В.В. Луця, М.М. Малєїної, О.М. Мельник, Л.А. Ольховик, А.М. Савицької, В.М. Соловійова, А.В. Соловійова, П.М. Рабіновича, Г.Б. Романовського, З.В. Ромовської, Л.В. Федюк та ін.

Водночас динамізм відносин у сфері особистих немайнових прав людини, нові доктринальні розробки, винайдення нових напрямків та способів їхнього застосування призводять до необхідності адекватного сучасного та перспективного врегулювання цих відносин.

Постановка завдання. Зростання рівня законодавчого закріплення та теоретичного опрацювання різних проявів особистих немайнових прав не знімає проблеми необхідності постійного формування понятійно-категоріального апарату та забезпечення процедур їх здійснення. У межах статті розглянемо проблемні питання формування моделі правового механізму здійснення особистого немайнового права людини.

Результати дослідження. Наважливість побудови абстрактно-логічного понятійного апарату влучно наголошує М.Г. Старинський: «На сучасному етапі розвитку юридичної науки, у тому числі науки, яка досліджує цивільні правовідносини, на перший план виходять питання методології конструювання понять та категорій, яка б дозволила створити адекватний понятійно-категоріальний апарат, що відображав би об'єктивну реальність суспільних відносин. <...> Таким чином, можна стверджувати, що поняття як мінімально-логічна форма уявлення про певний об'єкт чи предмет об'єктивується в дефініціях, що закріплюються в чинному законодавстві, перетворюючись на правові (законодавчі) дефініції. Правові дефініції відіграють важливу роль, оскільки неточна дефініція чи її відсутність дозволяють маніпулювати змістом, формувати хибні уявлення, що призводить до прийняття помилкових рішень органами правозастосування» [1, с. 3–4].

На важливість процедуризації прав людини (формування моделей здійснення) вказано й у сучасній літературі. Так, П.М. Рабінович зазначає: «Цей етап є неодмінним з огляду на те, що після закріплення «називання» у законі прав людини виникає в багатьох випадках необхідність дати відповідь на такі запитання: як реалізувати зазначене в законі право (якими діями, у якій послідовності, формі, у якому порядку тощо). Без відповіді на це запитання таке право ризикує залишитись у суспільстві нездійсненим (навіть якщо для його реалізації вже існують необхідні умови й засоби) [2, с. 20].

Практично поява «масиву» особистих немайнових прав у структурі цивільного та сімейного законодавства відіграє роль правової «інновації», за допомогою якої окремий суб'єкт правових відносин набуває можливості здійснювати основні права у сфері приватного життя. Як окреме інноваційне явище правового характеру особисті немайнові права відзначаються структурованим характером. Проте ця структурованість не має в законодавчій системі завершеного характеру. Цивільному та сімейному праву сьогодні властиві самостійні погляди на внутрішню будову масиву відображених у них особистих немайнових прав. Ми, однак, пропонуємо розглядати як вихідний поділ особистих немайнових прав на дві групи: права, що забезпечують природне існування, та права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Водночас немайнові права інтелектуальної власності складають хоч і взаємопов'язаний із правом на творчість, але окремий нормативно-правовий масив.

До кожної із цих груп, у свою чергу, входять різноманітні особисті немайнові права, що відповідно до чинного законодавства можуть бути здійснені, забезпечені, захищені та за певних умов підлягати обмеженням. Відтак постає в усій своїй гостроті проблема деталізації («процедуризації») цих прав.

Знаковим є те, що демократичні держави не лише декларують права й свободи, але й встановлюють на конституційному та законодавчому рівнях правові механізми їх захисту, без яких конкретні права та свободи можуть залишитися лише гаслами. Проте сьогодні цього виявляється замало. Окремим особам (громадянам) та правозастосовним органам досить складно керуватись загальними приписами, дозволами й оцінювати визначені заборони, не уявляючи змісту таких прав та процедур (механізму) їхнього здійснення. Ця проблема, на наш погляд, має два шляхи вирішення: по-перше, розроблення «готових» юридичних структур (моделей) та їх закріплення в структурі законодавства; по-друге, надання більшого значення судовій практиці, зокрема визнання практичної доцільності й можливості запровадження «прецедентного» права. Як видається, поява особистих немайнових прав як самостійного та самодостатнього правового явища приверне більшу увагу до судової практики як джерела формування праворозуміння цього юридичного явища. Сьогодні автори доктрини приватного права порушують питання щодо формування на основі постанов Верховного Суду України судового прецеденту як джерела права у поєднанні з загальнотеоретичним аналізом судової практики як важливого чинника правозастосування [3, с.16].

Під здійсненням цивільних прав ми розуміємо використання суб'єктами права передбачених законом можливостей, які складають зміст цього суб'єктивного права, для задоволення власних потреб. Цінність суб'єктивних прав полягає в їх реальності, тобто можливості реального здійснення повноважень, які випливають зі змісту того чи іншого конкретного суб'єктивного права. Можливість здійснення суб'єктивного цивільного права полягає в реалізації тих правомочностей, які за своїм змістом закладені в правовідношенні [4, с. 71].

Здійснення особистого немайнового права – це задоволення певного правового інтересу. У подальшому звертатиметься увага на процес здійснення окремих складових елементів, що становлять зміст того чи іншого особистого немайнового права, оскільки окреме особисте немайнове право (у нашому випадку – право, що входить до групи тих, що забезпечують природне існування людини) складається з певних структурних елементів. Ці структурні елементи юридично закріплюють певні правові інтереси, які є правовим засобом задоволення тих чи інших потреб, що є змістом особистого немайнового блага. Отже, щоб сформулювати поняття окремого особистого немайнового права, необхідно визначитись із колом тих прав, що становлять його змістову структуру.

Підкреслимо, що особисте немайнове право (наприклад, право на життя або право на здоров'я) здійснюється на практиці не в цілому, здійснюється лише один чи декілька складових елементів, що становлять його зміст. Неможливо уявити таку життєву ситуацію, коли, наприклад, особисте немайнове право на життя підлягало б здійсненню в цілому в межах одних правовідносин.

Відповідно до ст. 272 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно (в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники)» [4].

Проявом свободи здійснення особистих немайнових прав у її формалізованому, суто правовому втіленні в приватному праві є перш за все дотримання вимог принципу заборони зловживання правом. Це один із найбільш визначальних принципів цивільного права. Згідно з визначенням професора Є.А. Суханова «принцип заборони зловживання правом можна вважати загальним винятком («генеральною клаузулою», або застереженням (із за-

гальних приватноправових засад)). Відповідно до нього виключається безмежна свобода у використанні учасниками цивільних правовідносин прав, які їм належать. Право завжди має певні межі, як за змістом, так і за способом здійснення передбачених ним можливостей. Такі межі – невід’ємна якість будь-якого права, тому що за їх відсутності право перетворюється у свою протилежність – свавілля» [5, с. 54]. Вітчизняна правова система також закріплює цей принцип на рівні законодавчої норми (ст. 13 ЦК України (межі здійснення цивільних прав)). Зокрема, до таких меж відноситься вимога здійснення особою своїх цивільних прав згідно з можливостями, наданими їй договором або актами цивільного законодавства; вимоги щодо дотримання моральних засад суспільства, а також обмеження (заборони): не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах (ч. 3 ст. 13 ЦК України) та вимога, за якою особа під час здійснення своїх прав зобов’язана утримуватись від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині (ч. 2 ст. 13 ЦК України). У ст. 12 ЦК України йдеться про те, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, а також окреслені два вихідні принципи – розумності та добросовісності здійснення права.

Практично свобода в здійсненні прав (як майнових, так і немайнових) має відбуватись у певних межах, що і є проявом формалізованої моральної свободи, зокрема у сфері приватноправових відносин (характерною рисою яких, до речі, і є самоорганізація та самовизначення учасників). Ці «межі здійснення прав» у приватноправовій сфері визначаються на основі загальнодиспозитивного припису: «Дозволено все, що не заборонено законом» (плюс необхідність дотримуватись моральних засад суспільства). У площині дотримання зазначеної принципової лінії поведінки учасників правовідносин і лежить більшість проблемних питань, пов’язаних із процесом здійснення цивільних прав.

Досить вдало, з нашого погляду, сутність цієї проблеми визначена професором С.С. Алексєєвим, він вказує: «Сутність природного призначення свободи полягає в тому, що свобода не просто певне благо, благо взагалі, не один лише простір для самозадоволення, благосного життя, а простір активності, розсортуння природних якостей людини з метою вихідного розвитку всього людського роду. І ця якість свободи (що демонструє «природний розум») втілюється в тому, що саме в умовах свободи (за Кантом – «величної свободи») набуває поширення стан «постійного антагонізму між всіма його членами», тобто стан конкуренції, суперництва, змагальності...» [6, с. 88]. Подолання цього антагонізму вбачається не просто у введенні в правову дійсність «обмежень» тих чи інших прав, у яких опосередковується свобода індивіда в її різноманітних життєвих проявах, а шляхом визначення меж здійснення свободи за допомогою позитивно-правового регулювання. «Визначення й збереження меж свободи – це перш за все її встановлення в змістовних характеристиках, позитивне «укладення», за якого окреслюються її межі, за яких позитивне визначення свободи отримує належне забезпечення [6, с. 91].

У сфері дії публічно-правового механізму регулювання суспільних відносин визначення таких меж здійснення прав відбувається на основі імперативного принципу (дозволено лише те, що прямо передбачено законом). Окреслення прямих дозволів (компетенції, сукупності прав і обов’язків, що складають повноваження учасників відносин) надає всьому процесу здійснення прав чіткості й одноманітності. Зазначене є «корисним» і для приватноправової сфери й перегукується з положенням, зазначеним у ст. 19 Конституції України, згідно з якою правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

У контексті цього питання є досить цікавим результат порівняння правових норм, що містяться у ст. ст. 13, 271, 272 Цивільного кодексу України. І хоча ці норми співвідносяться як норми Особливої та Загальної частини цивільного законодавства, виникає ціла низка запитань, відповіді на які в законодавстві знайти важко.

Виходячи зі змісту цих статей, фізична особа здійснює свої права самостійно відповідно до принципу розумності й добросовісності та відповідно до моральних засад су-

спільства, на власний розсуд визначаючи свою поведінку у сфері приватного життя. Проте ч. 1 ст. 13 ЦК України зазначає, що вона повинна здійснювати свої права (у нашому випадку – права особистого немайнового характеру) у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

На стику цих правових вимог і постає у всій своїй гостроті проблема формалізованої моральної свободи в частині цивільно-правових відносин. Ми маємо можливість подвійного тлумачення. Ст. ст. 271, 272 ЦК України говорять про «вільність», «на власний розсуд» здійснення прав, що підтверджується загальним принципом, викладеним у ч. 1 та ч. 5 ст. 12 ЦК України. Водночас ч. 1 ст. 13 ЦК України визначає в якості межі здійснення прав зміст договорів або нормативно-правових актів цивільного законодавства.

Висновки. Який вихід можна запропонувати із цієї ситуації? Бачимо його так. Якщо особисті немайнові права є цивільно-правовим втіленням основних прав людини, які за походженням є природними правами, то є виправданими таке окреслення меж їхнього здійснення. По-перше, найбільш типові моделі реалізації прав повинні знаходити адекватно деталізоване закріплення на рівні законодавчих актів (і не тільки цивільного законодавства). По-друге, такі межі можна визначити за допомогою посилання на категорію «відповідно до розумного стану речей». Зрозуміло, що таке посилання носить характер норми з винятково широким внутрішнім змістом. Проте маємо на озброєнні критерії розумності, добросовісності та моральності, які впливають на відображення змісту посилання на «розумний стан речей». По-третє, є винятково принциповим зростання значення діяльності суду. Це пояснюється тим, що у випадку виникнення конфліктних ситуацій особа, що діяла «відповідно до розумного стану речей», під час здійснення свого особистого немайнового права повинна довести це (тобто те, що її поведінка є справедливою, добросовісною, розумною, моральною). Зростає, крім того, і значення договірної регулювання процесу здійснення багатьох особистих немайнових прав.

Саму модель «механізм здійснення особистого немайнового права» необхідно визначити як наукову категорію, до змісту якої включасмо процедури реалізації передбачених у законодавстві моделей поведінки особи у сфері приватного життя щодо різноманітних нематеріальних благ; гарантії здійснення цих прав (способи та методи забезпечення їх здійснення); зміст обмежень у процесі здійснення (у тому числі й зміст певних заборон), юридичні факти, які виступають підставами виникнення, зміни або припинення правовідносин та цивільні права та обов'язки їхніх учасників.

Режим здійснення того чи іншого особистого немайнового права має визначати процедуру вирішення ситуації конкуренції між суб'єктивними немайновими правами окремих осіб. Щоб визначити такий механізм, передусім необхідно чітко окреслити зміст окремого особистого немайнового права, враховуючи конкретно-історичні особливості розвитку суспільства та місце цього права в системі особистих немайнових прав.

Список використаних джерел:

1. Старинський М. Окремі теоретико-методологічні засади конструювання понять (дефініцій) у праві / М. Старинський // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 10. – С. 3–5.
2. Рабінович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект) / П. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1999. – № 2. – С. 16–23.
3. Кузнєцова Н. Висновки та рекомендації з актуальної теми / Н. Кузнєцова // Право України. – 2014. – № 6. – С. 16
4. Цивільне право України: Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за ред. Я. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 520 с.
5. Гражданское право : [учебник] : в 4 т / под ред. Е. Суханова. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – Т. 1 : Общая часть. – 542 с.
6. Алексеев С. Философия права / С. Алексеев. – М. : Норма, 1999. – 336 с.

СИНГУБОВ О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу факультету права
та масових комунікацій
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК [347.121 – 053.2: 347.78] (477)

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДІТЕЙ, ЩО ВИНИКАЮТЬ НА ПІДСТАВІ СТВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЇХНЬОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ, ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У цій статті досліджено правову природу особистого немайнового права дитини на результати її інтелектуальної, творчої діяльності та способи його здійснення.

Ключові слова: особисті немайнові права, діти, інтелектуальна діяльність, авторство.

В статье исследована правовая природа личного неимущественного права ребенка на результаты его интеллектуальной, творческой деятельности и способы его осуществления.

Ключевые слова: личные неимущественные права, дети, интеллектуальная деятельность, авторство.

Legal nature of a child's personal non-property right on the results of his/her intellectual and creative activity and the ways of its realization is researched in this article.

Key words: personal non-property rights, children, intellectual activity, authorship.

Вступ. Проблема дитячої особистості, питання створення умов для її вільного, всебічного та гармонічного розвитку знаходилися, знаходяться й будуть знаходитися в центрі соціального, економічного та політичного курсу України, оскільки діти – це її майбутнє. Як наслідок, провідна роль у системі особистих немайнових прав осіб, які не досягли повноліття, відводиться правам у сфері інтелектуальної діяльності, здійснення яких сприяє розвитку дитячої особистості.

Так, серед духовних благ, з приводу яких неповнолітні особи можуть вступати в правовідносини між собою та з іншими особами, ст. 177 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] називає результати інтелектуальної, творчої діяльності, які відповідно до положень ч. 1 ст. 418 ЦК України, становлять право інтелектуальної власності дитини.

Постановка завдання. Інтелектуальна діяльність є однією з найважливіших форм життєдіяльності дитини та виступає потужною рушійною силою її розвитку, яка втілюється та виявляється в певних результатах – інтелектуальних продуктах. Відтак метою статті є дослідження правової природи особистого немайнового права дитини на результати її інтелектуальної, творчої діяльності та способів його здійснення.

Результати дослідження. Ст. 54 Конституції України [2] та ст. 309 ЦК України передбачають, що неповнолітній особі надано право на свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості. Саме через творчість неповнолітня особа може виявити

свої здібності, інтереси, покликання, індивідуалізувати себе в суспільстві, тобто здійснити дії, що породжують дещо якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю та суспільно-історичною унікальністю, наприклад, писати картини, музику, вірші, твори тощо.

Водночас не будь-яка інтелектуальна діяльність є творчою працею, тоді як будь-який творчий результат виступає продуктом (результатом) інтелектуальної діяльності особистості. У такому контексті є слушною позиція С.А. Сударикова, який відмічає, що серед результатів діяльності людини особливе місце займають результати творчої діяльності, перш за все винаходи та твори науки, літератури та мистецтва, а також промислові зразки, типології інтегральних мікросхем тощо. Рівень результатів творчої діяльності може суттєво відрізнятися, підкреслює автор, тому результати творчої діяльності будь-якого рівня об'єднуються поняттям «результати інтелектуальної діяльності» [3, с. 67].

Ми поділяємо також думку П.М. Цибульова, згідно з якою інтелектуальна діяльність – це творча діяльність, а творчість – це цілеспрямована розумова робота людини, результатом якої є щось якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю, унікальністю. Чим вищий інтелектуальний потенціал індивідуума, тим цінніші результати його творчої діяльності – інтелектуальна власність [4, с. 11].

Відповідно до ч. 2 ст. 418 ЦК України право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності, до яких ст. 423 ЦК України відносить, по-перше, право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності; по-друге, право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності; по-третє, інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Водночас ст. 2 Конвенції, на якій засновано Всесвітню організацію інтелектуальної власності [5] та ст. 420 ЦК України визначають, що інтелектуальна власність включає права, до яких відносяться такі: літературні, художні та наукові твори; виконавча діяльність артистів, звукозаписи, радіо- та телевізійні передачі; винаходи у всіх сферах людської діяльності; наукові відкриття; промислові зразки; товарні знаки, знаки обслуговування, фірмові найменування та комерційні позначення; захист від недобросовісної конкуренції, а також усі інші права, що відносяться до інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній областях.

Як бачимо, за загальним правилом перелік об'єктів права інтелектуальної власності є досить широким та містить доволі складні об'єкти, тому, ведучи мову про здійснення особистих немайнових прав дитини, доцільно враховувати положення ст. ст. 31 та 32 ЦК України, правовий наліз яких дає можливість стверджувати, що здійснення неповнолітньою особою особистих немайнових прав у сфері права інтелектуальної власності є можливим лише в контексті здійснення нею особистих немайнових прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності. Тобто неповнолітня особа має право на вільний вибір сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості. Із цієї позиції законодавець цілком виправдано деталізує об'єкт права інтелектуальної власності дитини, оскільки через її вікові особливості, межі та обсяг розвитку, а також стан фізико-психологічних процесів її організму доцільно говорити саме про результат творчої діяльності неповнолітньої особи в контексті особистого немайнового права.

Водночас варто відмітити, що творча діяльність дитини може й не завершитися створенням саме об'єкту авторського права, оскільки суть творчості неповнолітньої особи полягає не стільки в створенні авторських чи іншого виду творів, скільки в цілеспрямованій та корисній діяльності дитини, завдяки якій вона проявляє свої творчі здібності та створює духовні цінності як для себе, так і для інших осіб.

Вищенаведене дає підстави для розмежування особистого немайнового права неповнолітньої особи на вільний розвиток своєї особистості, здійснення якого супрово-

джується елементами творчої діяльності дитини, проте без створення об'єкта інтелектуальної власності, від особистого немайнового права неповнолітньої особи на результат своєї творчої діяльності, який виступає правоохоронним об'єктом.

Свобода творчості як елемент правового статусу дитини – нове явище, яке ще в повній мірі не осмислене та не має достатньої інтерпретації в суспільстві. Творчу діяльність дитини необхідно розглядати як результат і форму прояву певних особистих відносин, які перш за все виражають внутрішні потреби та інтереси її особистості. Тому, розглядаючи особисті немайнові права, що виникають на підставі створення результатів творчої діяльності, як складову системи особистих немайнових прав дітей, ми маємо всі підстави стверджувати, що зазначені особисті немайнові права неповнолітніх осіб є притаманними їм лише внаслідок здійснення певної поведінки, що визначається суспільством як соціально цінна.

Згадаємо надзвичайно талановиту Ніку Турбіну, маленьку поетесу, яка з чотирьох років почала писати вірші, від яких захоплювало дух у всіх мистецьких колах України та Росії. А з одинадцяти років завдяки невимовній харизмі та бездоганно поставленому від природи голосу та дикції почала зніматися у фільмах відомих режисерів. Саме через цю дитину в середині 80-х рр. заговорили про феномен вундеркінда. Таких талановитих дітей існує не мало, тому, щоб здатність до творчості, яка складає відмінну рису людської діяльності взагалі, стала надбанням кожного й перетворилася на спосіб саморозкриття особистості, необхідні відповідні суспільні умови.

Здійснення неповнолітньою особою права на результат інтелектуальної, творчої діяльності перш за все повинно бути обумовлено не економічним чи соціально-правовим примусом, а свідомим прагненням дитини до вільного прояву своїх здібностей. Наприклад, українська дівчинка-інвалід (синдром ДЦП) Дар'я Безкоста, яка визнана «сумським феноменом» через те, що внаслідок тяжкої дитячої хвороби позбавлена можливості самостійно рухатися, малює картини ногами. При цьому спонукальним фактором, головною метою до їх створення стало бажання дівчинки допомагати онкохворим малюкам, які завдяки виставкам картин Дар'ї отримували кошти на лікування.

Саме в такому історично масштабному контексті слід насамперед розглядати свободу творчості. Адже право не створює свободи творчості, воно закріплює й відображає в специфічній юридичній формі ту сукупність базисних відносин, у якій втілюється вільна творчість громадян нашої країни [6, с. 136]. Тому з'являються додаткові юридичні гарантії, покликані сприяти реалізації свободи творчості дитини й охороні її прав, які пов'язані зі здійсненою нею творчою діяльністю.

Як наслідок, під творчою діяльністю дитини слід розуміти не результат творчої діяльності як такий, а її право на цей результат. Тобто мова буде йти про духовне право дитини на результат її творчої праці, так зване право автора, який має сукупність особистих немайнових (моральних) прав, що не можуть відчужуватися від їхнього власника через їхню правової природи.

Отже, здійснення дитиною наданих їй прав у галузі інтелектуальної діяльності досліджується крізь призму особистих немайнових прав неповнолітньої особи, що виникають на підставі її творчої діяльності – авторства.

У цивілістиці правомірно виділяють два способи виникнення авторства на результат творчості як об'єкта правової охорони. Перший – авторсько-правовий, коли правомочність авторства вважається такою, що виникла внаслідок самого факту створення твору; у цьому випадку правова охорона не вимагає спеціальної юридичної кваліфікації та реєстрації об'єкта – результату творчої діяльності. Авторський твір являє собою об'єктивно виражений продукт духовної творчості, що полягає в індивідуальному науковому, літературному чи художньому втіленні творчих ідей. Він завжди є вираженням особистості автора, і саме автор є єдиним творцем свого твору. Другий спосіб – винахідницько-правовий, за якого право авторства на відкриття, винаходи, раціоналізаторські

пропозиції виникає за умови офіційної державної реєстрації відповідного творчого результату. Цей спосіб не настільки універсальний, як авторсько-правовий, проте він дозволяє забезпечити правову охорону творчих досягнень певного якісного рівня новизни й практичної корисності, у той час як авторське право охороняє твори науки, літератури й мистецтва незалежно від його призначення та гідності [6, с. 34].

Беручи до уваги, що творчий процес знаходиться поза сферою авторсько-правового регулювання, слід відмітити, що юридичні наслідки виникають тут тільки зі створенням об'єктивованого результату – авторського твору. При цьому особисті немайнові права, у тому числі правомочність авторства, набирають чинності з моменту створення твору, а майнові правомочності – під час використання твору, тобто після визнання праці автора такою, що є корисною суспільству й заслуговує на її розповсюдження.

Досліджуючи здійснення неповнолітньою особою наданих їй особистих немайнових права, варто відмітити, що особисті немайнові права дитини на результати її інтелектуальної та творчої діяльності не є тими особистими правами, без яких не може існувати дитина. Оскільки їх здійснення залежить від таланту чи обдарованості неповнолітньої особи і є, на нашу думку, більше винятком, аніж загальноприйнятою нормою для дитини, оскільки стосується не всіх дітей, а лише тих, які мають талант. Як наслідок, здійснення особистих немайнових прав у сфері інтелектуальної діяльності буде індивідуальним у кожному конкретному випадку.

Отже, для дитини-творця результату творчої діяльності ст. 14 Закону України «Про авторське право та суміжні права» [7] встановила перелік особистих немайнових прав автора, до яких належать:

- 1) вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора на творі і його примірниках і за будь-якого публічного використання твору, якщо це практично можливо;
- 2) забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом;
- 3) вибирати псевдонім, зазначати й вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках і під час будь-якого його публічного використання;
- 4) вимагати збереження цілісності твору й протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі й репутації автора.

Закон наділяє авторів цілим комплексом особистих немайнових прав, реалізація яких забезпечує найбільш повне задоволення особистих та майнових інтересів автора у зв'язку зі створенням та використанням їх творів. Із врахуванням специфіки становлення та розвитку особистості неповнолітньої особи можна виокремити такі притаманні їй особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, як право авторства та право на авторське ім'я, право на обнародування та опублікування твору, право на недоторканість твору, право на його захист.

Разом з тим, наділяючи автора можливістю здійснювати певні дії, визначаються межі його можливої поведінки.

Із цієї позиції норми ЦК України закріплюють право малолітньої особи здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (ст. 31), і право неповнолітньої особи самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (ст. 32). Аналіз положень цих двох норм дає підстави стверджувати, що дитина, доки вона є малолітньою, здійснює надані їй особисті немайнові права у сфері права інтелектуальної власності лише за допомогою, через або разом зі своїми законними представниками. А з часу досягнення нею 14 річного віку – самостійно, відповідно до вимог чинного законодавства України.

Здійснення особистих немайнових прав неповнолітньої особи у сфері інтелектуальної діяльності не є виключенням. Відповідно, суб'єктивне особисте немайнове право на результати інтелектуальної, творчої діяльності дитини здійснюється за класичною схемою – шляхом вчинення активних чи пасивних дій, до яких належать такі: 1) можливість здійснення певних дій власне правомочною особою – дитиною; 2) можливість вимагати вчинення певних дій від зобов'язаних осіб, у тому числі охоронний аспект; 3) звернення у відповідні органи за захистом порушеного особистого немайнового права неповнолітньої особи.

Так, серед правових норм, що закріплюють, охороняють і стимулюють творчу діяльність шляхом індивідуалізації її результату, виділяються норми авторського, винахідницького права й права на відкриття, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини, які виникають у зв'язку зі створенням та використанням творів науки, літератури й мистецтва, відкриттів, винаходів тощо. Проте норми права самостійно не породжують авторські права та обов'язки: для їх виникнення необхідні певні юридичні факти, тобто створення твору. Адже творчість неповнолітньої особи повноцінно реалізується в авторстві лише на результат її творчої діяльності.

Так, ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права» серед підстав виникнення й здійснення авторського права передбачає, що авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для виникнення й здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей.

Погоджуємося з думкою О.П. Сергєєва, що право авторства є юридично забезпеченою можливістю особи вважати себе автором твору та можливістю вимагати визнання цього факту від інших осіб [8]. Як наслідок, правомочності авторства містять юридично виражену можливість творця результату творчої діяльності вільно іменувати себе автором і тим самим індивідуалізувати результат своєї творчості.

Відповідно до ст. 438 ЦК України автор має право вимагати зазначення свого імені, заборонити зазначення свого імені чи обрати псевдонім у зв'язку з використанням твору. Водночас ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» надає визначення імені автора, під яким розуміється сукупність слів чи знаків, що ідентифікують автора: прізвище та ім'я автора; прізвище, ім'я та по батькові автора; ініціали автора; псевдонім автора; прийнятий автором знак (сукупність знаків) тощо.

Таким чином, вказаний закон визначає першочергового суб'єкта авторського права. Оскільки творчість дитини має індивідуальний характер, то їй відповідає й індивідуальний характер авторства, яке закріплюється за чітко визначеним суб'єктом – дитиною. Як наслідок, неповнолітня особа, яка створила твір, іменується його автором уже внаслідок самого факту його створення. Відтак самостійно здійснює особисте немайнове право на результат своєї творчої діяльності. Адже досить надати витвору певну матеріальну форму, наприклад, записати текст твору на папері чи відтворити його на екрані комп'ютера тощо, і дитина набуває виключні авторські права на нього, відповідно, вона й вправі використовувати твір самостійно або дозволяти його використання іншим особам. Зрештою використання неповнолітньою особою права на авторське ім'я здійснюється нею на загальних підставах.

Найбільше складнощів виникає саме на стадії вирішення питання щодо використання дитиною твору, тому що публікувати твір, виконувати чи передавати його тощо – це цільова правоздатність відповідних організацій, автор нею не наділений, конструювання права авторства неповнолітньої особи на використання нею створеного твору носить спірний характер. Тому, коли дитина створює твір, вона здійснює своє право автора на опублікування (відтворення) твору шляхом передачі свого твору певній організації для використання шляхом його видання.

Будь-яке використання твору здійснюється лише за згодою автора, крім випадків, встановлених законом. У ст. 441 ЦК України надано перелік способів використання тво-

ру, зокрема: опублікування (випуск у світ), відтворення будь-яким способом та в будь-якій формі, переклад, переробка, адаптація, аранжування тощо, публічне виконання, продаж, передання в оренду тощо. Зазначений перелік не є вичерпним.

Як бачимо, термін «використання» в законодавстві застосовується як узагальнюючий та такий, що охоплює всі випадки реального застосування авторських творів. Відтак правомочність використання твору неповнолітньою особою розкривається переважно через поняття «опублікування, відтворення та розповсюдження».

Так, ст. 442 ЦК України містить поняття випуску твору у світ: твір вважається опублікованим (випущеним у світ), якщо він будь-яким способом повідомлений невідзначеному колу осіб, у тому числі виданий, публічно виконаний, публічно показаний, переданий по радіо чи телебаченню, відображений у загальнодоступних електронних системах інформації.

Це право може бути здійснене лише один раз, про що зазначено в ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», оприлюднення (розкриття публіці) твору – здійснена за згодою автора чи іншого суб'єкта авторського права й (або) суміжних прав дія, що вперше робить твір доступним для публіки шляхом опублікування, публічного виконання, публічного показу, публічної демонстрації, публічного сповіщення тощо.

Наступною правомочністю автора є право на відтворення, під яким на підставі аналізу положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» слід розуміти різноманітні способи відтворення опублікованого раніше твору, зокрема видання літературного твору, виготовлення копій опублікованого твору тощо. Головне, щоб таке відтворення відповідало закону та не передбачало внесення будь-яких змін до твору. Отже, відтворення – це використання твору в тому вигляді, у якому його було першочергово опубліковано без зміни його форми.

Останньою правомочністю неповнолітньої особи як автора твору є право на розповсюдження свого творіння, під яким Закон України «Про авторське право і суміжні права» розуміє будь-яку дію, за допомогою якої об'єкти авторського права й (або) суміжних прав безпосередньо чи опосередковано пропонуються публіці, у тому числі доведення цих об'єктів до відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ до цих об'єктів із будь-якого місця й у будь-який час за власним вибором.

Вищенаведене дає підстави стверджувати, що здійснення дитиною права авторства самостійно можливе лише стосовно створення твору та його найменування. Вчинення ж інших складових права авторства можливе лише шляхом участі інших осіб, тому що створення твору надає дитині можливість довести результат своєї праці широкому загалу – читачам, глядачам, слухачам тощо. Автор має право самостійно використовувати свій витвір у тому сенсі, що саме йому надане право вільно вирішувати, чи готовий твір, на яких умовах його може бути передано для використання, спосіб його опублікування тощо. Водночас використання твору може бути здійснене тільки через державні чи суспільні установи. Автор не наділений монопольним правом на результат своєї творчої діяльності.

Таким чином, неповнолітня особа та зобов'язані на забезпечення здійснення її особистих немайнових прав особи знаходяться в правовідносинах не лише між собою, але й із державними та суспільними організаціями, які дозволяють управомоченій особі (дитині-автору) здійснювати певні дії та забезпечують їх здійснення шляхом встановлення відповідної поведінки зобов'язаних осіб.

Можливість вважатися автором твору передбачає й наявність можливості вимагати від інших осіб відповідної поведінки, адже жоден автор, тим паче дитина, сам не в змозі проконтролювати, як використовується його творіння.

Із цією метою ст. 439 ЦК України передбачила можливість забезпечення недоторканості твору шляхом протидії автора будь-якому перекрученню, спотворенню або іншій зміні твору чи будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі

та репутації автора, а також супроводженню твору без його згоди ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо. Навіть у разі смерті автора недоторканність твору охороняється особою, уповноваженою на це автором. За відсутності такого уповноваження недоторканність твору охороняється спадкоємцями автора, а також іншими заінтересованими особами.

На міжнародному рівні право на недоторканість і цілісність твору разом із правом авторства визначається Бернською конвенцією про охорону літературних і художніх творів, яка постановляє: «Незалежно від майнових прав автора й навіть після уступки цих прав він має право вимагати визнання свого авторства на твір і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню або іншим змінам цього твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, яке здатне завдати шкоди честі й репутації автора» [9].

Забезпечення недоторканості твору є особливо актуальним у відносинах, де автором виступає неповнолітня особа, яка через відсутність знань, умінь та досвіду у видавничій сфері автоматично стає жертвою переробки її творіння, адже віднайдеться чимало «дорослих» критиків, які намагатимуться виправити чи відкоригувати твір таким чином, що він втратить свою безпосередність та індивідуальність, а інколи й зміст. Тому в такому контексті погоджуємося з позицією Р.О. Стефанчука, що основне призначення цього права слід вбачати не тільки в захисній функції, але й в регулятивній [10, с. 495]. Адже, як справедливо зазначається в літературі, у змісті цього права необхідно перенести акцент із права автора вимагати певну поведінку від зобов'язаних осіб (негативний аспект) на можливість автора самому вчиняти певні дії (активний аспект). При цьому, здійснюючи це право, особа не може передати повноваження (як активного, так і пасивного типу) після його здійснення іншим особам. Тобто таке право «означає <...> що лише сам автор має право вирішити питання про зрілість свого твору, а значить, йому одному повинно належати й право вносити зміни і доповнення до твору...» [11, с.130].

Крім того, право автора на недоторканість твору безпосередньо пов'язане з особистістю автора, яка проявляється безпосередньо в самому творі. Неповнолітня особа має право вимагати особисто або через своїх законних представників, щоб її думки, які були втілені в творі, не видозмінювались, не спотворювались, а суспільство вправі претендувати на користування результатами творчості людського розуму в їх первинних формах. Це право разом із правом на оприлюднення й правом на визнання авторства є основними особистими немайновими правами автора на твір [3, с. 225].

Висновки. Кожна неповнолітня особа має право звернутися до суду за захистом свого оспорюваного чи порушеного права інтелектуальної власності. До цих прав можуть бути застосовані як загальні способи захисту цивільних прав, припинення дії, яка його порушує, відшкодування збитків тощо, так і специфічні – властиві лише для прав інтелектуальної власності.

Підсумовуючи вищесказане, варто відзначити, що результати інтелектуальної, творчої діяльності дитини є невід'ємним елементом особистих немайнових відносин за її участю, які вона здійснює за допомогою вчинення активних дій самостійно чи за допомогою зобов'язуючих осіб.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72. – С. 15.
3. Судариков С.А. Право интеллектуальной собственности : [учебник] / С.А. Судариков. – М. : ТКВ Вел-си, Изд-во Проспект, 2008. – 368 с.
4. Цибульов П.М. Основи інтелектуальної власності : [навчальний посібник] / П.М. Цибульов. – К. : Інститут інтелектуальної власності і права, 2003. – 172 с.

5. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14.07.1967 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.
6. Гаврилов Э.В. Право на обнародование произведения / Э.В. Гаврилов // Хозяйство и право. – 2011. – № 4. – С. 30–37.
7. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
8. Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации / А.П.Сергеев. – М. : Теис, 1996. – 704 с.
9. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24.07.1971 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 75. – С. 173.
10. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р.О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : КНТ, 2008. – 626 с.
11. Серебровский В.И. Вопросы советского авторского права / В.И. Серебровский. – М. : Из-во академии наук СССР, 1956. – 284 с.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

ГИРЕНКО І. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

УДК 349.6

**ПРОБЛЕМИ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ
ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ КОНВЕНЦІЇ ПРО МІЖНАРОДНУ ТОРГІВЛЮ
ВИДАМИ ДИКОЇ ФАУНИ І ФЛОРИ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІД ЗАГРОЗОЮ
ЗНИКНЕННЯ (CITES), У РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА**

Розглядаються складові національного механізму імплементації Республікою Молдова норм Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES). Показано, що центральне місце в системі внутрішньодержавних інструментів реалізації Конвенції посідає Закон Республіки Молдова «Про рослинний світ». Виділено організаційно-правові заходи, які належить виконати країні-підписанту Конвенції. Зокрема, це створення наукових установ та управлінського органу, діяльність яких спрямована на реалізацію положень. Важливу роль у системі цих заходів відіграє запровадження юридичної відповідальності за порушення правил експорту, імпорту, транзиту рослин, що входять до списку CITES.

***Ключові слова:** Республіка Молдова, рослинний світ, Конвенція CITES, імплементація, дика флора, міжнародна торгівля об'єктами дикої фауни, адміністративний орган.*

Рассматриваются составляющие национального механизма имплементации Республикой Молдова норм Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения (CITES). Показано, что центральное место в системе внутригосударственных инструментов реализации Конвенции занимает Закон Республики Молдова «О растительном мире». Выделены организационно-правовые меры, которые предстоит выполнить стране-подписанту Конвенции. В частности, это создание научных учреждений и управленческого органа, деятельность которых направлена на реализацию положений. Важную роль в системе этих мер играет введение юридической ответственности за нарушение правил экспорта, импорта, транзита растений, входящих в список CITES.

***Ключевые слова:** Республика Молдова, растительный мир, Конвенция CITES, имплементация, дикая флора, международная торговля объектами дикой фауны, административный орган.*

We consider the components of a national implementation mechanism Moldova norms of the Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora endangered (CITES). It is shown that a central place in the domestic implementation of the Convention takes instruments law of the Republic of Moldova «On Vegetation». Highlight the organizational and legal measures that will perform the signatory countries of the Convention. This includes the establishment of research institutions and management unit, which are aimed at implementing the provisions. Important role in the implementation of these measures play legal liability for violation of export, import, transit of plants included in the list of CITES.

Key words: Republic of Moldova, plant world, Convention CITES, implementation, wild flora, international trade in wild flora facilities, administrative authority.

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена низкою причин. По-перше, проблеми, пов'язані зі зміною клімату, забрудненням навколишнього природного середовища, виснаженням природних ресурсів, мають глобальний характер. Тому їх розв'язання можливе лише на основі міжнародного співробітництва та завдяки виробленню узгодженої правової політики в зазначеній сфері. По-друге, міжнародна торгівля об'єктами дикої флори, що являє собою доволі прибутковий бізнес, завдає істотної шкоди екології багатьох країн. Вважається, що незаконна торгівля рідкісними видами рослин і тварин за показником прибутку посідає друге місце після торгівлі зброєю й наркотиками та щорічно приносить її організаторам, за неофіційними даними, понад 6 мільярдів доларів США. Зважаючи на це, підвищення ефективності правового регулювання в галузі охорони рослинного світу матиме наслідком зниження рівня екологічної злочинності та правопорушень і збереження багатьох цінних видів рослин. По-третє, здобуття Республікою Молдова незалежності, входження до ООН та інших міжнародних організацій зумовило її приєднання до низки міжнародних конвенцій. Це своєю чергою ставить перед державою завдання з імплементації міжнародно-правових норм, у тому числі у сфері охорони й використання рослинного світу.

Аналіз публікацій засвідчив, що питання імплементації Республікою Молдова міжнародно-правових норм у сфері охорони рослинного світу не отримали належного висвітлення в науковій літературі. Проте фрагментарно зазначена тема розглядалась у працях А. Ротару, В. Лебедева, І. Тромбицького та інших молдавських науковців.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у виявленні проблем та визначенні перспектив імплементації Республікою Молдова Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES).

Результати дослідження. Виклад матеріалів роботи варто розпочати з історії прийняття й характеристики основних положень Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (далі – Конвенція). Текст Конвенції було підписано у Вашингтоні представниками 80 країн 3 березня 1973 р. На сьогодні учасницями цієї міжнародної угоди є 169 держав, і процес приєднання до неї інших членів триває. Метою Конвенції є забезпечення контролю в процесі здійснення міжнародної торгівлі рідкісними та такими, що перебувають під загрозою зникнення, видами. Тому імпорту, експорту, реекспорту зазначеного товару, згідно з Конвенцією, має проводитися на основі дозволів і сертифікатів, виданих адміністративними органами CITES.

Робочим органом Конвенції є Секретаріат, що фінансується зі спеціального фонду, наповнюваного за рахунок внесків членів-підписантів. Забезпечення роботи Секретаріату покладається на Директора Програми ООН із навколишнього середовища. До функцій Секретаріату належать такі: проведення конференцій, наукових досліджень, розгляд

доповідей сторін, направлення запитів, підготовка рекомендацій, організація обміну інформацією.

Усі види дикої флори і фауни згідно з Конвенцією поділяються на три категорії. Перелік видів, що належать до кожної з категорій, міститься у трьох додатках до Конвенції. У першому додатку наведені види, що перебувають під загрозою зникнення, торгівля якими має бути заборонена; у другому – види, щодо яких імовірність стати зникаючими є високою, і торгівля якими має постійно контролюватися; у третьому – види, торгівля якими підлягає регулюванню в межах національної юрисдикції.

Особливість Конвенції полягає в добровільному порядку виконання, що виключає судовий розгляд у разі недотримання положень Конвенції. При цьому за сорокарічний досвід діяльності Секретаріат виробив дієвий механізм боротьби з порушеннями вимог Конвенції сторонами. Цей механізм передбачає повідомлення країни-підписанта про факт порушення, візит представників Секретаріату, призупинення співробітництва, інформування країн-підписантів щодо призупинення співробітництва. Для колишніх пострадянських країн, таких як Молдова, Україна, Білорусь, особливе значення мають положення Конвенції, що дозволяють надавати технічну допомогу для прийняття дієвих заходів з утримання видів, яким загрожує скорочення чисельності або зникнення.

Республіка Молдова Законом № 1246-XIV від 28 вересня 2000 р. ратифікувала Конвенцію CITES. Істотно, що після ратифікації Конвенції в Республіці Молдова було прийнято Закон «Про рослинний світ» від 8 листопада 2007 р. (далі – Закон), до тексту якого ввійшли положення, спрямовані на імплементацію Конвенції [1]. Зазначена обставина, відповідно, потребує детального аналізу внутрішньодержавного механізму імплементації норм Конвенції Молдовою, що включає перелік організаційно-правових заходів, які належить виконати країні-підписанту, а саме: 1) проведення збору інформації для визначення видів дикої флори та фауни, що перебувають під загрозою зникнення; 2) заснування наукових установ, які розробляють методики реалізації Конвенції; 3) створення управлінського органу, метою якого є реалізація положень Конвенції; 4) регламентація порядку отримання дозволів на експорт, реекспорт, імпорт певних видів рослин; 5) встановлення відповідальності за порушення правил торгівлі, імпорту, експорту, транзиту таких видів.

На наявність безпосереднього зв'язку між положеннями Конвенції та нормами Закону вказує преамбула останнього, у якій ідеться про необхідність збереження видів дикої флори, регламентації торгівлі такими видами на підставі Директиви Європейської Ради № 92/43/ЄС від 21 травня 1992 р. «Про охорону природного середовища проживання дикої флори і фауни». Зазначену Директиву було прийнято Європейським Союзом відповідно до вимог Конвенції та включено до блоку «Біорізноманіття», що є частиною природоохоронного законодавства країн Європейського Союзу. Іншим аспектом реалізації Конвенції є створення мережі заповідників для збереження місць проживання видів, які входять до списку CITES. Це положення передбачене п. «Є» ст. 14 Закону, що регламентує резервування територій для створення охоронюваних державою природних заповідників.

Першим завданням із реалізації Конвенції є збір інформації про рідкісні та зникаючі види рослин. Відповідно до ст. 8 Закону розробка такого списку покладається на центральний орган управління природними ресурсами й охорони навколишнього середовища (далі – центральний орган) та Академію наук Республіки Молдова (далі – АН). Своєю чергою, згідно зі ст. 9, на органи місцевого публічного управління покладено завдання з організації обліку та ведення місцевих реєстрів об'єктів рослинного світу для визначення таких видів рослин. Систематизація отриманої інформації проводиться на підставі ст. 34, згідно з якою дані державного обліку цих видів рослин вносяться до державного реєстру.

Як вказує А. Ротару, важливу роль у системі виявлення рідкісних і зникаючих видів рослин відіграє проведення моніторингу, що включає регулярне спостереження, збір

даних та прогнозування стану об'єктів рослинного світу, що дозволяє оцінити негативний вплив і визначити необхідність внесення окремих видів до одного з трьох списків у додатках до Конвенції [2, с. 11].

Друге завдання – створення наукових центрів – регламентоване ст. 4 Закону, відповідно до якої в якості наукових установ CITES виступають інститути АН Молдови. Згідно з Конвенцією наукова установа робить висновки з питань експорту, імпорту видів рослин, зважаючи на те, якою мірою відповідні операції здатні загрожувати їхньому виживанню. Труднощі в розв'язанні цієї проблеми пов'язані з необхідністю визначення реальної чисельності та стану рослин із метою вжиття заходів щодо їх збереження. Методичне забезпечення такої діяльності, як зазначено в п. 2 ст. 10, здійснюють наукові інститути АН Молдови, Інститут лісових досліджень та лісовпорядкування. На ці установи, відповідно до п. 3 ст. 10, покладається науково-дослідна робота з метою визначення рідкісних і зникаючих видів рослин та встановлення місць їхнього поширення. Своєю чергою Інститут лісових досліджень та лісовпорядкування Молдови визначає рідкісні, вразливі та такі, що перебувають під загрозою зникнення, види рослин, які зустрічаються в межах державного лісового фонду.

Третє завдання полягає у створенні адміністративного органу CITES, який має контролювати законність купівлі та продажу, умови переміщення, а також наявність у покупця належних умов для утримання й зберігання певного виду. Згідно зі ст. 4 Конвенції функції адміністративного органу виконує центральний орган управління природними ресурсами та охорони навколишнього середовища, тобто Міністерство екології Республіки. На цей орган, разом з АН Молдови, покладається розробка списку таких рослин. Відповідно до п. «С» ст. 8 центральний орган розробляє процедуру видачі дозволів на експорт, імпорт, транзит рослин, що потрапили до списку CITES. Міністерство екології в зазначених питаннях взаємодіє із Секретаріатом та інформує уряд Молдови про рішення останнього.

Ще однією складовою національного механізму імплементації Молдовою Конвенції CITES є регламентація порядку отримання дозволів на використання певних видів рослин, їх збирання, продаж та експорт. Реалізація цього пункту Конвенції передбачає використання декількох процедур: а) затвердження порядку видачі дозволів або сертифікатів від CITES; б) відомостей щодо стану, чисельності різних видів, а також наявності обмежень із боку органів CITES; в) видання компетентним органом відповідних документів. У випадку створення, реєстрації чи поповнення ботанічних колекцій, їх імпорту й експорту п. 5 ст. 15 Закону передбачає отримання сертифікату CITES, для чого подаються такі документи: свідоцтво про реєстрацію, перелік експонатів із зазначенням найменувань видів, договір про співробітництво або документ, що підтверджує мету експортування колекції. Чинне законодавство Республіки Молдова передбачає внесення плати за видачу природоохоронного дозволу на експорт, зокрема, свідоцтво згідно з п. 7 ст. 15 видається безкоштовно. Грошові кошти за здійснення процедури видачі дозволу перераховуються на рахунок Національного екологічного фонду Молдови, а відтак витрачаються винятково на проведення природоохоронних заходів. Питання імпорту, експорту, транзиту об'єктів рослинного світу з урахуванням положень Конвенції регламентуються ст. 21. Зокрема, п. 4 передбачено, що імпорт, експорт, реекспорт, транзит певних видів рослин здійснюються на підставі сертифіката CITES, виданого адміністративним органом. Згідно з п. 5 ст. 21 для отримання сертифікату необхідно подати заяву, висновок наукової установи, сертифікат на експорт, виданий країною-експортером, копію договору між експортером та імпортером. Аналогічний порядок отримання сертифікату на експорт чи імпорт закріплено п. 6 ст. 21. В усіх випадках видача сертифікатів проводиться лише згідно з рекомендацією наукових центрів CITES після консультації з іншими національними установами в цій сфері управління.

Ще одна, чи не найбільш важлива, складова механізму імплементації Конвенції полягає в установленні заходів відповідальності за порушення законодавства. Відповідно до положень Конвенції від країн-підписантів вимагається внесення змін до законодавства за трьома напрямками: а) запровадження заборони торгівлі видами, що входять до списку CITES; б) встановлення системи штрафів за незаконну торгівлю; в) закріплення можливості конфіскації таких видів рослин. Важливою видається наявність у змісті Конвенції положення, що дозволяє країнам-підписантам установлювати більш жорстку відповідальність порівняно з рекомендаціями CITES. Це можуть бути заборони або обмеження, що стосуються торгівлі, добування, володіння чи перевезення видів рослин, і тих, що включені, і тих, що не включені до списку CITES.

З метою реалізації п. «Д» ст. 14 Конвенції передбачається внесення рідкісних, вразливих і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослин до Червоної Книги Республіки Молдова, а також до списку видів рослин, що входять до списку CITES. Значний вклад у підготовку таких списків внесла Г.А. Шабанова, яка систематизувала інформацію щодо рослинного світу за різними природними ареалами Молдови [3, с. 27]. До змісту акта ввійшла ст. 39, що встановлює адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ. Зміст відповідальності за цей вид правопорушень деталізовано в окремих нормах Кодексу Республіки Молдова про правопорушення. Зокрема, відповідно до ст. 140 збір чи знищення рослин, внесених до Червоної Книги та додатків до Конвенції, карається штрафом від 100 до 150 доларів США. Згідно з п. 2 ст. 140 порушення правил експорту чи імпорту рослин, внесених до Червоної Книги або додатків до Конвенції, тягне накладення штрафу на фізичних осіб у розмірі від 100 до 150 доларів США, на юридичних осіб – від 400 до 500 доларів США. Таким чином, молдавське законодавство передбачає доволі жорсткі штрафні санкції за правопорушення, предметом яких є цінні види рослин.

Порівнюючи ступінь імплементації положень Конвенції CITES в законодавстві про рослинний світ колишніх радянських республік, які теж ратифікували Конвенцію, зокрема України та Білорусі, варто зазначити таке. На відміну від законодавства Республіки Молдова, у змісті українського та білоруського законів про рослинний світ не міститься вказівки на Конвенцію. Водночас деякі норми CITES увійшли до тексту закону Республіки Білорусь у непрямому вигляді. Так, ст. 19 вказує на необхідність запровадження обмежень і заборон у поводженні з дикими рослинами, що перебувають під загрозою зникнення. Інша норма білоруського закону присвячена охороні диких рослин із переліку рідкісних або зникаючих (аналогічна норма міститься в Законі України «Про рослинний світ» 1999 р.), що цілком відповідає положенням CITES. Крім того, ст. 75 розглядуваного закону дозволяє вилучення у власність незаконно видалених або пересаджених рослин. Ця норма узгоджується з положеннями Конвенції, однак при цьому відсутня в молдавському законі. Згідно з українським законом будь-які рідкісні рослини, їхні природні угруповання, що перебувають під загрозою зникнення, мають вноситися до Зеленої Книги України. При цьому слід розуміти, що списки рослин, які потрапили до Червоної Книги та Зеленої Книги, у подальшому можуть бути використані під час складення списків CITES. До інших положень, що відбивають вимоги Конвенції, варто віднести ті, які регламентують проведення державного кадастру й моніторингу. Отримувана таким способом інформація в подальшому, під час внесення змін до законодавства цих країн, суттєво полегшить імплементацію положень CITES. Прискоренню процесу імплементації Конвенції до національного законодавства сприятиме також надання технічної допомоги з боку інших країн-підписантів, навчання та виділення коштів на спеціальні програми.

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження, варто зазначити, що чільне місце в структурі внутрішньодержавного механізму імплементації норм Конвенції CITES Республікою Молдова посідає Закон «Про рослинний світ» 2007 р., у якому знайшли відображення

основні положення цього міжнародно-правового акта. Вони стосуються насамперед регламентації порядку експорту, імпорту, реекспорту, транзиту рідкісних і зникаючих рослин, що входять до списку CITES. Важливе значення в Законі мають положення, які встановлюють відповідальність за порушення правил переміщення, використання й видалення рослин, що перебувають під загрозою зникнення або скорочення чисельності. Компаративний аналіз українського, молдавського та білоруського законодавства про рослинний світ засвідчив відсутність безпосереднього закріплення положень Конвенції в його змісті. При цьому окремі положення законів про рослинний світ узгоджуються або співпадають із положеннями Конвенції. Наявність таких положень може надати істотну допомогу в процесі імплементації Конвенції до флористичного законодавства України та Білорусі.

Список використаних джерел:

1. О растительном мире : Закон Республики Молдова от 08.11.2007 г. // Monitorul Oficial. – 2008. – № 40–41. – Ст. 114.
2. Ротару А. Проблемы развития экологического законодательства Республики Молдова на современном этапе : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / А. Ротару. – Кишинёв, 2012. – 29 с.
3. Шабанова Г.А. Степная растительность Республики Молдова / Г.А. Шабанова // Материалы Международной экологической ассоциации хранителей реки «Есо-TIRAS». – Кишинев : Есо-TIRAS ; Elan Poligraf, 2012. – 265 с.

ГУЩИН О. О.,

ад'юнкт науково-організаційного відділення
(Військовий інститут Київського національного
університету імені Тараса Шевченка)

УДК 355.357 (477)

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МИРОТВОРЧОГО КОНТИНГЕНТУ
ТА МИРОТВОРЧОГО ПЕРСОНАЛУ УКРАЇНИ**

У статті зроблена спроба проаналізувати поняття «адміністративно-правовий статус миротворчого контингенту та миротворчого персоналу» через поняття «правовий статус військовослужбовців» та «конституційно-правовий статус військовослужбовців».

Ключові слова: *миротворчий контингент, миротворчий персонал, «правовий статус військовослужбовців», «конституційно-правовий статус військовослужбовців», адміністративно-правовий статус миротворчого контингенту та миротворчого персоналу.*

В статье была сделана попытка проанализировать понятие «административно-правовой статус миротворческого контингента и миротворческого персонала» через понятие «правовой статус военнослужащих» и «конституционно правовой статус военнослужащих».

Ключевые слова: *миротворческий контингент, миротворческий персонал, «правовой статус военнослужащих», «конституционно-правовой статус военнослужащих», административно-правовой статус миротворческого контингента и миротворческого персонала.*

The article is an attempt to analyze the concept of «administrative and legal status of peacekeeping contingents and personnel» through the concept of «legal status of servicemen» and «constitutional legal status of military personnel».

Key words: *peacekeeping forces, peacekeeping personnel, «the legal status of servicemen», «constitutional and legal status of servicemen», administrative and legal status of peacekeeping contingents and personnel.*

Вступ. Миротворча діяльність стала одним з важливих напрямів зовнішньополітичної діяльності нашої держави. Підтвердженням цьому є сам факт участі в миротворчих операціях у багатьох країнах світу, зокрема в колишній Югославії в складі міжнародних сил ООН і багатонаціональних сил у Боснії і Герцеговині, Косово.

У ході миротворчих операцій не тільки вирішуються питання, пов'язані з безпосереднім мирним врегулюванням збройних конфліктів, але і відпрацьовуються елементи нової системи регіональної безпеки, заснованої на взаємній готовності і здатності України до співпраці та партнерства в ім'я миру і загальної безпеки. Для досягнення необхідного рівня сумісності миротворчих підрозділів України з іншими підрозділами багатонаціональних миротворчих сил, наша країна продовжує упроваджувати відповідні критерії і стандарти у сфері оборонного планування, забезпечення підготовки визначених органів військового управління, військових підрозділів до спільних дій зі збройними силами держав – членів міжнародних організацій у сфері безпеки.

Дослідженням правового забезпечення міжнародних операцій з підтримки миру та безпеки, підготовки та участі в них миротворчих підрозділів та миротворчого персоналу займалися такі українські та зарубіжні науковці, як В.І. Алещенко, С.О. Акулов, В.В. Бібік, С.Д. Білоцький, А.В. Галімов, О.Л. Горбачов, В.О. Заросило, А.А. Каленський, І.П. Козинець, І.М. Коропатнік, О.М. Мельник, О.О. Мережка, М.В. Михеєв, Т.А. Моренчук, П.Г. Назаренко, М.І. Неліп, В.В. Плотніков, Я.Ф. Радиш, Ю.І. Руснак, К.Л. Сазонова, В.О. Шамрай та інші. Так, наприклад, сферою досліджень О.В. Заросила стало, зокрема, адміністративно-правове забезпечення участі працівників органів внутрішніх справ у міжнародній миротворчій діяльності, І.М. Коропатнік разом з В.О. Шамраєм дослідили організаційно-правові аспекти застосування підрозділів Збройних Сил України в миротворчих операціях, а О.М. Мельник спільно з Я.Ф. Радиш провели аналіз джерел, що висвітлюють особливості правового регулювання таких операцій, дослідивши питання компетенції міжнародного співтовариства, держави і суспільства в розв'язанні гуманітарних конфліктів. Сучасний стан та перспективи участі військовослужбовців у миротворчій діяльності став об'єктом дослідження П.Г. Назаренка. Дальшим розвитком дослідження питання правової природи гуманітарних силових операцій ООН (гуманітарних інтервенцій) цілком обґрунтовано можна вважати дослідження М.І. Неліпа та О.О. Мережка. У Російській Федерації правові аспекти миротворчої діяльності стали предметом дослідження О.Л. Горбачова, а К.Л. Сазонова вивчала питання застосування збройної сили під час здійснення миротворчих операцій. На жаль, не існує комплексного теоретичного дослідження з питань особливостей адміністративно-правового статусу миротворчого контингенту та миротворчого персоналу України.

Таким чином, як ми бачимо вище, більшість сучасних досліджень з тематики підготовки та здійснення миротворчої діяльності віддають перевагу її розгляду через призму міждержавних відносин, міжнародно-правових критеріїв її правомірності та адміністрування на загальнодержавному рівні, а також логістичного, морально-психологічного, кадрового забезпечення тощо. Проте, питанням правового забезпечення безпосередньої діяльності миротворчих контингентів та персоналу в зоні їхньої відповідальності, дослідженням особливостей їх правового статусу, на жаль, не приділено належної уваги.

На нашу думку, поняття «адміністративно-правовий статус миротворчого контингенту та миротворчого персоналу» посідає особливе місце у визначенні сучасної між-

народної практики організації та проведення миротворчих операцій. Тому метою даної статті буде аналіз змісту поняття «адміністративно-правового статусу миротворчого контингенту та миротворчого персоналу України» та його вплив на сучасну миротворчу діяльність нашої держави.

Постановка завдання. Виходячи з даної мети поставлено такі завдання:

- проаналізувати поняття «правовий статус військовослужбовців», «конституційно-правовий статус військовослужбовців» як базових у структурі поняття «адміністративно-правовий статус миротворчого контингенту та миротворчого персоналу»;
- з'ясувати поняття, структуру та дослідити елементи адміністративно-правового статусу військовослужбовців України, які проходять службу в миротворчих контингентах;
- дати правовий аналіз змісту понять «адміністративно-правовий статус миротворчого контингенту та миротворчого персоналу України».

Результати дослідження. Участь України в міжнародних миротворчих операціях є однією з вагомих складових її зовнішньої політики. Україна бере активну участь у них, оскільки вона впевнено входить до десяти найбільших держав-контрибуторів ООН та є активним учасником у врегулюванні воєнно-політичних конфліктів та в забезпеченні міжнародної безпеки.

У Стратегічному оборонному бюлетені України, який був затверджений Указом Президента України від 29 грудня 2012 року № 771/2012 у п. 3.5.2. «Участь України в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки» слушно зазначається: «Участь підрозділів Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, у міжнародних заходах щодо врегулювання кризових ситуацій, боротьби з піратством, протидії глобальним та регіональним викликам і загрозам, терористичній діяльності відповідно до принципів і норм міжнародного права та з урахуванням інтересів України дасть можливість, з одного боку, підвищити їх оперативну спроможність, а з іншого – набути необхідного досвіду взаємодії та належного рівня оперативної сумісності сил і засобів Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, із силами і засобами інших держав» [1].

Важливою новацією Стратегічного бюлетеня, у контексті нашого дослідження, було наголошення в п. 3.5.3 про прагнення України до подальшого досягнення оперативної сумісності сил і засобів Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, із силами і засобами інших держав.

Практичне співробітництво України з міжнародними організаціями у сфері безпеки, участь Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, у спільних заходах із підготовки військ до міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки потребують високого рівня сумісності підрозділів сил безпеки і оборони з відповідними підрозділами зі складу багатонаціональних формувань [1].

Незважаючи на те, що Україна з 1992 року виступає активним контрибутором світової миротворчості, нормативно-правове забезпечення підготовки та діяльності вітчизняних підрозділів на рівні національного війська довгий час було практично не систематизовано.

Лише к середині 2000 років у Збройних Силах починають з'являтися нормативні акти, які можна назвати системними. Так, варто навести накази Міністра оборони України від 19.10.1999 № 314 «Про затвердження Тимчасової інструкції про матеріально-технічне забезпечення військових частин й окремих підрозділів, що виконують завдання в складі миротворчих сил» [2], від 11.09.2004 № 400 «Про затвердження Керівництва по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України» [3], від 25.10.2004 № 485 «Про затвердження Інструкції про підготовку миротворчих контингентів і миротворчого персоналу Збройних Сил України для участі в міжнародних миротворчих операціях» [4], від 13.12.2004 № 611 «Про затвердження Положення про організацію медичного забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України, які

залучаються до участі в міжнародних миротворчих операціях» [5], від 18.10.2005 № 630 «Про удосконалення порядку відбору та проходження військової служби в миротворчих підрозділах, механізму подальшого використання в Збройних Силах України військовослужбовців, які брали участь у миротворчих місіях та їх соціальний захист» [6], від 10.05.2006 № 252 «Про затвердження Інструкції з організації участі миротворчих контингентів і персоналу Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях» [7], від 01.06.2009 № 267 «Про затвердження Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України та Плану реалізації Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України» [8], 28.12.2011 № 840 «Про затвердження Інструкції з організації участі миротворчих контингентів (персоналу) Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях» [9], Начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 11.10.2005 № 154 «Про затвердження Інструкції військовослужбовцям українського миротворчого контингенту і миротворчому персоналу щодо правил поведінки з місцевим населенням під час виконання миротворчих завдань у відповідній країні перебування» [10].

Однак навіть така, достатньо широка правова регламентація дій миротворчих контингентів та миротворчого персоналу України, не визначила чітко одне з найважливіших питань – правовий статус військовослужбовців, які проходять службу в миротворчому контингенті. Це пов'язано в першу чергу з тим, що законодавчого визначення поняття «статус військовослужбовця» в Україні немає. Аналізуючи законодавство нашого найближчого сусіда – Російської Федерації, ми бачимо, що ще в 1993 році був прийнятий Закон «Про статус військовослужбовців», який: «...встановлює права, обов'язки і відповідальність військовослужбовців, визначає основи державної політики щодо правового і соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених із військової служби, та членів їх сімей» [11].

В 1998 році був прийнятий новий закон «Про статус військовослужбовців», який весь час змінювався та доповнювався (Федеральні закони від 31 грудня 1999 року № 229–ФЗ, від 19 червня 2000 року № 82–ФЗ, від 7 серпня 2000 року № 122–ФЗ, від 27 грудня 2000 року № 150–ФЗ). Цей Закон встановлює, що «статус військовослужбовців є сукупність прав, свобод, гарантованих державою, а також обов'язків та відповідальності військовослужбовців, встановлених цим Законом, федеральними конституційними законами, федеральними законами та іншими нормативними правовими актами Російської Федерації» [12].

Визначаючи зміст поняття статус військовослужбовця України ми виходили з визначення, яке дав у своїй роботі В.Й. Пашинський: «військовослужбовець – це громадянин України, який проходить військову службу, що є державною службою особливого характеру, в одному з військових формувань України, яке створене відповідно до чинного законодавства України для здійснення оборони держави» [16, с. 6].

Беручи за аналогію вищезгадані визначення, а також виходячи з теорії права, можна дати наступне визначення: статус (або, як ще називають, правове становище) військовослужбовців – це сукупність гарантованих Конституцією та законами України прав та свобод, а також обов'язків та відповідальності, встановлених законами та іншими нормативно-правовими актами України.

Обсяг та реальний зміст прав, свобод, обов'язків та відповідальності військовослужбовців залежить від багатьох факторів чи обставин, з яких можна виділити два головних:

– по-перше, військовослужбовець є громадянином своєї держави, отже він має загальний правовий статус особи та громадянина, що включає в себе загальні права та обов'язки, що належать всім громадянам. У Статуті Внутрішньої служби Збройних Сил України зазначено, що військовослужбовці мають усю повноту прав і свобод, закріплені у ст. 18. Конституції України [13];

– по-друге, обумовлені особливостями військової служби та специфічністю службових обов'язків; їх характеризує низка факторів, таких, зокрема як: обов'язок погодитись з певними обмеженнями деяких своїх основних прав та свобод (свобода пересування, вибір місця проживання, участь у діяльності політичних партій, страйках, демонстраціях, заняття підприємництвом тощо); необхідність неухильного виконання наказів у будь-яких умовах; детальна регламентація службової діяльності та побуту; наявність підвищеного ризику для здоров'я та життя, обумовлює наявність спеціального (особливого) правового статусу.

У статті 9 Статуту Внутрішньої служби збройних Сил України про це сказано так: «Військовослужбовці Збройних Сил України ... мають права й свободи громадян України з урахуванням особливостей, що визначаються Конституцією України, законами України з військових питань, військовими статутами Збройних Сил України та іншими нормативно-правовими актами. На військовослужбовців покладаються обов'язки, що визначаються військовими статутами та порадами Збройних Сил України» [14].

Виходячи з вищезазначеного, можна сказати: «Учасниками міжнародних миротворчих операцій (миротворцями) визнаються громадяни України, які відряджаються до іншої держави для участі в міжнародній миротворчій операції в складі миротворчого контингенту або миротворчого персоналу під егідою ООН. Їх правовий статус визначається Законом України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» [15], міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та мандатом ООН на проведення міжнародної миротворчої операції з конкретними завданнями».

У ст. 1 «Визначення термінів» Закону, даються поняття миротворчого контингенту та миротворчого персоналу: національний контингент – військові підрозділи, оснащені відповідним озброєнням і військовою технікою, засобами підтримки і зв'язку, що направляються Україною для участі в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки, у тому числі в складі багатонаціональних військових формувань високої готовності військові підрозділи Збройних Сил України, інших військових формувань, котрі входять до складу об'єднаних військових підрозділів, що створюються спільно з іншими державами для участі в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки (спільні батальйони тощо); національний персонал – окремі військовослужбовці та працівники Збройних Сил України, інших військових формувань, особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та інших державних органів і цивільних установ України, які направляються Україною для участі в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки і не входять до складу національного контингенту [15].

На нашу думку, ці поняття є загальними та включають у себе елементи конституційно-правового статусу. У роботі В.Й. Пашинського. «Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні» наводяться такі основні елементи структури конституційно-правового статусу військовослужбовця, до яких належать: а) правові норми, які визначають статус;

б) основні права, свободи і обов'язки; в) правосуб'єктність; г) правові принципи; д) громадянство; е) гарантії прав і свобод; є) юридична відповідальність [16, с. 15–16].

Класифікації правового статусу, які мають найбільш істотне наукове і практичне значення, на нашу думку, є ті, що визначають види правового статусу особи: загальний (конституційний) статус особи, спеціальний (родовий) статус особи, індивідуальний статус особи. Всі вищевказані правові статуси особи співвідносяться між собою як загальний, особливий та одиночний. Кожен індивід одночасно виступає у всіх вказаних якостях: громадянина своєї держави (конституційний правовий статус), члена певної соціальної групи (спеціальний або родовий правовий статус), неповторної особистості (індивідуальний правовий статус) [16, с. 8]. Це положення ми взяли за основу, розглядаючи поняття адміністративно-правовий статус миротворчого контингенту та миротворчого персоналу.

Зміст адміністративно-правового статусу миротворчого контингенту та миротворчого персоналу є багатограним і залежить від ряду факторів. По-перше, військовослужбовець, як особа (особистість) характеризується комплексом прав і гарантій, декларованих Конституцією України, актами міжнародного права, що знаходять конкретизацію в нормах адміністративного права, реалізованих за допомогою участі миротворців в адміністративно-правових відносинах.

По-друге, представники миротворчого контингенту та миротворчого персоналу як громадяни своєї держави, які виконують обов'язки, пов'язані з необхідністю беззаперечного виконання наказів і поставлених завдань у будь-яких умовах, у тому числі і з ризиком для життя при виконанні завдання міжнародної миротворчої операції на підставі: «чинного законодавства України; мандату міжнародної миротворчої операції; визначених командуванням міжнародної миротворчої місії завдань; стандартних операційних процедур (далі – СОП) / Standard operating procedures (SOP); правил застосування і можливостей своїх сил та засобів; правил застосування сили (у разі якщо ці правила не входять до СОП)» [9].

По-третє, права і свободи миротворців, їх обов'язки і відповідальність визначаються з урахуванням їх соціального статусу. В якості особливого різновиду соціального статусу можна розглядати статус, який набувається не в результаті здійснення громадянином певної діяльності, виконання якоїсь соціальної ролі, а в силу, як правило, надзвичайних обставин, наприклад попадання в полон супротивника, або статусу пораненого (постраждалого), що спричиняє деякі обмеження в правах і свободах. Відповідно до цих обставин їм надаються додаткові права, пільги, гарантії і компенсації.

По-четверте, це так званий особливий (ми пропонуємо іменувати його факультативним) статус миротворців України, зміст якого визначається правами та обов'язками, що набуваються ними для задоволення індивідуальних потреб. Прикладами такого особливого статусу можуть бути статуси автовласника, мисливця, пілота-аматора, власника маломірного судна і так далі.

Висновки. З вищевикладеного матеріалу є можливість зробити наступні висновки. Правовий статус військовослужбовців – це юридично гарантоване їх становище в суспільстві, обумовлене сукупністю передбачених Конституцією України, загальним законодавством і спеціальним військовим законодавством прав, свобод і обов'язків, гарантій їх здійснення та відповідальності військовослужбовців. Конституційно-правовий статус військовослужбовця складається з таких складових: загальний статус – як громадянина України, закріплений в Конституції і конституційних законах; спеціальний статус – як представника певної соціальної групи (військовослужбовця), наділеного спеціальними, додатковими правами і обов'язками; індивідуальний статус – персоніфіковані права і обов'язки, що визначаються особливостями правового положення кожного конкретного військовослужбовця.

Адміністративно-правовий статус миротворчого контингенту та миротворчого персоналу є спеціальним правовим статусом, в основі якого лежить конституційно-правовий статус особи, а саме – юридично гарантоване їх становище у суспільстві, обумовлене сукупністю передбачених Конституцією України, міжнародним законодавством і спеціальним військовим законодавством прав, свобод і обов'язків, гарантій їх здійснення та відповідальності військовослужбовців. Він характеризується особливими рисами соціального, правового, службового положення, наявністю відповідно до нормативно-правових актів спеціальних, додаткових прав і обов'язків.

В Україні назріла нагальна потреба прийняття нового закону «Про правовий статус військовослужбовців в Україні», який би визначав правовий статус військовослужбовців, незалежно від того, в яких військових формуваннях вони проходять службу, і забезпечував реальні гарантії реалізації їх прав і свобод. На його основі необхідно розробляти інші нормативно-правові акти з урахуванням особливостей і умов проходження служби різними категоріями військовослужбовців та сучасних реалій соціально-економічного розвитку нашої держави.

Список використаних джерел:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29.12.2012 «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» / Указ Президента України № 771/2012 від 29.12.2012 // Офіційний вісник Президента України. – 2013. – № 3. – 3 с. – Ст. 75.
2. Про затвердження Тимчасової інструкції про матеріально-технічне забезпечення військових частин й окремих підрозділів, що виконують завдання в складі миротворчих сил : Наказ Міністра оборони України від 19.10.1999 № 314.
3. Про затвердження Керівництва щодо застосування норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України : Наказ Міністра оборони України від 11.09.2004 № 400.
4. Про затвердження Інструкції про підготовку миротворчих контингентів і миротворчого персоналу Збройних Сил України для участі у міжнародних миротворчих операціях : Наказ Міністра оборони України від 25.10.2004 № 485.
5. Про затвердження Положення про організацію медичного забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України, які залучаються до участі в міжнародних миротворчих операціях : Наказ Міністра оборони України від 13.12.2004 № 611.
6. Про удосконалення порядку відбору та проходження військової служби в миротворчих підрозділах, механізму подальшого використання у Збройних Силах України військовослужбовців, які брали участь у миротворчих місіях та їх соціальний захист : Наказ Міністра оборони України від 18.10.2005 № 630.
7. Про затвердження Інструкції з організації участі миротворчих контингентів і персоналу Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях : Наказ Міністра оборони України від 10.05.2006 № 252.
8. Про затвердження Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України та Плану реалізації Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України / Наказ Міністра оборони України від 01.06.2009 № 267.
9. Про затвердження Інструкції з організації участі миротворчих контингентів (персоналу) Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях / Наказ Міністра оборони України від 28.12.2011 № 840 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-instrukciyi-z-organizaciyi-uchasti-mirotv-doc86717.html>.
10. Наказ Начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 11.10.2005 № 154 «Про затвердження Інструкції військовослужбовцям українського миротворчого контингенту і миротворчому персоналу щодо правил поведінки з місцевим населенням під час виконання миротворчих завдань у відповідній країні перебування»
11. О статусе военнослужащих : Закон Российской Федерации от 22.01.1993 № 4338–1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/gn-gosudarstvo/mlb.htm>.
12. О статусе военнослужащих : Федеральный закон Российской Федерации от 27.05.1998 № 76–ФЗ. / Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. – 1998. – № 22. – Ст. 2331
13. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
14. Про Статут Внутрішньої служби Збройних Сил України / Закон України від 24.03.1999 № 548–XIV// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 22. – Ст. 194. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/548-14/card6#Public>.
15. Про участь України в міжнародних миротворчих операціях / Закон України від 23.04.1999 № 613 XIV// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 22–23. – Ст. 202.
16. Пашинський В.Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. н-к, спец. : 12.00.02 «Конституційне право» / В.Й. Пашинський // Київський національний університет внутрішніх справ. – Київ, 2007. – 20 с.

ДЕМБІЦЬКА С. Л.,
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри цивільного права та процесу
(Навчально-науковий інститут права
та психології Національного
університету «Львівська політехніка»)

УДК 342.97:352 (477)

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ З'ЯСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СТЯГНЕННЯ

У статті досліджується поняття адміністративного стягнення, визначаються важливість та необхідність застосування заходів адміністративного стягнення до правопорушників. Розглядається сутність адміністративного примусу в діяльності органів державного управління. Розкривається питання щодо використання примусу для покарання та виховання правопорушників, що вчинили адміністративне правопорушення.

Ключові слова: примус, адміністративний примус, адміністративне стягнення, санкція, адміністративна відповідальність.

В статье исследуется понятие административного взыскания, определяются важность и необходимость применения мер административного взыскания к правонарушителям. Рассматривается сущность административного принуждения в деятельности органов государственного управления. Раскрывается вопрос относительно использования принуждения для наказания и воспитания правонарушителей, которые совершили административное правонарушение.

Ключевые слова: принуждение, административное принуждение, административное взыскание, санкция, административная ответственность.

In the article the concept of administrative penalty, importance and necessity of application of measures of administrative penalty, is probed to the offenders. Essence of administrative compulsion is examined in activity of organs of state administration. A question opens up in relation to the use of compulsion for punishment and education of offenders which accomplished administrative offence.

Key words: enforcement, administrative enforcement, administrative penalty, sanction, administrative responsibility.

Вступ. Становлення нашої держави як демократичної та правової вимагає створення системи дієвих юридичних заходів, спрямованих на захист прав та свобод громадян у всіх сферах суспільного життя.

Ефективним засобом забезпечення захисту прав та свобод громадян, підтриманням в суспільстві законності та правопорядку є юридична відповідальність взагалі та адміністративна зокрема. Об'єктивні потреби розвитку демократичного суспільства вимагають удосконалення законодавства щодо адміністративної відповідальності та накладення адміністративних стягнень, вони нерозривно пов'язані з проблемами законності та гарантіями останньої. Проблематиці заходів впливу та адміністративних стягнень, які застосовуються за вчинення адміністративних правопорушень, присвячено наукові праці Ю.П. Битяка, А.С. Васильєва, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, Л.В. Ковалю,

А.Т. Комзюка, Т.О. Коломосць, В.К.Колпакова, Д.М. Лук'янця, О.І. Остапенка, М.М. Тищенко, В.О. Шамрая та інших.

Заходи адміністративної відповідальності є особливим видом заходів адміністративного примусу, які є реакцією на вчинений адміністративний проступок та містять у собі елементи покарання, що суттєво відрізняє їх від інших заходів. Головною метою адміністративного стягнення являється виховання правопорушника, а саме – формування в нього звички законослухняної поведінки.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в необхідності визначення поняття адміністративного стягнення, з'ясування підстав і порядку застосування до порушників у разі недотримання загальнообов'язкових правил поведінки адміністративних стягнень, що мають адміністративно карний та виховний зміст.

Результати дослідження. Для того, щоб Україна утвердилась на світовій арені як правова демократична держава з високим рівнем економічного розвитку, вона повинна спочатку забезпечити такий правовий порядок, який би привів до виконання суб'єктами права діючих законів у всіх сферах життєдіяльності. Не піддається сумніву, що в умовах побудови правової держави всі державні установи, посадові та приватні особи повинні виконувати приписи та норми законодавчих актів, оскільки неодноразово порушуючи законодавчі норми, вони тим самим віддаляють стабільність та демократію в державі [1, с. 111].

Питання ефективності заходів адміністративного стягнення є найрозробленішими в юридичній літературі, що, на перший погляд, створює враження більшої значимості цієї категорії адміністративно-правових засобів.

Особливість заходів адміністративного стягнення полягає в тому, що вони мають яскраво виражений «санкційний характер», чим відрізняються від інших видів примусових заходів.

Адміністративне стягнення завжди спирається на санкцію. Адміністративна санкція – це структурна частина правової норми, яка закріплює можливість застосування державного примусу, у тому числі накладення на порушника адміністративного стягнення, і встановлює його вид та межі. Стягнення – це реакція компетентного органу у відповідь на скоєний проступок шляхом застосування (реалізації) адміністративної санкції в конкретних охоронних правовідносинах. Це підсумовувальний акт усього процесу притягнення до відповідальності [2, с. 163].

В 60-ті роки ХХ століття домінуючою у вітчизняній адміністративно-правовій науці була точка зору, висловлена Д. Бахрахом, відповідно до якої адміністративні стягнення є каральними, «штрафними санкціями», за допомогою яких здійснюється загальна і часткова превенція правопорушень. Акцентувалася увага на особливому значенні стягнень, їх потенціал як виховних та профілактичних заходів. Значний виховний ефект, як зазначав Д. Бахрах, пояснюється тим, що санкція застосовується до осіб, які випадково стали на шлях правопорушень, вчинили малозначні порушення. Антисоціальні установки у свідомості цих осіб ще міцно не сформувалися, і своєчасний вплив на них має велике значення [3, с. 102].

Слід зазначити, що існуюча на той час система адміністративних стягнень містила в собі низку стягнень, які тяжіли до кримінальних санкцій (заслання, висилка, позбавлення волі). Подібні санкції, насамперед, орієнтували на досягнення каральної мети юридичної відповідальності.

Досліджуючи адміністративну відповідальність за радянським правом, вчений-адміністративіст визначає адміністративні покарання як визнання у встановленому в законі порядку винної в адміністративному правопорушенні особи, що підлягає відповідальності, яка виражається в тих або інших несприятливих чи неблагополучних наслідках карального змісту. Отже, Л.Коваль наголошував на каральному аспекті адміністративних санкцій, вважаючи, що окрема форма адміністративної відповідальності має своєю метою кару (наприклад, попередження має безпосередню мету – покарання,

змістом якої є осуд протиправних дій органом, що застосовує покарання, виправні роботи мають на меті грошове покарання порушника [4, с. 21].

У довідковій юридичній літературі також відсутня однозначність у визначенні адміністративних стягнень. Юридична енциклопедія визначає адміністративні стягнення як міру відповідальності за вчинене адміністративне правопорушення [5, с. 50].

У російсько-українському словнику термінів з теорії держави та права адміністративні стягнення визначені як міра впливу, яка застосовується за вчинення адміністративного правопорушення з метою виховання, а в необхідних випадках і покарання правопорушника [6, с. 16].

Стягнення – примусовий захід, який є мірою відповідальності, що застосовується, як правило, за вчинення правопорушення з метою покарання і виховання особи, яка його вчинила, а також з метою загального попередження правопорушення [7, с. 315].

Правова наука та законодавство країн Європи оперують поняттям «адміністративна санкція». У це поняття вкладено наступний зміст: «Адміністративні санкції – це адміністративні акти, які накладають покарання на приватних осіб стосовно їхніх дій, що суперечать прийнятим правилам». Санкцією може бути штраф чи інший каральний захід у грошовій чи не грошовій формі.

Санкція, як негативна реакція держави на порушення правової норми, виникає лише за наявності протиправної поведінки або неналежного виконання загальнозастосованих правил. Натомість, державний примус реалізується в багатьох формах, які охоплюють і санкції. Тож, не обмежуючись тільки санкціями, примус може бути задіяний не тільки внаслідок порушення правової норми, як відповідна реакція уповноважених органів, а й в силу виникнення певних обставин, що загрожують або можуть загрозовувати суспільним відносинам [8, с. 246–247].

У будь-якому випадку застосування санкції ставиться в залежність від належного виконання правової норми. Тобто всі доходять висновку, з яким неможливо не погодитися, що санкція має місце лише у випадку порушення чи неналежного дотримання правової норми.

В цілому, як зазначає Т. Коломоєць, в адміністративно-правовій науці адміністративні стягнення досліджуються в трьох аспектах:

- 1) інституційному (він є превалюючим), суть якого полягає в тому, що адміністративні стягнення розглядаються як елемент інституту адміністративної відповідальності;
- 2) нормативно-структурному, згідно з яким адміністративні стягнення розглядаються як санкції адміністративно-правової норми;
- 3) як форми державного примусу (широке розуміння).

На думку Т. Коломоєць, адміністративними стягненнями є зафіксовані в санкціях адміністративно-правових норм заходи примусу, які застосовуються органами адміністративної юрисдикції щодо особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з метою попередження вчинення нових правопорушень як цією особою, так і іншими особами, також виховання та покарання цієї особи [9, с. 190, 192].

Адміністративне стягнення має таку властивість, як кара, покарання порушника, що є фактичним і первісним призначенням стягнення. Л.В. Коваль висловлює думку про те, що каральна спрямованість є центральним об'єднувачим чинником для всіх адміністративних стягнень, а останні є формами адміністративного покарання, що знаходять вираження в тих чи інших невідгідних наслідках карального змісту [10, с. 114].

В. Колпаков до мети адміністративного стягнення відносить захист правопорядку, припинення протиправного стану і відновлення порушених проступком юридичних відносин [11, с. 297, 299].

Ознаки адміністративної караності тісно пов'язані з юридичними наслідками застосування заходів адміністративної відповідальності. Їхня суть полягає в тому, що застосування до правопорушника адміністративного стягнення спричиняє для нього на-

стання нового правового стану, який в адміністративному праві називається станом адміністративної караності [12, с. 12].

Адміністративні стягнення є одним з видів адміністративно-примусових заходів. Ст. 23 КпАП вказує, що адміністративне стягнення застосовується з метою:

- виховання правопорушника в дусі дотримання законів, поваги до правопорядку;
- попередження вчинення ним нових правопорушень (приватна превенція);
- попередження вчинення правопорушень іншими особами (загальна превенція).

Адміністративні стягнення істотно відрізняються від інших примусових заходів своєю функціонально-цільовою спрямованістю:

- 1) тільки адміністративне стягнення є мірою відповідальності за адміністративне правопорушення;
- 2) тільки воно містить підсумкову юридичну оцінку протиправного діяння порушника;
- 3) як адміністративні стягнення, так і заходи впливу застосовуються за вчинення адміністративних правопорушень, однак перші застосовуються за найбільш суспільно-шкідливі адміністративні правопорушення, зокрема і ті, які скоюються неповнолітніми (ст. 13 КпАП) [13].

Отже, головна мета як адміністративних стягнень, так і заходів впливу полягає у вихованні правопорушників, тобто формуванні в них звички законотримної поведінки.

Ми погоджуємось з думкою А.Т. Комзюка, який зазначає, що «виховний вплив на порушника справляє як сам факт накладення на нього адміністративного стягнення, так і спеціальні виховні заходи, які застосовуються до нього під час виконання деяких стягнень. Мета запобігання вчиненню нових правопорушень з боку правопорушника та інших осіб досягається головним чином завдяки настрашці, яка утримує нестійких осіб від вчинення адміністративних проступків [14, с. 27–28].

На нашу думку, перевагою використання різноманітності адміністративних стягнень є те, що вона дозволяє забезпечити диференційований підхід при обранні конкретного адміністративного стягнення, індивідуалізувати можливість покарання кожного правопорушника залежно від обставин вчиненого правопорушення. До ознак адміністративних стягнень ми відносимо:

- 1) державно-примусовий характер, тоді як навіть їх виховний характер полягає у примусовому впливі з боку держави на правопорушників;
- 2) специфічне коло суб'єктів їх застосування, серед яких переважають позасудові;
- 3) спеціальний порядок їх застосування.

Слід враховувати ґрунтовне дослідження А.Т. Комзюка мети адміністративних стягнень, а саме: «Насамперед, важливо мати на увазі, що адміністративне стягнення є мірою відповідальності, правовим наслідком адміністративного правопорушення. Воно застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, у дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами». Водночас він наполягає на тому, що не слід забувати і про елемент кари, однак робить уточнення: «Щодо каральної властивості стягнення можна зробити висновок, що точніше буде називати його метою не стягнення, а, так би мовити, станом покараності особи [15, с. 226]».

В.К. Колпаков відносить до мети адміністративних стягнень захист правопорядку, припинення протиправного стану і відновлення порушених проступком юридичних відносин.

Кінцева мета застосування адміністративного стягнення полягає в тому, щоб ні порушник відповідних правових норм, ні інші особи більше не вчиняли адміністративних проступків, тобто в забезпеченні загальної і спеціальної превенції правопорушень, кожна з яких виконує певну соціально корисну функцію. Головна мета запобігання вчиненню нових правопорушень з боку як правопорушника, так і його оточення досягається головним чином завдяки настрашці, яка утримує нестійких осіб від учинення адміні-

стративних проступків. Правильно також те, що завдання попередження правопорушень деякі стягнення розв'язують не тільки своїм виховним впливом, а й позбавленням правопорушника можливості знову порушити закон, тому треба розрізняти заходи, що мають тільки виправно-виховний вплив (попередження, штраф), і заходи, що поряд з виправно-виховним впливом створюють умови, які виключають можливість вчинення нових правопорушень (позбавлення права) [16, с. 196].

На каральну спрямованість адміністративних стягнень вказував і І. Веремєєнко. Класифікуючи складові системи адміністративних санкцій загалом за різними критеріями, він виділяє окрему групу санкцій – «каральні адміністративно-правові санкції»: попередження, громадський осуд, штраф, позбавлення окремих прав, адміністративний арешт, виправні роботи, конфіскація тощо. При розгляді заходів адміністративного примусу неможливо не звернути увагу на однорідність певних з них: застосування таких заходів пов'язане тільки з правопорушеннями, реалізація їх забезпечує досягнення єдиної мети, а зміст полягає в покаранні за вчинене правопорушення. Ці ознаки і визначили послідовне виділення їх багатьма авторами в самостійну групу – групу адміністративних стягнень [17, с. 80].

Схожу точку зору висловлюють Ю. Ведерніков та В. Шкарупа, які зазначають, що адміністративні стягнення – це матеріалізований вияв адміністративної відповідальності, негативний правовий наслідок неправомірної поведінки особи, яка вчинила адміністративний проступок і повинна відповісти за свій протиправний вчинок та понести за це відповідне покарання у вигляді певних несприятливих заходів морального, матеріального, та фізичного впливу. Ці стягнення, зазначають вчені-адміністративісти, є останньою ланкою в системі заходів адміністративного примусу, мірою відповідальності та застосовуються з метою виховання особи порушника та інших осіб [18, с. 153].

Таким чином, адміністративне стягнення можна визначити як матеріалізований вияв адміністративної відповідальності негативного правового наслідку неправомірної поведінки особи, яка вчинила адміністративний проступок і обов'язково повинна відповісти за свій протиправний вчинок та понести за це відповідне покарання у вигляді певних несприятливих заходів морального, матеріального та фізичного впливу.

Отже, можна зробити **висновок**, що адміністративне стягнення визначається як реакція держави примусового характеру на вчинене адміністративне правопорушення, що застосовується визначеним колом уповноважених владних суб'єктів в межах чітко закріпленої в законі процедури до особи порушника з метою виховання такої особи, загальної та спеціальної превенції правопорушень, а також кари, і полягає в обов'язку правопорушника зазнавати обмежень майнового, морального та особистого характеру.

Список використаних джерел:

1. Пилипенко К.М. Соціальне значення правомірної поведінки у формуванні сутності правопорядку / К.М. Пилипенко // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 р.) : у 4-х част. – Ч. 1. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. – С. 111–114.
2. Матіос А.В. Адміністративна відповідальність посадових осіб / А.В. Матіос. – К. : Знання, 2007. – 223 с.
3. Бахрах Д.Н. Советское законодательство об административной ответственности : [учебн.пособие] / Д.Н. Бахрах. – Пермь : Изд. Пермского гос.ун-та им. А.М. Горького, 1969. – 344 с.
4. Коваль Л.В. Відповідальність за адміністративні правопорушення / Л.В. Коваль. – К. : Вища школа, 1975. – 160 с.
5. Юридична енциклопедія в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1. – 672 с.

6. Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права : [учебн. пособие] / Н.И. Панов. – Харьков, 1993. – 165 с.
7. Сучасна правова енциклопедія / [О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко та ін.] ; за ред. О.В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.
8. Купін А.П. Особливості адміністративних стягнень як каральних адміністративно-правових санкцій / А.П.Купін // Проблеми систематизації законодавства України про адміністративні правопорушення : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сімферополь 7–8 грудня 2006 р.) : у 2-х ч. – Сімферополь, 2006. – Ч. 2. – С. 246–252.
9. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації : [монографія]. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 404 с.
10. Коваль Л.В. Відповідальність за адміністративні правопорушення / Л.В. Коваль. – К. : Вища школа, 1975. – 159 с.
11. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний правовий феномен : [монографія]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 528 с.
12. Мироненко Н.М., Штефан С.М., Виноградова О.І. Законодавство України про адміністративні правопорушення та адміністративне судочинство : [посібник]. – К. : Прецедент, 2007. – 158 с.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. –1984. –Додаток до № 51. – Ст. 1122.
14. Адміністративна відповідальність в Україні : [навчальний посібник] / за ред. А.Т. Комзюка. – 2-е вид., перероб. і доп. – Харків : Ун-т внутр. справ, 2000. – 99 с.
15. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : [монографія] / за ред. О.М. Бандурки. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр.справ, 2002. – 336 с.
16. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
17. Веремеєнко И.И. Административно-правовые санкции / И.И. Веремеєнко. – М. : Юрид. лит., 1975. – 192 с.
18. Ведерніков Ю.А., Шкарупа В.К. Адміністративне право України : [навч. посібник] / Ю.А. Ведерніков, В.К. Шкарупа. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 336 с.

КУЗНЕЦОВА М. Ю.,
здобувач кафедри адміністративного
та фінансового права
(Національний університет біоресурсів
та природокористування України)

УДК 342.95

**РЕАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ОБРОБКИ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ**

Обґрунтовано важливість дослідження реалізації інформаційно-правового статусу органів виконавчої влади України в інформаційних правовідносинах, що виникають під час обробки персональних даних. Встановлено визначення понять «сфера персональних даних», «обробка персональних даних» «інформаційно-правовий статус органів виконавчої влади». Запропоновано підхід до формування системної моделі інформаційних правовідносин щодо обробки персональних даних та досліджено конкретні приклади.

***Ключові слова:** інформаційно-правовий статус, органи виконавчої влади, сфера персональних даних, обробка персональних даних, інформаційні правовідносини.*

Обоснована важность исследования реализации информационно-правового статуса органов исполнительной власти Украины в информационных правоотношениях, которые возникают при обработке персональных данных. Установлены определения понятий «сфера персональных данных», «обработка персональных данных», «информационно-правовой статус органов исполнительной власти». Предложен подход для формирования системной модели информационных правоотношений, связанных с обработкой персональных данных, а также рассмотрены конкретные примеры.

***Ключевые слова:** информационно-правовой статус, органы исполнительной власти, сфера персональных данных, обработка персональных данных, информационные правоотношения.*

The importance of studying there realization of information and legal status of the executive authorities of Ukraine in informational legal relations, which arise in processing the personal data, is substantiated. The definitions of «sphere of personal data», «personal data processing», «information and legal status of executive authorities» are established. The hike for the formation the system model of legal information relations, connected with processing the personal data is proposed; also the specific examples are considered.

***Key words:** information and legal status, executive authorities, sphere of personal data, personal data processing, information relations.*

Вступ. Відповідно до положень Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007–2015 роки» однією зі стратегічних цілей розвитку інформаційного суспільства в Україні постає захист інформаційних прав громадян, насамперед щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демо-

кратичних інститутів та мінімізації ризику «інформаційної нерівності» [1]. Водночас ст. 3 Конституції України закріплює, що права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [2]. За умов поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову особливість виконавчої влади полягає в тому, що саме вона забезпечує практичне виконання законів та інших правових актів державних органів.

Аналіз Закону України «Про захист персональних даних» [3] дозволяє переконалися в тому, що суб'єктами відносин, пов'язаних із персональними даними, постають серед іншого й органи виконавчої влади України. Таким чином, виникає об'єктивна потреба в удосконаленні діяльності зазначених органів щодо обробки персональних даних та їх захисту, що має відповідати нормам чинного законодавства України про захист персональних даних [3]. Реалізація різноманітних правових норм (інформаційних, адміністративних тощо) означає практичне втілення правил поведінки (приписів), які вони містять, у діяльності суб'єктів суспільних відносин (зокрема, органів виконавчої влади України), що перебувають у сфері регулювання, насамперед інформаційного права. У процесі реалізації норм інформаційного права правові приписи втілюються в життя всіма суб'єктами регульованих суспільних відносин, проте роль кожного суб'єкта в цьому процесі визначається відповідно до їх інформаційно-правового статусу. У зв'язку із цим вважаємо, що тема статті є актуальною.

Теоретико-методологічною базою дослідження є наукові напрацювання як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема, роботи С.С. Алексєєва, І.В. Арістової, О.А. Баранова, І.Л. Бачило, К.І. Белякова, В.М. Брижка, О.А. Городова, В.О. Копилова, Б.А. Кормича, О.В. Кохановської, А.І. Марущака, А.М. Новицького, В.С. Цимбалюка та інших. Водночас у наукових працях зазначених фахівців не приділялося належної уваги комплексному дослідженню реалізації інформаційно-правового статусу органів виконавчої влади України в різноманітних правовідносинах, пов'язаних з обробкою персональних даних. У зв'язку із цим нами здійснено спробу провести відповідне дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає у формуванні системи правовідносин, пов'язаних з обробкою персональних даних, у якій реалізується інформаційно-правовий статус органів виконавчої влади України.

Результати дослідження. Досягнення мети роботи потребувало введення в науковий обіг насамперед поняття «сфера персональних даних» (далі – СПД), яке означає сукупність суспільних відносин, пов'язаних з обробкою, захистом персональних даних (далі – ПД), наданням часткового чи повного права обробки персональних даних іншим суб'єктам відносин, пов'язаних із персональними даними, а також із доступом до персональних даних.

Водночас для з'ясування поняття «інформаційно-правовий статус» органів виконавчої влади (далі – ОВВ) України вважаємо за доцільне проаналізувати різноманітні наукові позиції щодо визначення структури правового статусу суб'єктів адміністративного права, до яких відносяться й ОВВ України. У роботі поділяється точка зору Д.Н. Бахраха та А.В. Лавренюка щодо такої структури правового статусу суб'єктів адміністративного права: 1) цільовий; 2) структурно-організаційний; 3) компетенційний [4, с. 71]; 4) гарантійний [5, с. 118]. При цьому найважливішим у змісті правового статусу ОВВ України постає компетенційний блок, у межах дослідження якого було проаналізовано два наукові підходи до розуміння цього блоку та висловлено згоду з першим підходом, відповідно до якого змістом компетенції ОВВ України є, по-перше, предмет його діяльності (його завдання й функції), по-друге, обсяг прав та обов'язків, необхідних для здійснення його завдань. При цьому необхідною ознакою набуття адміністративно-правового статусу є наявність в ОВВ України конкретних суб'єктивних прав та суб'єктивних обов'язків, які ними реалізуються, як в адміністративних правовідносинах, так і поза ними [6, с. 188].

Грунтуючись на зазначених вище положеннях щодо адміністративно-правового статусу ОВВ України, вважаємо за доцільне, досліджуючи реалізацію особливостей

інформаційно-правового статусу ОВВ України в інформаційних правовідносинах (простих і складних, зокрема комплексних) [7] у СПД, говорити про реалізацію відповідних суб'єктивних прав та обов'язків ОВВ України в зазначених правовідносинах. Останнє є необхідною умовою як для виконання поставлених завдань, так і для реалізації відповідних функцій, які в сукупності складають предмет діяльності конкретного ОВВ України. Водночас слід усвідомлювати, що в роботі реалізація інформаційно-правового статусу ОВВ України обмежується, по-перше, відповідною сферою (сфера персональних даних), по-друге, інформаційними правовідносинами. У першому обмеженні мова йде про «місце», де реалізується цей статус ОВВ України; у другому мається на увазі форма реалізації норм права, оскільки реалізація інформаційно-правового статусу ОВВ України можлива й поза інформаційними правовідносинами.

У свою чергу сферу персональних даних (за структурним критерієм) поділяємо на дві складові: перша складова пов'язана з використанням ПД, а друга – з порядком доступу до ПД. Водночас першу складову СПД, що пов'язана з використанням персональних даних, доцільно також поділити на три частини (грунтуючись на законодавчому визначенні поняття «використання ПД»): 1) обробка ПД; 2) захист ПД; 3) передача права (повного чи часткового) на обробку ПД [3]. Таким чином, структура першої складової СПД визначає логіку й послідовність її дослідження. У роботі закцентуємо увагу на дослідженні особливостей реалізації інформаційно-правового статусу ОВВ України в СПД під час обробки персональних даних.

На нашу думку, дослідженню реалізації інформаційно-правового статусу ОВВ України в інформаційних правовідносинах у СПД має передувати чітке усвідомлення, що правовідношення (зокрема й інформаційне) – це лише одна з форм реалізації норм права. Так, залежно від юридичного положення суб'єкта, який реалізує право, виділяють просту (безпосередню) реалізацію, яка здійснюється фізичними та юридичними особами без втручання державних органів, та складну (правозастосовну) реалізацію, яка здійснюється у вигляді державної владної діяльності компетентних державних органів і супроводжується винесенням акта застосування права. Базуючись на доктринальних дослідженнях [8, с. 155; 9, с. 316], з'ясовано, що безпосередня реалізація права у правовідношеннях здійснюється у формах виконання, використання та дотримання. Водночас реалізація права поза правовідносинами можлива в активній та пасивній формі.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що в роботі розглядається така структура інформаційного правовідношення: 1) юридичний факт; 2) суб'єкти правовідносин; 3) об'єкт правовідносин; 4) зміст правовідносин (який включає суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин). У зв'язку із цим зазначимо, що підставою виникнення, зміни й припинення інформаційних правовідносин постає юридичний факт [10, с. 347]. Водночас нагадаємо, що усвідомленню значення юридичних фактів сприяє розуміння тих функцій, які вони виконують (по-перше, функція залучення суб'єкта права до правовідносин, по-друге, функція породження правосуб'єктності, її набуття або виникнення) [9, с. 538].

Суб'єктами зазначених інформаційних правовідносин згідно зі ст. 4 Закону України «Про захист персональних даних» [3] постають суб'єкт персональних даних, володілець персональних даних, розпорядник персональних даних, третя особа, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Можна постановити гіпотезу, що як суб'єкт інформаційних правовідносин у СПД органи виконавчої влади України можуть бути принаймні володільцем та розпорядником ПД. Ця гіпотеза буде перевірена під час дослідження. Об'єктом таких інформаційних правовідносин є персональні дані як один із видів інформації. Нагадаємо, що згідно із Законом України «Про захист персональних даних» персональними даними визначаються відомості або сукупність відомостей про фізичну особу, яка є ідентифікованою чи може бути конкретно ідентифікованою, які обробляються в базах персональних даних [3].

Водночас змістом таких правовідносин у СПД постають відповідні суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх суб'єктів, зокрема ОВВ України. У зв'язку із цим акцентуємо увагу на важливій, на наш погляд, позиції Д.В. Огородова, який зазначає: «Універсальність конструкції правовідношення полягає в тому, що, яким би не був об'єкт правовідношення (будь-то інформація, речі або щось інше), головним елементом, який пов'яже суб'єктів правовідносин, будуть саме суб'єктивні права й обов'язки» [11, с. 66].

Вважаємо, що постає доцільним етап дослідження, пов'язаний з однією із частин сфери персональних даних – колом суспільних відносин, пов'язаних з обробкою персональних даних. Слід зазначити, що згідно із Законом України «Про захист персональних даних» [3] обробка персональних даних (зокрема в СПД) – це будь-яка дія або сукупність дій із персональними даними, у тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем. При цьому Закон України «Про захист персональних даних» закріплює чіткий перелік зазначених дій із персональними даними, а саме: 1) збирання; 2) реєстрація; 3) накопичення; 4) зберігання; 5) адаптування; 6) зміна; 7) поновлення; 8) використання; 9) поширення (розповсюдження, реалізація, передача); 10) знеособлення; 11) знищення. Такий підхід законодавця до чіткого визначення переліку дій, пов'язаних з обробкою ПД, дозволяє нам стверджувати, що обробка – це комплексне поняття, яке за запропонованим законодавцем критерієм дозволяє виділити щонайменше одинадцять різних видів дій, пов'язаних з обробкою персональних даних. Крім того, деякі із зазначених дій є цілою сукупністю дій, що дозволяє стверджувати про розширення їх кількості (тобто більше 11).

У роботі вважається, що норми Закону України «Про захист персональних даних», у яких закріплено зазначені дії, постають юридичним фактом, на підставі якого можуть виникати досліджувані правовідносини, учасником яких є ОВВ України. Відповідно до цього під час обробки персональних даних можуть виникати щонайменше 11 різних видів інформаційних правовідносин, зокрема й за участю ОВВ України. Крім того, слід враховувати, що обробка ПД здійснюється відкрито й прозоро із застосуванням засобів та в спосіб, що відповідають визначеним цілям такої обробки [3]. Тобто, враховуючи різні засоби та способи, зазначений перелік видів інформаційних правовідносин, пов'язаних з обробкою, може значно поширитися. Наприклад, Закон України «Про захист персональних даних» визначає, що зазначені дії щодо обробки ПД можуть здійснюватися різними способами (в різних формах): 1) повністю в інформаційній (автоматизованій) системі; 2) повністю в картотеках персональних даних; 3) частково в інформаційній (автоматизованій) системі та (або) в картотеках персональних даних. Таким чином, навіть одна й та ж дія (сукупність дій) щодо обробки ПД, наприклад, зберігання (дії щодо забезпечення їх цілісності та відповідного режиму доступу до них), може бути виконана в зазначених вище трьох варіантах. Очевидно, що в такому випадку слід говорити про три варіанти інформаційного правовідношення в СПД, зокрема, за участю ОВВ України.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що надалі слід враховувати, що об'єктом таких правовідносин постають персональні дані, які, до речі, представлені в Законі України «Про захист персональних даних» у трьох категоріях (у редакції від 16 травня 2013 року). Перша категорія ПД – це, наприклад, паспортні дані, реєстраційний номер облікової картки платника податків. Друга категорія ПД – це, наприклад, відомості про національність, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях. Нарешті, у деяких випадках використовується й медична інформація (стан здоров'я, у тому числі історія хвороби) – третя категорія персональних даних.

Водночас останні зміни до Закону України «Про захист персональних даних» (від 27 березня 2014 року) [3] закріплюють назву «персональні дані, що становлять особливий ризик для прав і свобод суб'єктів, і про обробку яких необхідно повідомляти Уповноваженого» – це майже всі персональні дані, які відносяться до другої та третьої категорії персональних даних. Власне кажучи, маємо три категорії обробки персональних

даних, дві з яких і є «персональними даними, що становлять особливий ризик для прав і свобод суб'єктів, і про обробку яких необхідно повідомляти Уповноваженого». Отже, слід про це пам'ятати, проте в цілому, на нашу думку, останні зміни до Закону України «Про захист персональних даних» суттєво не вплинули на розуміння категорій персональних даних та доцільність виділення їх у три групи. Таким чином, якщо Законом України «Про захист персональних даних» чітко визначено три категорії персональних даних і три способи (форми) здійснення обробки персональних даних, ми отримуємо низку дій (сукупність дій) у трьох формах та з трьома можливими категоріями персональних даних у всій сфері персональних даних.

Отже, сформовано можливі варіанти інформаційних правовідносин у сфері ПД за варіантами дій, за формами обробки та категоріями персональних даних. Водночас цей перелік критеріїв слід доповнити. Так, обов'язково слід усвідомлювати й існування різних можливих варіантів суб'єктного складу зазначених правовідносин, принаймні одним з учасників яких постають ОВВ України, наприклад: 1) суб'єкт ПД – володільець ПД; 2) суб'єкт ПД – розпорядник ПД; 3) володільець ПД – розпорядник ПД; 4) володільець ПД – третя особа; 5) розпорядник ПД – третя особа; 6) володільець ПД – Уповноважений Верховної Ради України. При цьому слід враховувати, що володільцем ПД є фізична або юридична особа, якій Законом України «Про захист персональних даних» або за згодою суб'єкта персональних даних надано відповідне право. Водночас розпорядником персональних даних є фізична або юридична особа, якій володільцем персональних даних чи Законом України «Про захист персональних даних» надано право обробляти ці дані від імені володільця.

Аналіз положень Закону України «Про захист персональних даних» свідчить про те, що як володільцями, так і розпорядниками можуть бути фізичні та юридичні особи. При цьому слід усвідомлювати, що згідно із Законом України «Про захист персональних даних» розпорядником ПД, володільцем яких є орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, крім цих органів, може бути лише підприємство державної або комунальної форми власності, що належить до сфери управління цього органу [3]. Отже, у тому випадку, коли володільцем ПД виступає ОВВ України, то їх розпорядником можуть бути лише ОВВ України або підприємство державної чи комунальної форми власності, що належить до сфери управління цього органу.

Враховуючи предмет нашої роботи, володільцями та розпорядниками ПД постають лише органи виконавчої влади України (тобто як юридичні особи). У свою чергу третіми особами можуть бути й фізичні особи (наприклад, громадяни України). Слід чітко усвідомлювати також різницю в правах та обов'язках володільця й розпорядника персональних даних. Так, володільець ПД має право на обробку ПД, що забезпечується законом або згодою суб'єкта; затверджує ціль обробки, склад ПД; установлює процедури обробки ПД; забезпечує захист ПД від незаконної обробки. Розпорядник ПД має право на обробку ПД, забезпечену законом або володільцем; обробляє ПД в інтересах володільця, відповідно до визначеної володільцем цілі та за встановленими володільцем процедурами; забезпечує захист ПД від незаконної обробки.

Доцільно також зазначити, що попередня редакція Закону України «Про захист персональних даних» (від 20 листопада 2012 року) [3] містила, на нашу думку, важливе положення, що розпорядження персональними даними фізичної особи, обмеженої в цивільній дієздатності або визнаної недієздатною, здійснює її законний представник. Таким чином, суб'єктом персональних даних як стороною в досліджуваних правовідносинах поставала не лише конкретна фізична особа, а й іноді її законний представник. До того ж, враховуючи положення ст. 29 Закону України «Про захист персональних даних» [3], суб'єктами зазначених правовідносин можуть бути й іноземні суб'єкти. Отже, можуть виникати правовідносини щодо передачі персональних даних іноземним суб'єктам, тобто між володільцем ПД та іноземним суб'єктом. Крім того, варто пам'ятати, що

згода суб'єкта ПД також може бути в документальній формі (письмова згода – письмовий підпис) чи електронній формі (потрібен електронний підпис). Окремим важливим критерієм (який обов'язково слід враховувати) постає питання згоди (незгоди) суб'єкта ПД щодо дій із його персональними даними.

Отже, проведене дослідження дозволило виділити низку важливих критеріїв, за якими можливо визначити види інформаційних правовідносин, які виникають під час обробки ПД у сфері персональних даних: 1) за видами дій (сукупністю дій) – щонайменше одинадцять видів; 2) за способами (формами) обробки ПД – три види; 3) за категоріями обробки ПД – три види; 4) за суб'єктним критерієм (за обов'язковою участю ОБВ України) – п'ять основних видів і два додаткові (законний представник суб'єкта ПД та іноземний суб'єкт); 5) за формою згоди суб'єкта – у двох формах (письмова й електронна); 6) за згодою суб'єкта ПД. Нарешті, очевидним є можливість здійснення комбінування цих видів за різними варіантами.

На нашу думку, запропонований підхід до дослідження інформаційних правовідносин, у яких реалізується інформаційно-правовий статус ОБВ України, дозволяє сформувати систему (відкрити) інформаційних правовідносин, які виникають (змінюються, припиняються) у СПД. При цьому слід підкреслити, що предметом нашого дослідження постає лише частина цих правовідносин, зокрема ті правовідносини, учасником яких є ОБВ України (що й визначено у варіантах суб'єктного складу правовідносин: як володілець, розпорядник ПД чи рідше – третя особа). Крім того, такий підхід дозволяє запропонувати системну модель дослідження інформаційних правовідносин у сфері персональних даних як форми реалізації норм права, у яких, зокрема, реалізується інформаційно-правовий статус ОБВ України.

Грунтуючись на отриманих вище висновках, надалі акцентуємо увагу на дослідженні конкретних інформаційних правовідносин, які виникають під час обробки ПД за згодою суб'єкта ПД. Як учасник таких правовідносин будь-який орган виконавчої влади України може бути або володільцем ПД, або розпорядником ПД, або третьою стороною. Так, ОБВ України як володілець ПД за законом та за згодою суб'єкта ПД отримує, по-перше, право на обробку (ст. ст. 2, 10, 11), по-друге, дозвіл на обробку (ст. 11) [3]. Тобто підставами для виникнення відповідних правовідносин із приводу обробки ПД є право та дозвіл на обробку (за згодою чи без згоди суб'єкта ПД).

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений) Наказом «Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних» від 8 січня 2014 року № 1/02-14 встановив, зокрема, Типовий порядок обробки персональних даних [12], яким визначено загальні вимоги до обробки й захисту персональних даних суб'єктів ПД: 1) що обробляються повністю чи частково із застосуванням автоматизованих засобів; 2) що містяться в картотеці або призначені для внесення до картотеки із застосуванням неавтоматизованих засобів.

Насамперед зосередимо увагу на дослідженні інформаційних правовідносин, які виникають під час процесу збирання ПД (що передбачає дії з підбору чи впорядкування відомостей про фізичну особу та внесення їх до бази ПД) як складової процесу обробки персональних даних. Підкреслимо, наприклад, що згідно зі ст. 12 Закону України «Про захист персональних даних» (у редакції від 20 листопада 2012 року) [3] володілець ПД протягом десяти робочих днів із дня включення ПД до бази ПД зобов'язаний повідомити суб'єкта ПД, виключно в письмовій формі, про його права, про мету збору даних, яка визначається володільцем бази ПД, про осіб, яким будуть передаватися ПД. На сьогодні в редакції Закону України «Про захист персональних даних» від 27 березня 2014 року володілець ПД зобов'язаний повідомити суб'єкта ПД в таких випадках: 1) у момент збору персональних даних, якщо персональні дані збираються в суб'єкта персональних даних; 2) в інших випадках протягом тридцяти робочих днів із дня збору персональних даних [3].

Отже, маємо приклад інформаційного правовідношення за участю ОВВ України (виходячи з того, що володільцем ПД постають також ОВВ України), де зобов'язуюча норма права вимагає від володільця ПД реалізувати юридичний обов'язок (виконання як форма реалізації права) щодо повідомлення відповідного суб'єкта ПД, який завдяки уповноважуючій нормі права реалізує своє суб'єктивне право (використання як форма реалізації права) бути повідомленим. У цьому випадку маємо приклад простого інформаційного правовідношення, де суб'єкт ПД (на підставі відповідного юридичного факту) має одне суб'єктивне право (бути повідомленим), а володілець ПД (наприклад, відповідальна особа ОВВ України) має один юридичний обов'язок – повідомити. Однак насамперед персональні дані мають бути зібрані. Отже, Закон України «Про захист персональних даних» (зобов'язуюча норма права – виконання як форма реалізації норм права) вимагає від суб'єкта ПД надати відповідні персональні дані володільцю ПД (відповідальній особі ОВВ України), який, очевидно, має право на збирання ПД (уповноважуюча норма права – використання як форма реалізації норм права). Слід зазначити, що в цьому випадку маємо також приклад простого інформаційного правовідношення, оскільки одному праву кореспондує один обов'язок.

Наголосимо, що під час дослідження було отримано такі висновки. По-перше, з'ясовано, що під час збирання ПД у СПД виникають інформаційні правовідносини з приводу підбору відомостей про фізичну особу; з приводу впорядкування відомостей про фізичну особу; з приводу внесення ПД до бази персональних даних. По-друге, визначено, що під час збирання ПД виникає низка інформаційних правовідносин у СПД між ОВВ України (його посадовою та службовою особою) як володільцем ПД та суб'єктом ПД, які можливо класифікувати за трьома категоріями ПД та трьома формами обробки ПД.

Дослідження показали, що реалізація інформаційно-правового статусу ОВВ України можлива й під час зберігання персональних даних, яке передбачає дії щодо забезпечення їх цілісності та відповідного режиму доступу до них. У цьому випадку мова йде також про сукупність дій, кожна з яких (закріплена у відповідних нормах Закону України «Про захист персональних даних») може поставати юридичним фактом, підставою виникнення інформаційних правовідносин у СПД, зокрема, за участю ОВВ України. Це дії щодо забезпечення їх цілісності та дії щодо відповідного режиму доступу до ПД. Крім того, тут може виникати ціла низка інформаційних правовідносин, зокрема за участю ОВВ України, пов'язаних з особливостями правового регулювання персональних даних як виду інформації з різним режимом доступу (відкрита, конфіденційна, таємна).

Слід підкреслити, що поширення персональних даних (як складова обробки ПД) передбачає дії щодо передачі відомостей про фізичну особу за згодою суб'єкта персональних даних. Поширення є комплексним поняттям, яке включає до себе такі дії, як розповсюдження ПД, реалізація ПД та передача ПД. У розділі 4 Рекомендацій щодо порядку обробки персональних даних у базах персональних даних [13] передбачається порядок поширення персональних даних. Зокрема, володілець персональних даних протягом десяти робочих днів повідомляє суб'єкта персональних даних про передачу персональних даних третій особі, якщо цього вимагають умови згоди суб'єкта ПД або інше не передбачено законом.

Вважаємо, що в цьому прикладі йдеться про виникнення складного правовідношення, оскільки в ньому беруть участь три суб'єкти: володілець, суб'єкт ПД, третя особа. Так, третя особа має суб'єктивне право отримати від володільця персональні дані відповідного суб'єкта ПД; володілець зобов'язаний передати третій особі ці дані (виконати юридичний обов'язок). Водночас володілець ПД, згідно з ч. 1 ст. 21 Закону України «Про захист персональних даних», зобов'язаний повідомити суб'єкта ПД про передачу його даних третій особі (виконання юридичного обов'язку), відповідно, суб'єкт ПД реалізує своє суб'єктивне право бути проінформованим. Отже, суб'єкт персональних даних та третя особа мають відповідні суб'єктивні права (по одному), тоді як володілець ПД

має два юридичні обов'язки щодо суб'єкта ПД та третьої особи. Водночас це складне правовідношення є суто інформаційним.

Вважаємо за доцільне також розглянути структуру інформаційного правовідношення за участю розпорядника персональних даних. Згідно з ч. 4 ст. 4 Закону України «Про захист персональних даних» володільць персональних даних може доручити обробку персональних даних розпоряднику персональних даних відповідно до договору, укладеного в письмовій формі [3]. Ця норма свідчить про можливість виникнення цивільного правовідношення між володільцем і розпорядником на підставі відповідного договору (як домовленість двох чи більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків). У цивільному праві укладення договору вважається одним зі способів виникнення правовідношення. Варто відзначити, що правовідношення щодо укладення такого договору є не «основним» правовідношенням, а «забезпечувальним», оскільки забезпечує в подальшому виникнення «основного» інформаційного правовідношення. Іншими словами, маємо приклад складного правовідношення, яке складається з двох простих правовідношень: 1) укладання договору між володільцем ПД та розпорядником ПД (цивільно-правове); 2) передача права на обробку (інформаційне). Таким чином, складне правовідношення, відповідно до концепції інформаційних правовідносин [7], визначається як інформаційно-цивільне правовідношення.

До речі, обов'язок і право розпорядника й володільця ПД укласти договір у письмовій формі постає змістом першого простого правовідношення. У змісті другого правовідношення ми маємо приклад активного обов'язку, адже розпорядник персональних даних має здійснити певні дії – обробку персональних даних. Відповідне право володільця бази персональних даних – доручити обробку персональних даних розпоряднику персональних даних. Таким чином, суб'єктивне право володільця бази персональних даних як учасника цього інформаційного правовідношення за своєю суттю є правом на чужі дії, тобто правом вимагання відповідної поведінки від правозобов'язаної особи (розпорядника персональних даних).

Слід підкреслити, що підставою виникнення другого простого інформаційного правовідношення може також бути відповідний юридичний факт, зокрема цивільно-правовий договір. Суб'єктами в другому простому правовідношенні виступають володільць та розпорядник персональних даних, яких можна класифікувати за трьома групами (одна з них включає й органи виконавчої влади України). Об'єктом такого інформаційного правовідношення виступають персональні дані.

Отже, ми пересвідчилися в можливості виникнення правовідношення між володільцем персональних даних та розпорядником, якими, у свою чергу, можуть бути ОВВ України. Досліджено два варіанти виникнення такого правовідношення: 1) перший варіант пов'язаний із виникненням складного правовідношення, яке постає комплексним, ґрунтуючись на нормах цивільного й інформаційного права, та визначається як інформаційно-цивільне правовідношення; 2) другий варіант пов'язаний із виникненням простого інформаційного правовідношення на підставі юридичного факту – укладення цивільно-правового договору між володільцем ПД та розпорядником ПД, які водночас постають ОВВ України.

Висновки. Слід зазначити, що в роботі проаналізовано не всі види інформаційних правовідносин, пов'язаних із різноманітними складовими обробки персональних даних. З одного боку, це зумовлено існуючими вимогами щодо обсягу статті. З іншого боку, на окремих прикладах було досліджено й обґрунтовано загальний підхід щодо реалізації інформаційно-правового статусу ОВВ України в інформаційних правовідносинах – як простих, так і складних (у тому числі комплексних). До речі, дослідження показали, що під час обробки персональних даних ОВВ України реалізують не лише свій інформаційно-правовий статус, а й адміністративно-правовий статус у складних (комплексних) правовідносинах щодо персональних даних. На нашу думку, системна модель інфор-

ційних правовідносин, що виникають у сфері персональних даних під час їх обробки, може бути підґрунтям для проведення подальших досліджень щодо особливостей реалізації інформаційно-правового статусу органів виконавчої влади України в інформаційних правовідносинах, що виникають під час процесу захисту персональних даних та доступу до них.

Список використаних джерел:

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
3. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>.
4. Бахрах Д.Н. Коллективные субъекты административного права / Д.Н. Бахрах // Правоведение. – 1991. – № 3. – С. 68–73.
5. Лавренюк А.В. Субъекты публичного права: теоретико-правовые исследования : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / А.В. Лавренюк. – М., 2007. – 197 с.
6. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / редкол. : В.Б. Авер'янов (гол.) та ін. – К. : Юридична думка, 2004– . – Т. 1 : Загальна частина. – 2004. – 584 с.
7. Арістова І.В. Концепція інформаційних правовідносин: сутність та особливості використання у сфері банківської діяльності / І.В. Арістова, В.Д. Чернадчук // Інформація і право. – 2012. – № 3(6). – С. 47–56.
8. Правознавство : [навч. посібник] / за заг. ред. С.М. Тимченка, Т.О. Коломоєць. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2007. – 588 с.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Енциклопедичний курс : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Х. : Еспада, 2009. – 752 с.
10. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 520 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.lnpu.edu.ua/new_doc/03_2012/26_03/teoriya_prava.pdf.
11. Огородов Д.В. Правовые отношения в информационной сфере : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право» / Д.В. Огородов. – М., 2002. – 241 с.
12. Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних : Наказ Уповноваженого Верховної Ради України від 8 січня 2014 року № 1/02-14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
13. Рекомендації щодо порядку обробки персональних даних у базах персональних даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pdp.net.ua/ua/rekomendacii>.

ЛАВРИНЕНКО О. О.,

аспірант

*(Харківський національний**університет внутрішніх справ)*

УДК 342.9+614.2

**ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У СФЕРІ ПРОФІЛАКТИКИ ХВОРОБ**

У статті розглядаються питання адміністративно-правового регулювання профілактичної діяльності у сфері охорони здоров'я в зарубіжних країнах. Особлива увага приділяється таким напрямкам профілактичної діяльності, як забезпечення здорових умов довкілля, здорове харчування, фізична культура та безпека харчових продуктів.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, закордонний досвід, профілактика хвороб.

В статье рассматриваются вопросы административно-правового регулирования профилактической деятельности в сфере здравоохранения в зарубежных странах. Особое внимание уделяется таким направлениям профилактической деятельности, как обеспечение здоровых условий окружающей среды, здоровое питание, физическая культура и безопасность пищевых продуктов.

Ключевые слова: административно-правовое регулирование, зарубежный опыт, профилактика болезней.

The article examines the administrative and legal regulation of preventive public health activities in foreign countries. Particular attention is paid to such areas as prevention activities to ensure healthy environmental conditions, healthy eating, physical activity and food safety.

Key words: administrative and legal regulation, international experience, prevention of disease.

Вступ. Тенденція пріоритетності профілактики захворювань на сьогодні набуває загальносвітового характеру, про що свідчить досвід сучасних соціально орієнтованих держав. Недарма Всесвітньою організацією охорони здоров'я в якості одних із головних актів були проголошені Глобальна стратегія профілактики інфекцій, що передаються статевим шляхом, і боротьби з ними на 2006–2015 роки [1] та Комплексна програма профілактики неінфекційних хвороб, прийнята в 2004 році [2]. Слід погодитися з фахівцями, що різке погіршення екологічної ситуації на земній кулі, зміна клімату, глобальні техногенні катастрофи підривають фізичне й психічне здоров'я людини. Тому фокус уваги законодавців розвинених країн світу все більше зміщується в бік забезпечення правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони здоров'я громадян [3, с. 17]. Насамперед це стосується питань профілактичної діяльності. При цьому, незалежно від соціально-економічного рівня розвитку тієї чи іншої держави, саме правові засоби впровадження профілактичних заходів у сфері охорони здоров'я є ключовими, оскільки за допомогою юридичного впливу можливим є покладення на відповідних суб'єктів обов'язків, які безумовно мають бути виконані (наприклад, встановлення очисних споруд на об'єкти, що можуть спричиняти шкідливий вплив на навколишнє природне середовище, обов'язок проведення вакцинації,

проходження обов'язкових медичних оглядів тощо). У зв'язку із цим розгляд адміністративно-правових аспектів профілактичної діяльності у сфері охорони здоров'я за кордоном видається доцільним та актуальним, особливо з позицій необхідності вдосконалення нормотворчої діяльності в цій сфері в Україні.

Питанням вивчення закордонного досвіду правового регулювання профілактичної діяльності на сьогодні в Україні достатньої уваги, на жаль, не приділено, проте окремі аспекти вказаної проблематики все ж досліджувалися Д.С. Бліновим, Т.В. Вуколовою, О.А. Лачиною, І.Я. Сенютою, Н.Г. Яровою.

Постановка завдання. Незважаючи на існуючі наукові доробки, ретельного аналізу адміністративно-правового регулювання профілактичної діяльності у сфері охорони здоров'я в зарубіжних країнах не проводилося. У зв'язку із цим метою статті є дослідження закордонного досвіду адміністративно-правового регулювання у сфері профілактики хвороб.

Результати дослідження. Аналіз закордонного досвіду в цій сфері слід пов'язувати з відповідними напрямками профілактичної діяльності. Звернувшись до офіційного веб-сайту Всесвітньої організації охорони здоров'я, зокрема до розділу «Профілактика хвороб», можна побачити, що на сьогодні в розвинених країнах є пріоритетними такі напрямки профілактики: вакцинація та фізична активність, стійкість до протимікробних препаратів, питання здорового харчування й безпеки харчових продуктів, протидія вживанню алкоголю, наркотичних засобів, палінню [4]. Окрім цього, стан навколишнього середовища, безумовно, є одним із визначальних факторів стану здоров'я людини, а тому вказаний напрямок також слід брати до уваги. З урахуванням наведеного звернемо увагу на досвід окремих держав у цій сфері.

Слід зазначити, що Всесвітня організація охорони здоров'я, дослідивши системи охорони здоров'я 191 країни світу, дійшла висновку, що така система в США заслуговує першого місця в рейтингу найбільш стабільних систем, здатних до швидкого реагування за змінних умов [5]. З огляду на такі результати досвід цієї країни заслуговує на увагу.

У США реалізація державних програм у сфері профілактики захворювань та охорони довкілля здійснюється шляхом передачі багатьох функцій центральних органів штатам і місцевим органам влади, а також завдяки розширенню самостійності окремих компаній у виборі засобів боротьби із забрудненням навколишнього середовища. Поправки до закону про чисту воду припускають істотне підвищення ролі штатів у фінансуванні природоохоронних заходів шляхом заміни субсидій федерального уряду поновлюваними фондами позикових коштів штатів. Така система накладає на штати додаткові фінансові зобов'язання, які, однак, компенсуються розширенням самостійності у використанні коштів [6, с. 7]. Отже, у США значна роль відводиться саме місцевим органам влади у вирішенні питань профілактики хвороб.

Важливу роль у профілактиці хвороб у США також відіграє фонд громадської охорони здоров'я, який постійно здійснює інвестиції в наукові заходи, включаючи медичні конференції, дослідження й спостереження, інфраструктуру громадської охорони здоров'я, щеплення, профілактику паління, навчання у сфері здорового способу життя [7]. Вказаний фонд було створено з метою покращення фінансування профілактичних заходів у випадках, коли державних коштів не вистачає. Кошти із цього фонду виділяються за окремими статтями залежно від того чи іншого захворювання. Наприклад, звернувшись до офіційного веб-сайту фонду, можна побачити, що в плані на 2014 рік визначено фінансування профілактики таких хвороб, як хвороба Альцгеймера, онкологічні захворювання, діабет, інфекційні захворювання, хвороби серця, ожиріння, паління, імунізація, профілактика самогубств, заохочення й допомога матерям, які здійснюють грудне вигодовування, тощо [7].

Звернувшись до Закону Канади «Про безпеку та гігієну праці на робочу місці», можна побачити, що значна увага в ньому приділяється саме питанням профілактики

хвороб під час виконання трудових обов'язків. Наприклад, параграф 3 закону «Програма профілактики» містить положення про те, що роботодавець зобов'язаний забезпечити реалізацію на робочому місці програм профілактики, які спрямовані на усунення джерел небезпеки для здоров'я, забезпечення фізичної недоторканості працівників. Такі програми включають, відповідно до вказаного закону, такі напрямки роботи: адаптацію програми до стандартів, передбачених правилами щодо організації робочого місця, організації праці, обладнання, матеріалів, забруднюючих речовин, небезпечних матеріалів, процесів і приладів та апаратури колективного захисту; нагляд у сфері якості на робочому місці та профілактичного обслуговування; конкретні стандарти охорони здоров'я й безпеки в установі; навчальні програми та інформацію про здоров'я й безпеку [8]. Важливим із точки зору профілактики хвороб є також Закон Канади «Про захист та укріплення здоров'я» 1990 року. У статті 5 цього закону міститься важлива вказівка, що кожен має право на охорону здоров'я, яке зокрема включає профілактику травматизму, боротьбу із серцево-судинними захворюваннями, раком, СНІДом та іншими захворюваннями. Детальна увага приділяється питанням безпеки харчування. Зокрема, у статті 16 визначаються вимоги до осіб, які можуть працювати у сфері продовольства, особливості поширення інформації про стан продукції, особливості процесів переробки, підготовки, зберігання, обробки, перевезення, реалізації харчової продукції [9].

У Німеччині, як і в усіх розвинених країнах світу, значна увага приділяється питанням профілактики хвороб. При цьому мова йде не лише про суто медичні аспекти профілактики, а й про питання охорони довкілля, поширення фізичної культури тощо. Так, у Німеччині в межах загальнодержавної програми профілактики з 1989 року кожному громадянину старше 35 років пропонується пройти профілактичне обстеження, яке називається чек-ап (Check-up). Воно включає в себе клінічний огляд, аналіз крові й сечі, дає уявлення про загальний стан пацієнта та дозволяє зробити висновки про необхідність прийняття більш ретельних діагностичних заходів [10]. При цьому особливістю цієї системи є те, що вся інформація зберігається централізовано та постійно оновлюється. У результаті, як зазначають фахівці, можливими стають чітке забезпечення пацієнта превентивними послугами з метою запобігання виникненню захворювань або своєчасна допомога в межах диспансерного спостереження [10]. Такий підхід свідчить про профілактично орієнтований підхід німецької медицини, що доцільно враховувати й під час оптимізації вітчизняної системи охорони здоров'я.

Як зазначалося раніше, важливим аспектом профілактики захворювань слід визнати стан навколишнього природного середовища. Тому в Німеччині цьому питанню також приділяється підвищена увага. Так, у якості одного з найважливіших державних завдань у статті 20 Основного Закону ФРН передбачено охорону природи, що стало визначальним під час формування комплексу правових актів екологічної спрямованості. У законодавстві Німеччини про охорону здоров'я неабияке місце посідають еколого-орієнтовані принципи, зокрема принцип мінімального втручання, принцип збереження навколишнього середовища, принцип відповідальності заподіювача шкоди [11, с. 7].

Неабияка увага в Німеччині приділяється також розвитку фізичної культури та спорту. У державі має місце територіальна система управління масовим спортом, де управління ним, відповідно до Конституції і федеральної структури Німеччини, є завданням земель. Велику роль у формуванні фінансових ресурсів масового спорту в Німеччині відіграє система оподаткування. Основний принцип щодо спортивних клубів свідчить, що придбання статусу суспільно-корисної організації дозволяє претендувати на додаткові пільги [12, с. 36].

У Швейцарії діє Закон «Про профілактику та укріплення здоров'я» від 30 вересня 2009 року, який спрямований на поліпшення заходів з управління профілактикою, зміцнення здоров'я та раннього виявлення хвороб. Вказаний закон регулює такі важливі аспекти профілактики хвороб: інструменти контролю й координації, як на національному

рівні, так і на рівні кантонів; розподіл повноважень між конфедерацією та кантонами; заходи щодо забезпечення якості й ефективності профілактики, зміцнення здоров'я та раннього виявлення хвороб; фінансова допомога, що виділяється неурядовим організаціям; заохочення досліджень, освітніх програм у цій сфері; моніторинг стану охорони здоров'я [13]. Цікаво, що вказаним законом було запроваджено Швейцарський інститут щодо попередження хвороб та зміцнення здоров'я, який розглядається як центральний орган із розробки та впровадження державної політики у сфері профілактики хвороб.

У Нідерландах Міністерство охорони здоров'я, соціального забезпечення та спорту несе відповідальність за здоров'я населення на національному рівні. Воно формулює стратегічні цілі, пов'язані з профілактикою та зміцненням здоров'я, і контролює здійснення ефективних заходів. Відповідальність за охорону здоров'я, профілактику та зміцнення здоров'я на місцевому рівні лежить на місцевих органах влади. Кожні чотири роки муніципалітети розробляють стратегію в галузі громадської охорони здоров'я для їх області. Також у Нідерландах функціонує низка інститутів, які спеціалізуються на окремих напрямках профілактики хвороб. Вони отримують свою частину доходів від державного фінансування та спеціалізуються на дослідженнях і розробці навчальних матеріалів і програм зміцнення здоров'я. На сьогодні в Нідерландах діють такі інститути, які працюють у партнерстві із Центром щодо здорового способу життя: Інститут безпеки споживачів, Нідерландський центр харчування, Нідерландський інститут спорту й фізичної активності, Інститут здоров'я мігрантів, Інститут сексуального здоров'я, Інститут психічного здоров'я та наркоманії [14]. Цікаво, що в Нідерландах встановлено збори за «забруднення повітря» та «шум дорожнього руху». Надходження від цих зборів покривають усі витрати на санітарно-гігієнічні заходи в державі, вжиття профілактичних заходів, субсидії на розробку чистих технологій та організацію полігонів для захоронення хімічних відходів [6]. Такий підхід, коли податкові надходження за забруднення навколишнього середовища спрямовуються саме на вирішення проблем екологічного характеру, видається найбільш раціональним.

У Швеції основна увага у сфері профілактики хвороб та охорони довкілля приділяється адміністративному контролю, хоча в останні роки відзначається зростаючий інтерес до економічних методів. Економічні методи використовуються переважно у формі субсидій для прискореного здійснення ряду заходів. Поступово вводяться податки різного типу, такі як податки на реєстрацію пестицидів, розробку й видобуток окремих корисних копалин. Введення нового додаткового збору на тару для напоїв слугує здебільшого фінансовим цілям і стимулює використання багатооборотної тари (пляшок багаторазового користування та алюмінієвих банок) [6]. При цьому серед соціальних програм, які фінансуються за рахунок податків, одне із центральних місць посідають саме програми профілактичної спрямованості. Водночас вказані податки спрямовуються також на покращення екологічної ситуації.

З точки зору медичних аспектів профілактики у Швеції на нормативному рівні протягом останніх десяти років активно впроваджується державна програма протидії поширенню серцево-судинних захворювань. За останні 10 років реалізації програми більше 90% населення взяли участь в обстеженнях та консультуванні з питань здоров'я. Нова система маркування продуктів харчування була введена в продуктових магазинах, і через кілька років вона стала офіційною шведською системою маркування товарів. Статистика продажу молочних продуктів демонструє значний оборот продуктів із низьким вмістом жиру. Відповідно до громадської думки діагностика й консультування з питань здоров'я – це найвпливовіші фактори, які підтримують високий рівень життя [15].

У Китаї важливе значення має Закон КНР «Про профілактику і боротьбу з професійними захворюваннями», у якому знайшли своє відображення питання профілактики хвороб і контролю в процесі виконання трудових обов'язків, діагностики професійних захворювань, нагляду в цій сфері та юридичної відповідальності. Зокрема, у статті 8 пе-

редбачається, що адміністративний орган у сфері охорони здоров'я при Державній Раді несе відповідальність за нагляд за профілактикою та боротьбою з професійними хворобами в усій країні. Відповідні відомства при Державній Раді, у межах їхніх відповідних обов'язків, відповідають за контроль у сфері профілактики й боротьби з професійними хворобами [16]. У статті 2 Закону КНР «Про психічне здоров'я» проголошено важливий принцип профілактико-орієнтованого підходу, необхідності дотримання принципу поєднання профілактики, лікування та реабілітації [17]. З метою врегулювання питань забезпечення продовольчої гігієни, попередження зараження харчових продуктів, уникнення шкідливого впливу виробничих факторів на здоров'я людини та покращення здоров'я в цілому було прийнято Закон КНР «Про гігієну харчування». У статті 33 цього закону на відповідні органи держави покладено обов'язок зі здійснення нагляду за безпекою харчових продуктів. Зокрема, до обов'язків держави в цій сфері віднесено такі: здійснювати моніторинг гігієни харчування, інспекцію та технічне керівництво, надавати допомогу у внутрішньому надгляді за безпекою харчової продукції під час виробництва, пропагування ідей харчової гігієни, здорового харчування, публікація умов гігієни харчування, здійснення розслідувань у випадку виявлення масових харчових отруєнь [18].

Висновки. Таким чином, на сьогодні в усіх розвинених країнах світу на законодавчому рівні приділяється істотна увага питанням профілактичної діяльності у сфері охорони здоров'я. У більшості з них такий підхід визнається одним із пріоритетних напрямків державної політики. Важливо, що розвиток адміністративного законодавства в зарубіжних країнах у цій сфері відбувається з урахуванням змін фактичних суспільних відносин. Мова йде про те, що активно приймаються такі законодавчі акти, які мають відвернути актуальні й нагальні загрози для здоров'я людини, а також створити позитивні умови для підвищення рівня здоров'я на сучасному етапі. Яскравим прикладом такого підходу є підвищена увага до проблем охорони довкілля, забезпечення здорового харчування та поширення інформації про здоровий спосіб життя тощо. Натомість ще сто років тому це не мало такої актуальності, оскільки не існувало такої великої кількості факторів забруднення навколишнього природного середовища, а продукти харчування не містили такої кількості потенційно шкідливих домішок.

Цікавою є також практика окремих зарубіжних країн щодо спрямування доходів від оподаткування за забруднення чи експлуатацію об'єктів навколишнього природного середовища саме на потреби екологічного характеру, а також на інші заходи, спрямовані на профілактику у сфері охорони здоров'я.

На сьогодні закордонний досвід переконливо свідчить про те, що в розвинених країнах світу профілактична діяльність виступає в якості пріоритетного напрямку підтримання належного стану здоров'я людини. Водночас слід зауважити, що вагоме місце у сфері профілактики хвороб посідає діяльність недержавних організацій. Це свідчить про високий рівень усвідомлення значущості проблем профілактики з боку суспільства.

Список використаних джерел:

1. Глобальная стратегия профилактики инфекций, передаваемых половым путем, и борьбы с ними на 2006–2015 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://whqlibdoc.who.int/publications/2007/9789244563472_rus.pdf?ua=1.
2. Комплексная профилактика неинфекционных болезней : проект глобальной стратегии ВОЗ в области рациона питания, физической активности и здоровья [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://apps.who.int/iris/handle/10665/20502>.
3. Блинов Д.С. Конституционные основы охраны здоровья граждан в Российской Федерации / Д.С. Блинов // Медичне право України: законодавче забезпечення царини охорони здоров'я (генезис, міжнародні стандарти, тенденції розвитку й удосконалення) : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції з медичного права (19–21

травня 2011 р., м. Одеса) / упоряд. : І.Я. Сенюта, Х.Я. Терешко. – Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2011. – С. 17–22.

4. Disease prevention [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euro.who.int/en/health-topics/disease-prevention>.

5. Татаренко О. Система охорони здоров'я в Сполучених Штатах Америки: страхування нації / О. Татаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://healthy-society.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=73:2011-05-27-08-06-56&catid=36:2011-04-19-08-30-45&Itemid=58.

6. Лачина О.А. Зарубежный опыт управления в области природопользования и охраны окружающей среды / О.А. Лачина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sisupr.mrsu.ru/2011-4/PDF/10/Lachina.pdf>.

7. Prevention and Public Health Fund [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hhs.gov/open/recordsandreports/prevention>.

8. Loi sur la santé la secure du travail [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www2.publicationsduquebec.gouv.qc.ca/dynamicSearch/telecharge.php?type=2&file=/S_2_1/S2_1.html.

9. Health Protection and Promotion Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-laws.gov.on.ca/html/statutes/english/elaws_statutes_90h07_e.html.

10. Профілактика в Германии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://webspital.ru/articles/content/258>.

11. Вуколова Т.В. Конституционно-правовые основы охраны окружающей среды в России и Германии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т.В. Вуколова. – М., 2009. – 25 с.

12. Ярова Н.Г. Зарубіжний досвід регулювання відносин у галузі спорту та окремі пропозиції щодо його можливого запозичення в Україні / Н.Г. Ярова // Митна справа. – 2008. – № 3(57). – С. 35–39.

13. Projet de loi fédérale sur la prévention et la promotion de la santé [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bag.admin.ch/themen/gesundheitspolitik/07492/index.html?lang=fr>.

14. Evaluation of nationwide health promotion campaigns in the Netherlands: an exploration of practices, wishes and opportunities [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://heapro.oxfordjournals.org/content/early/2010/08/24/heapro.daq058.full>.

15. Prevention of cardiovascular disease in Sweden: the Norsjö community intervention programme-motives, methods and intervention components [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11681559>.

16. Law of the People's Republic of China on Prevention and Control of Occupational Diseases (Order of the President № 60) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://english.gov.cn/laws/2005-10/10/content_75718.htm.

17. 中华人民共和国主席令 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gov.cn/flfg/2012-10/26/content_2253975.htm.

18. 中华人民共和国食品卫生法 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://baike.baidu.com/view/250669.htm>.

ПОТІП М. М.,

кандидат юридичних наук,
викладач кафедри цивільно-правових
дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

ЄМЕЦЬ Л. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загально-правових
дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

УДК 34.07

ЩОДО ДІЄВОСТІ МЕХАНІЗМУ РОЗМЕЖУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Розглянуто шляхи вдосконалення дієвості механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: механізм розмежування, компетенція, виконавча влада, місцеве самоврядування.

Рассмотрены пути совершенствования действенности механизма разграничения компетенции органов государственной власти и местного самоуправления.

Ключевые слова: механизм разграничения, компетенция, исполнительная власть, местное самоуправление.

Ways of improving the efficiency of the mechanism of distribution of powers of the executive authorities and local governments.

Key words: mechanism of differentiation, competence, executive authorities, local self-government.

Вступ. В Україні досить успішно розвивається система місцевого самоврядування. Конституція України визнала організаційну, фінансову, юридичну автономію місцевих органів самоврядування відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування. Однак жорстке розмежування органів місцевого самоврядування та органів державної влади породжує коло питань щодо того, як забезпечити єдність системи управління державними й суспільними справами, як зберегти необхідну централізацію державної влади й управління, забезпечивши оптимальну демократичну децентралізацію. Одним із варіантів вирішення цього питання є конкретне визначення сфери дії місцевого самоврядування, яке ми вбачаємо в нормативному закріпленні елементів механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Дієвість у правовій доктрині досліджується протягом багатьох років та викликає цікавість багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних теоретиків права й адміністративістів.

Таке складне правове явище, як механізм розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, завжди перебувало в полі зору науковців-правників. Зокрема, активно досліджували це питання В.Б. Авер'янов, Н.О. Армаш, М.І. Байтіна, Ю.П. Битяк, С.В. Петкова, Л.П. Волкова, А.В. Малько, С.В. Воробйова, Ю.А. Тихомиров, Ц.А. Ямпольська, В.І. Новосолов, Д.Н. Бахрах, В.І. Васильєв та інші. Проте проблематика дієвості механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування досі залишалася поза увагою правників.

Постановка завдання. Процес удосконалення механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування обтяжується тим, що крім недоліків правотворчості й правового регулювання існують соціологічні та політичні проблеми. Із соціологічної точки зору можна говорити про відсутність розуміння й усвідомлення ідей місцевого самоврядування як керівниками органів місцевого самоврядування, так і їх підлеглими. Навіть у тих випадках, коли політики говорять про самоврядування, воно фактично таким не є, оскільки цим терміном може бути названа лише реальна влада на місцях. При цьому органи місцевого самоврядування можуть виступати нижчою ланкою державної влади та, незважаючи на чинне законодавство, знаходитися в повній залежності від органів державної влади.

Це підтверджується тим, що принцип незалежності й автономії територіальних общин, визнаний Конституцією України, на жаль, реалізується не завжди. Механізми досягнення незалежності й автономії органів місцевого самоврядування, особливо в процесі прийняття рішень, чітко не визначені.

Мета дослідження полягає в узагальненні основних положень дієвості механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також пошуку шляхів удосконалення цього явища.

Результати дослідження. Аналіз норм, які регулюють механізм розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, проведений у ході дослідження, дозволив сформулювати такі недоліки в його правовому регулюванні:

– централізація системи публічної влади й намагання включення органів місцевого самоврядування до єдиної вертикалі влади. Зокрема, це простежується через надання значної кількості контрольних, а не наглядових функцій місцевим державним адміністраціям щодо органів місцевого самоврядування; уніфікації ролі органів місцевого самоврядування в укладенні адміністративних угод (наприкладі угоди про регіональний розвиток відповідно до Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів»);

– збільшення кількості делегованих повноважень органам місцевого самоврядування, що є не делегуванням, а «звалюванням» функцій органів державної виконавчої влади на органи місцевого самоврядування. А це призводить до деформації їх компетенції та наближає за своїми функціями до органів державної виконавчої влади;

– штучна ізоляція виконавчих органів місцевого самоврядування від державних органів виконавчої влади. Якщо незалежність місцевого самоврядування від держави проявляється в організаційному плані, то у функціональному значенні в єдиних напрямках діяльності повинні виявлятися узгодженість, взаємодія, координація. І це повинно чітко відображатися в законодавстві;

– юридичні засоби розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, які сьогодні існують, не можуть забезпечити якісний рівень дієвості механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Зокрема, вони мають такі недоліки: безсистемність і відокремленість законів та підзаконних нормативних актів, які визначають управлінські аспекти діяльності органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування та закріплюють юридичні засоби розмежування компетенції органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування; відсутність чіткого законодавчого уявлення про об-

сяг повноважень органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування регулятивного й виконавчо-розпорядчого характеру з предметів сумісного відання в окремих сферах управлінського впливу; розмитість меж самостійних предметів відання органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування; відсутність нормативно закріпленої систематизації повноважень органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування;

– низький рівень моніторингу законодавства та правозастосовної практики з питань ефективності розмежування повноважень у сфері публічної влади.

У зв'язку із цим удосконалення дієвості механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування можливе лише в разі правових та організаційних заходів, спрямованих на чіткий розподіл компетенції між органами виконавчої влади й місцевого самоврядування з одночасним урахуванням їх обопільної самостійності та необхідності взаємодії.

Визначений розподіл повинен здійснюватися на трьох рівнях:

1) усередині системи органів державної виконавчої влади, оскільки недосконалість структури виконавчих органів спричиняє неможливість чіткого розмежування. Протягом 2008–2013 рр. у ході адміністративної реформи відбувається постійна зміна системи міністерств і відомств із перерозподілом повноважень та функцій. Створення все нових положень про центральні органи виконавчої влади сприяє не лише їх уніфікації, об'єднанню повноважень, їх видозміні, а й втраті через недбалість правотворчих органів досконалості нормативних актів внаслідок зміни форми викладу, втраті прийомів і способів впливу, взаємодії й координації. Про сталість розподілу компетенції можна говорити лише за відносною динамічністю структур, між якими відбувається розподіл;

2) усередині структури органів місцевого самоврядування. Наприклад, як повідомляє Комітет Верховної Ради з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, однією з надзвичайно складних, актуальних і неврегульованих проблем, яка стосується декількох сотень населених пунктів у більшості регіонів України, є проблема перебування територіальних громад, сіл, селищ, міст у складі інших територіальних громад та на територіях інших адміністративно-територіальних одиниць (складні адміністративно-територіальні утворення – так звані «матрьошки»), що не лише суперечить положенням статей 133 та 140 Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а й призводить до виникнення низки правових колізій, компетенційних спорів і проблемних питань у сферах бюджету, податків, власності, земельних відносин, у соціальних та гуманітарних галузях тощо [6];

3) між органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Останній рівень є одним із найважливіших питань реформування системи державного управління й місцевого самоврядування [1] та потребує нормативно-правового й методологічного забезпечення. У зв'язку із цим одним з основних напрямків визначення меж між державною виконавчою владою та органами місцевого самоврядування є формування дієвого механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування та здійснення за його допомогою конкретизації цілей, завдань, повноважень і предметів відання органів державної влади й місцевого самоврядування з метою запобігання конфліктам і колізіям у вирішенні спільних питань.

Насамперед вважаємо за необхідне в межах підготовчого (першого) етапу Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [5] розробити Програму законодавчого сприяння якісному розмежуванню компетенції органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування, головною метою якої визначити законодавче забезпечення недопущення дублювання повноважень, функцій і завдань органів місцевого самоврядування різних рівнів та між ними й органами виконавчої влади на місцевому рівні.

Наступним кроком повинно стати прийняття законів «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації» в новій редакції, яка чітко визначала би завдання, функції, предмети відання й повноваження органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також порядок їх взаємодії (у тому числі порядок укладення адміністративних договорів із питань розмежування компетенції) та відповідальності за порушення компетенції. Зокрема, питання, що дублюють повноваження державної влади, слід виводити зі складу місцевих, їх виконання можливе шляхом передачі окремих державних повноважень. При цьому, на нашу думку, слід говорити про тимчасову передачу повноважень за потреби, а не обов'язкове їх закріплення (Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні») [3]. Це вимагає створення зайвих структурних підрозділів або розширення повноважень уже існуючих, що значно ускладнює процес управління й потребує зайвих матеріальних затрат.

Вважаємо також за необхідне здійснення в межах Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» законодавчого закріплення за муніципальними утвореннями закритого переліку повноважень. Також можлива розробка переліку повноважень, із якого органи місцевого самоврядування можуть обрати для виконання відповідно до виду муніципального утворення, що дозволить на муніципальному рівні вирішувати питання, які є дійсно актуальними для конкретного утворення. Вирішення тих факультативних питань, реалізація яких необхідна муніципальним утворенням, проте на це не передбачено фінансових ресурсів, повинне здійснюватися із засобів державного бюджету в порядку фінансової підтримки місцевого самоврядування. Удосконалення нормативного регулювання цього питання можливе також шляхом передбачення в галузевому законодавстві закритих переліків повноважень органів місцевого самоврядування щодо вирішення питань місцевого значення.

Говорячи про переопрацювання чинного законодавства, потрібно також торкнутися окремих питань правотворчості. Так, на нашу думку, законодавцеві слід уникати наявності в нормативних актах, які регулюють розмежування компетенції органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування, відсилочних норм, намагаючись при цьому якомога повніше закріплювати повноваження органів із предметів сумісного відання. Це необхідно для зниження розгалуженості нормативних актів щодо регулювання розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

У ході юридичного закріплення механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади й місцевого самоврядування певну проблему складають питання, на дієвість вирішення яких впливає некомпетентність органів, до компетенції яких входить це питання. У зв'язку із цим державним органам виконавчої влади слід було б уточнювати алгоритм вирішення місцевих питань із предметів сумісного відання й надавати всебічну підтримку, насамперед просвітницького плану, щодо способів і методів вирішення місцевих проблем.

У такому випадку слід погодитися з В.І. Васильєвим, який відзначає, що органи місцевого самоврядування являють собою у функціональному плані дещо середнє між місцевими радами, які обтяжені виконанням обов'язків органів державної влади, та місцевим самоврядуванням у його класичному вигляді, яке займається справами місцевого значення [2, с. 16]. Дійсно, велика кількість справ, покладених на муніципальні органи, насамперед є державними (здійснення нотаріальних дій, військовий облік, профілактика корупції, міжнаціональні відносини тощо).

Наприклад, проблемним для органів місцевого самоврядування постає питання, пов'язане з охороною громадського порядку, особливо питання організації діяльності муніципальної міліції. У 2004 р. до ряду нормативно-правових актів було внесено зміни у зв'язку з організацією місцевої міліції [4]. Вважалося, що передача окремих державних повноважень щодо реалізації деяких функцій органів внутрішніх справ муніципаль-

ному рівню дозволить органам місцевого самоврядування реалізувати своє конституційне право на охорону громадського порядку, тим самим сприяючи розвитку місцевого самоврядування. Означений експеримент не отримав підтримки й показав низький рівень готовності органів місцевого самоврядування, особливо у фінансовому плані, щодо створення власної міліції. Також був не розробленим механізм взаємодії місцевої та державної міліції. Тому ми вважаємо, що питання охорони громадського порядку на місцевому рівні може вирішуватися лише шляхом підтримки на рівні місцевих бюджетів матеріально-технічного оснащення органів внутрішніх справ, які знаходяться на території муніципальних утворень.

Висновки. Аналіз недоліків механізму розмежування компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування надав можливість сформулювати пропозиції щодо його вдосконалення такими шляхами: розробки в межах першого (підготовчого) етапу Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні Програми законодавчого сприяння якісному розмежуванню компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування; прийняття законів «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації» в новій редакції, яка чітко визначала би завдання, функції, предмети відання й повноваження органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також порядок їх взаємодії й відповідальності за порушення компетенції.

Список використаних джерел:

1. Бабинова Е. Местное самоуправление в Украине: стратегические приоритеты и проблемы реализации / Е. Бабинова // Проблемы местного самоуправления [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.samoupravlenie.ru/39-02.php>.
2. Васильев В.И. Местное самоуправление сегодня и завтра / В.И. Васильев // Журнал российского права. – 1997. – № 8. – С. 10–23.
3. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» від 12.06.1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/533-12/ed19911217>.
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо місцевої міліції» від 04.03.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1577-15>.
5. Проект Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=477>.
6. Рекомендації слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування щодо правового статусу територіальних громад сіл, селищ, міст, які перебувають у складі інших територіальних громад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://komsamovr.rada.gov.ua/komdbud/control/uk/publish/article?art_id=55304&cat_id=55303.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

КОЙЧЕВА О. С.,
аспірант кафедри адміністративного
і фінансового права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 347.73(477) : 336. 146/147

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

Для забезпечення економічного розвитку та стабільності держави необхідно побудувати ефективну систему органів фінансового контролю. У статті розглядаються органи, що здійснюють таку діяльність, законодавче закріплення повноважень та сфера їх застосування. Аналізується статус та місце Рахункової палати України в системі органів державного фінансового контролю.

Ключові слова: фінансовий контроль, органи державного фінансового контролю, повноваження в сфері фінансового контролю, Рахункова палата України.

Для обеспечения экономического развития и стабильности нашего государства необходимо построить эффективную систему органов финансового контроля. В статье рассматриваются органы, осуществляющие такую деятельность, законодательное закрепление полномочий, которыми они наделяются, и сфера их применения. Анализируется статус и место Счетной палаты Украины в системе органов государственного финансового контроля.

Ключевые слова: финансовый контроль, органы государственного контроля, полномочия в сфере финансового контроля, Счетная палата Украины.

To ensure economic growth and stability of our country to build an effective system of financial control. The article deals with bodies carrying out such activities, legislative strengthening the powers that they are endowed by their scope and application. Analyzes the status and position of the Accounting Chamber in the system of state financial control

Key words: financial control, bodies of state financial control, authority in the area of financial control, Accounting Chamber of Ukraine.

Вступ. Проблема створення єдиної системи фінансового контролю в Україні обговорюється серед науковців і законодавців досить давно. Фінансовий контроль займає центральне місце в системі контролю, отже, від його ефективності залежатиме добробут держави. Побудова ефективної системи органів фінансового контролю має перш за все бути нормативно закріпленою. Науковцями неодноразово висловлювалися пропозиції щодо розроблення концепції розвитку фінансового контролю. Було розроблено проект Закону України «Про систему державного фінансового контролю в Україні», однак всі ініціативи залишилися лише на рівні побажань. Правові основи фінансового контро-

лю детально досліджувалися Л. Савченко, свої роздуми з приводу системи фінансового контролю висловлювали І. Ващенко, М. Горбач, О. Гриценко, С. Паньків, П. Петренко, Н. Погосян, Д. Роговенко, С. Шохін. Компетенції Рахункової палати України в системі органів фінансового контролю окремого дослідження присвячено не було, хоча це єдиний орган із конституційним статусом у цій системі, який, безумовно, потребує детального дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу компетенції й повноважень системи органів державного фінансового контролю, дослідження місця й статусу Рахункової палати України в цій системі.

Результати дослідження. На сьогодні інститут державного фінансового контролю практично не виконує свою основну попереджувально-профілактичну функцію, виступаючи, як правило, лише реєстратором порушень. Форми контролю (ревізія та перевірка), за якими переважно проводиться державний фінансовий контроль, без підкріплення аудитом ефективності практично втрачають свою актуальність та дієвість в умовах ринкової економіки України. Застосовуючи ці форми, не можна, наприклад, перевірити якість виконаних робіт та послуг, якість придбаних за державні кошти матеріалів, ефективність використання державних ресурсів тощо. Тож стверджувати, що в Україні існує цілісна система державного фінансового контролю, а тим паче говорити про її ефективність, зарано. Організація та функціонування ефективної системи державного фінансового контролю – обов'язковий елемент державного управління, і тому фінансовий контроль повинен здійснюватися не автономно, а як важлива ланка в загальній системі державного управління. Таким чином, державний фінансовий контроль як найважливіший засіб державного управління є одночасно критерієм визначення ефективності цього управління.

Характеризуючи систему фінансового контролю, М. Горбач передбачає визначення таких її складових: сукупність усіх органів вказаного контролю; взаємовідносини між ними та органами державної влади; встановлення ієрархії контрольних органів із визначенням єдиного органу, що є вищим у системі органів державного фінансового контролю; визначення підконтрольних суб'єктів; перелік інструментаріїв (форм, методів, прийомів тощо), що можуть бути застосовані конкретними суб'єктами контролю; права, обов'язки, відповідальність суб'єктів контролю та підконтрольних суб'єктів та багато інших невід'ємних складових контролю [1, с. 83]. Наявність органів фінансового контролю в нашій державі необхідно розглядати як систему, а не кожен орган як окремий, неповторний елемент цієї системи. До цього часу на законодавчому рівні не визначено поняття «система органів фінансового контролю», «публічні фінанси», «фінансовий контроль». Практичне функціонування ефективне лише за умови досконалого нормативного закріплення, яке в нас, на жаль, відсутнє. Екс-голова Рахункової палати України В. Симоненко зазначав, що, незважаючи на те, що Україна є багатою державою, державні кошти використовуються вкрай неефективно. Причину цього він вбачає у відсутності узгодженості та взаємодії між тими органами, які покликані здійснювати фінансовий контроль [2, с. 344]. Неузгодженість дій контрольно-фінансових органів призводить до того, що під час звітного періоду деякі установи підпадають під неодноразові перевірки, а інші зовсім не перевіряються. Така ситуація призводить до негативних наслідків для економіки. Час спливає, а ситуація в нашій країні лише погіршується й вимагає термінових реформувань у цій сфері.

Відсутність узгодженості та єдності в системі органів фінансового контролю пов'язана з відсутністю єдиної концепції побудови такої системи. Цікавою є думка Д. Роговенко, який систему органів фінансового контролю держави, пов'язуючи зі специфікою їх завдань та функцій, поділяє на недержавний фінансовий контроль та державний контроль, який включає в себе державний фінансовий контроль. Сама схема організації державного фінансового контролю має такий вигляд: вищий орган держав-

ного фінансового контролю, який підпорядковується парламенту або президенту (уряду) і контролює витрачання коштів державного бюджету; державні контрольно-ревізійні підрозділи міністерств і відомств, які підпорядковуються як вищому органу фінансового контролю, так і відповідному міністерству або відомству й здійснюють контроль за правильністю витрачання державних коштів; податкове відомство, яке контролює надходження коштів до державного бюджету [3, с. 345]. Класифікація є достатньо цікавою, охоплює дохідну й видаткову частини державного бюджету, але занадто вузька: органів, які здійснюють державний фінансовий контроль, на наш погляд, більше.

Органи, що здійснюють фінансову діяльність держави, Л. Савченко поділяє на дві групи. До першої групи відносить ті, які безпосередньо здійснюють фінансовий контроль, та контролюючих суб'єктів. До суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, відносяться Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим та інші державні органи, органи місцевого самоврядування, які поряд із виконанням інших функцій наділені контрольними повноваженнями. Для цих суб'єктів контрольна функція у фінансовій сфері є другорядною. До контролюючих суб'єктів відносяться такі: Рахункова палата України, органи державної податкової служби України, Національний банк України, Державна митна служба України, Державне казначейство України, Державна контрольно-ревізійна служба України, Аудиторська палата України, Державний комітет фінансового моніторингу, інші державні органи, недержавні організації, незалежні аудитори, а також відповідні служби підприємств, установ, організацій, основною функцією яких є здійснення фінансового контролю [4, с. 46–47].

І. Криницький виділяє свої підстави класифікації органів фінансового контролю. Рівень – загальнодержавні органи (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Нацбанк України, Мінфін України тощо), органи місцевого самоврядування. Інститути – органи, що здійснюють контроль у податковій та митній сферах; фінансово-інспекційні (контрольно-ревізійні) органи; органи державної казначейської служби; фінансово-кредитні (банківські) установи; валютно-контрольні органи; фінансово-моніторингові органи та інші. Компетенція – загальної компетенції (для яких здійснення фінансового контролю не є основною діяльністю, наприклад Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України); спеціальної компетенції (створені виключно або переважно для діяльності у сфері фінансового контролю, найяскравіші приклади – це Державна фінансова інспекція України та Рахункова палата України) [5, с. 76]. Більшість науковців, розглядаючи проблему відсутності чітко впорядкованої системи органів фінансового контролю, не класифікують органи через відсутність визначення на нормативному рівні основних понятійних термінів – «єдина система фінансового контролю», «державні фінанси», «державний фінансовий контроль», «фінансова система країни» тощо [1, с. 83].

Фінансовий контроль може бути ефективним і об'єктивним виключно тоді, коли суб'єкт контролю організаційно є зовнішньою структурою щодо підконтрольного об'єкта, а в ієрархії підпорядкування є вищим, ніж об'єкт. Органи фінансового контролю мають бути наділені реальними повноваженнями впливати на діяльність підконтрольного об'єкта, має бути чіткий порядок і процедура прийняття рішення за результатами контролю.

Україна є послідовником класичного розподілу влади на три гілки, дві з яких – законодавча та виконавча – мають у своїй структурі органи, які наділені повноваженнями щодо здійснення державного фінансового контролю. Багато фахівців щодо парламентського контролю вживають визначення «зовнішній» і «незалежний»: «Система дійового державного фінансового контролю складається з двох однаково важливих частин: внутрішнього (урядового) державного контролю (Мінфін, ГоловКРУ, Держказначейство, ДПА тощо) та зовнішнього – незалежного державного фінансового контролю

та державного аудиту (Рахункова палата)» [6, с. 56]. Закріплення за Рахунковою палатою України повноважень органу зовнішнього фінансового контролю є умовним: вона здійснює зовнішній контроль відносно органів виконавчої влади, що не можна сказати про контроль відносно Верховної Ради України та її апарату. Рахункова палата є постійно діючим органом контролю, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй [7]. Потрібно відмітити позитивний момент на шляху становлення незалежності Рахункової палати України від Верховної Ради України: Голова Рахункової палати України призначається на термін триваліший (7 років), ніж термін повноваження самого парламенту.

Проаналізувавши точки зору багатьох науковців, із впевненістю можна стверджувати, що єдина класифікація органів державного фінансового контролю відсутня. Існує безліч критеріїв, які можуть виступати підставами класифікації, але органи, що здійснюють цей контроль, залишаються одні й ті ж. Практично кожен державний орган, який має у своєму розпорядженні кошти держави, здійснює контроль за їх ефективним та цільовим витрачанням, але нас цікавлять органи, які здійснюють контроль відносно інших об'єктів.

Серед повноважень *Верховної Ради України*, закріплених у ст. 85 Конституції України, діяльності у сфері фінансового контролю стосуються такі: затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання; затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав банків і міжнародних фінансових організацій позик, непередбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням. Реалізовує свої повноваження у сфері фінансового контролю шляхом прийняття законодавства, яке стосується Державного бюджету й бюджетної системи України; системи оподаткування та митних платежів; основ функціонування фінансового, грошового, кредитного, інвестиційного та фондового ринків; статусу національної валюти, іноземної валюти на території України; порядку випуску та обігу державних цінних паперів. Зазначені в Конституції України та деталізовані в інших нормативно-правових актах повноваження Верховна Рада України реалізує самостійно або через створювані комітети й тимчасові спеціальні комісії. До їхньої компетенції належать робота із законопроектами, підготовка й попередній розгляд питань, що стосуються повноважень Верховної Ради України.

Повноваження *Президента України* як глави держави у сфері фінансового контролю визначені в Конституції України в ст. 106: створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи й служби; підписує закони, прийняті Верховною Радою України (закон України «Про Державний бюджет України», Бюджетний кодекс України, Податковий кодекс України); має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховній Раді України. Його вплив на стан фінансового контролю в Україні реалізується шляхом створення фінансово-контрольних норм, які містяться в указах та розпорядженнях, завдяки утворенню, реорганізації та ліквідації за поданням Прем'єр-міністра міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, а також через відповідні кадрові призначення.

Кабінет Міністрів України відповідно до ст. 116 Конституції України забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; розробляє проект Закону України «Про Державний бюджет України» й забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання; спрямовує й координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» детально визначає повноваження органу у сфері економіки та фінансів.

Міністерство фінансів України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної фінансової, бюджетної, а також податкової й митної політики (крім адміністрування податків, зборів, митних платежів та реалізації податкової й митної політики), політики у сфері державного фінансового контролю, казначейського обслуговування бюджетних коштів. Міністерство фінансів України здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства на кожній стадії бюджетного процесу як стосовно державного бюджету, так і місцевих бюджетів, якщо інше не передбачено законодавством України.

Кабінет Міністрів України через Міністра фінансів України спрямовує й координує діяльність таких спеціалізованих контрольних органів, як Державна казначейська служба України, Державна фінансова інспекція України, Державна фіскальна служба України та Державна служба фінансового моніторингу України.

До основних повноважень, покладених на *Державну казначейську службу України*, є здійснення контролю за веденням бухгалтерського обліку всіх надходжень і витрат державного бюджету та місцевих бюджетів, складанням та поданням фінансової й бюджетної звітності; бюджетними повноваженнями під час зарахування надходжень бюджету; відповідністю кошторисів розпорядників бюджетних коштів показникам розпису бюджету; відповідністю взятих розпорядниками бюджетних коштів бюджетних зобов'язань відповідним бюджетним асигнуванням, паспорту бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі); відповідністю платежів узятим бюджетним зобов'язанням та відповідним бюджетним асигнуванням; дотриманням правил валютного контролю за операціями з бюджетними коштами в іноземній валюті; дотриманням порядку проведення лотерей із використанням електронних систем прийняття сплати за участь у лотереї в режимі реального часу; закупівлею товарів, робіт і послуг за державні кошти під час здійснення розрахунково-касового обслуговування розпорядників і одержувачів бюджетних коштів, а також інших клієнтів відповідно до законодавства. Казначейство України веде облік касового виконання Державного бюджету України, складає звіт про стан його виконання.

Державна фінансова інспекція України відповідно до покладених на неї завдань здійснює державний фінансовий контроль за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах та взяттям зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна, станом і достовірністю бухгалтерського обліку й фінансової звітності в міністерствах та інших органах виконавчої влади, державних фондах, фондах загальнообов'язкового державного соціального страхування, бюджетних установах і суб'єктах господарювання державного сектору економіки, а також на підприємствах, в установах та організаціях, які отримують (отримували в періоді, який перевіряється) кошти з бюджетів усіх рівнів, державних фондів та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування або використовують (використовували в періоді, який перевіряється) державне чи комунальне майно, за дотриманням законодавства на всіх стадіях бюджетного процесу щодо державного й місцевих бюджетів; дотриманням законодавства про державні закупівлі.

Державна фіскальна служба України відповідно до покладених на неї завдань контролює своєчасність подання платниками податків та єдиного внеску передбаченої законом звітності, своєчасність, достовірність, повноту нарахування та сплати податків і зборів, єдиного внеску, митних та інших платежів; здійснює контроль за дотриманням податкового й митного законодавства, законодавства щодо трансфертного ціноутворення, законодавства щодо адміністрування єдиного внеску та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого законом покладено на цей орган.

Перелік органів, до повноважень яких відноситься здійснення фінансового контролю в певній сфері державних фінансів, не закінчується, але необхідно усвідомлювати,

що здійснення державного фінансового контролю – це лише один або найважливіший напрямок їхньої діяльності.

В організаційній схемі фінансового контролю в зарубіжних країнах спостерігається певна субординація: перша категорія – вищий орган державного фінансового контролю (ВОФК), який підпорядковується парламенту або президенту й на який покладено контроль за витрачанням коштів державного бюджету; друга категорія – державні контрольно-ревізійні підрозділи міністерств і відомств, що підпорядковуються як вищому органу фінансового контролю, так і відповідному міністерству або відомству [8, с. 48]. На законодавчому рівні статус ВОФК у нашій державі не закріплено за жодним органом. Аналіз ст. 98 Конституції України та Закону України «Про Рахункову палату» дає можливість зробити висновок: хоча Рахункова палата законодавчо й не визначається як ВОФК, фактично вона виконує його функції. З 1998 р. Рахункова палата є членом Міжнародної організації вищих органів фінансового контролю (INTOSAI), а з 1999 р. – членом Європейської організації вищих органів фінансового контролю (EUROSAI). Таким чином, ще з 1998 р. Рахункова палата визнана міжнародною спільнотою як ВОФК в Україні та співпрацює в цьому напрямку. Основний міжнародний документ у сфері державного фінансового контролю – Лімська декларація керівних принципів аудиту державних фінансів – у ст. 3 визначає поділ органів фінансового контролю на зовнішні та внутрішні. Зокрема, органи зовнішнього контролю не входять до організаційної структури підконтрольних їм органів. Саме тому вищі органи контролю державних фінансів є органами зовнішнього контролю. Завданням ВОФК як зовнішнього контролера є перевірка ефективності внутрішнього контролю. Згідно зі Стандартом з аудиту державних фінансів, розробленого на базі Лімської та Токійської декларацій, для виконавчої влади ВОФК є зовнішнім аудитором, він може консультувати її, вони співпрацюють між собою, при цьому порушуючи незалежність один одного. Статус ВОФК має забезпечувати йому повний та безперешкодний доступ до усіх приміщень та до усіх бухгалтерських документів об'єктів аудиту й можливість аналізувати будь-які операції. Цей статус також повинен надавати йому повноваження отримувати від осіб або установ наявну в них інформацію. У законодавстві чи угоді має бути закріплено, що виконавча влада зобов'язана надавати ВОФК доступ до важливої інформації, якою володіють посадові особи органів виконавчої влади, у випадках, коли така інформація видається необхідною ВОФК для виконання своїх завдань. Міжнародні Стандарти чітко регламентують діяльність ВОФК та його взаємодію з внутрішніми органами фінансового контролю. Фрагментарно положення стандартів відображені в Законі України «Про рахункову палату», але подальша адаптація закону до міжнародних стандартів сприятиме чіткій роботі цього органу, його взаємодії з іншими органами, у деякій мірі вона навіть вирішить питання організації системи органів державного контролю. На сьогоднішній день Рахункова палата України є органом контролю спеціальної конституційної компетенції, який здійснює контроль за видатковою та дохідною частинами Державного бюджету України, таким чином, експертно-аналітичні та контрольно-ревізійні функції поширюються на весь процес бюджету.

Сфери діяльності та функції Рахункової палати України та урядових органів фінансового контролю суттєво відрізняються одна від одної. Відповідно до Закону України «Про Рахункову палату України» вона здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України, фінансуванням загальнодержавних програм у частині, що стосується використання коштів Державного бюджету України; за дорученням Верховної Ради України контроль за виконанням Державного бюджету України за поквартальним розподілом доходів і видатків відповідно до показників цього бюджету, у тому числі видатків з обслуговування внутрішнього й зовнішнього боргу України, витрачанням коштів цільових фондів; перевірку за дорученням комітетів Верховної Ради України використання за призначенням органами виконавчої влади коштів загальнодержавних цільових фондів та коштів позабюджетних фондів і подає за наслідками перевірки Верховній Раді

України висновки щодо можливостей скорочення видатків із кожного фонду окремо та доцільності спрямування вилучених коштів на фінансування інших видатків Державного бюджету України; контроль ефективності управління коштами Державного бюджету України центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, законність і своєчасність руху коштів Державного бюджету України, у тому числі коштів загальнодержавних цільових фондів у Національному банку України, уповноважених банках та кредитних установах України; контрольні функції за дорученням Верховної Ради України, комітетів Верховної Ради України щодо фінансування загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального й національно-культурного розвитку, охорони довкілля та інших програм, що затверджуються Верховною Радою України; контроль за інвестиційною діяльністю органів виконавчої влади, перевіряє законність та ефективність використання фінансових ресурсів, що виділяються з Державного бюджету України на виконання загальнодержавних програм; попередній аналіз до розгляду на засіданнях комітетів та Верховної Ради України звітів Антимонопольного комітету України щодо здійснення ним державного контролю за дотриманням антимонопольного законодавства, а також звітів Фонду державного майна України та посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються Верховною Радою України, щодо ефективного управління майном, що є основним національним багатством, власністю українського народу; контроль за виконанням рішень Верховної Ради України про надання Україною позик та економічної допомоги іноземним державам, міжнародним організаціям, передбачених у Державному бюджеті України, за касовим виконанням Державного бюджету України Національним банком України та уповноваженими банками; перевірку за дорученням Верховної Ради України відповідно до свого статусу кошторис витрат, пов'язаних із діяльністю Верховної Ради України та її апарату, допоміжних органів і служб Президента України та апарату Кабінету Міністрів України, а також витрачання коштів державними установами та організаціями, що діють за кордоном і фінансуються за рахунок Державного бюджету України; контроль у сфері державних закупівель.

Висновки. Проаналізувавши органи державного фінансового контролю, їхні завдання та повноваження, бачимо наявну необхідність прийняття нормативного акту, який би чітко визначив усі моменти діяльності системи цих органів. Для досягнення результатів органи загальної та спеціальної компетенції, внутрішнього та зовнішнього контролю повинні взаємодіяти між собою, і кожен окремо повинен мати чіткі межі реалізації своїх повноважень. Аналіз статусу та повноважень Рахункової палати України свідчить, що вона є не просто вищим за субординацією, а дійсно провідним органом державного фінансового контролю в Україні, який відповідає міжнародним стандартам, що є важливим, враховуючи курс на євроінтеграцію. Зрозуміло, що Рахункова палата України може взяти на себе провідну роль у системі органів державного фінансового контролю. Визнання на законодавчому рівні за Рахунковою палатою ВОФК важливо ще й тому, що Україна повинна виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання перед ЄС щодо гармонізації українського законодавства з європейським.

Список використаних джерел:

1. Горбач М. Про створення єдиної системи державного фінансового контролю в Україні / М. Горбач // Право України. – 2005. – № 10. – С. 83–86.
2. Симоненко В. Бюджет без контролю – держава без бюджету / В. Симоненко // Демократична Україна. – 2002. – № 4. – С. 4.
3. Роговенко Д. Система державного фінансового контролю – гарантія стабільної фінансової діяльності держави / Д. Роговенко // Держава і право. – 2006. – Вип. 31. – С. 343–349.

4. Савченко Л. Правові основи фінансового контролю : [навч. посіб.] / Л. Савченко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 504 с.
5. Фінансове право України : [підручник] / [М. Кучерявенко, Д Білінський, О. Дмитрик та ін.] ; за ред. М. Кучерявенка. – Х. : Право, 2013. – 400 с.
6. Ващенко І. Парламентський контроль у структурі державного фінансового контролю в Україні / І. Ващенко // Банківська справа. – 2004. – № 3. – С. 53–60.
7. Про Рахункову палату : Закон України від 22 жовтня 1996 р. № 315/96 ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 43.
8. Дорош Н. Державний фінансовий контроль: зарубіжний досвід і шляхи вдосконалення / Н. Дорош // Фінанси України. – 1998. – № 1. – С. 47–55.

ЛАТИШЕВА В. В.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії, історії держави та права
(Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського)

УДК 349.42

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСУВАННЯ РОЗВИТКУ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СЕЛА

Стаття присвячена дослідженню правового забезпечення фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села в Україні. Надається характеристика інвестицій, які вкладаються в житлово-комунальне господарство як складову соціальної сфери села, – державних, комунальних, приватних, іноземних та змішаних інвестицій. Запропоновано висновок про те, що для правового регулювання фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села оптимальною є змішана форма інвестування.

Ключові слова: житлово-комунальне господарство як складова соціальної сфери села, інвестиції, майнові цінності, бюджет.

Стаття посвящена исследованию правового обеспечения финансирования развития жилищно-коммунального хозяйства как составляющей социальной сферы села в Украине. Дается характеристика инвестиций, которые вкладываются в жилищно-коммунальное хозяйство как составляющей социальной сферы села, – государственных, коммунальных, личных, иностранных и смешанных инвестиций. Обоснован вывод, согласно которому для правового регулирования финансирования развития жилищно-коммунального хозяйства как составляющей социальной сферы села оптимальной является смешанная форма инвестирования.

Ключевые слова: жилищно-коммунальное хозяйство как составляющая социальной сферы села, инвестиции, имущественные ценности, бюджет.

The article deals with the study of legal provisions for financing of housing and communal services development as a component of rural social sector in Ukraine. It has been given the characteristics of investments that housing and communal services include, in particular, state, communal, private, foreign and mixed investments. The conclusion has been made that for the legal regulation of financing of housing and communal services development as a component of rural social sector the optimal form of investment is mixed one.

Key words: *housing and communal services development as a component of rural social sector, investments, property, budget.*

Вступ. У процесі реформування агропромислового комплексу України заклади соціальної інфраструктури, що належали реформованим сільськогосподарським підприємствам, були передані в комунальну власність. Проте через низьке наповнення місцевих бюджетів відбулося руйнування соціальної інфраструктури, зокрема житлово-комунального господарства сільських населених пунктів. За таких обставин збереження українського села вимагає перегляду існуючої моделі фінансування житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села.

В існуючих наукових працях значна увага приділяється питанням правового регулювання інвестування соціальної сфери села в цілому [2; 11]. При цьому слід зазначити, що майже не розглядаються правові проблеми, пов'язані з фінансуванням саме житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села. У зв'язку із цим виникає необхідність дослідити правове регулювання фінансування цієї сфери суспільних відносин.

Результати дослідження. У процесі дослідження правового забезпечення фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села необхідно визначити законодавство та провести класифікацію інвестицій, які вкладаються у вказану сферу суспільних відносин. Це дасть змогу виявити недоліки, які спричиняють неможливість формування ефективного правового механізму фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села.

Необхідно зазначити, що фінансування житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села регулюється нормативно-правовими актами, які носять переважно загальний характер, що призводить до ускладнення фінансування житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села. Цими нормативно-правовими актами є такі: Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року [1]; Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 року № 400-ХІІ [7]; Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року № 1560-ХІІ [5]; Закон України «Про Державний бюджет України».

Пропозиції з удосконалення законодавства щодо інвестицій у соціальну сферу села висловлювали такі вчені: В. М. Єрмоленко та А. М. Статівка. Зокрема, аналізуючи стан правового регулювання інвестицій у соціальну сферу села, В. М. Єрмоленко доходить висновку про необхідність створення єдиної загальнодержавної комплексної програми інвестування соціального розвитку села, закріпленої законом [2, с. 202–205]. На доцільності прийняття спеціального закону «Про інвестиції в соціальну сферу села» наголошує А. М. Статівка. Вчений пояснює це тим, що в соціальній сфері села, ураховуючи її специфіку, повинні застосовуватись особливі норми й правила з метою конкретизації правовідносин. Разом із тим таке регулювання має виключати дублювання норм загального законодавства, не вступати з ним у суперечності та, що важливо, забезпечити направленість і всебічність регулювання. Вдосконалення законодавства щодо інвестицій у соціальну сферу села він вбачає в такому: по-перше, необхідно розробити систему державних гарантій інвесторам (вітчизняним, іноземним), включаючи надання гарантій

протягом періоду реалізації різних інвестиційних проектів; по-друге, варто визначити першочергові інвестиційні напрямки щодо об'єктів соціальної інфраструктури (житлове будівництво, охорона здоров'я, освіта, водо-, газозабезпечення, транспорт, зв'язок тощо); по-третє, потрібно ліквідувати наявні прогалини та суперечності між інвестиційним і податковим законодавством; по-четверте, закріпити умови й порядок надання податкових пільг для інвесторів, а також установити спеціальні податкові режими та інше [11, с. 103–104].

Беручи до уваги той факт, що житлово-комунальне господарство в селі є складовою соціальної сфери, необхідно застосувати положення, обґрунтовані В. М. Єрмоленко [2, с. 187]. Він провів класифікацію інвестиції в соціальний розвиток села за формами власності підприємств, організацій та установ, що їх здійснюють. В. М. Єрмоленко виокремив такі інвестиції: державні, комунальні, приватні, іноземні та змішані (похідні), які синтезують особливості попередніх видів інвестицій, а тому їхній правовий режим є синтетичним, що утворюється об'єднанням правових режимів наведених окремих форм соціального інвестування. Фізичним критерієм відмінності змішаних інвестицій виступає об'єкт інвестування, у який вкладаються різні види окремих інвестицій (державні, комунальні, приватні чи іноземні). Правовим критерієм є особливий правовий режим їх виникнення, здійснення та одержання вигоди від створеного об'єкта інвестування.

На підставі цього ми вважаємо, що фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села здійснюється у формі державного, комунального, приватного, іноземного та змішаного інвестування. Розглянемо більш детально кожен вид інвестицій.

Державне фінансування соціальної сфери села, яке включає й житлово-комунальне господарство села, закріплене Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 року № 400-ХІІ [7]. Зокрема, у ст. 5 визначається розмір державних централізованих капіталовкладень для агропромислового комплексу, що спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу. Вони мають становити не менше 1% від вартості валового внутрішнього продукту України. Ці капіталовкладення виділяються в Державному бюджеті України окремим рядком.

Фінансування житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села здійснюється відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Питання використання коштів передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу» від 6 травня 2005 року № 325 [10]. Ця постанова визначає механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті Міністерством аграрної політики та продовольства України за програмою «Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості». Одержувачами бюджетних коштів є об'єднання «Кримсількомунгосп», обласні формування сільського комунального господарства, управління виробничо-технологічної комплектації, що входять до складу Укрсількомунгоспу та надають житлово-комунальні послуги в сільській місцевості.

Законом України «Про державний бюджет України на 2011 рік» від 23 грудня 2010 року № 2857-VI [3] на реалізацію програми «Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості» було передбачено видатки в розмірі 7 761,5 тис. гривень. Але, на жаль, Законом України «Про державний бюджет України на 2012 рік» від 22 грудня 2011 року № 4282-VI [4] не передбачено фінансування вказаної статті.

Варто зазначити, що Україна як член Світової організації торгівлі взяла на себе зобов'язання, передбачені Угодою «Про сільське господарство» від 15 квітня 1994 року [12] щодо поступових зменшень підтримки й захисту сільського господарства. Відповідно до цього, усі заходи внутрішньої державної підтримки умовно розкладені по трьох скриньках: зеленій, жовтій і блакитній. Заходи щодо підтримки розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села відповідно до Додатку 2 даної

Угоди [12] належать до програм «зеленої скриньки», оскільки вони відповідають встановленим критеріям, а саме: а) ця підтримка надається на основі державної програми, що фінансується за державні кошти (у тому числі доходи, від отримання яких держава утрималася), не залучаючи перекази коштів споживачів; б) ця підтримка не є наслідком надання цінової підтримки виробникам.

В Україні зростання підтримки села заходами «зеленої скриньки» означає, що поступово відбуватиметься зміщення акцентів бюджетної підтримки сільського господарства з підтримки сільськогосподарських підприємств у бік підтримки розвитку сільської місцевості. Як і в країнах Центральної та Східної Європи, ці тенденції посилюватимуться в процесі Європейської інтеграції України, адже розвиток сільської місцевості в країнах ЄС є рівно паритетним напрямком аграрної політики поряд із підтримкою сільськогосподарських виробників. Це означає, що держава буде активно підтримувати розвиток інфраструктури в сільській місцевості, надавати підтримку депресивним територіям, вкладати гроші в людський капітал села тощо [9].

Комунальні інвестиції – це вкладення територіальних громад у соціальний розвиток села. Правовою підставою здійснення таких інвестицій є насамперед Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року [6], положення якого надають право радам розпоряджатися на свій розсуд і у своїх інтересах майном, що належить територіальним громадам.

Важливо зазначити, що фінансування житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села з боку територіальної громади здійснюється за рахунок місцевого бюджету. Але передусім проблема фінансування полягає в недостатньому наповненні сільських бюджетів. І хоча одним із принципів сучасної бюджетної політики є саме децентралізація, у результаті чого значна частина податків і зборів має залишатися саме в місцевих бюджетах, можливість достатнього наповнення сільського бюджету для розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села залишається досить низькою.

Відповідно до Бюджетного кодексу України від 8 липня 2010 року [1] капітальні видатки бюджету розвитку місцевих бюджетів спрямовуються на соціально-економічний розвиток регіонів; виконання інвестиційних програм (проектів); будівництво, капітальний ремонт та реконструкцію об'єктів соціально-культурної сфери й житлово-комунального господарства; будівництво газопроводів і газифікацію населених пунктів; будівництво й придбання житла окремим категоріям громадян відповідно до законодавства та інше. Надходження до бюджету розвитку включають податок на нерухоме майно, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування; єдиний податок, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування тощо. Із цього приводу публіцист І. В. Козак зауважує: «про яке формування бюджету знизу може йти мова, коли більшість не тільки сільських, селищних, а навіть і районних бюджетів залишається дотаційною. І тільки-но мова заходить про якісь серйозні проекти, замовники одразу повертають голови до обласного чи державного бюджетів. Так уже сталося останнім часом, що не те що нову школу збудувати, а завершити старий довгобуд не може самостійно жодна із громад. І хоч як крути її бюджет, хоч скільки відсотків залишай в її розпорядженні, все одно не вистачить» [8].

Досліджуючи приватні інвестиції, В. М. Єрмоленко зазначає, що правовий режим приватних інвестицій у соціальний розвиток села, здійснюваних громадянами чи приватними юридичними особами, формується під впливом єдиного чинника, а саме інтересу потенційного інвестора, причому цей інтерес має дуалістичний поділ на матеріальний і нематеріальний (моральний). Метою реалізації матеріального інтересу в процесі інвестування соціальної сфери села є безпосереднє одержання певних матеріальних цінностей чи матеріальної вигоди (що вимірюється в грошовому виразі) від доступу до певних об'єктів. Прикладом одержання матеріальної вигоди є грошові надходження, що їх одержуватиме

інвестор від експлуатації інвестованого об'єкта соціальної сфери, зокрема водогінно-каналізаційної чи газорозподільної мережі. Проте такий вид інвестування через низьку платоспроможність сільського населення й значну вартість капіталовкладень високоокупним можна визнати лише гіпотетично. Реальнішим нині є процес інвестування в обмін на одержання відповідної вигоди завдяки набуттю права власності на земельні ділянки, природні ресурси у вигляді корисних копалин, пільговому режиму оподаткування, пріоритету набуття прав на земельні ділянки, природні ресурси у вигляді корисних копалин, пільговому режиму оподаткування, пріоритету набуття прав на здійснення певних видів діяльності тощо. Менш розповсюдженим явищем є реалізація в процесі інвестування соціального розвитку села нематеріальних інтересів інвесторів. Такими інвестиціями можуть бути благодійні надходження до соціальної сфери села, здійснювані фізичними особами-вихідцями із цих адміністративно-територіальних одиниць завдяки власним грошовим коштам. Наслідком таких капіталовкладень є моральне задоволення інвесторів від досягнення відповідного соціального ефекту. При цьому інвестор не передбачає необхідності жодних матеріальних відшкодувань від здійсненої ним інвестиції. Подібний результат спостерігатиметься й під час інвестування приватними благодійними фондами або іншими організаціями, метою яких не є одержання матеріальної вигоди. Наведена класифікація свідчить про відмінності режимів правового регулювання різних видів приватних інвестицій у соціальний розвиток села залежно від мети такої інвестиції [2, с. 191–192].

Що стосується іноземних інвестицій у розвиток житлово-комунального господарства як складової сфери села, то через низьку платоспроможність сільського населення й значну вартість капіталовкладень вони є найменш розповсюдженими.

На нашу думку, найбільш оптимальною є змішана форма інвестування, яка має складатись із майнових та інших цінностей держави, територіальної громади й громадян та вкладатися в розвиток житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села.

Висновки. Отже, на підставі проведеного дослідження правового забезпечення фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села ми дійшли висновку, що наявна модель фінансування не лише не забезпечує його розвиток, а навіть не спроможна зберегти в належному стані існуючі об'єкти житлово-комунального господарства. Засади цієї моделі закріплені в статті 5 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 року № 400-XII [7], проте не забезпечуються фінансами з державного бюджету. Враховуючи це, ми вважаємо, що для правового регулювання фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села оптимальною є змішана форма інвестування. Остання має складатись із майнових та інших цінностей держави, територіальної громади й громадян та вкладатися в розвиток житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села. Вважаємо, що проведене дослідження сприятиме вдосконаленню правового регулювання фінансування розвитку житлово-комунального господарства як складової соціальної сфери села шляхом запровадження змішаної форми інвестування.

Список використаних джерел:

1. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI // Офіційний вісник України. – № 59. – 2010. – С. 9.
2. Єрмоленко В. М. Правові проблеми залучення інвестицій у соціальний розвиток села / В. М. Єрмоленко // Інвестиційна діяльність у сільському господарстві: правові питання : [монографія] / [В. І. Семчик, Л. П. Козаченко, П. Ф. Кулинич та ін.] ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Юридична думка, 2008. – 252 с.
3. Про державний бюджет України на 2011 рік : Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2857-VI // Офіційний вісник України. – № 99/1. – 2010. – Ст. 3541.

4. Про державний бюджет України на 2012 рік : Закон України від 22 грудня 2011 р. № 4282-VI // Офіційний вісник України. – № 100/1. – 2011. – Ст. 3696.
5. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47.
6. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24.
7. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17 жовтня 1990 р. № 400-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 45. – Ст. 602.
8. Козак І. В. Чи варто перевертати піраміду? Особливо якщо вона бюджетна / І. В. Козак // Голос України. – 2010. – № 3. – С. 5.
9. Козир С. М. Пріоритети державної політики України щодо аграрного сектору після вступу до СОТ / С. М. Козир [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=183>.
10. Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 р. № 325 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 19. – Ст. 997.
11. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні : [монографія] / А. М. Статівка. – Х. : Право, 2007. – 208 с.
12. Угода про сільське господарство від 15 квітня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU94479.html.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА,
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**

АВАДАНІ В. А.,
аспірант кафедри психології та педагогіки
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 159.9

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ЩОДО ПРОЯВІВ ЖОРСТОКОСТІ

Автор у статті розглядає результати відповідей школярів на анкетування щодо явищ дитячої жорстокості та ставлення підлітків із числа хлопчиків і дівчат до різних «жорстоких» життєвих ситуацій, які виникають.

Ключові слова: хлопчики, дівчата, дитяча жорстокість, кримінальна відповідальність, учні, жорстокий вчинок.

Автор в статье рассматривает результаты ответов школьников на анкетирование относительно явления детской жестокости и отношение подростков из числа мальчиков и девочек к разным «жестоким» жизненным ситуациям, которые возникают.

Ключевые слова: мальчики, девочки, детская жестокость, уголовная ответственность, жестокий поступок.

An author in the article examines the results of answers of schoolboys on questionnaires in relation to the phenomenon child's cruelty and relation of teenagers from a number boys and girls in relation to the different arisen up «cruel» vital situations.

Key words: boys, girls, child's cruelty, criminal responsibility, cruel act.

Вступ. Жорстокості дітей бояться навіть дорослі. Тема дитячої жорстокості є дуже актуальною, оскільки потребує постійного вивчення й удосконалення. На сьогоднішній день дитяча жорстокість не має та не знає меж. Автор у статті пропонує використовувати анкету щодо подолання перших проявів жорстокості серед дітей.

Дослідженням жорстокості загалом і дитячої жорстокості зокрема займалися такі вчені, як Н.Ю. Синягіна, К.Д. Ушинський, Ю.М. Антонян, А. Гуггенбюль, Л.М. Балабанова, В.В. Гончаров та інші.

Постановка завдання. Нами було вивчено й проаналізовано поведінку дітей та їх дії в певних ситуаціях прояву жорстокості щодо людей (у тому числі дітей) або тварин.

Метою й завданнями нашої статті буде встановлення варіантів поведінки та ставлення школярів до явища жорстокості.

Результати дослідження. Нами було проведено анонімне анкетування школярів загальноосвітніх шкіл міста Одеси віком 12–17 років. Усього в анкетуванні взяло участь 286 осіб, із них 138 дівчат та 148 хлопчиків.

Дівчатам вікової категорії 12–17 років було поставлено таке питання: «Чи є у вашій школі учні, які проявляють жорстокість?» Відповіді їх розподілилися таким чином:

1) більшість дівчат 12 років (57,1% опитаних) відповіли ствердно, а 21,4% опитаних відповіли, що не знають, чи є в їхній школі учні, які проявляють жорстокість;

2) 54,1% опитаних 13-річних дівчат вважають, що в їхній школі справді є учні, які проявляють жорстокість, лише 27% опитаних відповіли, що не знають, по 8,1% опитаних упевнені, що в їхній школі або немає учнів, які проявляють жорстокість, або 50/50;

3) щодо 14-річних дівчат, то вони впевнені, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість (64% опитаних), і лише 16% опитаних не знають;

4) 80% опитаних дівчат 15 років переконані, що в їхній школі дійсно є учні, які проявляють жорстокість, і лише 15% відповіли, що не знають, чи є в їхній школі жорстокі діти;

5) 16-річні дівчата впевнені, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість (47,6% опитаних), а 23,8% опитаних відповіли, що не знають;

6) щодо 17-річних дівчат, то вони відповіли, що не знають, чи є в їхній школі учні, які проявляють жорстокість (52,4% опитаних), і лише 23,8% опитаних вважають, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість.

Отже, результати анкетування осіб жіночої статті свідчать, що в дівчат вікової категорії 12–17 років існує чітка переконаність, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість.

Хлопчикам вікової категорії 12–17 років було поставлено таке питання: «Чи є у вашій школі учні, які проявляють жорстокість?» Відповіді їх розподілилися таким чином:

1) більшість хлопчиків 12 років відповіли ствердно (72,7% опитаних), 18,2% вважають, що 50/50;

2) 13-річні хлопчики вважають, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість (81,1% опитаних), та 10,8% опитаних упевнені, що 50/50;

3) щодо 14-річних хлопчиків, то вони вважають, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість (48,6% опитаних), і лише 24,3% відповіли, що не знають, чи є в їхній школі учні, які проявляють жорстокість;

4) 50% опитаних хлопчиків 15 років переконані, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість, 35% не знають, чи є в їхній школі учні, які проявляють жорстокість, по 5% або вважають, що «50/50», або не знають, або утрималися від відповіді;

5) більшість хлопчиків 16 років (38,1%) відповіли, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість, та 23,8% опитаних відповіли, що в їхній школі немає учнів, які проявляють жорстокість;

6) щодо 17-річних хлопчиків, то вони вважають, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість (68,2%), і лише 18,2% опитаних відповіли, що не знають.

Отже, результати анкетування хлопчиків вікової категорії 12–17 років свідчать, що в них існує чітка переконаність, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість.

Таким чином, порівнюючи результати анкетування хлопчиків і дівчат 12–17 років, ми можемо констатувати, що вони вважають, що в їхній школі є учні, які проявляють жорстокість.

Дівчатам вікової категорії 12–17 років було поставлено таке питання: «Чи вважає дитина під час скоєння жорстокого вчинку, що уникне покарання?» Відповіді на нього такі:

1) більшість дівчат 12 років відповіли, що частково (57,1% опитаних), а 35,7% опитаних відповіли, що так;

2) 27% опитаних 13-річних дівчат відповіли, що дитина вважає, що уникне покарання під час скоєння жорстокого вчинку, лише 18,9% опитаних відповіли, що частково, по 16,2% впевнені, що або 50/50, або ні;

3) щодо 14-річних дівчат, то вони впевнені, що дитина вважає, що уникне покарання під час скоєння жорстокого вчинку, частково (32% опитаних), 28% опитаних вважають, що 50/50, по 16% упевнені, що або дитина дійсно вважає, що уникне покарання

під час скоєння жорстокого вчинку, або дитина вважає, що не уникне покарання під час скоєння жорстокого вчинку;

4) дівчата 15 років переконані, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що уникне покарання (45% опитаних), і по 25% відповіли, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що або уникне покарання частково, або 50/50;

5) 16-річні дівчата впевнені, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що уникне покарання (42,8% опитаних), та по 28,6% опитаних відповіли, що або частково, або 50/50;

6) щодо 17-річних дівчат, то вони відповіли, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що уникне покарання (33,3% опитаних), по 23,8% опитаних вважають, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що уникне покарання частково або 50/50, по 9,5% опитаних або впевнені, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що не уникне покарання, або утримались від відповіді.

Отже, результати анкетування осіб жіночої статі свідчать, що в дівчат вікової категорії 12–17 років існує чітка переконаність, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що уникне покарання.

Хлопчикам вікової категорії 12–17 років було поставлено таке питання: «*Чи вважає дитина під час скоєння жорстокого вчинку, що уникне покарання?*» Відповіді на нього такі:

1) більшість хлопчиків 12 років відповіли, що так, частково або ні (по 27,3% опитаних), 9,1% опитаних утримались від відповіді;

2) 13-річні хлопчики вважають, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що уникне покарання (59,5% опитаних), 24,3% опитаних впевнені, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що частково уникне покарання, 2,7% опитаних відповіли, що дитина вважає, що не уникне покарання, 2,7% опитаних утримались від відповіді;

3) щодо 14-річних хлопчиків, то вони вважають, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що уникне покарання або 50/50 (по 29,7% опитаних), і лише 27% відповіли, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що частково уникне покарання;

4) хлопчики 15 років переконані, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що уникне покарання або 50/50 (по 30% опитаних), по 15% відповіли, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина дійсно вважає, що або частково уникне покарання, або уникне покарання;

5) більшість хлопчиків 16 років (38,1%) відповіли, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що частково уникне покарання, 23,8% опитаних відповіли, що 50/50;

6) щодо 17-річних хлопчиків, то вони вважають, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що уникне покарання 50/50 (36,4%), 27,3% опитаних відповіли, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина вважає, що уникне покарання частково.

Отже, результати анкетування свідчать, що в хлопчиків вікової категорії 12–17 років існує чітка переконаність, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина може уникнути покарання.

Таким чином, порівнюючи результати анкетування хлопчиків і дівчат 12–17 років, ми можемо констатувати, що вони вважають, що під час скоєння жорстокого вчинку дитина може уникнути покарання.

Дівчатам вікової категорії 12–17 років було запропоновано таку ситуацію: «*Коли вам запропонують зробити жорстокий вчинок по відношенню до людини або тварини, то ви, щоб попередити тяжкі наслідки, звернетесь за порадою до...*» Відповіді опитаних розподілилися таким чином:

1) більшість дівчат 12 років відповіли, що вони звернуться за порадою до батьків (50% опитаних), по 14,3% опитаних звернуться за порадою до викладача, до друга або до правоохоронних органів;

2) 13-річні дівчата вважають, що вони звернуться за порадою до батьків (51,4% опитаних), 24,3% опитаних звернуться за порадою до друга, по 2,7% опитаних звернуться за порадою або до викладача, або до директора;

3) щодо 14-річних дівчат, то вони впевнені, що звернуться за порадою до батьків (56% опитаних), і лише 20% опитаних звернуться за порадою до правоохоронних органів;

4) дівчата 15 років переконані, що вони звернуться за порадою до батьків (55% опитаних), і лише 25% опитаних звернуться за порадою до друга;

5) 16-річні дівчата відповіли, що звернуться за порадою до батьків (52,4% опитаних) та до правоохоронних органів (23,8% опитаних);

6) щодо 17-річних дівчат, то вони відповіли, що звернуться за порадою до батьків (42,9% опитаних), 19% опитаних звернуться за порадою до правоохоронних органів, по 14,3% опитаних звернуться за порадою або до викладача, або до друга.

Отже, результати анкетування осіб жіночої статті свідчать, що в дівчат вікової категорії 12–17 років існує чітка переконаність, що коли їм запропонують зробити жорстокий вчинок по відношенню до людини або тварини, то вони, щоб попередити тяжкі наслідки, звернуться за порадою до батьків.

Хлопчикам вікової категорії 12–17 років було запропоновано таку ситуацію: *«Коли вам запропонують зробити жорстокий вчинок по відношенню до людини або тварини, то ви, щоб попередити тяжкі наслідки, звернетесь за порадою до...»* Відповіді опитаних розподілилися таким чином:

1) більшість хлопчиків 12 років відповіли, що вони звернуться за порадою до батьків (45,5% опитаних), 45,5% опитаних відповіли, що звернуться за порадою до правоохоронних органів;

2) 13-річні хлопчики вважають, що вони звернуться за порадою до батьків (48,6% опитаних), 27% звернуться за порадою до правоохоронних органів;

3) щодо 14-річних хлопчиків, то вони вважають, що звернуться за порадою до батьків (43,2% опитаних), і лише 24,3% відповіли, що звернуться за порадою до правоохоронних органів;

4) хлопчики 15 років переконані, що вони звернуться за порадою до батьків (45% опитаних), 35% відповіли, що звернуться за порадою до правоохоронних органів;

5) більшість хлопчиків 16 років відповіли, що звернуться за порадою до друга (42,9%), 33,3% опитаних звернуться за порадою до батьків;

6) щодо 17-річних хлопчиків, то вони вважають, що звернуться за порадою до батьків (40,9%), 27,3% опитаних звернуться за порадою до друга, по 13,6% опитаних звернуться за порадою або до директора, або до правоохоронних органів.

Отже, результати анкетування свідчать, що в хлопчиків вікової категорії 12–17 років існує чітка переконаність, що вони звернуться за порадою до батьків.

Таким чином, порівнюючи результати анкетування хлопчиків і дівчат 12–17 років, ми можемо констатувати, що дівчата та хлопчики вважають, що в подібній ситуації звернуться за порадою до батьків.

Дівчатам вікової категорії 12–17 років запропоновано знайти вихід із такої ситуації: *«Якщо я бачу, що мої однолітки знуцаються над твариною (б'ють її, спалюють, стріляють), то я...»* Результати опитування такі:

1) більшість дівчат 12 років відповіли, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (64,3% опитаних), 21,4% опитаних звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається;

2) 13-річні дівчата вважають, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (81,1% опитаних), і лише 10,8% опитаних відповіли, що звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається;

3) щодо 14-річних дівчат, то вони впевнені, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (52% опитаних), і лише 24% опитаних вважають, що звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається;

4) дівчата 15 років переконані, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (70% опитаних), і лише 20% відповіли, що звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається;

5) 16-річні дівчата впевнені, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (66,7% опитаних), 33,3% опитаних відповіли, що звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається;

б) щодо сімнадцятирічних дівчат, то вони відповіли, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (57,1% опитаних), а по 14,3% опитаних вважають, що підкажуть, де ще є тварини, над якими можна познущатися, або приєднаються до компанії і стануть їм допомагати.

Отже, результати анкетування осіб жіночої статі свідчать, що в дівчат вікової категорії 12–17 років існує чітка переконаність, що якщо вони побачать, що їх однолітки знущуються над твариною (б'ють її, спалюють, стріляють), то вони звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу.

Хлопчикам вікової категорії 12–17 років запропоновано знайти вихід із такої ситуації: «Якщо я бачу, що мої однолітки знущуються над твариною (б'ють її, спалюють, стріляють), то я...» Результати опитування такі:

1) більшість хлопчиків 12 років відповіли, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (54,5% опитаних), 27,3% опитаних відповіли, що підкажуть, де є ще тварини, над якими можна познущатися, по 9,1% опитаних упевнені, що або підкажуть, де є ще тварини, над якими можна познущатися, або приєднаються до компанії і стануть їм допомагати;

2) 13-річні хлопчики вважають, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (59,5% опитаних), 21,6% впевнені, що звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається, по 8,1% опитаних упевнені що або підкажуть, де є ще тварини, над якими можна познущатися, або приєднаються до компанії і стануть їм допомагати;

3) щодо чотирнадцятирічних хлопчиків, то вони вважають, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (62,2% опитаних), 21,6% відповіли, що звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається;

4) хлопчики 15 років переконані, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (75% опитаних), натомість 15% відповіли, що пройдуть повз, так як однією твариною більше, однією менше;

5) більшість хлопчиків 16 років відповіли, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу (47,6%), 38,1% опитаних звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається;

б) щодо 17-річних хлопчиків, то вони вважають, що звернуться до правоохоронних органів і повідомлять про те, що відбувається (40,9%), 27,3% опитаних відповіли, що звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу, по 9,1% опитаних упевнені, що або приєднаються до компанії і стануть їм допомагати, або пройдуть повз, так як однією твариною більше, однією менше.

Отже, результати анкетування свідчать, що в хлопчиків вікової категорії 12–17 років існує чітка переконаність, що якщо вони побачать, що їх однолітки знущаються над твариною (б'ють її, спалюють, стріляють), то вони звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі не впораються, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу.

Таким чином, порівнюючи результати анкетування хлопчиків і дівчат 12–17 років, ми можемо констатувати, що якщо вони побачать, що їх однолітки знущаються над твариною (б'ють її, спалюють, стріляють), то вони звернуться за допомогою до дорослих, оскільки самі можуть не впоратися, а тварину візьмуть додому й нададуть допомогу.

Висновки. Отже, розглянувши результати анкетування дітей (хлопчиків і дівчат) 12–17 років, ми бачимо, що майже кожний підліток зустрічався з проявами жорстокості, як у сім'ї (у ставленні батьків до дітей), так і в шкільному й підлітковому середовищі (у ставленні підлітка до підлітка). Найважливішим є те, щоб державні органи й установи надавали своєчасну допомогу як дітям, які стали або свідками, або потерпілими, так і дітям, які стали на злочинний шлях, замість того, щоб відхрещуватися від них.

БАБЕНКО А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології, підполковник міліції
(*Донецький юридичний інститут
МВС України*)

УДК 343.92

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗЛОЧИННОСТІ В РОБОТАХ УЧЕНИХ XIX СТОЛІТТЯ

У статті представлено окремі результати історичного огляду щодо становлення й розвитку досліджень регіональних особливостей злочинності. На основі аналізу праць Ч. Ломброзо, Е. Феррі, А. Кетле, К. Маркса та Ф. Енгельса, П.Н. Ткачова, Є.М. Тарновського наводяться аргументи щодо того, що ці автори зробили значний внесок у розвиток регіональної кримінології. Наводяться приклади вмілого застосування вченими порівняльного аналізу злочинності. Доводиться, що саме ними вперше висунені припущення щодо основних проблем територіальних відмінностей, географії та регіональних закономірностей злочинності. Теоретичні, методологічні й практичні здобутки авторів у подальшому стали підґрунтям для розвитку регіонального напрямку в кримінології.

Ключові слова: *регіональні особливості злочинності, географія злочинності, територіальні відмінності злочинності, закономірності злочинності, Ч. Ломброзо, Е. Феррі, А. Кетле, К. Маркс, Ф. Енгельс, П.Н. Ткачов, Є.М. Тарновський.*

В статье представлены некоторые результаты исторического обзора становления и развития исследований региональных особенностей преступности. На основе анализа работ Ч. Ломброзо, Э. Ферри, А. Кетле, К. Маркса и Ф. Энгельса, П.Н. Ткачева, Е.М. Тарновского представлены аргументы относительно того, что эти авторы сделали большой вклад в развитие региональной криминологии. Приводятся примеры умелого применения учены-

ми сравнительного анализа преступности. Доказывается, что именно ими впервые выдвинуты предположения относительно основных проблем территориальных отличий, географии и региональных закономерностей преступности. Теоретические, методологические и практические результаты авторов в дальнейшем стали основанием для развития регионального направления в криминологии.

Ключевые слова: региональные особенности преступности, география преступности, территориальные различия преступности, закономерности преступности, Ч. Ломброзо, Э. Ферри, А. Кетле, К. Маркс, Ф. Энгельс, П.Н. Ткачев, Е.М. Тарновский.

The results of the historical review of the establishment and development of the researches of the regional features of the criminality are introduced in the article. On the basis of the analyses of the works of C. Lombroso, E. Ferry, A. Quételet, K. Marx and F. Engels there were represented the arguments that these authors had made great contribution to the development of the regional criminology. There were given the examples of the skillful application of the comparative analysis of the criminality by the scientists. It is being proved that that they were the first who had put forward the assumption about the main problems of the territorial distinctions, geography and regional consistent patterns of the criminality. The theoretical, methodological and practical results of the authors became the basis for the further development of the regional direction in the criminology.

Key words: regional features of the criminality, geography of the criminality, territorial distinctions of the criminality, consistent patterns of the criminality, C. Lombroso, E. Ferry, A. Quételet, K. Marx, F. Engels, P.N. Tkachev, E.M. Tarnovskiy.

Вступ. Актуальність нашого дослідження обумовлюється тим, що вивчення регіональних особливостей злочинності є одним із перспективних напрямків розвитку криминології, оскільки він надає невичерпні можливості для отримання нових знань щодо злочинності, її закономірностей, регіональної специфіки, особливостей причин та умов і взагалі самостійних криминологічних досліджень.

Цей напрямок у криминології представлений роботами К.Р. Абизова, А.І. Долгової, Г.Й. Забрянського, А.П. Закалюка, В.В. Лунєєва, Е.Е. Раски, К.Т. Ростова, Д.В. Федоренка, В.П. Філонова, А.В. Чернова, В.І. Шакуна, Е.Г. Юзіханової та інших. Зазначені вчені в різні роки торкалися таких проблем: методологічних аспектів вивчення територіальних відмінностей злочинності, їх причин та умов на прикладі окремих регіонів Росії й України, кількісно-якісних закономірностей злочинності, стану певних видів злочинності в окремих областях Росії та України, впливу урбанізації на злочинність тощо.

Постановка завдання. Однак до сьогодні в українській криминології залишаються невирішеними багато теоретичних і практичних проблем. Однією з них є вивчення історичного шляху виникнення, становлення й розвитку досліджень регіональних особливостей злочинності. З метою осмислення та порівняння регіональних закономірностей існування й детермінації злочинності в минулому та сучасності вкрай необхідним уявляється вивчення висновків і здобутків учених, які започаткували формування регіонального напрямку криминологічних досліджень. Отже, це ми й ставимо за головну мету статті.

Результати дослідження. Виникнення регіонального напрямку в криминології можна пов'язати з появою й розвитком судової кримінальної статистики на початку XVIII – XIX століть. Так, історія свідчить про те, що буржуазні революції XVIII – XIX століть зруйнували старі уклади життя й феодальні порядки в країнах Європи, США,

Латинської Америки, Японії та Російської імперії, обумовили швидкий розвиток капіталістичних відносин [1, с. 153–162]. У цей період розпочалися формування й розвиток значних за розміром і кількістю населення держав сучасного типу. Зазнали значних зрушень економіка, наука й техніка, з'явилися нові форми та види злочинності, яких не було у феодальному суспільстві, проте які стали нормою для капіталістичного типу суспільства. Уже в ті часи були помічені суттєві диспропорції в розвитку різних країн та окремих регіонів, так само істотні відмінності в показниках злочинності. У цей же період спостерігається збільшення інтересу до вивчення проблем злочинності та її регіональних особливостей. З метою вивчення й отримання нових знань про негативні соціальні процеси, пов'язані з економічними та соціальними перетвореннями, ученими було проведено ряд порівняльних досліджень злочинності. У їх основу було покладено статистичні дані про злочинність різних країн світу й окремих територій певних країн. У результаті було отримано доволі цікаві й корисні результати закономірності існування злочинності на різних територіях. Пізніше, у ХХ столітті, цей напрямок отримав назви «географія злочинності», «екологія злочинності», «топографія злочинності», «територіальні відмінності злочинності», «регіональні особливості злочинності» та інші.

Перші дослідження «географії злочинності» представлені прізвищами француза А.-М. Геррі (1833 р., 1864 р.) та бельгійця А. Кетле (1835 р.). На підставі зібраних і проаналізованих кримінально-статистичних даних за період 1825–1830 рр. А. Кетле наніс на карту Франції дані про розподіл злочинності в країні. Відмінності в інтенсивності злочинності в різних районах він пояснив неоднаковою щільністю населення, різницею в рівні життя та освіти населення. Різницю в інтенсивності злочинності в окремих районах А. Кетле пов'язував із моральним рівнем населення та з різницею в поведінці потенційних жертв [2, с. 203–204; 3; 4]. А. Кетле, досліджуючи злочинність як частину соціальної системи, зазначав, що суспільство має закони проти крадіжок і вбивств, проте коли це стосується цілих націй, то таких законів, на жаль, не існує [4, с. 225]. Далі він прямо вказує, що якщо провести паралель між існуючими елементами двох країн, то ми будемо мати порівняльну статистику [4, с. 240]. Його за правом можна вважати одним із засновників регіональної кримінології. Він уперше узагальнив та комплексно проаналізував кримінальну статистику на прикладі декількох країн світу, виявив відмінності, що впливають на різні показники злочинності.

Під час вивчення стійких числових кореляцій між видами злочинів і соціально-демографічними характеристиками (статтю, віком, походженням, місцем проживання людей, які їх вчиняють) А. Кетле дійшов висновку, що злочинність на конкретних територіях у її кількісно-статистичному вираженні притаманна різним суспільствам із такою ж необхідністю, з якою діють закони природи [4, с. 215–222].

У правоохоронній діяльності Російської імперії вже на початку ХVІІІ століття міністр внутрішніх справ В. Кочубей наказав усім губернаторам виявляти «моральний» стан населення підвідомчої губернії та повідомляти про всі випадки порушень правопорядку й ужиті поліцією заходи. Уже з 1804 р. відповідні посадові особи зобов'язувалися надавати щорічні звіти, у яких фіксувалися цифрові дані про злочинність та коментарі до них [5, с. 46; 6, с. 114].

У 1863 р. відомий російський юрист П.Н. Ткачов, проаналізувавши дані про динаміку злочинності в губерніях країни за 1856–1861 рр., помітив суттєве зростання кількості засуджених із 383 тис. до 433,5 тис. осіб, тобто на 13,2%. Учений дійшов висновку, що такі зміни не лише корелюють із загостренням соціального та економічного становища, а й тісно пов'язані з географічним положенням територій і кліматичними змінами на них [7, с. 119–121].

У ХІХ столітті російським ученим Є.М. Тарновським під час досліджень були помічені суттєві відмінності в стані злочинності в різних регіонах Російської імперії. Дослідником під час вивчення залежності динаміки майнових злочинів встановлено їх

залежність від коливань розмірів врожаїв та цін на хліб у різних губерніях. Це дало йому підстави дійти висновку, що неоднаковий рівень злочинності тісно пов'язаний з економічними факторами: де вище коливаються ціни на пшеницю, там більше коливається злочинність [8, с. 102]. Пізніше Є.М. Тарновський почав систематично проводити порівняння рівня злочинності з економічними показниками в губерніях і встановив між ними стійкі залежності [9, с. 123–124; 10, с. 98], на що неодноразово звертав увагу у своїх подальших публікаціях.

У 1845 р. світ побачила фундаментальна робота Ф. Енгельса «Положення робочого класу в Англії». Оптимально поєднуючи прийоми кількісного та якісного аналізу, автор виявляє статистичну залежність між процесами урбанізації і злочинністю. Результати соціологічного аналізу дали підстави досліднику дійти висновку про неминучість злочинності за створення певних умов життя: великі міста створюють умови для швидкого й повного розвитку зла. Саме у великих містах спокуса пороку й розпусти «розкидає свої сіті»; саме тут злочинність заохочується надією на безкарність, а неробство – великою кількістю прикладів [11, с. 353–364]. Ф. Енгельс висловився: «Неповага до соціального порядку різко виражається у своєму крайньому прояві – у злочині. Якщо причини, що призводять до деморалізації людини, діють сильніше, більш концентрованим чином, ніж зазвичай, то вона так само неминуче стає злочинцем, як вода переходить із рідкого стану в газоподібний при 80 градусах по Реомюру» [11, с. 361].

У середині ХІХ століття (1859 р.) відомий німецький класик К. Маркс на прикладі статистичних даних Ірландії, Шотландії, Англії та Уельсу в територіальному розрізі досліджував вплив соціально-економічних та демографічних змін на стан злочинності. Учений вдало зазначив, що хоч як сухо виглядають вибудовані тисними колонками в офіційно надрукованому документі цифри, вони насправді дають більше цінного матеріалу для історії розвитку нації, ніж томи, повні риторичної нісенітничі й політичного базікання [12, с. 513]. За результатами регіональних досліджень ученим доведено зв'язок зі злочинністю таких факторів, як економічні, соціальні, міграційні та законодавчі [12, с. 513–518]. У серпні 1859 р. К. Маркс, порівнюючи таблиці динаміки населення, пауперизму та злочинності в деяких європейських країнах у період інтенсивного розвитку промисловості й торгівлі протягом 1844–1858 рр., помітив, що за вказаний період економіка й злочинність на фоні зростання пауперизму зростали швидше, ніж населення. Із цього приводу вчений зробив висновок, що є щось гниле в самій серцевині такої соціальної системи, яка збільшує своє багатство, проте при цьому не зменшує злидні, і в якій злочинність зростає швидше, ніж чисельність населення [12, с. 513–515]. «Злочини, узяті у великому масштабі, – дійшов висновку К. Маркс після порівняння статистики засуджених Америки та Франції, – виявляють за своєю чисельністю та класифікацією такі ж закономірності, як і явища природи...» [13, с. 531–532].

Важко переоцінити внесок у розвиток регіональної кримінології видатного італійського вченого Ч. Ломброзо. Нагадаємо, що в радянській, а згодом і в російській та українській кримінології у зв'язку з неможливістю безпосереднього ознайомлення з роботами Ч. Ломброзо тривалі часи існувала думка про нього як ученого, який відстоював виключно вузькобіологічні погляди на злочини, їх причини та злочинців [14, с. 44–45; 15, с. 40–52; 16, с. 45–46], як родоначальника антропологічного підходу в поясненні злочинності та її причин [17, с. 47–54]. Однак детальне вивчення досліджень цього талановитого вченого дає підстави стверджувати, що його з упевненістю можна віднести до засновників регіональних досліджень злочинності. Так, Ч. Ломброзо у 1876 р. на матеріалах кримінальної статистики багатьох країн світу (Європи, США, Росії та Африки) за тривалий період часу дослідив закономірності злочинності, її кількісні та якісні особливості, вплив на злочинність ряду факторів, таких як метеорологічні та кліматичні, пори року, температура, раси (національності), щільність (концентрація) населення, ціни на харчування, інші соціально-економічні й демографічні фактори [18, с. 47, 57].

Усього за результатами свого дослідження Ч. Ломброзо виявив близько 100 факторів, які обумовлюють злочинність на певних територіях та водночас є причинами відмінностей у рівнях злочинності.

У дослідженнях Ч. Ломброзо ми вперше зустрічаємо класифікацію територій за способом виробництва й відмінностями в рівнях злочинності між промисловими округами, промислово-аграрними та аграрними [18, с. 93–94]. Відмінності в показниках злочинності вчений наводив у зручній для сприйняття формі – у вигляді таблиць, графіків і діаграм [18, с. 57–60, 91–94, 104, 117–118].

На матеріалах кримінальної статистики окремих округів Франції за період 1823–1878 рр. про вбивства й крадіжки Ч. Ломброзо продемонстрував стійкі відмінності між сільською та міською злочинністю [18, с. 57–59].

Уперше в кримінології Ч. Ломброзо вдалося виявити територіальні центри злочинності, особливості її географії, регіональні особливості територіальної розповсюдженості окремих видів злочинності: порушень громадського порядку, вбивств, завдання тілесних ушкоджень, крадіжок, шахрайств, звалтувань тощо [18, с. 58–59]. Пізніше подібну роботу провели Е. Берджес та К. Шоу, які на прикладі районів міст США вивели «теорію концентричних кіл» та концепцію «градаційних тенденцій» [19, с. 150]. Не припинюючи важливості отриманих результатів американських учених, зазначимо, що вперше подібні закономірності щодо нерівномірної концентрації злочинності та окремих її видів були помічені ще Ч. Ломброзо.

У своїх дослідженнях Ч. Ломброзо не лише оперував абсолютними кількісними показниками злочинності, а й вдало використовував для регіональних порівнянь відносні показники: коефіцієнти інтенсивності, структуру злочинності, динаміку, її географію [18, с. 39, 46, 57, 61]. Проте заради справедливості зазначимо, що вчений у своїх роботах прямо не ставив головною метою вивчення «географії злочинності», її «територіальних» чи «регіональних» особливостей або відмінностей. Поряд із цим він вдало використовував методику й переваги порівняльних (регіональних) досліджень, закладав підґрунтя для формування та розвитку регіональної практичної кримінології.

Наступний етап розвитку регіональної кримінології пов'язаний з ім'ям італійського вченого Е. Феррі. У результаті вивчення регіональних відмінностей злочинності за тривалий час у багатьох країнах Європи, США, Бразилії та Росії вчений виявив ряд закономірностей та дійшов певних висновків, які є корисними й актуальними і нині. Методика досліджень Е. Феррі відрізняється оригінальністю та зручністю застосування. Учений продемонстрував вміння оперувати очевидними статистичними фактами, вдало застосовував переваги порівняльного регіонального аналізу злочинності. Вказана методика може розглядатися в якості базової для організації регіональних досліджень, є зразком широкого кола вирішених завдань, послідовності й наполегливості у творчому пошуку [20].

На прикладі статистичних даних великої кількості країн світу за тривалий час Е. Феррі виявив ряд регіональних закономірностей злочинності, зокрема циклічність у динаміці злочинності, її зв'язок з економічними й соціальними процесами в країні, з культурними та національними особливостями населення країни. Він продемонстрував зв'язок політичних та законодавчих змін із динамікою злочинності. Учений помітив відносну кількісну стійкість певних категорій тяжких злочинів, таких як вбивства, тілесні ушкодження, крадіжки та шахрайства, вчинені за обтяжуючих обставин, тощо. Також він уперше звернув увагу на значні коливання в динаміці дрібних злочинів. На прикладі статистичних даних про злочини за тривалий період у Франції, Бельгії, Англії, Ірландії, Пруссії, Німеччині, Австрії, Росії та Іспанії Е. Феррі доводить, що в цих країнах найчастіше відбувається зростання загальної злочинності за рахунок дрібних злочинів, тоді як тяжкі злочини демонструють або стаціонарний стан, або значно менше зростання [20, с. 232–237]. Що стосується регіональних особливостей злочинності в межах однієї

країни, то на прикладі територій Америки, Мексики, Австралії та Нового Південного Уельсу Е. Феррі демонструє також суттєві відмінності: зростання злочинності на одній половині територій країн і зменшення на іншій. Особливо це помітно, як підкреслює вчений, порівняно з динамікою населення [20, с. 237]. Пояснення регіональних відмінностей злочинності Е. Феррі знаходить у зростанні населення, яке, на його думку, є природною й постійною причиною зростання злочинності, оскільки завдяки цьому збільшується кількість різного роду відносин, кількість предметів та осіб у просторі незмінної території, особливо в міських центрах. Однак зростання населення, за висновками Е. Феррі, виступає причиною зростання злочинності лише в тих випадках, якщо його вплив не нейтралізується впливом соціального характеру, що пом'якшує або запобігає злочинам [20, с. 238].

До значних здобутків Е. Феррі можна віднести виявлений на підставі порівняння статистики злочинів і демографічних змін населення в 11 країнах світу закон територіального «насичення злочинністю» та «перенасичення злочинністю». Згідно із цим законом, за аналогією із законами хімії, за висновками вченого, існує певна пропорційність між кількістю населення, що мешкає в конкретному середовищі, та кількістю злочинів, вчинених на території. Крім цього, Е. Феррі помітив, що злочинність має характер значних щорічних коливань, які накопичуються й часом стають справжніми хвилями злочинності [20, с. 238–244]. Пізніше Е.Г. Юзіханова перевірила й підтвердила справедливості висновків Е. Феррі на прикладі сучасної Російської Федерації [21].

Суттєвим кримінологічним надбанням можна вважати виведений Е. Феррі під час аналізу регіональних особливостей злочинності «біосоціологічний» закон. Згідно із цим законом найбільш важливі життєві елементи схильні до менших змін, проте вони мають важливіше значення. За Е. Феррі, із соціальної точки зору зростання тяжких злочинів на 10% (особливо якщо це стосується вбивств і розбоїв) має більше значення, ніж зростання на 30% економічних (крадіжки, шахрайства обмани тощо) злочинів [20, с. 218]. Пізніше подібних висновків дійшов В.В. Лунеев у контексті вивчення російських і світових тенденцій злочинності [22, с. 55; 23].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що регіональний напрямок розвитку кримінології має доволі тривалий історичний шлях. Його становлення й розвиток пов'язані з працями науковців XIX століття, таких як Ч. Ломброзо, Е. Феррі, А. Кетле, К. Маркс та Ф. Енгельс, П.Н. Ткачов, Є.М. Тарновський та інші. Вказані автори зробили значний внесок у розвиток регіональної кримінології. Уже в XIX столітті вчені вміло застосовували переваги порівняльного аналізу злочинності, вивчали її географію та наводили практичні висновки. Саме переліченими науковцями вперше висунені припущення щодо основних проблем територіальних відмінностей, географії й регіональних закономірностей злочинності. Теоретичні, методологічні та практичні здобутки авторів у подальшому стали підґрунтям розвитку регіонального напрямку в кримінології, а окремі їх висновки та пропозиції можна вважати актуальними й нині. Поряд із цим деякі гіпотези та припущення потребують перевірки, осмислення, а в разі підтвердження – практичної реалізації в умовах нормалізації сучасної криміногенної ситуації в Україні.

Список використаних джерел:

1. Всемирная история : [учебник для вузов] / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М. : Культура и спорт ; ИНТИ, 2000. – 496 с.
2. Шнайдер Г.Й. Криминология / Г.Й. Шнайдер ; пер. с нем. ; под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. – М. : Изд. группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 504 с.
3. Кетле А. Социальная физика, или Опыт исследования о развитии человеческих способностей : в 2 т. / А. Кетле ; под. ред. и с предисл. А. Русова. – К. : Тип. И.И. Чоколова, 1911– . – Т. 1. – 1911. – 248 с.
4. Кетле А. Социальная система: законы, ею управляющие / А. Кетле ; пер. с фр. Л.Н. Шаховской. – СПб. : Н. Полякова и К, 1866. – 311 с.

5. Филонов А.В. Зарождение, теоретические истоки и развитие криминологической науки в Украине : [учеб. пособие] / А.В. Филонов. – Донецк : Донеччина, 1997. – 91 с.
6. Мінченко С. Методологічні аспекти аналізу злочинності в регіоні / С. Мінченко // Право України. – 2001. – № 4. – С. 114–117.
7. Дубинин Н.П. Генетика, поведение, ответственность: О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения / Н.П. Дубинин, И.И. Карпец, В.Н. Кудрявцев. – 2 изд. перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1989. – 351 с.
8. Тарновский Е.Н. Влияние хлебных цен и урожаев на движение преступлений против собственности в России / Е.Н. Тарновский // Журнал Министерства юстиции. – 1898. – № 8. – С. 102.
9. Тарновский Е.Н. Движение преступности в Европейской части России за 1874–1894 гг. / Е.Н. Тарновский // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 3. – С. 123–124.
10. Тарновский Е.Н. Движение преступности в Российской империи за 1898–1908 гг. / Е.Н. Тарновский // Журнал Министерства юстиции. – 1909. – № 9. – С. 98.
11. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1955– . – Т. 2. – 1955. – 651 с.
12. Маркс К. Население, преступность и пауперизм / К. Маркс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1959– . – Т. 13. – 1959. – 770 с.
13. Маркс К. Смертная казнь. – Pamфлет г-на Кобдена. – Мероприятия Английского банка / К. Маркс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1957– . – Т. 8. – 1957. – 705 с.
14. Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию / А.А. Герцензон. – М. : Юридическая литература, 1965. – 228 с.
15. Криминология : [учебник] / А.А. Герцензон, В.К. Звирбуль, Б.Л. Зотов, И.И. Карпец и др. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Юридическая литература, 1968. – 472 с.
16. Иванов Ю.Ф. Криминологія : [навч. посібник] / Ю.Ф. Иванов, О.М. Джужа. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2006. – 264 с.
17. Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 383 с.
18. Ломброзо Ч. Преступный человек / Ч. Ломброзо ; пер. с итал. Г.И. Гордона. – М. : ООО «Мидгард», 2005. – 877 с.
19. Шур Э.М. Наше преступное общество (социальные и правовые источники преступности в Америке) / Э.М. Шур ; пер. с англ. Ю.А. Неподаева ; с предисл. и под ред. В.Н. Кудрявцева. – М. : Прогресс, 1977. – 326 с.
20. Ферри Э. Уголовная социология / Э. Ферри ; сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2005. – VIII, 658 с.
21. Юзиханова Э.Г. Тенденции и закономерности преступности в субъектах Российской Федерации : [монография] / Э.Г. Юзиханова. – Тюмень : Тюменский юрид. ин-т МВД России. – 275 с.
22. Контроль над преступностью в демократическом обществе / В.В. Лунеев // Материалы круглого стола журнала «Государство и право». – 1993. – № 10. – С. 54–59.
23. Лунеев В.В. Эпоха глобализации и преступность / В.В. Лунеев. – М. : НОРМА, 2007. – 272 с.

ДАВИДЕНКО С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
та оперативно-розшукової діяльності
(Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.122

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОЛОЖЕННЯ
ПОТЕРПІЛОГО ПРИ ВІДМОВІ ПРОКУРОРА ВІД ПІДТРИМАННЯ
ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАННЯ В СУДІ**

У статті досліджено специфіку процесуального статусу потерпілого в судовому провадженні в першій інстанції, а саме, коли в результаті судового розгляду прокурор відмовляється від підтримання державного обвинувачення. Сформульовано обґрунтовані пропозиції із вдосконалення нормативного регулювання окреслених положень даного правового інституту.

***Ключові слова:** процесуальний статус потерпілого, підтримання обвинувачення, відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення.*

В статье исследована специфика процессуального статуса потерпевшего в судебном производстве в первой инстанции, а именно, когда в результате судебного разбирательства прокурор отказывается от поддержания государственного обвинения. Сформулированы обоснованные предложения по усовершенствованию нормативного регулирования указанных положений данного правового института.

***Ключевые слова:** процессуальный статус потерпевшего, поддержание обвинения, отказ прокурора от поддержания государственного обвинения.*

In the article the specific of judicial status of victim is investigational in judicial realization in the first instance, namely, when as a result of judicial trial a public prosecutor renounces maintenance of state prosecution. Reasonable suggestions are set forth from perfection of the normative adjusting of the outlined positions of this legal institute.

***Key words:** procedural status of victim, maintenance charges, refusal of prosecutor for state charges.*

Вступ. Реформування правової системи України на сучасному етапі, динаміка і перспективи розвитку науки кримінального процесуального права та законодавства дають можливість констатувати безперечне існування стійких нормотворчих тенденцій до розширення сфери застосування приватноправових елементів у законодавчому регулюванні кримінальної процесуальної діяльності з метою забезпечення процесуальної рівноправності, активності й ініціативності не тільки сторін, а й окремих учасників кримінального провадження. При цьому однією з найважливіших проблем залишається досить низький рівень правової захищеності осіб, потерпілих від кримінальних правопорушень. Дотримуючись загальноєвропейських міжнародних стандартів у сфері кримінального судочинства, а також зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством, Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена

Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, вказує на доцільність підвищення процесуального впливу фігури потерпілого на здійснення кримінального переслідування, підтримання обвинувачення в суді та припинення кримінального провадження для ефективного захисту та відновлення його прав, свобод і законних інтересів. Це, у свою чергу, зумовлює всебічність, повноту та неупередженість дослідження фактичних обставин вчиненого кримінального правопорушення, ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення та виконання основоположних завдань кримінального провадження в цілому.

Постановка завдання. Проблема вдосконалення правового статусу потерпілої від злочину особи неодноразово була предметом дослідження наукових праць та публікацій видатних вчених і практиків дореволюційного періоду: С.В. Вікторського, М.В. Духовського, А.Ф. Коні, П.І. Люблінського, Н.Н. Полянського, А.К. Резона, Н.Н. Розіна, В.К. Случевського, Н.С. Таганцева, Д.Г. Тальберга, Л.Я. Таубера, І.Я. Фойницького та інших. Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з особливостями процесуального положення потерпілого в кримінальному судочинстві, зробили такі науковці як С.А. Альперт, В.П. Божьев, Л.В. Брусніцин, В.В. Вандишев, Б.Л. Ващук, І.М. Гальперін, О.П. Герасимчук, Л.В. Головка, М.І. Гошовський, Ю.О. Гурджі, К.Ф. Гуценко, В.О. Дубрівний, О.М. Ерделевський, С.І. Катькало, Л.Д. Кокорев, В.О. Коновалова, О.В. Крикунов, О.П. Кучинська, А.В. Лапкін, Л.М. Лобойко, В.З. Лукашевич, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.В. Навроцька, Л.Л. Нескороджена, В.Т. Нор, Н.Є. Петрова, І.Л. Петрухін, Г.Д. Побігайло, І.І. Потеружа, Т.І. Присяжнюк, В.М. Савінов, В.М. Савицький, М.В. Сіроткіна, Е.Л. Сидоренко, Ю.І. Стецовський, М.С. Строгович, Н.Б. Федорчук, Л.В. Франк, Д.П. Чекулаєв, Л.І. Шаповалова, С.І. Шимон, С.П. Щерба, В.П. Шибіко, С.В. Юношев, В.Є. Юрченко, В.М. Юрчишин та інші. Незважаючи на те, що цій багатоаспектній проблематиці присвячено чимало наукових досліджень, на сьогодні залишаються невирішеними питання стосовно особливостей процесуального положення потерпілого в судовому провадженні в першій інстанції, а саме, коли в результаті судового розгляду прокурор відмовляється від підтримання державного обвинувачення.

Концептуальним проблемам процесуальної діяльності прокурора в кримінальному провадженні, зокрема, підтриманню ним державного обвинувачення в суді, а також правовим наслідкам відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення, присвячено роботи відомих радянських, вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі кримінального процесу: М.І. Бажанова, І.В. Вернидубова, Л.М. Давиденка, В.В. Долежана, В.С. Зеленецького, П.М. Каркача, Н.С. Карпова, Я.О. Ковальнової, М.В. Косюти, І.Є. Марочкіна, В.Т. Маляренка, В.О. Середи, М.С. Строговича, В.М. Юрчишина, В.Д. Фінько та інших. Разом із цим, через фрагментарність правового регулювання окремих положень даного інституту в судовій практиці виникають питання, що потребують адекватної процедури їх вирішення, адже відсутність останньої негативно впливає на практику застосування зазначених норм чинного КПК України. Отже, окреслена проблема на нинішньому етапі набуває важливого теоретичного та практичного значення. Наведене свідчить про надзвичайну актуальність поставлених питань і необхідність вдосконалення відповідних положень кримінального процесуального закону, які закріплюють особливості функціонування цього правового інституту.

Результати дослідження. Передбачивши у визначених законом випадках можливість здійснення функції обвинувачення потерпілим, його представником та законним представником у національному кримінальному судочинстві, законодавець водночас оминає вирішення цілої низки питань, що існують у зазначеній сфері й є предметом гострих дискусій, оскільки не знайшли однозначного вирішення та потребують більш ґрунтовного наукового дослідження. Тому, не вдаючись до загальної характеристики, аналізу недоліків та переваг процедури відмови прокурора від підтримання державного

обвинувачення, спробуємо детально дослідити ці багатогранні питання лише в частині забезпечення процесуальних прав потерпілого при застосуванні норм даного інституту, що і є метою статті.

Згідно з ч. 1 ст. 337 КПК судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта, крім випадків, передбачених ч. ч. 2 та 3 цієї статті. Відтак, останній визначає межі судового розгляду конкретного кримінального провадження. До того ж за ч. 1 ст. 340 КПК, якщо в результаті судового розгляду прокурор дійде переконання, що пред'явлене особі обвинувачення, викладене в обвинувальному акті, не підтверджується, він після виконання вимог ст. 341 КПК повинен відмовитися від підтримання державного обвинувачення і викласти мотиви відмови у своїй постанові, яка оголошується та долучається до матеріалів кримінального провадження. Копія постанови про відмову від підтримання державного обвинувачення надається обвинуваченому, його захиснику, потерпілому, його представнику та законним представникам для ознайомлення. При цьому відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення може бути як повною, так і частковою.

У разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді головуючий роз'яснює потерпілому:

а) його право підтримувати обвинувачення в суді в пред'явленому на досудовому слідстві обсязі як особисто, так і через представника, вимагаючи продовження судового розгляду в загальному порядку (п. 19 ч. 1 ст. 3, п. 4 ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 340 КПК);

б) наслідки його відмови від обвинувачення, про що робиться відповідний запис у журналі судового засідання. Якщо така відмова здійснюється потерпілим або його представником до видалення суду до нарадчої кімнати для ухвалення рішення, вона є для суду обов'язковою. Останній в таких випадках зобов'язаний закрити кримінальне провадження [1, с. 37].

Якщо, будучи процесуально самостійним і незалежним від позиції прокурора, потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення в суді, то головуючий надає йому час, необхідний для підготовки до судового розгляду. У цьому випадку кримінальне провадження за відповідними обвинуваченнями набуває статусу приватного і здійснюється процедурою приватного обвинувачення (ч. ч. 3, 5 ст. 340 КПК). Отже, при відмові прокурора від підтримання державного обвинувачення позиція потерпілого чи його представника превалює над постановою прокурора про відмову від державного обвинувачення. У такому разі потерпілий як обвинувач стає повноправним і владним [1, с. 37], адже саме йому надається реальна можливість визначати необхідність подальшого здійснення кримінального провадження.

Потерпілий, який погодився підтримувати обвинувачення в суді, користується всіма правами сторони обвинувачення під час судового розгляду (ч. 4 ст. 340 КПК), зокрема, правом розпоряджатися предметом обвинувачення, використовуючи для цього передбачені в законі засоби. Тепер він є основним суб'єктом функції обвинувачення, а відтак, і суб'єктом обов'язку доказування, виникнення та виконання якого в даному випадку залежить виключно від його добровільного волевиявлення. Оскільки процесуальна діяльність потерпілого полягає у фактичному доведенні перед судом сформульованого в обвинувальному акті обвинувачення (твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність (п. 13 ч. 1 ст. 3 КПК)), то, висловлюючи свою думку щодо тих питань, які потребують вирішення під час судового розгляду, він не тільки повинен бути переконаний в правильності власної правової позиції, яку він обстоює, а має переконати в цьому ж і суд. Разом із тим, в юридичній літературі наголошується на необхідності закріпити оптимальну нормативну модель такої форми обвинувачення. Одним із її основоположних елементів повинна стати кримінальна відповідальність потерпілого через зловживання своїм правом на

підтримання обвинувачення. При цьому в кримінальному процесуальному законі мають бути визначені підстави та дієвий механізм притягнення потерпілого до даного виду відповідальності [2, с. 39–40].

Якщо потерпілий має намір підтримувати обвинувачення, він повинен чітко висловити свою згоду або незгоду з позицією прокурора при його відмові від підтримання державного обвинувачення, виклавши особисті міркування щодо цього у відповідній заяві до суду. Остання може бути як усній, так і в письмовій формі. Здійснення окреслених процесуальних дій обов'язково повинно знайти відображення в журналі судового засідання. Вважаємо, що недотримання цих вимог має бути визнано істотним порушенням кримінального процесуального закону і підставою для зміни або скасування прийнятого судового рішення. Оскільки висловлена в судовому засіданні позиція потерпілого або його представника про готовність підтримувати обвинувачення забезпечує збереження обвинувальним актом юридичної сили [3, с. 13–14], а постанова прокурора про відмову від підтримання державного обвинувачення набирає правового значення лише за підтримки її потерпілим або його представником, суди, відповідно до вимог п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів», зобов'язані вживати всіх можливих заходів до забезпечення безпосередньої участі потерпілого під час проведення судового розгляду. У тому разі, коли щодо потерпілого здійснюються заходи безпеки і він є звільненим від обов'язку з'являтися в судові засідання, на думку В.Т. Маляренка, у судовому засіданні повинен брати участь його представник або позицію потерпілого має бути викладено в письмовому зверненні до суду. Цю проблему законодавцеві необхідно вирішити через те, що законом не визначено, як саме повинен діяти суд, коли прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення, а щодо потерпілого застосовано заходи безпеки і він не має свого представника в судовому засіданні [4, с. 170].

З аналізу ст. 340 КПК можна зробити логічний висновок про те, що коли потерпілий відсутній в судовому засіданні і немає відомостей про його позицію, постанова прокурора про відмову від підтримання державного обвинувачення не має правового значення, і тому суд у такому випадку не вправі закривати кримінальне провадження. Він зобов'язаний з'ясувати та врахувати точку зору потерпілого або його представника із цього приводу [4, с. 170], оскільки в даному випадку думка потерпілого є пріоритетною для суду. При цьому слід керуватися положеннями п. 23 вищеназваної постанови, відповідно до якої, якщо прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення за відсутності в судовому засіданні потерпілого та його представника, суд повинен відкласти проведення судового розгляду, надіслати потерпілому та його представнику копію постанови прокурора з обов'язковим роз'ясненням їм права вимагати продовження судового розгляду і самим підтримувати обвинувачення. До того ж суд повинен повідомити їх про дату, час і місце майбутнього судового розгляду і надати достатньо часу на ознайомлення зі змістом постанови та на повідомлення суду про свою позицію. За відсутності від потерпілого або його представника у визначений судом час необхідної відповіді на отримані постанову та роз'яснення, в судовій практиці вважається, що вони погоджуються з позицією прокурора [5, с. 182, 189].

Законодавець також не дає відповіді на питання про те, як діяти суду при відмові прокурора від підтримання державного обвинувачення в разі, коли місцезнаходження потерпілого невідоме і забезпечити його явку в судові засідання неможливо. На думку В.Т. Маляренка, прокурор не повинен виносити постанову про відмову від підтримання державного обвинувачення, а має під час судових дебатів порушити питання про виправдання обвинуваченого, оскільки за таких обставин позиція потерпілого за чинним кримінальним процесуальним законом правового значення не має [4, с. 170].

Складною є проблема, коли в кримінальному провадженні беруть участь декілька потерпілих, одні з яких при відмові прокурора від підтримання державного обвинувачення погоджуються з прокурором, а інші – ні. У такій ситуації, з точки зору В.Т. Маляренка, якщо хоча б один із потерпілих вимагає продовження судового розгляду й підтримує обвинувачення, суд не вправі закрити кримінальне провадження, а повинен продовжити судовий розгляд у загальному порядку. Відтак, подальша доля кримінального провадження залежить лише від особистої позиції потерпілого або його представника, а тому їх роль у процесі здійснення кримінального судочинства набуває великої значимості [4, с. 171]. У зв'язку із цим, вбачається необхідним у кримінальному процесуальному законі передбачити окрему норму, яка б встановлювала обов'язок суду відкласти судовий розгляд, якщо при відмові прокурора від підтримання державного обвинувачення потерпілий погодився підтримувати обвинувачення в суді і заявляє клопотання про надання йому можливості отримати кваліфіковану правову допомогу, у тому числі за рахунок держави. При цьому головуючий повинен надати потерпілому час, необхідний і достатній не тільки для підготовки до підтримання обвинувачення в судовому розгляді, а і для запрошення представника. Вважаємо, що в такому випадку участь у судовому засіданні представника потерпілого нормативно має бути визнана обов'язковою, адже очевидною є складність (подекуди й практична неможливість) самостійної реалізації потерпілим даної функції. Відтак, встановлення належної процедури отримання кваліфікованої правової допомоги в судовому провадженні стане додатковою гарантією прав і законних інтересів осіб, потерпілих від кримінальних правопорушень, зокрема, їх права на судовий захист. Відповідні зміни та доповнення мають бути внесені і в Закон України «Про безоплатну правову допомогу». Підтвердженням нагальності потреби в цьому нововведенні є вимога п. 4 ч. 1 Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи 78 (8) про юридичну допомогу та консультації від 2 березня 1978 р. щодо можливості отримати юридичну допомогу під час судового розгляду, зокрема, якщо виникла обставина, яка робить цю допомогу необхідною.

Виходячи з аналізу положень ч. 1 ст. 340 КПК та наказу Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 19 грудня 2012 р. № 4–гн, можна зробити висновок про те, що відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення та поява субсидіарної форми приватного обвинувачення можливі лише за результатами судового розгляду, тобто після фактичного закінчення судового розгляду як етапу, у межах якого відбувається з'ясування обставин кримінального правопорушення та дослідження представлених сторонами доказів [3, с. 5].

Відповідно до п. 1 ст. 121 Конституції України та п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. однією з основних функцій прокуратури є підтримання державного обвинувачення в суді. Згідно із ч. 3 ст. 36 КПК участь прокурора в суді є обов'язковою, крім випадків, передбачених чинним КПК. Отже, при прийнятті прокурором рішення про повну відмову від підтримання ним державного обвинувачення, він перестає бути державним обвинувачем, оскільки вже немає державного обвинувачення [1, с. 37], і повинен залишити зал судового засідання [5, с. 190]. Так, за ч. 8 ст. 293 КПК Республіки Беларусь від 16 липня 1999 р. державний обвинувач у цьому випадку звільняється від подальшої участі в судовому розгляді. Таким чином, виконання прокурором покладеного на нього публічно-правового обов'язку щодо відмови від підтримання державного обвинувачення згідно з положеннями ч. 1 ст. 340 КПК має наслідком фактичне припинення здійснення ним своїх повноважень і виключає можливість продовження обвинувальної діяльності в конкретному кримінальному провадженні.

Однією зі специфічних і безумовних підстав для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення є відмова потерпілого (а у випадках, передбачених чинним КПК, його представника) від обвинувачення в суді (ч. 4 ст. 26, п. 7 ч. 1 ст. 284 КПК). За діючим кримінальним процесуальним законом процесуальний статус потерпілого в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення є майже аналогічним до

його положення в провадженні із публічною формою обвинувачення. Внаслідок застосування нормативної конструкції ст. 340 КПК відмова потерпілого від обвинувачення в суді на власний розсуд у цих видах кримінальних проваджень може відбуватися в активній і пасивній формах. При цьому активною формою відмови є відмова потерпілого від підтримання обвинувачення, заявлена під час судового розгляду (остання викладається усно або письмово). Пасивною формою відмови від обвинувачення є неявка приватного обвинувача, а також його представника без поважних причин у судове засідання [6, с. 13], які саме таким способом опосередковано виражають своє волевиявлення щодо припинення кримінального переслідування обвинуваченого. Так, згідно із ч. 6 ст. 340 КПК повторне неприбуття в судове засідання потерпілого, який був належним чином повідомлений про судовий розгляд та викликаний у встановленому КПК порядку, після настання обставин, передбачених у ч. ч. 2 і 3 цієї статті (у разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення потерпілий висловив згоду реалізувати своє право на підтримання обвинувачення в суді), прирівнюється до його відмови від обвинувачення і має наслідком закриття кримінального провадження за відповідним обвинуваченням. Однак для прийняття такого рішення необхідні:

- 1) наявність підтвердження отримання потерпілим повістки про виклик до суду;
- 2) ознайомлення його зі змістом повістки в інший спосіб;
- 3) неявка на виклик без поважних причин (обставини, які об'єктивно позбавляють потерпілого можливості своєчасно з'явитися на виклик);
- 4) неповідомлення про причини неприбуття.

У зв'язку із цим, вважаємо правильною пропозицію С.І. Перепелиці закріпити на законодавчому рівні правило щодо нерозповсюдження негативних наслідків повторної неявки потерпілого без поважних причин у судове засідання при реалізації своїх прав та обов'язків у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення за умови присутності в залі засідання представника потерпілого. Тобто в даному випадку така неявка не може розглядатися як відмова потерпілого від обвинувачення [3, с. 14, 16].

Норма кримінального процесуального закону про те, що суд своєю ухвалою закриває кримінальне провадження, якщо прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення в суді і із цієї відмовою погодився потерпілий (ч. 2 ст. 26 КПК), є імперативною [4, с. 172]. Отже, якщо потерпілий або його представник не бажають підтримувати обвинувачення, то суд на підставі п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК своєю ухвалою зобов'язаний закрити кримінальне провадження. У зв'язку із цим, заслуговують на підтримку аргументи щодо необхідності нормативного закріплення обов'язку суду закінчувати кримінальне провадження не закриттям, а ухваленням виправдувального вироку за однією з реабілітуючих підстав у випадку, коли прокурор у повному обсязі відмовився від підтримання державного обвинувачення, а потерпілий не бажає скористатися своїм правом, передбаченим ч. 2 ст. 340 КПК, на перейняття та реалізацію даної функції [3, с. 6, 14, 16].

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що одним із пріоритетних напрямів докорінної перебудови галузі кримінального процесуального права має стати посилення ролі приватних начал при здійсненні кримінального провадження. У зв'язку із цим, у роботі сформульовано обґрунтовані пропозиції, спрямовані на оптимізацію та вдосконалення нормативного регулювання процедури реалізації функції обвинувачення потерпілим або його представником при відмові прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді. Неповнота правової регламентації цієї сфери діяльності потребує якісно нових підходів та внесення кардинальних змін і доповнень до вітчизняного кримінального процесуального законодавства та може бути предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Маляренко В.Т., Вернидубов І.В. Про відмову прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді та її правові наслідки / В.Т. Маляренко, І.В. Вернидубов // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 4 (32). – С. 31–41.

2. Лапатников М.В. Перспективы субсидиарного обвинення в российском уголовном процессе / М.В. Лапатников // Российская юстиция. – 2014. – № 2. – С. 37–40.
3. Перепелиця С.І. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / С.І. Перепелиця ; Націон. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 20 с.
4. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : [монографія] / В.Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
5. Підтримання прокурором державного обвинувачення / [Л.Р. Грицаєнко, Г.П. Серета, М.К. Якимчук та інші] ; за заг. ред. Г.П. Середи. – К. : Юридична думка, 2010. – 656 с.
6. Малярчук, Н.В. Приватне обвинувачення як диференціація кримінально-процесуальної форми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Н.В. Малярчук ; Київськ. націон. ун-т внутр. справ, МВС України. – Київ, 2010. – 18 с.

КАРПЕНКО І. М.,
аспірант кафедри кримінального
права та кримінології
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 343.237

СПЕЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ СПІВУЧАСТІ В ЗЛОЧИНІ: ОСНОВНИЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ТА ОБСЯГ

У статті розглядаються спеціальні питання співучасті в злочині. Визначаються основні кримінально-правові характеристики цього поняття, встановлюються критерії віднесення відповідних ситуацій до обсягу поняття «спеціальні питання співучасті». Проводиться систематизація відповідної групи особливих ситуацій співучасті в злочині.

Ключові слова: співучасть у злочині, спеціальні питання співучасті в злочині, основний кримінально-правовий зміст.

В статье рассматриваются специальные вопросы соучастия в преступлении. Определяются основные уголовно-правовые характеристики этого понятия, устанавливаются критерии отнесения соответствующих ситуаций к специальному вопросу соучастия в преступлении. Проводится систематизация данной группы особых ситуаций соучастия в преступлении.

Ключевые слова: соучастие в преступлении, специальные вопросы соучастия в преступлении, основное уголовно-правовое содержание.

This paper discusses special issues of complicity in the crime. The basic criminal characteristics of complicity are considered. Criteria for inclusion appropriate situations to the volume of the term «special issue of complicity» are researched. It is also conducted systematization of the relevant group of specific situations of complicity in the crime.

Key words: complicity in the crime, special issues of complicity in the crime, basic criminal content.

Вступ. У теорії кримінального права немає однастайності щодо кола тих специфічних ситуацій, які охоплюються поняттям «спеціальні питання співучасті у злочині». Зазвичай це поняття «представляє» ті кримінально-правові ситуації, у яких загальний зміст співучасті як особливої форми вчинення злочину не дає можливості їхньої однозначної, точної, конкретної оцінки. Як правило, такий стан речей зумовлений «особливим» характером цих ситуацій, однак певний вплив на наявність «елементу невизначеності» в їхньому змісті справляють й особливості їх законодавчого регулювання.

Постановка завдання. У цьому плані досить актуальним видається дослідження, у якому буде здійснено: а) визначення основних кримінально-правових характеристик поняття «спеціальні питання співучасті в злочині»; б) встановлення підстав (критеріїв), за якими відповідні ситуації можуть бути включені до обсягу цього поняття; в) оцінку обґрунтованості включення окремих ситуацій до обсягу поняття «спеціальні питання співучасті в злочині».

Результати дослідження. Основні кримінально-правові характеристики поняття «спеціальні питання співучасті в злочині». У чинному Кримінальному кодексі України 2001 року (далі – КК, КК України) містяться положення, які стосуються видів співучасників, форм співучасті, окремих особливостей кваліфікації злочину, вчиненого в співучасті, тощо. Значна частина цих положень досить повно й конкретно регламентують відповідні ситуації, а тому особливих проблем щодо їх вирішення в правозастосовній практиці не виникає.

Водночас з урахуванням нормативного змісту окремих положень КК, що стосуються вчинення злочину в співучасті, та практики їх застосування можна виокремити ситуації, які не мають змістовних характеристик, достатніх для їх однозначного («безпроблемного») розуміння в теорії кримінального права та належної («адекватної») оцінки в правозастосовній практиці. Неоднозначність та (або) неповна визначеність кримінально-правового змісту цих ситуацій свідчить про певну їх особливість, «проблемність».

Отже, можна дійти висновку, що всі ситуації, пов'язані з вчиненням злочину в співучасті, залежно від повноти й конкретності їх кримінально-правового змісту можна поділити на типові (стандартні) і нетипові (особливі).

Типовими є ситуації, які чітко врегульовані в КК і дають змогу однозначно визначити норму кримінального закону, що передбачає відповідальність співучасників за вчинене ними. Питання кваліфікації таких ситуацій не викликають суперечностей в теорії кримінального права й проблем у процесі правозастосування, адже законодавство містить щодо них прямі орієнтири, які в достатньому обсязі регулюють питання відповідальності співучасників. Наприклад, ч. 2 ст. 29 КК передбачає необхідність посилення під час кваліфікації злочину, вчиненого організатором, підбурювачем чи пособником, на відповідну частину ст. 27 КК.

Якщо ж в ситуації наявна зазначена вище «проблемність», її можна віднести до нетипових (особливих) кримінально-правових ситуацій співучасті в злочині. Останні у свою чергу залежно від характеру «проблемності» в їхньому кримінально-правовому змістові можуть бути поділені на: а) нетипові ситуації, «проблемність» яких пов'язана виключно зі співучастю як особливою формою вчинення злочину; б) нетипові ситуації, «проблемність» яких обумовлена поєднанням окремих проявів співучасті в злочині з іншими особливостями його вчинення, що відносяться до інших інститутів кримінального права.

Таким чином, з урахуванням сформульованих вище положень особливості кримінально-правового змісту останньої «підгрупи» ситуацій полягають у такому:

1) «родовою» характеристикою цих ситуацій, що об'єднує їх з іншими нетиповими (особливими) ситуаціями співучасті в злочині, є певна «проблемність» кримінально-правового змісту; вона обумовлює різне його розуміння в теорії та (або) неоднозначні підходи щодо оцінки таких ситуацій в правозастосовній практиці; ця характеристика дозволяє відокремити нетипові (особливі) ситуації співучасті в злочині від типових;

2) *специфічною* характеристикою цих ситуацій є обумовленість «проблемності» їхнього кримінально-правового змісту поєднанням окремих проявів співучасті в злочині з іншими особливостями його вчинення, що відносяться до інших інститутів кримінального права; саме ця характеристика дозволяє виокремити цю підгрупу з групи нетипових (особливих) ситуацій співучасті в злочині;

3) *чинниками*, що безпосередньо визначають конкретний зміст «проблемності» цих ситуацій, можуть бути такі: а) неповнота або суперечливість їх регламентації в КК чи відсутність такої регламентації взагалі; б) неприйнятність для оцінки цих ситуацій сформульованих законодавцем загальних нормативних орієнтирів; в) суперечливі тенденції правозастосовної практики щодо їх оцінки; щодо деяких ситуацій окремі з зазначених чинників можуть взаємодіяти.

Один із можливих варіантів визначення кримінально-правового змісту поняття «спеціальні питання співучасті у злочині» – поширення на це словосполучення наведених вище характеристик, що стосуються лише останньої підгрупи «проблемних» ситуацій. І хоча таке визначення може видатися занадто «звуженим», саме воно, на наш погляд, дозволить послідовно й коректно реалізувати системний підхід щодо врахування особливостей кримінально-правового змісту різних ситуацій співучасті в злочині під час їх оцінки на нормативному, теоретичному та правозастосовному рівнях.

Насамперед це стосується систематизації окремих ситуацій співучасті в злочині. Зокрема, зазначені характеристики будуть виступати тими *критеріями* (підставами), за якими ту чи іншу ситуацію можна включити до обсягу поняття «спеціальні питання співучасті в злочині». Зауважимо, що друга із цих характеристик – поєднання окремих проявів співучасті в злочині з іншими особливостями його вчинення, що відносяться до інших інститутів кримінального права, – має бути притаманною діянню принаймні одного співучасника.

Оцінка обґрунтованості включення окремих ситуацій до обсягу поняття «спеціальні питання співучасті в злочині». Ще Б.С. Утевський у своїй роботі 1939 р. «Співучасть у злочині» окремо розглядав питання відповідальності співучасників за дії, вчинені виконавцем, співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом та відповідальність співучасників під час добровільної відмови виконавця [11, с. 12–15].

Пізніше П.І. Гришаєв та Г.А. Крігер у праці 1959 р. «Співучасть за радянським кримінальним правом» окремо виділяли питання відповідальності співучасників, причетності до злочину й спеціальні питання співучасті, до яких вони відносили співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом, співучасть і стадії розвитку злочинної діяльності, у межах якого розглядали співучасть на стадії готуванні й замаху на злочин, а також особливості добровільної відмови від злочину під час співучасті [3, с. 256].

А.А. Піонтковський у монографії 1961 р. «Вчення про злочин за радянським кримінальним правом» використовує зворот «спеціальні питання вчення про співучасть». До цих питань він відніс питання ставлення у вину об'єктивних обставин, які відносяться до умов вчинення виконавцем злочину, і обставин, які відносяться до особистості виконавця, решти співучасників злочину; співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом, ексцес виконавця й добровільну відмову [8, с. 583–589].

Ф.Г. Бурчак у своїй монографії 1986 р. «Співучасть: соціальні, кримінологічні і правові проблеми» детально розглядав питання відповідальності співучасників в закінченому й незакінченому злочині, відповідальності під час невдалої співучасті в злочині, під час добровільної відмови від співучасті в злочині, відповідальності співучасників під час ексцесу виконавця, а також вплив об'єктивних і суб'єктивних обставин, що стосуються одних співучасників, на відповідальність інших [2, с. 156–189].

Один із співавторів сучасного підручника з кримінального права України М.І. Бажанов зазначав, що, крім загальних, «виникає ціла низка так званих спеціальних питань відповідальності за співучасть. До них належать:

- співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом;
- провокація злочину;
- ексцес виконавця;
- безнаслідкова співучасть;
- невдале підбурювання чи пособництво;
- добровільна відмова співучасників»[5, с. 239].

Деякі вчені спеціально розглядали питання співучасті в триваючих і продовжуваних злочинах [12, с. 9–10].

Автори сучасного російського підручника з кримінального права виділяють окремо від «правил індивідуалізації відповідальності співучасників» лише три проблемні питання, пов'язані з кваліфікацією злочину, вчиненого у співучасті, а саме: ексцес виконавця, добровільна відмова співучасників, невдала співучасть [10, с. 123–125].

Не зупиняючись на аналізі праць інших вчених, які займалися цією проблематикою, зазначимо, що кожен із них виділяв «своє» коло проблемних ситуацій співучасті в злочині, однак багато в чому коло відповідних ситуацій у них співпадає. Очевидно, відмінність полягала в їхньому власному розумінні змісту й особливостей цих ситуацій, у стані їх нормативного регулювання й тенденціях правозастосовної практики.

З огляду на те, що підходи науковців до визначення кола ситуацій, які, на їх погляд, потребують окремого розгляду, різняться, доцільно з'ясувати, чи всі вони можуть бути віднесені до спеціальних питань співучасті в злочині в запропонованому нами розумінні цього поняття. Зупинимось детальніше на окремих ситуаціях.

Деякі вчені серед спеціальних питань відповідальності за співучасть у злочині розглядають питання кваліфікації причетності до злочину [7, с. 206; 6, с. 162], що, на нашу думку, є не виправданим, оскільки кримінальне законодавство й теорія кримінального права не визнають причетності до злочину співучастю. Ще в 1941 р. професор А.Н. Трайнін досить чітко розмежував ці два кримінально-правові явища. Як зазначав вчений, причетність охоплює такий зв'язок третіх осіб зі злочинном, який не досягає інтенсивності співучасті, але який все ж не може залишитись за межами кримінального правосуддя. «Співучасник – завжди співавтор злочину: у якій би ролі (організатор, підбурювач, виконавець чи пособник) не виступав співучасник, він завжди заподіює злочинний результат». Натомість дії особи, причетної до злочину, ніколи не виступають причиною злочинного результату [9, с. 130]. Причетність до злочину – це дія чи бездіяльність, яка пов'язана з вчиненням злочину, проте не є співучастю в ньому [6, с. 162]. Хоча із цієї дефініції й не можна зробити висновок про кримінально-правовий зміст самого явища, що визначається, проте вона категорично заперечує можливість віднесення причетності до спеціальних питань відповідальності за співучасть у злочині. Такий підхід, коли причетність розглядається в межах вчення про співучасть, склався, очевидно, у зв'язку з деякою подібністю цих кримінально-правових інститутів. Однак ці явища є різними, вони не співпадають за своїм змістом, і тому причетність до злочину варто розглядати окремо від спеціальних питань співучасті.

Деякі вчені розглядали в межах специфічних ситуацій співучасті в злочині так звану невдалу співучасть [7, с. 194–200], що, на нашу думку, також є не виправданим, оскільки в цьому разі взагалі відсутні ознаки спільного вчинення злочину, а отже, і співучасті. У таких випадках немає спільності діянь, яка є обов'язковою ознакою співучасті, немає тут згоди на спільне вчинення злочину [5, с. 243]. «Невдале підбурювання» має місце там, де можливий (передбачуваний, потенційний) виконавець (у виняткових випадках – інший «потенційний» співучасник) – особа, якій пропонується спільно вчинити злочин, – відхиляє цю пропозицію, що йде від іншої особи. У таких випадках співучасть не виникає. Відтак «потенційний (передбачуваний) співучасник» кримінальної відповідальності не несе, а особа, яка намагалася схилити його до спільної участі у вчиненні умисного злочину, має відповідати за готування до злочину, який вона бажала

вчинити. Тому це питання коректніше розглядати в межах інституту стадій злочину, а не співучасті в злочині.

Окремі науковці відносили до специфічних ситуацій співучасті співучасть у необережних злочинах [9, с. 109–118], що також є невиправданим, оскільки саме нормативне визначення співучасті в злочині (ст. 26 КК України) заперечує можливість співучасті в необережних злочинах.

Сучасна дослідниця питань співучасті в злочині Ю.В. Абакумова в межах розглядуваних нею проблем кримінальної відповідальності співучасників виділяє «спеціальні питання кримінальної відповідальності співучасників». До них вона відносить питання відповідальності особи, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їхньої злочинної діяльності. При цьому автор вважає, що дії такої особи не слід визнавати співучастю, оскільки вона діє не за власною ініціативою, а за спеціальним завданням. На наш погляд, така ситуація є досить проблемною. По-перше, у ч. 2 ст. 43 КК прямо вказується, що така особа підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення в складі організованої групи чи злочинної організації злочину, який наділений визначеними цією нормою обов'язковими характеристиками. Однак така вказівка в законі прямо не визначає кваліфікацію дій вказаної особи з інкримінуванням їй кваліфікуючої ознаки вчинення злочину організованою групою (за попередньою змовою групою осіб), якщо така ознака передбачена відповідним юридичним складом злочину. По-друге, у випадках, коли одна особа провокує вчинення злочину іншою особою з метою її викриття, провокатор традиційно розглядається як співучасник (підбурювач) такого злочину. По-третє, як зазначає сама науковець, «основним аргументом, чому такі дії фактично не утворюють співучасті, автори вбачають у стані крайньої необхідності, у якому, на їх думку, особа перебуває постійно під час виконання спеціального завдання». Автор також вказує на те, що стан крайньої необхідності не може поширюватись на весь період перебування особи в складі організованої групи або злочинної організації. Діяння інших учасників цих об'єднань вчений пропонує розглядати як співучасть у злочині, при цьому вона не визначає, чи зміниться оцінка їхніх дій, якщо кількість учасників організованої групи чи злочинної організації на певному етапі її функціонування після «виключення» із числа співучасників особи, яка виконує спеціальне завдання, буде меншою, ніж встановлена законом [1, с. 231]. Відсутність чіткої й повної регламентації цього питання, а також неоднозначність у підходах до його вирішення, конкретизація додатковими характеристиками інституту обставин, що виключають злочинність діяння, дають підстави відносити цю ситуацію до спеціальних питань співучасті в злочині.

Для кращого розуміння змісту спеціальних питань співучасті в злочині їх доцільно було б *систематизувати*. У науковій літературі, як правило, така систематизація не проводиться, а дається лише перелік таких питань.

На думку А.П. Козлова, спеціальні правила кваліфікації виникають у зв'язку зі специфікою відображення співучасті в Особливій частині КК. У ній не відображається співучасть взагалі, не відображаються види співучасників і співучасті, не відображається елементарна співучасть, і виділено тільки груповий злочин того чи іншого різновиду. Саме тому, на його погляд, набагато логічніше будувати кваліфікацію співучасті не на видах співучасті (співвиконавстві чи співучасті з розподілом ролей), а на формах співучасті, оскільки в основі своєї кваліфікація спирається на норми Особливої частини. Автор поділяє особливості кваліфікації співучасті з врахуванням її форми на кваліфікацію співучасті у формах, які визначені в Особливій частині КК або в якості самостійних видів злочинів (організація незаконного збройного формування або участь у ньому; бандитизм; організація злочинного співтовариства; масові заворушення), або в якості обтяжуючих чи особливо обтяжуючих обставин [4, с. 333–334].

Класифікація спеціальних правил кваліфікації співучасті, запропонована А.П. Козловим, хоча вона й охоплює багато проблемних ситуацій, які можуть виникнути

під час кваліфікації дій співучасників злочину, не може бути нами сприйнята повною мірою, оскільки вона не відповідає викладеному вище розумінню поняття спеціальних питань співучасті.

На наш погляд, одним з орієнтирів (критеріїв) для «внутрішньої» систематизації спеціальних питань співучасті в злочині можуть виступати ті чинники, які були нами виділені в межах третьої характеристики розглядуваної підгрупи специфічних ситуацій співучасті в злочині. Нагадаємо, що йдеться про ступінь законодавчої регламентації відповідної ситуації, а також про неоднозначне її вирішення на науковому та правозастосовному рівнях.

Так, за ступенем (рівнем) законодавчої регламентації того чи іншого спеціального питання співучасті в злочині їх можна поділити на дві групи питань. До першої групи слід віднести питання, які певною мірою знайшли своє відображення на рівні КК і хоча б частково мають нормативні орієнтири для їх практичного вирішення. До них належать, зокрема, питання, пов'язані з:

- кваліфікацією окремих проявів співучасті з урахуванням стадії злочину (у тому числі, у триваючих і продовжуваних злочинах);
- кваліфікацією дій співучасників під час ексцесу виконавця;
- кваліфікацією дій окремих співучасників під час добровільної відмови;
- кваліфікацією співучасті в злочинах зі спеціальним суб'єктом;
- кваліфікацією дій особи, яка виконувала спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

До другої групи можна віднести питання, щодо яких на рівні КК взагалі відсутні нормативні орієнтири, наприклад, питання, що стосуються кваліфікації дій співучасників, коли мала місце трансформація одного злочину в інший, відхилення дії, створення організованої групи, у випадках, коли її діяльність була припинена до реалізації мети, з якою її було створено.

Також можна систематизувати спеціальні питання співучасті в злочині залежно від того, до якого інституту можуть бути віднесені «інші» особливості, якими ускладнена та чи інша ситуація співучасті в злочині (наприклад, поєднання особливостей вчинення злочину в співучасті з особливостями вчинення такого злочину спеціальним суб'єктом). Зауважимо також, що конкретні ситуації співучасті в злочині можуть бути ускладнені кількома такими характеристиками, що стосуються кількох різних інститутів кримінального права.

Висновки:

1. Всі ситуації співучасті в злочині з певною долею умовності можуть бути поділені на типові й нетипові. До типових можна віднести ситуації, регламентація яких у чинному КК України є достатньо конкретною й повною (законодавчо закріплені їхні змістовні характеристики, визначені особливості відповідальності співучасників, зокрема, правила кваліфікації їхніх діянь тощо).

2. Поряд із типовими ситуаціями співучасті в злочині існують і нетипові (особливі), зміст яких характеризується певною «проблемністю». Серед них є такі, у яких «проблемність» обумовлена поєднанням окремих проявів співучасті в злочині з іншими особливостями його вчинення в межах інших інститутів кримінального права. На наш погляд, саме ця підгрупа проблемних ситуацій має охоплюватись поняттям «спеціальні питання співучасті в злочині».

3. Окремі науковці розглядають у межах спеціальних питань співучасті в злочині ситуації, які є проявами причетності до злочину, так званої невдалої співучасті, необережного співзаподіяння («співучасті» в необережних злочинах). Такий підхід видається некоректним перш за все з огляду на те, що ці ситуації взагалі не є проявами співучасті в злочині.

4. Проблемні ситуації, що відповідно до запропонованого нами підходу утворюють обсяг поняття «спеціальні питання співучасті в злочині», можна певним чином сис-

тематизувати. Орієнтирами такої систематизації можуть бути чинники, які обумовлюють проблемність їхнього змісту. Найбільш значущим із цих чинників є ступінь конкретності й повноти законодавчої регламентації відповідної ситуації чи повна її (регламентації) відсутність.

5. Ще одним орієнтиром систематизації розглядуваних ситуацій може бути «інституційна» належність тих їхніх особливостей, які, поєднуючись із певними проявами співучасті, визначають конкретний зміст проблемності. Більшість таких особливостей відносяться до інститутів стадій злочину, суб'єкта злочину та вини. В окремих ситуаціях зазначені особливості можуть «представляти» одразу декілька інститутів.

Список використаних джерел:

1. Абакумова Ю.В. Інститут співучасті в кримінальному праві України: природа, сутність, сучасні проблеми визначення : [монографія] / Ю.В. Абакумова ; за ред. В.Г. Лукашевича. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – 319 с.
2. Бурчак Ф.Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы / Ф.Г. Бурчак. – К. : Вища школа, 1986. – 208 с.
3. Гришаев П.И. Соучастие по советскому уголовному праву / П.И. Гришаев, Г.А. Кригер. – М. : Госюриздат, 1959. – 256 с.
4. Козлов А.П. Соучастие: традиции и реальность / А.П. Козлов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 362 с.
5. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.
6. Кузнецов В.В. Теорія кваліфікації злочинів : [підручник] / [В.В. Кузнецов, А.В. Савченко] ; за заг. ред. професорів Є.М. Моїсєєва та О.М. Джужи, наук. ред. к. ю. н., доц. І.А. Вартилецька. – 2-ге вид., перероб. – К. : КНТ, 2007. – 300 с.
7. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: [навч. посіб.] / В.О. Навроцький. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.
8. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права: Общая часть / А.А. Пионтковский. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1961. – 666 с.
9. Трайнин А.Н. Учение о соучастии / А.Н. Трайнин. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1941. – 160 с.
10. Уголовное право России. Часть общая : [учебник для вузов] / под ред. Л.Л. Кругликова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 243 с.
11. Утевский Б.С. Соучастие в преступлении / Б.С. Утевский ; под ред. И.Т. Голякова. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР. – 1939. – 356 с.
12. Чернов В.Г. Соучастие в делящихся и продолжаемых преступлениях / В.Г. Чернов // СЮ. – 1984. – № 17 – С. 9–10.

КУСПИСЬ Б. А.,
аспірант кафедри кримінального
процесу та криміналістики
(Львівський національний
університет імені Івана Франка)

УДК 343.1 (477)

МЕТА ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ ТА ДОКУМЕНТІВ ЯК ЗАХОДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті проведено дослідження мети тимчасового доступу до речей та документів як заходу забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: захід забезпечення кримінального провадження, тимчасовий доступ до речей та документів, дієвість провадження, збирання доказів.

В статье проведено исследование цели временного доступа к вещам и документам как меры обеспечения уголовного производства.

Ключевые слова: мера обеспечения уголовного производства, временный доступ к вещам и документам, действенность производства, сбор доказательств.

In the article research of purpose of temporal access is conducted to the things and documents as to the west of providing of criminal realization.

Key words: a west of providing of criminal realization, temporal access, is to the things and documents, effectiveness of realization, assembly of proofs.

Вступ. Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України стало значним кроком у реформуванні національного кримінально-процесуального права України, оскільки новим Кодексом істотно змінено цілий ряд раніше існуючих процесуальних інститутів та впроваджено значну кількість нових. Однією з новел, яка знайшла своє відображення в главі 15 КПК України є запровадження тимчасового доступу до речей та документів, як заходу забезпечення кримінального провадження.

Визначення мети тимчасового доступу до речей та документів, як і будь-якого іншого процесуального інституту, має важливе значення як у теоретичній, так і практичній площинах. Оскільки від правильного розуміння суб'єктами правозастосування мети цієї процесуальної дії залежить і якість її застосування під час здійснення практичної діяльності.

КПК України прямо не визначає мету тимчасового доступу до речей та документів. У ч. 1 ст. 159 законодавець лише визначив у чому полягає ця процесуальна дія. Відсутність законодавчого визначення мети тимчасового доступу до речей та документів зумовила різнобічне розуміння призначення цього заходу забезпечення на практиці. Основною проблемою, яка пов'язана з застосування тимчасового доступу до речей та документів, полягає в з'ясуванні питання – чи спрямована ця процесуальна дія на збирання доказів у кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Метою цієї статті є здійснення загального правового аналізу мети тимчасового доступу до речей та документів у системі заходів забезпечення кримінального провадження.

Наукових праць, присвячених визначенню мети тимчасового доступу до речей та документів, на разі немає. Окремі аспекти застосування цього заходу забезпечення

досліджувались такими науковцями, як М.П. Климчук, І.В. Гловюк, С.В. Андрусенко, С.В. Смоков та іншими.

Результати дослідження. У КПК України тимчасовий доступ до речей та документів є складовою системи заходів забезпечення кримінального провадження. Так, у ч. 2 ст. 131 КПК України зазначається, що заходами забезпечення кримінального провадження є:

- 1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик та привід;
- 2) накладення грошового стягнення;
- 3) тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом;
- 4) відсторонення від посади;
- 5) тимчасовий доступ до речей та документів;
- 6) тимчасове вилучення майна;
- 7) арешт майна;
- 8) затримання особи;
- 9) запобіжні заходи.

Із наведеної процесуальної норми вбачається, що тимчасовий доступ до речей та документів охоплюється більш ширшим поняттям – «заходи забезпечення кримінального провадження». Таким чином можна говорити про спільність рис тимчасового доступу до речей та документів та заходів забезпечення кримінального провадження у цілому. З погляду законодавця, основною рисою заходів забезпечення кримінального провадження є їх мета, яка визначена в ч. 1 ст. 131 КПК України як досягнення дієвості кримінального провадження.

КПК України доволі абстрактно визначив мету заходів забезпечення кримінального провадження, а від визначення поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» законодавець взагалі відмовився, що створює можливість для доволі широкого тлумачення цих понять. З цього приводу була висловлена думка О.М. Миколенком, суть якої полягає в тому, що законодавче визначення поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» є важливим для загального розуміння заходів забезпечення кримінального провадження, тому воно повинно знайти своє нормативне відображення в тексті КПК України [1, с. 207]. Також науковець наголошує, що недостатньо лише визначити мету заходів забезпечення кримінального провадження, яка законодавцем сформована розпливчато за змістом, а їй потрібно вказати цілі та підстави застосування заходів забезпечення кримінального провадження [1, с. 207].

Із висловленою думкою можна погодитись частково. Річ у тім, що виключно з прагматичної точки зору визначення поняття «заходи забезпечення кримінального провадження» не має критичного значення для правозастосування, хоча і створює певний плюралізм думок щодо їх розуміння. Але ще раз варто підкреслити, що особливо негативного ефекту на правозастосування це не справляє. Тому визначення на законодавчому рівні вищезгаданого поняття має більше теоретичне, аніж практичне значення.

Щодо мети заходів забезпечення кримінального провадження, мова про яку йде в ч. 1 ст. 131 КПК України, то тут можна погодитись, що вона визначена доволі абстрактно. Не дивлячись на це, розуміння мети заходів забезпечення кримінального провадження, яка відповідно до Кодексу полягає в забезпеченні дієвості провадження, з'являється після цілісного опрацювання положень КПК України. У цьому випадку варто погодитись з думкою, що під дієвістю провадження, яка вказана в ч. 1 ст. 131 КПК України, слід розуміти можливість виконання завдань, заради яких кримінальне провадження здійснюється [2, с. 306]. Якщо більш чітко висловити цю думку, то дієвість провадження спрямована на виконання завдань кримінального провадження, яких визначено в ст. 2 КПК України.

Можна припустити, що абстрактне визначення мети заходів забезпечення кримінального провадження пояснюється тим, що систему заходів забезпечення кримінального провадження складають різні за функціональністю заходи, кожен з яких у свій специфічний спосіб забезпечує дієвість кримінального провадження. Для кожного заходу,

зазначеного в ст. 131 КПК України, визначені підстави та порядок їх застосування, що в кінцевому випадку і дає можливість визначити їх процесуальну спрямованість – спосіб, в який вони забезпечують дієвість кримінального провадження. У зв'язку з цим спадає на думку, що будь – яка спроба більш розширеного визначення мети заходів забезпечення кримінального провадження була б, у кращому випадку, суперечливою. Тому, застосована в ч. 1 ст. 131 КПК України законодавча техніка щодо визначення мети заходів забезпечення кримінального провадження видається вдалою.

Тимчасовий доступ до речей та документів, як і будь – який інший захід забезпечення кримінального провадження, спрямований на забезпечення дієвості провадження. Для з'ясування в який спосіб це реалізовується, варто, у першу чергу, звернути увагу саме на визначення цього процесуального заходу, наведене у ч. 1 ст. 159 КПК України. Зокрема, у цій процесуальній нормі вказується, що тимчасовий доступ до речей та документів полягає в наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитись з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим, суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку).

Таке законодавче формулювання тимчасового доступу до речей та документів підштовхує до висновку, що останній забезпечує дієвість кримінального провадження, шляхом створення для сторін кримінального провадження процесуальної можливості збирати докази, якими вони зможуть обґрунтувати свою позицію в провадженні. При цьому варто наголосити, що таке право надано не лише стороні обвинувачення, а й стороні захисту. У зв'язку з цим тимчасовий доступ до речей та документів значно розширив дію принципу змагальності сторін.

Вищезгадана процесуальна норма прямо не вказує, що одержані в порядку тимчасового доступу речі та документи можуть виступати доказами в кримінальному провадженні. Але, якщо керуватись законами формальної логіки, то цей факт видається очевидним навіть без будь-якого подальшого аналізу процесуальних норм, які регламентують порядок тимчасового доступу до речей та документів.

На жаль, з незрозумілих причин, судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ (далі – ВССУ) іншої думки з приводу призначення тимчасового доступу до речей та документів. Зокрема, у п. 9 Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження від 07.02.2014, ВССУ вказує наступне: «аналіз судової практики свідчить, що застосуванням заходу забезпечення кримінального провадження органи досудового розслідування намагаються досягти мети, яка саме таким заходам не властива. Зокрема, це стосується випадків, коли в клопотанні порушується питання про тимчасовий доступ до речей та документів з метою збирання доказів» [3]. У цьому ж пункті ВССУ вказує, що фактично слідчі намагаються підмінити тимчасовим доступом до речей та документів інститут слідчих (розшукових) дій, які власне і спрямовані на збирання та перевірку доказів. У зв'язку з цим ця процесуальна дія не може використовуватись для збирання доказів [3].

Такий висновок ВССУ повністю підриває уявлення суб'єктів правозастосування про призначення тимчасового доступу до речей та документів та викликає багато запитань. Скажімо, якщо тимчасовий доступ до речей та документів не забезпечує дієвість кримінального провадження, шляхом створення для сторін провадження можливості збирати докази, то яка його мета? Якщо одержанні за допомогою цього заходу забезпечення документи чи речі не можуть бути доказами в кримінальному провадженні, то для чого тоді проходити складну процедуру одержання до них тимчасового доступу? Хоча ВССУ висвітлював свою позицію на прикладі сторони обвинувачення, не має жодних підстав вважати, що вона не стосується і сторони захисту. Оскільки основа його позиції базується на твердженні, що тимчасовий доступ до речей та документів не може вико-

ристовуватись з метою збирання доказів. Більше цього ВССУ у своєму Узагальненні лише висловив думку, що тимчасовий доступ до речей та документів не може використовуватись для одержання доказів, але при цьому він нічого не вказав з приводу того, яка мета поставлена перед цим заходом забезпечення кримінального провадження.

Доволі дивно, але якщо звернути увагу на окремі положення пояснювальної записки до проекту КПК України 2012 р., то можна помітити, що однією з причин, якою автори проекту не раз обґрунтовували необхідність прийняття кодексу, була відсутність в його попередника реально діючої моделі змагальності процесу в частині рівності сторін щодо збирання доказів [4]. Після прийняття КПК України 2012 р. можна було вважати, що ця проблема була частково вирішена. Сторона захисту отримала можливість збирати докази, шляхом одержання тимчасового доступу до речей та документів. Щодо сторони обвинувачення, то вона як і раніше наділена можливістю збирати докази через інститут слідчих (розшукових) дій, так і шляхом використання процесуального інституту тимчасового доступу. У зв'язку з цим можна ствердити, що висновок ВССУ у певній мірі суперечить самій ідеї, яка була закладена законодавцем у цей процесуальний інститут.

Якщо тимчасовий доступ до речей та документів «штучно» позбавити мети, яка впливає з глави 15 КПК України, то це по суті буде означатиме часткове повернення до положень КПК України 1960 р. Оскільки знову, складеться ситуація, коли монополія на збирання доказів буде належати стороні обвинувачення, а сторона захисту буде взагалі позбавлена процесуального механізму збирання доказів. Розуміння призначення самого ж інституту тимчасового доступу під час правозастосування буде хаотичною та суперечливою.

Щодо проблеми підміни стороною обвинувачення тимчасовим доступом до речей та документів процесуального інституту слідчих (розшукових) дій, то з цією думкою можна погодись лише частково. Звісно, коли йде мова про збирання речових доказів чи документів сторона обвинувачення повинна, у першу чергу, звертати свою увагу на процесуальний інститут слідчих (розшукових) дій, а не тимчасовий доступ до речей та документів. Але варто пам'ятати, що законодавець не визначив випадки, які б дали змогу розмежувати, в яких випадках слідчий повинен використовувати слідчі (розшукові) дій, а в яких – тимчасовий доступ до речей та документів. Таке розмежування було б і не доцільним, оскільки сторона провадження в кримінальному процесі керується принципом диспозитивності, тому сама визначає, які способи збирання доказів повинні бути застосовані в конкретній ситуації. При цьому видається логічною точка зору, що при виборі того чи іншого способу збирання доказів, сторона провадження виходить з фактичної ситуації, яка потребує того чи іншого процесуального вирішення. Наприклад, якщо сторона провадження має інформацію, що людина добровільно надасть їй потрібні речі чи документи, то чи в такому випадку потрібно подавати слідчому судді клопотання про надання тимчасового доступу до речей та документів? Однозначно, ні. Ці речі простіше витребувати на підставі ст. 93 КПК України. Якщо ж мова йде про речовий доказ, який знаходиться в потенційного підозрюваного, чи варто тоді вилучати ці докази в порядку тимчасового доступу? Мабуть, що ні. У таких випадках доцільно проводити обшук. Ситуацій, які можуть виникати на практиці, є безліч, саме тому і видається доцільним твердження про те, що сторони провадження самі обирають процесуальний механізм збирання доказів. У зв'язку з цим будь-які спроби ВССУ «унормувати» своє бачення суті тимчасового доступу до речей та документів призведе лише до ускладнення застосування цієї процесуальної дії на практиці.

Процесуальну спрямованість тимчасового доступу до речей та документів на збирання доказів можна прослідкувати і через призму процесуальних норм, які регламентують порядок одержання дозволу на його проведення. Зокрема, у п. 5 ч. 2 ст. 160 КПК України перед стороною кримінального провадження встановлюється вимога навести в клопотанні про надання тимчасового доступу до речей та документів значення речей та документів для встановлення обставин у кримінальному провадженні. Очевидно, що

в згаданій процесуальній нормі мова йде про обставини, які складають предмет доказування в кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України). Обставини кримінального провадження можуть встановлюватись виключно на підставі поданих сторонами провадження доказів, які, власне, і можуть бути зібрані шляхом одержання до них тимчасового доступу в порядку, передбаченому Розділом II КПК України. Також, варто звернути увагу на зміст п. 2 ч. 5 ст. 163 КПК України, у якому вказується, що слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей та документів, якщо сторона кримінального провадження у своєму клопотанні доведе наявність достатніх підстав вважати, що ці речі чи документи самі по собі чи або в сукупності з іншими речами та документами кримінального провадження, у зв'язку з якими подається клопотання, мають істотне значення для встановлення важливих обставин справи.

У п. 6. ч. 2 ст. 160 законодавець ще очевидніше сформулював доказове значення речей та документів, витребування яких може бути ініційоване сторонами кримінального провадження в порядку тимчасового доступу. Зокрема, у вищезгаданій нормі вказується, що сторона провадження повинна довести можливість використання відомостей, що містяться в речах та документах, та неможливості іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей та документів, у випадку подання клопотання про тимчасовий доступ до речей та документів, які містять охоронювану законом таємницю. У свою чергу, слідчий суддя чи суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей та документів, які містять охоронювану законом таємницю, якщо сторона кримінального провадження доведе можливість використання як доказів відомостей, які містяться в речах та документах, доступ до яких вона ініціює, та доведе неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей та документів.

Висновки. Аналіз процесуальних норм глави 15 КПК України дає можливість ствердити, що метою тимчасового доступу є забезпечення сторін кримінального провадження процесуальною можливістю збирати докази.

Не дивлячись на очевидність мети тимчасового доступу до речей та документів, зустрічаються випадки неправильного розуміння цього процесуального інституту. Але вважати, що такі випадки пов'язані з недоліками законодавчої техніки, доволі важко. Оскільки навіть поверхневий аналіз процесуальних норм, які регламентують порядок тимчасового доступу до речей та документів, дає можливість прийти до логічного висновку про його мету. Найбільш ймовірним поясненням неправильного розуміння призначення тимчасового доступу до речей та документів є наявність стереотипної свідомості суб'єктів правозастосування, яка в багатьох моментах не узгоджується з новизною положень нового КПК України.

Список використаних джерел:

1. Миколенко О.М. Кримінальний процесуальний примус у положенні нового Кримінального процесуального кодексу України / О.М. Миколенко // Правова держава. – 2013. – № 16. – 207 с.
2. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред. О.М. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка. – Х. : Фактор. – 1072 с.
3. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження від 7 лютого 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14/print1403867001787795>.
4. Пояснювальна записка до проекту Кримінального процесуального кодексу України від 12 січня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42312.

КУЦКІР Г. М.,
здобувач кафедри кримінального права,
процесу і криміналістики
Івано-Франківського факультету
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.14

**ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА
ЯК СПОСОБУ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

Стаття присвячена дослідженню підстав та умов застосування арешту як способу обмеження права власності під час кримінального провадження. На основі результатів аналізу теоретичних положень і норм кримінального процесуального закону формулюється сучасна концепція підстав та умов застосування арешту майна.

Ключові слова: *засади кримінального провадження, недоторканність права власності, арешт майна.*

Статья посвящена исследованию оснований и условий применения ареста как способа ограничения права собственности в ходе уголовного производства. На основе результатов анализа теоретических положений и норм уголовного процессуального закона формулируется современная концепция оснований и условий применения ареста имущества.

Ключевые слова: *принципы уголовного производства, неприкосновенность права собственности, арест имущества.*

The article is dedicated to the consideration of grounds and conditions of detention of distraint as a mean of ownership limitations during criminal proceeding. Based on the results of the analysis of the theoretical positions rules of criminal procedure law the modern concept of grounds and conditions of detention of distraint justified.

Key words: *principles of criminal proceeding, immunity of ownership, distraint.*

Вступ. Норми Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України), закріплюючи засаду недоторканності права власності в якості однієї із загальних засад кримінального провадження (п. 9 ст. 7 і ст. 16), допускають можливість обмеження та позбавлення права власності під час досудового розслідування та судового розгляду на підставах та в порядку, передбачених кримінальним процесуальним законом. При цьому позбавлення права власності допускається виключно на підставі вмотивованого судового рішення, а його обмеження – як за таким рішенням (зокрема, вилучення речей у ході тимчасового доступу, застосування арешту майна та застави), так і без нього (зокрема, у разі тимчасового вилучення майна). Одним із заходів забезпечення кримінального провадження, що призводить до обмеження права власності, виступає арешт майна.

Дослідженню теоретичних і практичних проблем застосування арешту майна як заходу забезпечення кримінального провадження присвячена значна увага вчених. Так,

вказані питання розглядають у працях О. Бондаренко, О. Верхогляд-Герасименко, Л. Гарбовський, Р. Герасимов, О. Коровайко, Ю. Мирошніченко, М. Омеляненко та інші вчені. Проте підстави та умови застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження в контексті обмеження права власності розглядаються в юридичній літературі недостатньо повно, хоча поза їх відсутністю застосування арешту майна є неможливим.

Постановка завдання. Метою статті є визначення підстав та умов застосування арешту майна як способу обмеження права власності під час кримінального провадження.

Результати дослідження. Арешт майна виступає заходом процесуального примусу, оскільки за своєю сутністю спрямований на обмеження права власності, тобто тимчасове позбавлення можливості відчужувати певне майно, або на заборону розпоряджатися будь-яким чином таким майном та використовувати його. Як впливає зі змісту норм ч. ч. 1, 4 і 5 ст. 170 КПК України, обмеження права власності внаслідок застосування арешту майна як заходу забезпечення кримінального провадження полягають у: 1) тимчасовому позбавленні підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, можливості відчужувати певне його майно до скасування арешту майна у встановленому КПК України порядку; 2) забороні для особи, на майно якої накладено арешт, іншої особи, у володінні якої перебуває майно, розпоряджатися будь-яким чином таким майном і використовувати його. При цьому заборона на використання та розпорядження таким майном можуть бути застосовані лише у випадках, коли їх незастосування може призвести до зникнення, втрати або пошкодження відповідного майна або настання інших наслідків, які можуть перешкодити кримінальному провадженню. Виняток із цього правила стосується права використання житлового приміщення, у якому на законних підставах проживають будь-які особи, а саме норма ч. 5 ст. 170 КПК України закріплює неприпустимість заборони використання таких житлових приміщень.

Арешт на майно може накладатися лише за наявності фактичної та юридичної підстав, визначених ч. ч. 1 і 2 ст. 170 КПК України. Підставою застосування заходів процесуального примусу, у тому числі й арешту майна, як вказує Ю.М. Мирошніченко, виступає «сукупність наявних у кримінальному провадженні фактичних даних, що доводять необхідність застосування таких заходів для досягнення цілей досудового розслідування» [6, с. 150].

Комплексний аналіз норм ч. 2 ст. 167 і ч. 2 ст. 170 КПК України дозволяє стверджувати, що фактичною підставою для арешту майна є достатні підстави вважати, що речі, документи, гроші тощо: 1) підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та/або зберегли на собі його сліди; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення; 3) є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом; 4) одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від них, а також майно, у яке їх було повністю або частково перетворено. При цьому поза увагою законодавця в контексті аналізованих норм кримінального процесуального закону залишилася фактична підстава для арешту майна з метою забезпечення можливої конфіскації майна, забезпечення цивільного позову та застосування інших майнових стягнень і забезпечення доказів. Так, фактичною підставою для арешту майна з метою забезпечення можливої конфіскації майна є кваліфікація діяння за статтею КК України, яка передбачає покарання у виді конфіскації майна. Фактичною підставою для арешту майна з метою забезпечення цивільного позову виступають достатні підстави вважати, що кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди. Фактичною підставою для арешту майна з метою забезпечення дока-

зів виступають достатні підстави вважати, що його незастосування може призвести до зникнення, втрати або пошкодження відповідного майна або настання інших наслідків, які можуть перешкодити кримінальному провадженню. Таким чином, необхідно погодитися з позицією І.Б. Тутиніна, який обґрунтовано вказує, що «матеріально-правові підстави застосування накладення арешту на майно залежать від виду майнових стягнень, для забезпечення яких застосовується розглядуваний захід примусу» [8, с. 53].

Аналізуючи фактичну підставу для цього заходу забезпечення кримінального провадження, О.М. Бондаренко відзначає, що «необхідність арешту майна зумовлюється обґрунтованою підозрою вважати, що незастосування цього заходу зумовить труднощі чи неможливість виконання вироку в частині забезпечення можливої конфіскації майна або цивільного позову чи перешкоджатиме встановленню істини внаслідок того, що таке майно може бути приховане, відчужене чи пошкоджене» [2, с. 377]. Аналогічну позицію відстоює К.Б. Калиновський, на думку якого підставою для арешту майна виступає обґрунтоване припущення того, що майно, яке підлягає стягненню, може бути приховане або відчужене. Це припущення повинно впливати з конкретних фактів (спроби приховати речі, оголошення про продаж нерухомості, відмова або ухилення від добровільного відшкодування шкоди за позовом, ухилення від явки, перешкоджання з'ясуванню істини тощо) [7, с. 352].

Виходячи зі змісту норм ч. ч. 1 і 2 ст. 170 КПК України, юридичною підставою для арешту майна, виступають такі: 1) під час досудового розслідування – ухвала слідчого судді, постановлена за результатами вирішення клопотання про арешт майна, поданого прокурором, слідчим за погодженням із прокурором, а з метою забезпечення цивільного позову – цивільним позивачем; 2) під час судового провадження – ухвала суду, постановлена за результатами вирішення відповідного клопотання прокурора, а з метою забезпечення цивільного позову – цивільного позивача; 3) у випадку задоволення цивільного позову під час судового провадження – ухвала суду, постановлена за клопотанням прокурора, цивільного позивача до набрання судовим рішенням законної сили, якщо таких заходів не було вжито раніше.

У контексті запровадження під час досудового розслідування судового контролю за законністю та обґрунтованістю застосування арешту майна необґрунтованою виступає позиція Ф.Н. Багаутдінова, який вважає, що судовий порядок одержання рішення про накладення арешту на майно знижує цінність принципу процесуальної самостійності слідчого [1, с. 5]. Заперечуючи таку позицію, потрібно відзначити, що судовий контроль за законністю та обґрунтованістю застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження виступає ефективною гарантією недоторканності права власності. Безперечно, засада процесуальної самостійності слідчого підлягає неухильному дотриманню в ході досудового розслідування, водночас, встановлюючи межі її дії, законодавець послідовно виходить із пріоритету захисту конституційних прав громадян, обмеження яких під час кримінального провадження допускається виключно на підставі рішення суду. З огляду на вимоги повного та неухильного захисту права власності у ході досудового розслідування необхідною умовою застосування арешту майна виступає ухвала слідчого судді, що відповідає вимогам конституційних норм відносно захисту права власності (ст. 41 Конституції України).

Аналізуючи юридичну підставу для арешту майна, потрібно звернути увагу на недостатню чіткість формулювання диспозиції норми ч. 2 ст. 170 КПК України, яка передбачає, що арешт на майно накладається слідчим суддею або судом під час судового провадження. Таке формулювання норми кримінального процесуального закону призводить до її неоднозначного тлумачення в юридичній літературі. Так, В.І. Фаринник відзначає: «хоча застосування цієї норми й передбачено лише під час судового провадження для забезпечення цивільного позову, на практиці непоодинокими є випадки, коли суди, усвідомлюючи можливість продажу, приховування чи знищення майна, отриманого

незаконним шляхом, приймають рішення про арешт такого майна під час досудового розслідування» [9, с. 159–160]. Оскільки процесуальна діяльність слідчого судді реалізується виключно під час досудового розслідування, перше речення ч. 2 ст. 170 КПК України підлягає конкретизації шляхом викладення в такій редакції: «2. Слідчий суддя під час досудового розслідування або суд під час судового провадження накладає арешт на майно, якщо є достатні підстави вважати, що воно відповідає критеріям, зазначеним у частині другій статті 167 цього Кодексу».

Крім підстав для застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у юридичній літературі виділяють умови, за яких вони можуть бути застосовані. Як відзначають автори підручника з кримінального процесу за редакцією В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної та О.Г. Шило, «основна відмінність підстав від умов полягає в тому, що підстави спонукають правозастосовника до дії та свідчать про її необхідність, умови ж забезпечують врахування найбільш істотних, визначених у законі факторів, які свідчать про доцільність здійснення процесуальної дії» [4, с. 292].

Досліджуючи поняття та систему умов застосування заходів процесуального примусу, Ф.М. Кудін вказує, що до їх числа потрібно віднести сукупність певних вимог юридичної властивості, які слугують виразом законності застосовуваного примусу [5, с. 39]. При цьому, на думку З.Ф. Ковриги, такі заходи, супроводжуючи підстави, виступають допоміжними в розумінні найбільш оптимального забезпечення режиму законності та гарантії прав особи в ході вибору конкретного виду примусового впливу [3, с. 61]. Поділяючи таку позицію, І.Б. Тутинін вказує, що «умови застосування інституту накладення арешту на майно – це обставини, від яких залежить можливість застосування цього заходу» [8, с. 54]. Узагальнюючи наведені позиції, потрібно відзначити, що умови застосування арешту майна являють собою сукупність визначених нормами кримінального процесуального закону обставин, наявність яких дозволяє застосувати цей захід забезпечення кримінального провадження та гарантувати права власника (законного володільця) майна.

Аналіз норм кримінального процесуального закону дозволяє віднести до умов застосування арешту майна такі: 1) внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР; 2) існування підстав для можливої конфіскації майна, спеціальної конфіскації або наявності цивільного позову; 3) наявності достатніх підстав вважати, що майно відповідає критеріям, зазначеним у ч. 2 ст. 167 КПК України; 4) перебування власника майна в процесуальному статусі підозрюваного, обвинуваченого або покладення на нього в силу закону обов'язку нести цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння; 5) належність на праві власності майна, на яке може бути накладено арешт, підозрюваному, обвинуваченому, особам, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та перебування цього майна в його володінні або володінні інших фізичних або юридичних осіб.

Висновки. Норми глави 17 КПК України закріплюють достатні гарантії забезпечення недоторканності права власності під час вирішення питання про арешт майна. Передбачені нормами кримінального процесуального закону обмеження права власності внаслідок арешту майна можуть встановлюватися виключно за наявності підстав та умов застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження. При цьому вони встановлюються з урахуванням можливого розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, розміру цивільного позову та розумності й співрозмірності обмеження права власності завданням кримінального провадження. Обмеження права власності внаслідок застосування арешту майна можуть стосуватися лише майна, яке перебуває у власності підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосуд-

ної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та перебуває в нього або в інших фізичних або юридичних осіб. При цьому норми глави 17 КПК України не передбачають можливості тимчасового позбавлення інших фізичних або юридичних осіб здатності відчужувати певне майно, яке належить їм на праві власності, або встановлення для них заборони розпоряджатися будь-яким чином таким майном і використовувати його.

Список використаних джерел:

1. Багаутдинов Ф.Н. Наложение ареста на имущество и ценные бумаги по УПК РФ / Ф.Н. Багаутдинов // Российский следователь. – 2002. – № 10. – С. 2–5.
2. Бондаренко О.М. Арешт майна як одна з форм процесуального забезпечення участі осіб під час досудового розслідування / О.М. Бондаренко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2013. – Т. 26(65). – № 2. – С. 375–381.
3. Коврига З.Ф. Уголовно-правовая ответственность / З.Ф. Коврига. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1984. – 191 с.
4. Кримінальний процес : [підручник] / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
5. Кудин Ф.М. Принуждение в уголовном судопроизводстве / Ф.М. Кудин. – Красноярск : Издательство Красноярского университета, 1985. – 136 с.
6. Мирошниченко Ю.М. Заходи кримінально-процесуального примусу: сутнісна характеристика, умови та підстави застосування / Ю.М. Мирошниченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2013. – Вип. 4. – Т. 2. – С. 148–150.
7. Смирнов А.В. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Постатейный / [А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский] ; под общ. ред. А.В. Смирнова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : КНОРУС, 2007. – 992 с.
8. Тутынин И.Б. Наложение ареста на имущество как мера уголовно-процессуального принуждения : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / И.Б. Тутынин. – М., 2005. – 213 с.
9. Фаринник В.К. Окремі аспекти вдосконалення кримінального процесуального законодавства України / В.К. Фаринник // Слово Національної школи суддів України: Загальнодержавне науково-практичне та науково-методичне юридичне видання. Спеціальний випуск : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Кримінальний процесуальний кодекс України: практика застосування та перспективи розвитку». – 2013. – № 4(5). – С. 156–167.

МІНЯЙЛО Н. Є.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри кримінального права
(Національна академія прокуратури України)

УДК 343

ПОШУК ШЛЯХІВ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

У статті автором здійснений пошук шляхів протидії організованій злочинності в Україні. У роботі на основі аналізу наукової літератури, вітчизняного законодавства визначені проблемні моменти, які не дають можливості вирішити завдання ефективної протидії організованій злочинності. На цьому ґрунті запропоновані конкретні заходи, які можуть стати основою для розробки планів та програм, спрямованих на протидію організованій злочинності в Україні.

Ключові слова: організована злочинність, протидія, програма, стратегія, проблеми, локалізація, нейтралізація.

В статье автором осуществлен поиск путей противодействия организованной преступности в Украине. В работе на основе анализа научной литературы, отечественного законодательства определены проблемные моменты, которые не дают возможности решить задачу эффективного противодействия организованной преступности. На этой почве предложены конкретные меры, которые могут стать основой для разработки планов и программ, направленных на противодействие организованной преступности в Украине.

Ключевые слова: организованная преступность, противодействие, программа, стратегия, проблемы, локализация, нейтрализация.

In this article the author carried out a search of ways of combating organized crime in Ukraine. In the article, on the basis of the analysis of scientific literature, domestic legislation, defined problematic issues, which do not allow to solve tasks effectively combating organized crime. On this basis, the proposed concrete measures, which can become a basis for the development of plans and programmers aimed at combating organized crime in Ukraine.

Key words: organized crime, counter, program, strategy, problems, localization and neutralization.

Вступ. Проблема організованої злочинності та розробка методів і форм боротьби з нею отримали чіткі обриси в Україні в другій половині 80-х – початку 90-х років ХХ ст. в період кардинальних змін економічної основи й соціально-політичного ладу держави. Саме в цей час організована злочинність поширилася й прийняла системний характер, проникла в різні сфери державного й суспільного життя.

Однак і сьогодні, після більш ніж двадцяти років з моменту початку активної протидії з боку держави цьому кримінальному явищу, не створено якогось дієвого механізму, здатного нейтралізувати вплив організованої злочинності на політичні, економічні та соціальні основи української державності. Нині організована злочинність в Україні набула глобального характеру, стала фактично озброєним загоном міжнародних терористичних організацій, які створили осередок політичної нестабільності в Україні, у центрі Європи. У зв'язку із цим в наш час життєво важливим напрямком забезпечення

національної безпеки України є завдання розробки дієвого механізму боротьби з організованою злочинністю.

Постановка завдання. Пошуку шляхів протидії організованій злочинності в Україні присвячені роботи М. Вербеньського, В. Грохольського, В. Дрьоміна, О. Шостко, Т. Серватко, Ю. Сорочика та ін.

Як зазначають науковці, організована злочинність – це свого роду підсумок взаємодії колишніх станів злочинності й несприятливих соціальних умов, що склалися в тому числі й під її впливом [2].

Водночас аналіз робіт вказаних науковців доводить наявність суттєвих прорахунків у самій стратегії й тактиці боротьби з організованою злочинністю, зокрема недооцінювалася й практично не реалізувалася послідовно така сторона боротьби із злочинністю, як її загальна організація, до цих пір не розроблено чіткого правового документа боротьби з організованою професійною злочинністю, а правильна теза про попередження як головний напрям боротьби зі злочинністю іноді розуміється так, що попередження можуть замінити правоохоронні заходи, попередження злочинів найчастіше зводилося до загальних розмов, застережень тощо; психологічна й професійна підготовка працівників правоохоронних органів також не відповідала вимогам життя та тенденціям розвитку організованої злочинності в Україні.

Таким чином, нині важливим є пошук шляхів протидії організованій злочинності в Україні, що і є завданням цієї статті.

Результати дослідження. Ст. 2 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» визначено, що метою боротьби з організованою злочинністю є встановлення контролю над організованою злочинністю, її локалізація, нейтралізація та ліквідація; усунення причин і умов існування організованої злочинності [5].

Безумовно, що ця мета є певною мірою «ідеалізованою», у нинішніх умовах викликає сумнів можливість держави та її правоохоронної системи ліквідувати організовану злочинність, хоча її локалізація, нейтралізація організованих злочинних угруповань є найважливішим завданням сьогодення.

Що стосується основних напрямів боротьби з організованою злочинністю, то вони визначені в ст. 6 цього закону. Цими напрямками є створення правової основи, організаційних, матеріально-технічних та інших умов для ефективної боротьби з організованою злочинністю, організація міжнародного співробітництва в цій сфері; виявлення та усунення або нейтралізація негативних соціальних процесів і явищ, що породжують організовану злочинність та сприяють їй; запобігання нанесенню шкоди людині, суспільству, державі; запобігання виникненню організованих злочинних угруповань; виявлення, розслідування, припинення й запобігання правопорушенням, вчинюваним учасниками організованих злочинних угруповань, притягнення винних до відповідальності; забезпечення відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам, державі; запобігання встановленню корумпованих зв'язків із державними службовцями та посадовими особами, втягненню їх у злочинну діяльність; протидія використанню учасниками організованих злочинних угруповань у своїх інтересах об'єднань громадян і засобів масової інформації; запобігання легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, використанню суб'єктів підприємницької діяльності для реалізації злочинних намірів [5].

Не маючи принципових зауважень до напрямів боротьби з організованою злочинністю, які вказані у законі, на думку автора цієї статті, вони потребують певного уточнення з метою надання практичної спрямованості боротьбі з організованою злочинністю. Як здається, нинішня ситуація потребує певних змін у протидії організованій злочинності в Україні, які спрямовані насамперед на реальні можливості вітчизняної правоохоронної системи й можуть бути реалізовані в найкоротший термін.

1. На думку автора цієї статті нині необхідно розробити спеціальну систему обліку оперативних відомостей про організовану злочинність.

Їх слід збирати з метою володіння повним обсягом інформації про протиправну діяльність організованої злочинності. Збір таких відомостей допоможе правоохоронним органам розробити спеціальну систему протидії з нейтралізації й блокування організованої злочинності шляхом попередження й припинення правопорушень, які можуть бути вчинені організованими злочинними групами й спільнотами; встановити й викрити всіх учасників організованої злочинної діяльності. У цілому збір, перевірка та реалізація оперативних відомостей надасть істотну допомогу у створенні правового щита від протиправних соціально-небезпечних посягань на права та законні інтереси суспільства, держави й конкретного громадянина з боку організованої злочинності, а також витіснення її зі сфери соціальної практики.

2. Нам здається, що протидія організованій злочинності має передбачати комплекс спеціальних заходів, розроблених і спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю. Система спеціальних заходів із надання протидії організованій злочинній діяльності має бути виражена в трьох напрямках.

Перший напрямок – це виявлення та перекриття каналів проникнення організованої злочинності в суспільство і його соціальної практики. Це головне завдання державної влади у справі боротьби з організованою злочинністю, про що часто говорять фахівці-кримінологи. Із цього напрямку можна виділити такі заходи: загальне управління, планування та координація органів правоохоронної діяльності в боротьбі з організованою злочинністю, а також боротьбу з легалізацією злочинних капіталів і корупцією.

Другий напрямок – це забезпечення законності й безпеки підприємницької діяльності, що включає в себе контроль за законністю діяльності юридичних і фізичних осіб у підприємницькій сфері з боку державних органів, спеціальне організаційно-правове й технічне забезпечення підприємницької діяльності з допомогою правоохоронних органів, приватних детективних агентств і охоронних підприємств.

Третій напрямок стосується правового забезпечення боротьби з організованою злочинністю, що полягає насамперед у розробці та прийнятті відповідних законів, спрямованих на вирішення цієї проблеми, що носять комплексний міжгалузевий характер.

3. Відомо, що українська організована злочинність давно вже здійснює свою протиправну діяльність за кордоном. З метою боротьби з транснаціональною організованою злочинністю необхідно українській і закордонній владі об'єднати спільні зусилля для міжнародного співробітництва в цій галузі. Нам здається, що можна використовувати й такі форми міжнародної взаємодії:

- обговорення й вироблення необхідних загальних методик боротьби з транснаціональною організованою злочинністю;
 - обмін науковою й практичною інформацією;
 - безпосереднє співробітництво між спецслужбами України й зарубіжних країн.
- Тут передбачити навіть створення в разі необхідності спільних оперативно-слідчих бригад для розкриття злочинів, скоєних транснаціональними організованими злочинними групами та спільнотами;
- обмін досвідом у боротьбі з організованою злочинністю між фахівцями України й зарубіжних країн.

Не виключаються й інші форми міжнародного співробітництва щодо протидії транснаціональній організованій злочинності. Ми вважаємо, що сьогодні не можна обійти увагою правові основи боротьби з організованою злочинністю, оскільки протидія цьому соціально-кримінологічному явищу повинна здійснюватися в строго регламентованих правових межах.

4. Світовий досвід показує, що проблема організованої злочинності тісно переплітається з проблемою тіньової економіки. З метою ефективної протидії організованій злочинній діяльності в економічній сфері необхідна система спеціальних заходів економічного характеру, за допомогою яких можна нейтралізувати та блокувати організовану

злочинність з витісненням її з легального економічного простору. Для цього пропонується така система спеціальних заходів:

– правоохоронним органам слід загострити увагу на протидії вчинюваним злочинам в економічній сфері, таким як протиправне використання державних коштів, інвестицій, операції на фінансовому й валютному ринках, злочини, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю, злочини, пов'язані зі стратегічно важливими сировинними ресурсами, шахрайство й незаконне підприємництво на споживчому ринку, навмисне та фіктивне банкрутство в кредитно-грошовій сфері;

– необхідно організувати систему надійного захисту власності, у зв'язку із цим заохочувати й контролювати діяльність приватних охоронних підприємств;

– необхідна організація надійного фінансового контролю над економічними структурами, пошук зосередження неврахованих фінансових ресурсів, цінностей, забезпечення права правоохоронних органів здійснювати перевірку всіх фінансових операцій;

– необхідно проводити перевірки на предмет законності реєстрації приватних підприємств, акціонерних товариств, інших форм організації господарської діяльності на предмет прозорості утворення їхнього статутного капіталу, відповідності їх фактичній діяльності, статутних положень;

– необхідно проводити підготовку працівників спецпідрозділів у боротьбі з організованою злочинністю у сфері економічної освіти, необхідно також займатися прогнозуванням розвитку кримінальної ситуації в найбільш кримінальних галузях народного господарства. Результати прогнозу необхідно використовувати для підготовки пропозицій у законодавчі та виконавчі органи влади державного й місцевого рівня для нейтралізації злочинів у сфері економіки.

Основні заходи з ліквідації тіньової економіки повинні збігатися з найважливішими напрямками економічної реформи. До основних напрямів в організації боротьби з організованою злочинністю в економічній сфері належить розробка, прийняття та виконання регіональних програм боротьби з організованою злочинністю. Законодавчі та виконавчі органи влади з урахуванням положень цієї програми можуть приймати рішення, спрямовані на боротьбу із злочинами, вчиненими в економічній сфері, усунення причин та умов, які сприяють їх поширенню на регіональному рівні.

5. Велике значення для ефективної боротьби з організованою злочинністю має діяльність регіональних органів влади, оскільки вони мають у своєму розпорядженні повноваження й можливості для створення організаційних основ для ефективної протидії організованій злочинності на місцях. Кримінальна політика на місцевому рівні залежить від державної і є засобом її конкретизації та реалізації з урахуванням місцевих особливостей. Місцеві органи влади повинні повною мірою усвідомити організовану злочинність як невід'ємний елемент будь-якого цивілізованого суспільства й перейти від ідеології боротьби до цільової установки захисту населення й кожного громадянина окремо від протиправних посягань із боку організованої злочинності.

Здається, регіональні органи влади насамперед повинні розробити й прийняти територіальну (місцеву) програму боротьби з організованою злочинністю, з подальшою її практичною реалізацією. Органам влади на місцях слід вивчати й аналізувати тенденції організованої злочинності, а також формулювати завдання й пріоритетні напрями правоохоронної діяльності.

Територіальні органи влади повинні здійснювати матеріально-технічне й фінансове забезпечення правоохоронної діяльності, розвивати інформаційно-аналітичну та науково-дослідну діяльність у сфері боротьби з організованою злочинністю, займатися координацією профілактичної роботи правоохоронних органів із медичними, педагогічними, психологічними та іншими установами й службами, а також громадськими організаціями.

Також місцевим органам влади необхідно розробити й реалізувати низку цільових програм із профілактики окремих видів злочинів, які, як правило, здійснює організована злочинність.

Безпосередню протидію у справі боротьби з організованою злочинністю здійснюють органи внутрішніх справ, які виконують значний обсяг роботи з протидії організованим злочинній діяльності на цій території.

Їх особлива роль у цій справі визначається повноваженнями щодо здійснення оперативно-розшукової, кримінально-процесуальної діяльності, наявністю в структурі спецпідрозділів, сформованих і зорієнтованих на боротьбу з організованою злочинністю. Поряд із цим вони повинні проводити роботу, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, сприяють скоєнню різних видів злочинів місцевими злочинними групами та спільнотами. Основним завданням територіальних органів має бути виявлення й притягнення до кримінальної відповідальності лідерів місцевого злочинного середовища, оскільки вони є основними її ідеологами й творцями, визначають пріоритетні напрямки протиправної діяльності злочинних груп і співтовариств.

6. Також необхідно вдосконалювати інформаційно-пропагандистське забезпечення боротьби з організованою злочинністю. Необхідна консолідація всіх засобів масової інформації для формування громадської думки в дусі неприйняття організованої злочинності та сприяння правоохоронним органам у справі боротьби з організованими злочинними проявами.

Висновки. Безумовно, вказані шляхи протидії організованій злочинності в Україні не є остаточними, перелік цих шляхів, засобів боротьби та форм такої боротьби є відкритим, оскільки українська організована злочинність знаходиться в стані постійного розвитку, що, відповідно, потребує реакції держави та її правоохоронної системи.

Водночас у будь-якому випадку ці шляхи мають бути не декларативними, а реально дієвими, такими, які можна втілити в життя в найкоротший термін.

Відповідно, як здається автору статті, якщо Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» слід вважати стратегічним планом боротьби із цим явищем, то в практичному аспекті така боротьба має здійснюватися на основі оперативного планування, яке саме й має забезпечити завдання локалізації й нейтралізації організованої злочинності на теренах нашої держави.

Відповідно, перелічені в цій статті шляхи протидії організованій злочинності в Україні можуть вийти як окремі елементи в такі оперативні плани, створити передумови для підвищення дієвості боротьби з організованою злочинністю.

Список використаних джерел:

1. Вербенський М.Г. Генеза транснаціональної організованої злочинності в Україні / М.Г. Вербенський // Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 1. – С. 3–11.
2. Грохольський В.Л. Управління діяльністю спеціальних підрозділів МВС України по боротьбі з організованою злочинністю : дис. ... докт. юрид. наук / В.Л. Грохольський ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 425 с.
3. Дрёмин В.Н. Преступность и её организованные формы как социальная практика / В.Н. Дрёмин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://criminology.onua.edu.ua/?p=508>.
4. Інформаційне забезпечення протидії організованій злочинності : збірник наукових статей / за ред. М.П. Орзіха, В.М. Дрьоміна. – О. : Фенікс, 2003. – 367 с.
5. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358
6. Серватко Т.К. Проблемы борьбы с организованной преступностью в Польше и в Украине : дис. ... канд. юрид. наук / Т.К. Серватко ; Ин-т государства и права им. В.М.Корецкого. – К., 2002. – 207 с.
7. Сорочик Ю.Ю. Європол: новітні тенденції у протидії організованій злочинності / Ю.Ю. Сорочик // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 1. – С. 162–164.
8. Шостко О.Ю. Європейський досвід запобігання організованій злочинності: теоретичні питання / О.Ю. Шостко // Право України. – 2010. – № 2. – С. 198–203.

НЕДІЛЬКО В. Г.,
професор кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права,
державний радник юстиції III класу,
заслужений юрист України
(Національна академія
прокуратури України)

УДК 343.13

РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ В XVII – XIX СТОЛІТТЯХ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню історичного розвитку правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі на українських землях у XVII – XIX століттях, тобто періоду перебування їх під протекторатом Російської імперії.

Ключові слова: *контрольно-наглядова діяльність за пенітенціарною системою, історичний розвиток правового регулювання контрольно-наглядової діяльності, контрольно-наглядова діяльність у XVII – XIX століттях.*

Стаття посвящена исследованию исторического развития правового регулирования контрольно-надзорной деятельности за соблюдением законов в пенитенциарной системе на украинских землях в XVII – XIX столетиях, то есть периода пребывания их под протекторатом Российской империи.

Ключевые слова: *контрольно-надзорная деятельность за пенитенциарной системой, историческое развитие правового регулирования контрольно-надзорной деятельности, контрольно-надзорная деятельность в XVII – XIX столетиях.*

The article investigates the historical development of legal regulation control and supervisory activities of the observance of laws in the penal system of Ukrainian lands in XVII – XIX centuries, the period of their stay under the protectorate of the Russian Empire.

Key words: *control-supervision activity in the penitentiary system, historical development of legal regulation of control-supervision activities, control-supervision activities in the XVII – XIX centuries.*

Вступ. Створення надійної й повністю підконтрольної суспільству пенітенціарної системи України, наближення її до міжнародних та європейських стандартів не можливе без глибокого, неупередженого дослідження її на всіх етапах історичного розвитку. Залишення без уваги, необачливе руйнування накопиченого протягом років досвіду, традицій та надбань може негативно вплинути на ефективність перетворень.

Постановка завдання. Питанням історії розвитку правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі в період XVII – XIX століття на території сучасної України приділяли увагу у своїх роботах такі вчені: О. Григор'єв, І. Іваньков, М. Мичко, Г. Радов, І. Резнік, В. Россіхін, В. Сухонос та інші. Разом із тим, незважаючи на значний внесок вказаних науковців, окремі проблеми

розвитку правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі в XVII – XIX століттях на території сучасної України продовжують залишатись спірними та невирішеними, що й зумовило актуальність статті.

Мета статті полягає в комплексній розробці розвитку правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі в XVII – XIX століттях на території сучасної України.

Результати дослідження. Після встановлення в 1654 р. протекторату Російської держави, на території України посилюється вплив законодавства Російської імперії й починають застосовуватись норми Соборного Уложення 1649 р. царя Олексія Михайловича, у якому тюремне ув'язнення передбачалось у понад сорока випадках і вже однозначно сприймалось як покарання до позбавлення волі. Натомість Уложення не містить яких-небудь норм, що регулюють правове положення ув'язнених [1, с. 29–30].

Разом з тим у ст. ст. 4, 44, 95, 97 глави XXI Соборного Уложення з'являються норми кримінально-виконавчого характеру, які стосуються питань здійснення контролю за тими, хто утримувався в тюрмах. Безпосередній контроль покладался на тюремних сторожів і цілувальників, які через присягу («цілування») і поруку вибиралися сошними людьми, а у ст. 101 Уложення визначались засади управління тюремними справами. Ця функція покладалась на губних старост, які повинні були регулярно оглядати в'язниці й перевіряти несення служби тюремними стрільцями: «...в городах тюрьмы ведают губные старосты и губным старостам доведется тюрьмы и тюремных сидельцев осматривати по часту, чтобы тюрьмы были крепки, и у тюремных бы сидельцев в тюрьмах ничего не было, чем им из тюрьмы вырезатися...». Усією цією справою управляв Розбійницький приказ [2, с. 230, 237, 246–247; 3, с. 45, 1, с. 30].

Зазначені норми визначали новий етап у розвитку контрольно-наглядової діяльності держави за тюремними установами (за російськими джерелами саме так називались місця позбавлення волі).

Наступний етап становлення контрольно-наглядової діяльності пов'язаний із реформуванням Петром I системи державного управління. Насамперед Указами від 2 березня та 5 березня 1711 р. в Росії запроваджувалась фіскальна служба, контрольно-наглядовий орган, призначенням якого було здійснення нагляду за діяльністю державних установ і поповнення казни [4, с. 643–644]. Поділяємо думку В.В. Сухоноса, що створення подібного органу не забезпечувало необхідного результату й не гарантувало належного виконання всіма органами та посадовими особами розпоряджень вищої державної влади [5, с. 40]. А оскільки складалась нагальна потреба у створенні органу, спеціально призначеного для здійснення державного контролю й нагляду, Петро I своїм Указом від 12 січня 1722 р. створює органи прокуратури [6, с. 479–480]. За взірць було взято французьку модель прокуратури, яка існувала у Франції з 1302 р., але запозичено було лише найменування цього органу, а не повна його копія, адже він мав ознаки не тільки французької прокуратури, а й шведських омбудсменів і німецьких фіскалів [7, с. 9].

В органах влади України прокуратура запроваджується Указом Петра I від 16 травня 1722 р. «Про заснування в Глухові Малоросійської Колегії та призначення в неї присутнім бригадира Вельямінова», у якому при Колегії передбачалось перебування прокурорів [6, с. 681]. Цілком погоджуємося з О.В. Сапінін, що прокурори при цій Колегії не мали якоїсь сфери діяльності. Вони були зобов'язані наглядати за виконанням законів, а тому мали бути присутніми на засіданнях, які відбувались в Колегії [8, с. 18].

Повноваження прокуратури того періоду М.В. Муравйов описує так: «Изь области судебно-уголовныхъ дѣлъ на прокурорское учреждение, почти при самомъ его началѣ, была возложена особая обязанность – имѣть попеченіе объ арестанскихъ или, какъ ихъ тога называли, «колодничьихъ» дѣлахъ. Такая мѣра была вызвана положеніемъ этихъ дѣлъ: они подолгу оставались безъ рѣшенія, остроги переповнялись колодниками, а мѣстные начальники злоупотребляли въ свою пользу ихъ даровымъ трудомъ» [9, с. 284].

Указом імператриці Анни Іоанновни від 3 вересня 1733 р. «Про посаду Прокурора» на губернських прокурорів покладался обов'язок контролювати, щоб колодники не перебували під «караулом» тривалий час без державного рішення та не використовувались губернаторами й воеводами для власних робіт. Також указом уперше прокурори зобов'язувались надсилати Генерал-прокурору «по третямь года обстоятельные рапорты о ходѣ и положении арестансткихъ дѣлъ и о содержащихся по нимъ колодникахъ» [10, с. 200].

Певні позитивні зміни в розвитку контрольно-наглядової діяльності прокурора відбулися за часів царювання Катерини II. Суттєву роль у цьому відіграло підписання нею 7 листопада 1775 р. «Учрежденія для управління Губерній Всероссійскія Имперіи». Зокрема, покладался обов'язок на прокурорів усіх рівнів раз на тиждень, а саме в п'ятницю після обіду відвідувати тюрми з метою подивитись «состояніе въ тюрьмѣ, содержащихся, и ходитъ ли до нихъ все то, что имъ опредѣлено, и содѣржатъ ли ихъ сходственно ихъ состоянію и человѣколюбію» [11, с. 281, 284]. Таким чином, шляхом посилення контрольно-наглядової функції прокуратури вживалися заходи до зміцнення законності в означених установах.

Роботу Катерини II з реформуванню тюремної системи та посилення контролю за її діяльністю з боку держави продовжив Олександр I. Так, Інструкцією від 17 березня 1819 р. «О першочергових діях Сенаторів» наказувалось сенаторам, які призначались для проведення ревізій у губерніях, відвідувати місця позбавлення волі, перевіряти, чи не має підсудних, які «изнуряются» довготривалим триманням під вартою, чи тримаються вони роздільно за «родом ихъ пре ступленій», чи забезпечуються усіма необхідними предметами та чи мають достатнє харчування [12, с. 101–102].

Наступним важливим кроком із посилення контролю за в'язницями став дозвіл Олександра I від 19. 07. 1819 р. на заснування «Товариства піклувального про тюрми» та затвердження Правил (Статуту) Товариства [1, с. 66; 12, с. 306, 311].

У ст. 1 Статуту Товариства визначались його завдання: «нравственное исправленіе содержащихся преступниковъ». Ст. 2 визначала засоби, що повинні були забезпечувати досягнення цього завдання: 1) найближчим і постійним наглядом над ув'язненими; 2) розміщенням їх за родами злочинів і звинувачень; 3) навчанням їх у правилах християнського благочестя й доброї моральності; 4) заняттям їх пристойними вправами; 5) утриманням тих, хто завинив або гвалтував, у відокремленому місці. Для цього ст. 9 Статуту надавала право вільно членам комітету Товариства відвідувати в будь-який час місця, де тримались ув'язнені, та під час виявлення порушень повідомляти комітет, який через свого Президента доводить про це керівництву, у підпорядкуванні якого знаходяться місця ув'язнення [12, с. 311–312].

Погоджуємося з І.В. Іваньковим, що саме із цього періоду в XIX столітті розпочинається участь громадськості в контролі за діяльністю пенітенціарних установ, яка за традицією того часу носила громадсько-державний характер [13, с. 28–29]. Це знаходить своє підтвердження в положеннях Статуту, що тільки від волі імператора залежало обрання й призначення президента Товариства та однієї з трьох запропонованих кандидатур на кожну з 12 посад директорів комітету, хоча його членом був «всякой дѣлающей подписку на ежегодныя приношенія» в цій благодійній справі [12, с. 311–312].

Однак необхідно зазначити, що 7 листопада 1851 р. Миколою I був затверджений новий статут «Товариства піклувального про тюрми», який діяв до 1917 р., він суттєво не відрізнявся від Статуту 1819 р., але Товариство перетворював із приватної організації на офіційну бюрократичну установу, частину державного апарату. Товариство перебувало при МВС, а міністр був його президентом., оскільки в 1895 р. Товариство перейшло під юрисдикцію Міністерства юстиції, його президентом став відповідний міністр [3, с. 175]. Крім того, до комітетів Товариства залучались губернатори, архієреї, прокурори, судді, лікарі, представники губернських присутніх місць та різні інші службові особи [14, с. 99].

Варто звернути увагу на «Звід установ і статутів про тих, що утримуються під вартою та про засланих» – перший систематизований законодавчий акт про виконання позбавлення волі, що увійшов до XIV тому загального Зводу законів Російської імперії, виданих у 1832 р. «Статут про утримання під вартою» Зводу законів, по суті, був зведенням, виданим у першій третині XIX століття та періоду 1822–1832 рр. Перевидання Зводу законів у 1842 р. та 1857 р. вносять зміни до «Статуту про утримання під вартою», що полягають у великій систематизації матеріалу та включені до нього «Статуту Товариства піклувального про тюрми» [15, с. 33–34, 37, 56].

За «Статутом про утримання під вартою» на прокурора та стряпчого покладається обов'язок здійснення нагляду в місцях ув'язнення. Вони повинні відвідувати місця позбавлення волі під час найму один раз на тиждень. Губернатор, губернські правління та поліція повіту також повинні здійснювати нагляд за становищем у місцях позбавлення волі, виконанням законів та порядком тримання ув'язнених [16, с. 6].

Демократичні реформи 60-х років XIX століття вплинули й на подальший розвиток інституту прокуратури. Так, 29 вересня 1962 р. імператор Олександр II затвердив «Основні положення перетворення судової частини у Росії». За цим документом влада судова відокремлювалась від виконавчої, адміністративної та законодавчої. За «Основними положеннями» значно зменшувалась кількість функцій прокуратури, однак на прокурора покладався обов'язок наглядати за однаковим і точним додержанням законів і вживати заходи для усунення порушень [17, с. 147, 151].

Затвердженням 20 листопада 1864 р. Олександром II Судових статутів «Установи судових встановлень», «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства» та «Статут про покарання, що накладаються мировими судьями», попередньо обговорених на загальних зборах Державної Ради й схвалених, розпочалась судова реформа [18, с. 179–180].

Досліджуючи інститут прокуратури періоду реформ 1864 р., М.І. Мичко відзначає, що Судові статути реорганізували прокуратуру за французьким зразком, надавши їй переважно характеру органу кримінального переслідування й державного обвинувачення перед судом. Хоча це й було основним змістом прокурорської діяльності, що проводилась у межах кримінального судочинства, подальші закони наділяли прокуратуру функціями, що були за межами кримінального судочинства, зокрема наглядом за в'язницями [19, с. 22].

Підтримуючи такий висновок, В.В. Сухонос зазначає, що Олександр II підкреслював необхідність прокурорського нагляду за місцями ув'язнення. Прокурори у своїй діяльності керувались не тільки законами, а й указами, циркулярами та інструкціями. При цьому посиляється на Указ Урядового Сенату від 21 березня 1872 р. «Про право осіб прокурорського нагляду на безперешкодний вхід у тюремні приміщення без пред'явлення особливих на то білетів» [20, с. 48–49]. Погоджуючись із висновками означених вище вчених, наведемо циркулярний лист Міністра юстиції прокурорам судових палат від 25 лютого 1908 р. № 12 «Про нагляд за місцями ув'язнення», що приписував прокурором наглядати за місцями ув'язнення, перевіряти додержання порядку та умов перебування там осіб, узятих під варту, також у цьому листі визначались повноваження прокурора під час здійснення наглядової діяльності [21, с. 21–26].

Варто вказати на таку значну подію, як створення 27 лютого 1879 р. Головного тюремного управління в структурі Міністерства внутрішніх справ. Начальник Головного тюремного управління призначався указом царя урядовому Сенату за поданням Міністра внутрішніх справ [22, с. 96–98]. Згодом, урахувавши міжнародний досвід діяльності пенітенціарної системи, указом Миколи II від 13 грудня 1895 р. «Про приєднання до складу Міністерства юстиції Головного тюремного управління» воно було передано до Міністерства юстиції й проіснувало в його складі до краху Російської імперії у 1917 р. [23, с. 719–720].

Новим явищем стало створення в складі Головного тюремного управління інституту тюремних інспекторів. Обсяг посадових обов'язків і порядок роботи тюремних ін-

спекторів регламентували «Тимчасові правила для керівництва тюремним інспекторам під час відряджень з метою огляду і ревізії тюремних установ», затверджені Міністром внутрішніх справ 20 червня 1879 р. На тюремних інспекторів покладалось проведення ревізій тюремного господарства, діловодства в канцелярії, а також перевірка умов і порядку тримання осіб, підданих позбавленню волі [24, с. 65–67]. Указом імператора Олександра III від 21 березня 1890 р. «Про заснування губернської тюремної інспекції» для здійснення контролю за діяльністю тюремних установ на місцях у структурі губернських правлінь створювались тюремні відділення, до яких входили губернський тюремний інспектор, його помічник та секретар. Губернський тюремний інспектор здійснював свою діяльність під безпосереднім керівництвом губернатора [25, с. 243].

Діяльність тюремного інспектора, його помічника й секретаря урегулювалась змінами, внесеними до глави 3 розділу 1 «Статуту про утримання під вартою». В обов'язки тюремного інспектора, крім перевірки фінансових питань, діловодства, інших сторін тюремного життя, входило «наблюдение» за виконанням усіх законів щодо порядку тримання взятих під варту осіб. Для цього він повинен був не рідше одного разу на рік відвідувати місця ув'язнення губернії та щотижня тюрми губернського міста [26, с. 39–41].

Висновки. Отже, слід зазначити, що тюремні реформи, що проводились наприкінці XIX століття, привели до створення Головного тюремного управління та губернських тюремних інспекцій та поклали початок відомчому контролю за діяльністю пенітенціарної системи.

Водночас поділяємо твердження І.В. Іванькова, що в результаті реформ Товариство піклувального про тюрми позбавилось своїх повноважень і перетворилось з адміністративного органу на суспільних засадах на суто громадську організацію, що сприяла губернським тюремним інспекціям у справі виправлення засуджених та надання їм допомоги після звільнення з місць позбавлення волі, тобто здійснювало громадський вплив на діяльність пенітенціарної системи [13, с. 51–52].

На початку XX століття й до 1917 р. будь-яких суттєвих змін у здійсненні контрольно-наглядової діяльності за пенітенціарною системою не відбулось. Особливих новацій в організацію тюремної справи та її правову регламентацію не внесла й лютнева революція 1917 р.

Список використаних джерел:

1. Григор'єв О.М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.М. Григор'єв. – Х., 2007. – 207 с.
2. Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. / под. общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1985. – Т. 3 : Акты Земського Собора конца XVI – начала XVII века / отв. ред. А.Г. Маньков. – 512 с.
3. Россіхін В.В. Пенітенціарна система російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.В. Россіхін. – Х., 2005. – 219 с.
4. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. : в 45 т. – СПб : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. IV. – 1830. – 890 с.
5. Сухонос В.В. Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії та практики : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В.В. Сухонос. – К., 2009. – 462 с.
6. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. : в 45 т. – СПб : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. VI. – 1830. – 817 с.
7. Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність / В.В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2004. – 348 с.

8. Сапін О.В. Прокурор у кримінальному провадженні з перегляду судових рішень : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.В. Сапін. – К., 2012. – 227 с.
9. Муравьев Н.В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности: пособ. для прокурорской службы. Прокуратура на Западе и в России / Н.В. Муравьев. – М. : Унив. тип., 1889. – 566 с.
10. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1733–1736 гг. : в 45 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. IX. – 1830. – 1016 с.
11. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1775–1780 гг. : в 45 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XX. – 1830. – 1041 с.
12. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1819 г. : в 45 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXXVI. – 1830. – 734 с.
13. Иваньков І.В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець ХІХ — середина ХХ ст.) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.В. Иваньков. – К., 2005. – 212 с.
14. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 1851 г. : в 55 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885. – Т. XXXVI. Отделение 2. – 1851–1852. – 803 с.
15. Гернет М.Н. История царской тюрьмы : в 5 т. / М.Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1951. – Т. 2. – 547с.
16. Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб. : Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857–1868. – Т. XIV. Устав о содержащихся под стражей. – 1857. – 909 с.
17. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : в 55 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885. – Т. XXXVII. Отделение 2. – 1862–1865. – 837 с.
18. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : в 55 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885. – Т. XXXIX. Отделение 2. – 1864–1867. – 822 с.
19. Мичко М.І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.10 / М.І. Мичко. – Х., 2001. – 376 с.
20. Сухонос В.В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р. : [монографія] / В.В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2012. – 104 с.
21. Громов И.А. Судебно-административные права и обязанности лиц прокурорского надзора / И.А. Громов. – Витебск : Типография П.А. Подземского, 1914. – С. 57.
22. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : в 55 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885. – Т. LIV. Отделение 1. – 1879–1881. – 565 с.
23. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1 марта 1881–1913 гг. : в 33 т. – СПб. : Государственная типография, 1885–1916. – Т. XV. – 1895–1899. – 1542 с.
24. Кораблин К.К. Пенитенциарная система России: формирование и механизм функционирования тюремного ведомства на территории Дальнего востока во второй половине ХІХ – начале ХХ в. (историко-правовой аспект) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / К.К. Кораблин. – Н. Новгород, 2001. – 205 с.
25. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1 марта 1881 – 1913 гг. : в 33 т. – СПб. : Государственная типография, 1885–1916. – Т. X. Отделение 1. – 1890–1893. – 1017 с.
26. Рябчиков А.Н. Устав о содержащихся под стражею (XIV т. Свод законов, по продолжению 1902 г.) / А.Н. Рябчиков. – Казань : Лито-типография. Л.П. Антонова, 1903. – 665 с.

ОРЛОВСЬКИЙ Р. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.237

ФОРМИ СПІВУЧАСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Статтю присвячено вивченню положень кримінального законодавства зарубіжних країн, що регламентують питання співучасті в злочині в цілому та форм співучасті зокрема. Проведено аналіз кримінального законодавства іноземних держав із метою вивчення досвіду законодавчої регламентації форм співучасті.

Ключові слова: співучасть у злочині, форма співучасті, група осіб, група осіб за попередньою змовою, організована група, злочинне об'єднання (злочинна організація).

Стаття посвящена изучению положений уголовного законодательства зарубежных стран, регламентирующих вопросы соучастия в преступлении в целом и форм соучастия в частности. Проведен анализ уголовного законодательства иностранных государств с целью изучения опыта законодательной регламентации форм соучастия.

Ключевые слова: соучастие в преступлении, форма соучастия, группа лиц, группа лиц по предварительному сговору, организованная группа, преступное объединение (преступная организация).

This article is devoted to the research of foreign criminal laws that regulate the issues of complicity in the crime in general and forms of complicity in particular. The analysis of criminal laws is conducting for the purpose to study the foreign experience of legislative regulation of forms of complicity.

Key words: complicity in the crime, form of participation, group of persons, group of persons upon prior conspiracy, organized group, criminal association (criminal organization).

Вступ. Питання про форми співучасті є одним із найбільш складних, саме тому вивчення, а можливо, і використання досвіду зарубіжних країн у контексті регламентації форм співучасті вбачається доцільним.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження й порівняння законодавчої регламентації форм співучасті в зарубіжних країнах.

Результати дослідження. Так, Кримінальний кодекс (далі – КК) України не містить поняття форми співучасті та його визначення.

Форми співучасті наведені в ст. 28 КК України: група осіб без попередньої змови (ч. 1 ст. 28 КК України), група осіб за попередньою змовою (ч. 2 ст. 28 КК України), організована група (ч. 3 ст. 28 КК України), злочинна організація (ч. 4 ст. 28 КК України). Так, група осіб у якості кваліфікуючої ознаки передбачена в 15 нормах Особливої частини КК України, група осіб за попередньою змовою – у 92 нормах, організована група – у

52 нормах. Злочинна організація не передбачена в якості кваліфікуючої ознаки, проте в Особливій частині КК України міститься 8 норм, які передбачають відповідальність за її створення [1].

Саму ст. 28 КК України законодавець, імовірно, не назвав «Форми співучасті» внаслідок відсутності єдності думок у науці кримінального права.

Слід зазначити, що в деяких кримінальних кодексах відповідна норма з аналогічним змістом називається «Форми співучасті», наприклад, ст. 31 КК Республіки Казахстан, ст. 31 КК Киргизької Республіки, ст. 25 КК Литовської Республіки, ст. 43 КК Республіки Молдова, ст. 29 КК Республіки Узбекистан.

Для законодавства вищезазначених країн великого практичного значення набув Модельний кримінальний кодекс від 17 лютого 1996 р. [2], який, не будучи нормативним актом і не маючи обов'язкової сили, рекомендував найбільш сучасні підходи до вирішення актуальних проблем кримінального права. Увага приділялася також питанням співучасті (розділ II глави 7) та боротьби з організованою злочинністю шляхом введення в десятки складів злочинів кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину організованою групою».

Так, у ст. 38 Модельного кримінального кодексу міститься перелік таких форм співучасті: група осіб без попередньої змови, група осіб за попередньою змовою, організована група та злочинне об'єднання.

В основі їх розмежування знаходяться якісні ознаки: наявність або відсутність попередньої змови, стійкість, згуртованість. Кількісна ознака під час характеристики форм законодавцем не використовується, міститься лише вказівка на вчинення злочинів виконавцями під час деталізації групи осіб та групи осіб за попередньою змовою.

Перелічені держави в цілому наслідували історичний досвід законодавчої регламентації форм співучасті з урахуванням положень Модельного КК, хоча певні особливості все ж мають місце в кримінальному законі вказаних держав.

Науковий інтерес викликають положення КК Узбекистану, які регламентують форми співучасті. В основу їх класифікації законодавець поклав об'єктивний і суб'єктивний критерії. Об'єктивним критерієм виступає ознака спільності дій, що характеризує взаємодію між співучасниками, а суб'єктивний критерій визначає ступінь узгодженості злочинних дій співучасників. У якості форм співучасті закон називає просту форму, складну форму, організовану групу та злочинну організацію (ст. 29) [3]. Проста й складна співучасть розглядаються як «найпростіші» злочинні формування, оскільки ступінь їх стійкості обмежується часом, необхідним для вчинення окремого злочину. Організована група та злочинна організація як форми співучасті характеризують якісно інше соціальне явище, яке в кримінально-правовому розумінні являє собою єдність двох факторів: об'єднання зусиль декількох осіб і множинності злочинів.

Відповідно, організованою групою законодавець визнає попереднє об'єднання двох або більше осіб у групу для спільної злочинної діяльності (ч. 4 ст. 29). У цьому випадку заслуговує на увагу можливість притягнення до відповідальності не лише осіб, які брали участь у готуванні до злочину, а й тих осіб, які, не будучи членами організованої групи, брали разову участь у складі організованої групи під час вчинення конкретного злочину або вчиняли його самостійно, проте в інтересах організованої групи.

Злочинною організацією визнається попереднє об'єднання двох чи більше організованих груп для зайняття злочинною діяльністю (ч. 5 ст. 29). Правовій оцінці підлягає також діяльність підрозділів злочинної організації, основна функція яких полягає в забезпеченні існування злочинної організації та її функціонування.

КК Республіки Казахстан [4] також врегульовує це питання, присвятивши йому окрему норму закону, яка має відповідну назву – «Форми співучасті». Так, у ст. 31 КК Республіки Казахстан законодавець виділяє групу осіб, групу осіб за попередньою змовою, організовану групу та злочинне об'єднання (злочинну організацію). Кожну з перерахованих форм характеризують притаманні лише їй ознаки. Науковий інтерес викликає

вживана термінологія, виділена в підпунктах відповідної норми, а саме: «транснаціональна організована група», «транснаціональне злочинне об'єднання (транснаціональна злочинна організація)», «стійка озброєна група (банда)».

Так, злочин визнається вчиненим транснаціональною організованою групою, якщо він вчинений стійкою групою осіб, які заздалегідь об'єдналися для здійснення одного чи декількох злочинів на території двох і більше держав або в одній державі, проте його підготовка, планування, керівництво чи наслідки цього злочину мають місце в іншій державі, або в одній державі, проте за участю громадян інших держав. Злочин визнається вчиненим транснаціональним злочинним співтовариством (транснаціональною злочинною організацією), якщо він вчинений об'єднанням організованих груп, створеним із метою вчинення одного чи декількох злочинів на території двох і більше держав або в одній державі, проте його підготовка, планування, керівництво чи наслідки мають місце в іншій державі, або в одній державі, проте за участю громадян інших держав.

Кількісна характеристика форм співучасті в законодавстві Казахстану має такі особливості: злочин визнається вчиненим групою осіб, якщо в його вчиненні спільно брали участь два й більше виконавців без попередньої змови. Під час характеристики решти форм співучасті вказівка на кількість осіб, які беруть участь у вчиненні злочину, відсутня. Законодавець формулює ці поняття, використовуючи якісні ознаки, а саме: наявність попередньої змови, стійкість групи, мету об'єднання.

КК Киргизької республіки [5] у ст. 31 закріплює такі форми співучасті: проста співучасть, складна співучасть, організована злочинна група, злочинне об'єднання.

Простою співучастю визнається вчинення злочину двома чи більше особами, кожна з яких вчиняє діяння, передбачене складом злочину (співвиконавство). Кримінальний закон виокремлює два види простої співучасті: вчинення злочину групою осіб без попередньої змови та вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою.

Складною співучастю визнається вчинення злочину двома чи більше особами з розподілом ролей (виконавця, організатора, підбурювача та пособника).

Організована злочинна група та злочинне об'єднання (злочинна організація) охарактеризовані за допомогою якісних ознак, а саме: вчинення злочину стійкою групою осіб, які заздалегідь об'єдналися для вчинення злочинів, та вчинення злочину стійким, згуртованим об'єднанням двох і більше осіб або груп, які заздалегідь об'єдналися для систематичного вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів.

КК Республіки Молдова [6] у ст. 43 передбачає такі форми співучасті: проста співучасть, складна співучасть, організована злочинна група, злочинна організація, кожній із яких присвячена окрема норма. У якості критерію виділення форм законодавець використовує рівень координації дій співучасників. Водночас в інших нормах (ст. ст. 44–47 КК Республіки Молдова) під час опису конкретних форм співучасті використовуються й інші фактори, а саме: роль у виконанні складу злочину, наявність попередньої змови, ступінь організованості, мета об'єднання.

Злочин визнається вчиненим за простої співучасті, якщо в його вчиненні брали участь двоє або більше осіб, кожна з яких реалізовувала об'єктивну сторону злочину, тобто виступала в якості співвиконавця.

Злочин визнається вчиненим за складної співучасті, якщо в його вчиненні брали участь особи, які виступили в якості виконавця, організатора, підбурювача чи пособника. При цьому законодавець вказує на те, що об'єктивна сторона злочину, вчиненого в складній співучасті, може бути реалізована одним виконавцем або двома й більше виконавцями.

Організована злочинна група та злочинна організація відрізняються від попередніх форм співучасті в злочині за допомогою ознаки стійкості. Крім того, законодавець, формулюючи визначення поняття злочинної організації, деталізує мету створення подібного злочинного об'єднання – вплив на економічну та іншу діяльність фізичних і

юридичних осіб або контроль за такою діяльністю в інших формах для отримання вигоди й реалізації економічних, фінансових чи політичних інтересів.

КК Литовської Республіки 1999 р. [7] виділяє в якості форм співучасті групу співучасників, організовану групу та злочинне об'єднання (злочинну організацію) (ст. 25).

Одним з основних критеріїв, обраним литовським законодавцем, слугує ступінь небезпечності вчинюваних діянь, другим – ступінь тяжкості вчинюваних злочинних діянь, нарешті, третій критерій – це кількість співучасників (для групи співучасників та організованої групи – два й більше, для злочинної організації – три й більше). Передбачивши всього три форми співучасті, КК Литовської Республіки фактично об'єднав групу осіб та групу осіб за попередньою змовою в одну форму співучасті – групу співучасників.

Інакше врегульоване це питання в кримінальному законі Латвії 1999 р. [8], який передбачає участь (співвиконавство) та співучасть як таку. При цьому участь (співвиконавство) є синонімом поняття групи. У якості другої форми співучасті виділено організовану групу, під якою слід розуміти утворене більше ніж двома особами стійке об'єднання, створене з метою спільного вчинення злочинних діянь або тяжкого чи особливо тяжкого злочину, учасники якого відповідно розподілили обов'язки за попередньою змовою (ст. 21).

КК Грузії (ст. 27) [9] закріплює такі форми співучасті, як вчинення злочину групою осіб, вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою та вчинення злочину організованою групою. Кількісна ознака використовується законодавцем під час характеристики лише першої форми – групи осіб (два й більше співвиконавці) зі вказівкою на відсутність попередньої змови. Друга форма містить якісні ознаки – наявність попередньої змови між учасниками з метою спільного вчинення злочинів. Нарешті, організований групі властиві такі якісні ознаки, як стійкість групи осіб, які заздалегідь вступили у зв'язок із метою вчинення декількох злочинів.

У КК Естонії [10] відсутні норми, які регламентують вчинення злочину в співучасті. Однак вказівка на вчинення злочину групою осіб міститься в п. 2 ст. 38, що встановлює перелік обставин, які обтяжують покарання.

КК Республіки Вірменія [11] в ст. 41 виділяє групу осіб без попередньої змови, групу осіб за попередньою змовою, організовану групу та злочинне об'єднання. Характеризуючи форми співучасті, законодавець вказує на наявність попередньої змови, стійкість та деталізує мету створення подібних об'єднань учасників злочину.

У КК Республіки Білорусь [12] питанню співучасті в злочині присвячено 5 норм без їх виділення в окрему главу чи розділ. Форми співучасті наведені в ст. 17 «Вчинення злочину групою», яка включає в себе також поняття групи осіб за попередньою змовою, ст. 18 «Організована група», ст. 19 «Злочинна організація». Характеристика такої форми співучасті, як вчинення злочину групою осіб, включає кількісну ознаку – наявність двох чи більше осіб, при цьому всі вони повинні бути виконавцями злочину. Група осіб за попередньою змовою включає якісну ознаку – наявність попередньої змови між виконавцями злочину, кількість яких законодавцем не конкретизована. Що стосується вчинення злочину організованою групою, то це вчинення двома й більше особами, які попередньо об'єдналися в керовану стійку групу для спільної злочинної діяльності. Злочинною організацією визнається об'єднання організованих груп або їх організаторів (керівників), інших учасників для розробки чи реалізації заходів щодо здійснення злочинної діяльності або створення умов для її підтримки й розвитку.

КК Російської Федерації в ст. 35 [13] містить такий перелік форм співучасті: група осіб, група осіб за попередньою змовою, організована група та злочинне об'єднання (злочинна організація). Характеристика вказаних форм співучасті здійснюється законодавцем як за допомогою кількісної ознаки, зокрема, визначення поняття групи осіб включає вказівку на двох і більше виконавців, так і якісної – відсутності попередньої змови; у групі осіб за попередньою змовою – наявності такої змови; в організованій

групі – стійкості об'єднання, поєднаної з метою вчинення одного чи декількох злочинів. Певні розбіжності в розумінні правозастосовників викликають формулювання законодавця, викладені в ч. ч. 1 та 2 ст. 35 КК Російської Федерації. Так, члени групи без попередньої змови названі «виконавцями». Члени групи за попередньою змовою – особами, які заздалегідь домовилися про спільне вчинення злочину. «Спільність», як слідує з поняття співучасті, притаманна всім формам співучасті. Група за попередньою змовою є видом складного співвиконавства. Група без попередньої змови – видом простого співвиконавства, яке вимагає фізичної участі кожного з її членів, повного або часткового виконання діяння, що утворює об'єктивну сторону складу злочину. Щодо злочинної організації редакція норми в цій частині сформульована законодавцем таким чином: «Злочин визнається вчиненим злочинним співтовариством (злочинною організацією), якщо він вчинений структурованою організованою групою або об'єднанням організованих груп, що діють під єдиним керівництвом, члени яких об'єднані з метою спільного вчинення одного або кількох тяжких чи особливо тяжких злочинів для отримання прямої чи опосередкованої фінансової або іншої матеріальної вигоди».

Варто звернути увагу на те, що кримінальне законодавство більшості зарубіжних держав не містить понять «співучасть», «форми співучасті» (Іспанія, Франція, ФРН, Швеція, Швейцарія), обмежуючись лише переліком видів співучасників, правилами кваліфікації та звільнення їх від кримінальної відповідальності, описом ексцесу виконавця (Англія, США, Японія), оскільки кримінально-правова доктрина цих країн сприймає співучасть виключно у вузькому сенсі слова. Законодавча база згаданих іноземних держав складається з норм про злочинну змову (титул 18 Зводу законів США), конкретних складів злочинів в Особливій частині (так, КК Німеччини встановлює відповідальність за організаційну діяльність, що виражається в порушенні заборони на об'єднання (§ 85), створення збройних груп (§ 128), створення злочинних (§ 129) і терористичних (§ 199a) спільнот; КК Франції – за утворення бойових груп та об'єднань (ст. 47-13-34-15) та утворення об'єднань злочинців (ст. 450-1-450-8)).

Англосаксонська кримінально-правова система, що характеризується вираженням прецедентним характером, отримала свій розвиток у кримінальних законах Англії та США. Відмовляючись від визначення поняття співучасті та встановлення її загальних ознак за відсутності чіткої систематизації, кримінальні закони цих країн залишають вирішення питання про наявність співучасті на розсуд судів, згодом посилаючись на них у якості прецедентів.

Основні положення англійського загального права наслідувало кримінальне законодавство США, яке фактично регулює питання співучасті в організованих злочинних формуваннях шляхом прийняття узагальнених законів, таких як Закон про контроль над організованою злочинністю 1970 р. (Закон RICO) [14, с. 32–36].

Континентально-європейська кримінально-правова система (романо-германська правова сім'я) характеризується наявністю систематизованих і кодифікованих законів.

Французька кримінально-правова доктрина та діючий КК Франції 1992 р. [15] ґрунтуються на акцесорній природі співучасті, законодавче визначення співучасті в злочині в КК Франції відсутнє, а наведені лише види співучасників. У якості форм співучасті розглядаються допомога (сприяння) та підбурювання (ст. 121-7). Звертає увагу встановлена законом можливість співучасті в необережних злочинах.

Правовому регулюванню інституту співучасті німецький законодавець приділив увагу таким чином: глава 3 розділу II Загальної частини КК (§§ 25–31) [16] містить норми щодо виконавства та співучасті, хоча безпосередньо законодавче визначення співучасті в злочині відсутнє. Крім того, законодавець криміналізував організаційну діяльність, увівши кримінальну відповідальність за створення озброєних груп (§ 128), злочинних об'єднань (§ 129), терористичних об'єднань (§ 129a). Слід відзначити, що в 1992 р. у ФРН було прийнято Закон про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та інши-

ми формами організованої злочинності, який став першим нормативно-правовим актом, що регулює питання боротьби з організованою злочинністю. Цей закон посилив відповідальність за бандитизм і відмивання грошей.

Кримінальний закон Італії [17] також не містить визначення співучасті, форм співучасті та видів співучасників, хоча містить поняття злочинного об'єднання та об'єднання типу мафії. Ці норми знаходяться в Особливій частині КК Італії в розділі V «Про злочини проти громадського порядку». Так, під злочинним об'єднанням законодавець розуміє об'єднання трьох і більше осіб із метою вчинення декількох злочинів (ч. 1 ст. 416). Більше того, наявність п'яти або більше співучасників в одному місці з метою вчинення злочину визнається обтяжуючою покарання обставиною (п. 1 ч. 1 ст. 112). Відповідно, під організацією типу мафії передбачається така організація, учасники якої вдаються до залякування інших осіб, щоб досягти кругової поруки й дотримання «закону мовчання» з метою вчинення злочинів, заволодіння прямим чи непрямим шляхом посадами, які дають можливість управління або контролю за економічною діяльністю, за розподілом концесій, видачею дозволів, укладенням підрядів і комунальним обслуговуванням, а також для вилучення незаконних привілеїв для себе та інших осіб (ч. 3 ст. 416-bis КК Італії).

У КК Японії інституту співучасті присвячена окрема глава (глава 11), хоча загальне визначення співучасті та її форм відсутнє. У кримінально-правовій доктрині, у якій домінує акцесорна теорія співучасті, передбачено два види співучасті: обов'язкова й добровільна. Так, формами добровільної співучасті є співвиконавство, підбурювання та пособництво (ст. ст. 60, 61, 62). Обов'язкова співучасть передбачає два варіанти: об'єднання, що являє собою дії двох і більше осіб з однією метою (внутрішнє повстання – ст. 77, заворушення – ст. 106), та навпаки – дії двох і більше осіб, які вступили в зустрічні зв'язки (багатожонство – ст. 184, хабарництво – ст. 197) [18, с. 481–484].

Мусульманська кримінально-правова система відрізняється від інших глибоким релігійним змістом. Показовим у цьому плані є Закон Республіки Афганістан про покарання 1976 р. Так, законодавець надає визначення співучасті в злочині та перелік видів співучасників. Водночас у законі не згадуються форми співучасті й відсутні визначення злочинних груп та об'єднань.

КК Туреччини розглядає питання співучасті в розділі 6, що має назву «Співучасть у злочині та проступку». Виділивши випадки наявності співучасті в діях осіб, КК Туреччини не надає визначення форм співучасті та не містить згадування про них у нормах розділу [19]. Хоча в главі 4 книги 2 міститься вказівка на озброєне об'єднання та банду, однак без пояснення змісту й ознак останніх.

Окремо від інших слід розглядати КК КНР [20], у якому простежується характерний вплив російського кримінального законодавства. Питання співучасті регламентовані в п'яти нормах закону, зокрема, визначення співучасті міститься в ст. 25 КК. Незважаючи на відсутність регламентації видів співучасників, багато уваги з боку законодавця приділяється відповідальності організатора й керівника злочинних груп, а також організацій мафіозного характеру. Так, злочинною групою визнається відносно стабільна група, яка складається з трьох і більше осіб та створена для спільного вчинення злочину (ст. 26).

Висновки. Аналіз кримінального законодавства країн пострадянського простору свідчить про сприйняття передових ідей як вітчизняного, так і зарубіжного кримінального права. Розвиток інституту співучасті продовжується шляхом прийняття нових норм, які сприяють ліквідації прогалів у законодавстві та полегшують їх застосування на практичному рівні.

Кримінальне законодавство зарубіжних країн суттєво відрізняється від законодавства країн пострадянського простору з кількох причин. По-перше, зарубіжний законодавець уникає чіткого визначення поняття «співучасть», обмежуючись прецедентним характером формулювань (Італія, США, Франція). По-друге, можна відзначити доміну-

вання акцесорної теорії співучасті під час вирішення питань відповідальності співучасників (ФРН, Франція, Японія). По-третє, відповідальність за вчинення злочинів у складі організованих злочинних об'єднань переважно регламентується в спеціальних законодавчих актах (Італія, США, ФРН). Зрештою, фактично в усіх вищезгаданих зарубіжних країнах криміналізовано діяльність зі створення, керівництва або участі в організованих групах чи злочинних об'єднаннях (Італія, КНР, ФРН). Важливою також є тенденція розмежування співучасті в злочині та співучасті в злочинній діяльності організованих злочинних об'єднань. Саме із цією метою законодавці намагаються максимально формалізувати кримінально-правові норми, використовуючи при цьому кількісний критерій численності співучасників – три й більше (Італія, КНР), а також спрямування діяльності злочинних груп та об'єднань на неодноразове вчинення злочинів (Італія, США).

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 5 лютого 2014 року). – Х. : Одиссей, 2014. – 240 с.
2. Модельный уголовный кодекс: рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых Государств № 7-5 от 17 февраля 1996 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/rus/assets/files/other/crim.pdf>.
3. Уголовный кодекс Республики Узбекистан / науч. ред. и предисл. М.Х. Рустамбаева, А.С. Якубова и З.Х. Гулямова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 338 с.
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан / науч. ред. и предисл. И.И. Рогова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 466 с.
5. Уголовный кодекс Кыргызской республики / науч. ред. и предисл. А.Я. Стуканова, П.Ю. Константинова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 352 с.
6. Уголовный кодекс Республики Молдова / вступ. ст. А.И. Лукашова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 408 с.
7. Уголовный кодекс Литовской республики / науч. ред. В.Й. Павилониса ; предисл. Я.И. Мацнева ; вступ. ст. В.Й. Павилониса, А. Абрамовичюса, А. Дракшене ; пер. с лит. В.Я. Казанскене. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 470 с.
8. Уголовный закон Латвийской республики / науч. ред. и вступ. ст. А.И. Лукашова и Э.А. Саркисовой ; пер. с латыш. А.И. Лукашова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 313 с.
9. Уголовный кодекс Грузии / науч. ред. З.К. Бигвава ; вступ. ст. В.И. Михайлова ; обзор. ст. О. Гамкрелидзе ; пер. с груз. И. Мериджаиашвили. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 350 с.
10. Уголовный кодекс Эстонской республики / науч. ред. и пер. с эстон. В.В. Запелова ; предис. Я.И. Мацнева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 262 с.
11. Уголовный кодекс Республики Армения / науч. ред. Е.Р. Азарян, Н.И. Мацнев ; пер. с армян. Р.З. Авакян. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 450 с.
12. Уголовный кодекс Республики Беларусь / науч. ред. и предисл. Б.В. Волженкина ; обзор. ст. А.В. Баркова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 474 с.
13. Уголовный кодекс Российской Федерации : Федеральный закон 24 мая 1996 г. (по состоянию на 1 мая 2012 г.). – М. : Эксмо, 2012. – 176 с.
14. Уолш Дж. Закон о борьбе с организованной преступностью и коррупцией (Закон RICO) / Дж. Уолш // Проблемы борьбы с организованной преступностью : материалы междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 23–25 апреля 1997 г.). – М., 1998. – С. 32–36.
15. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. и предисл. Я.Е. Крыловой и Ю.Я. Головки ; пер. с франц. Я.Е. Крыловой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 600 с.
16. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия / науч. ред. и вступ. ст. Д.А. Шестакова ; предисл. Х.-И. Йешека ; пер. с нем. Н.С. Рачковой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 560 с.

17. Уголовный кодекс Италии 1930 г. / науч. ред. и предисл. канд. юрид. наук, доц. Р.М. Асланова ; пер. с итал. Е.Р. Шубиной. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 470 с.

18. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть : [учеб. пособие] / под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М. : Омега-Л ; Ин-т междунар. права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. – 576 с.

19. Уголовный кодекс Турции / предисл. канд. юрид. наук, доц. Н. Сафарова и Х. Бабаева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 374 с.

20. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / науч. ред. и предисл. А.И. Коробеева ; пер. с китайск. Д.В. Вичикова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 303 с.

ОРОБЕЦЬ К. М.,

кандидат юридичних наук, асистент
кафедри кримінального права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.772

ЗАКОНОДАВСТВО ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННЕ ЗАЙНЯТТЯ РИБНИМ, ЗВІРИНИМ АБО ІНШИМ ВОДНИМ ДОБУВНИМ ПРОМИСЛОМ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті розкриті етапи історичного розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом на теренах України, спрогнозовані можливі вектори подальшого вдосконалення кримінального закону.

Ключові слова: злочини проти довкілля, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, історично-правовий метод, кримінальний закон, криміналізація.

В статье раскрыты этапы исторического развития законодательства об уголовной ответственности за незаконное занятие рибным, звериным или иным водным добывающим промыслом на территории Украины, спрогнозированы возможные векторы дальнейшего совершенствования уголовного закона.

Ключевые слова: преступления против окружающей среды, незаконное занятие рибным, звериным или другим водным добывающим промыслом, исторически-правовой метод, уголовный закон, криминализация.

The article deals with the stages of the historical development of law on criminal liability for illegal fishery, animal hunting or other water extraction activity on the territory of Ukraine, predicted potential vectors for further improvement of the criminal law.

Key words: crimes against the environment Illegal fishing or hunting or other sea hunting industry, historical and legal method, criminal law, criminalization.

Вступ. Серед методів наукового пізнання, що використовуються в науці кримінального права, важливе місце посідає історично-правовий. Саме цей метод дозволяє досліджувати кримінальне право не лише в його статичному стані, у формі чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України), а і як відкриту динамічну систему, яка здатна до саморозвитку, але при цьому корелює із соціальними явищами й процесами. Без вивчення кримінального права в розвитку на тлі конкретно-історичних умов неможливо комплексно з'ясувати соціально-економічне підґрунтя кримінально-правових норм, визначити тенденції спадкоємності в законодавстві та деякою мірою перспективи кримінальної відповідальності за ті чи інші види суспільно небезпечних діянь, довести історичну необхідність кримінально-правової заборони останніх.

Серед актуальних напрямків наукових розробок у галузі кримінального права однією з найменш досліджених є проблематика злочинів проти довкілля. Це стосується, зокрема, і досліджень історичного розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за ці злочини, які презентовані в сучасній літературі окремими фрагментами робіт В.К. Матвійчука й С.А. Голуб [3; 4], Н.В. Нетеси [5] та деяких інших авторів. Спеціальні історично-правові дослідження такого злочину, як незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249 КК України), відсутні взагалі. Це обумовлює необхідність розглянути питання, які досі залишалися поза увагою науковців.

Постановка завдання. Ураховуючи викладене вище, у статті поставлено за завдання виокремити основні етапи історичного розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом на теренах України, висвітлити особливості кожного з етапів та тенденції спадкоємності в законодавстві, спрогнозувати можливі вектори подальшого вдосконалення кримінального закону.

Результати дослідження. Упродовж тривалого часу в історії людської цивілізації проблема раціонального використання природних ресурсів не ставилася через хибне уявлення про їх невичерпність, про можливість, а іноді навіть необхідність необмеженого втручання людини в природні процеси. Норми, що регулювали порядок привласнення природних ресурсів, з'явилися ще в найдавніші часи [18, с. 8], проте первинно вони не мали формалізованого, чітко визначеного характеру. Лише в подальшому, після формування державності, зростання чисельності населення, розширення господарської діяльності й різке скорочення запасів природних ресурсів обумовили необхідність юридичного механізму забезпечення обмежень у сфері природокористування, включаючи найбільш суворі заходи – кримінальну відповідальність.

Починаючи з виникнення Київської Русі (X ст.) до пріоритетних завдань юридичних актів, що вміщували кримінально-правові норми, було віднесено охорону життя, здоров'я, честі людини та власності. Серед посягань на власність особлива увага приділялася крадіжці свійських тварин, яка вважалася одним із найтяжчих злочинів [1, с. 158]. Виокремлення водних тварин та рослин ані як різновиду майна, ані як природних ресурсів, що підлягають особливому захисту, на той час ще не проводилося.

Після розпаду Київської Русі в XIII ст. на тих українських землях, що увійшли до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського, а згодом – до єдиної Речі Посполитої, питання про відповідальність осіб, які незаконно обертали на свою користь рибу, вирішувалися за Литовськими статутами. Так, в арт. 26 розд. 1 Литовського статуту 1529 р., де йшлося про охорону королівської особи та майна, зазначалося, що особа, яка ловила в королівських садках рибу, повинна сплатити 12 рублів і відшкодувати всі збитки [10, с. 216].

Після того, як арт. 40 Устави на волоки 1559 р. законодавчо закріпив обмеження у сфері риболовлі (зокрема, визначивши дозволені знаряддя лову та заборону добування риби під час нересту) [17, с. 50], у подальших Литовських статутах були передбачені вельми суворі санкції за незаконне добування риби зі ставка або сажовки (відгородженої

частини водоїмища, де розводили рибу), що вважалося одним із різновидів крадіжок. Згідно з арт. 26 розд. XIV Литовського статуту 1566 р. особа, яка незаконно добувала рибу й була піймана на місці злочину, мала бути покарана як злодій, навіть якщо викрадене не коштувало десяти грошей [11, с. 406]. Арт. 4 цього ж розділу передбачав покарання злодія, якщо викрадене коштувало менше 50-ти грошей, у вигляді побиття, а якщо понад 50 грошей – у вигляді смертної кари [11, с. 397–398].

Литовським статутом 1588 р. зазначені санкції були дещо пом'якшені: за першу крадіжку риби зі ставка або сажовки покаранням мало бути побиття, за другу – відрізання вуха й лише за третю – смертна кара (арт. 27 розд. XIV) [12, с. 344–345].

Витоки кримінально-правової протидії незаконному зайняттю рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом на теренах України, які відійшли до складу Російської імперії, потрібно віднести до початку XVIII ст. Першим актом про кримінальну відповідальність, який після поширення російського законодавства в повному обсязі став діяти на українській території, був Військовий артикул 1715 р. У ньому незаконне добування риби визнавалося злочином проти власності: згідно з артикулом 189 особи, які викрали овочі, дрова, курей, гусей або рибу, каралися за крадіжку [7, с. 362].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. за крадіжку риби передбачали такі самі заходи відповідальності, як і Литовський статут 1588 р.: побиття, відрізання вуха та смертну кару залежно від того, вкотре було вчинено зазначені дії (п. 5 арт. 20 глави 24) [6, с. 436].

Отже, протягом тривалого історичного періоду діяли юридичні норми, що забезпечували право власності на водні живі ресурси, однак ще не було достатніх соціальних передумов для виділення доквілля як самостійного об'єкта кримінально-правової охорони. Відповідно до цього *перший етап* розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом на теренах України, що тривав із X по XIX ст., характеризувався повним ототожненням водних живих ресурсів як предмета злочину із чужим майном.

Виникнення проблем екологічного та економічного характеру, пов'язаних зі зменшенням запасів водних живих ресурсів у Російській імперії середини XIX ст., зумовило потребу в більш дієвих і цілеспрямованих юридичних засобах забезпечення дотримання встановленого порядку природокористування, внаслідок чого в Статуті про покарання, які накладаються мировими суддями (1864 р.), було вперше на офіційному рівні чітко диференційовано незаконну рибну чи іншу ловлю, віднесено до проступків проти громадського благоустрою (ст. 57) [8, с. 402], та самовільну ловлю на чужих землях, лісах і водах як проступок проти власності (ст. 146) [8, с. 413], однак при цьому санкції за обидва проступки збігалися – штраф не більше 25-ти рублів. Об'єктивними ознаками, що визначали ловлю як незаконну, за ст. 57 Статуту про покарання були такі: заборонений час, недозволені місця, заборонені способи та ловля без дотримання приписів [8, с. 402].

Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1885 р. було встановлено, що крадіжкою є лише вилучення риби із чужих снастей, а не рибальство як таке [16, с. 92].

Кримінальне уложення 1903 р. також містило норми про відповідальність за незаконне добування водних живих ресурсів, причому ч. 1 ст. 246 повторювала текст ст. 57 Статуту про покарання 1864 р., а новелою стало закріплення в ч. 2 кваліфікуючої ознаки: рибна чи інша ловля з використанням отруйних або вибухових речовин [13, с. 399]. Проте глава IX Кримінального уложення, що мала назву «Про порушення постанов, які захищають народний добробут», так і не була введена в дію [9, с. 265].

Як бачимо, саме на *другому етапі* відбулася законодавча диференціація водних живих ресурсів від «типових» різновидів майна. При цьому об'єктом кримінально-правової охорони виступало не доквілля як таке, а «народний добробут».

Третій – радянський – *етап* розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за порушення встановленого порядку природокористування було започатко-

вано Кримінальним кодексом УРСР 1922 р., ст. 99 якого заборонялося незаконне використання низки природних ресурсів (лісу, наземних і водних живих організмів, надр). Свідченням загальнодержавної важливості та актуальності проблеми протидії цьому злочину на той час було віднесення зазначеного діяння до злочинів, які посягають на порядок управління, а також достатньо суворая санкція, що передбачала позбавлення волі або примусові роботи на строк до 1 року з конфіскацією незаконно добутого, а також знарядь лову, або штраф до 500 рублів золотом [14, с. 35].

У Кримінальному кодексі УРСР 1927 р. вперше було введено термін «рибний, звіриний та інший водний добувний промисел» та віднесено відповідний злочин до господарських. Згідно зі ст. 137 цього кодексу здійснення рибного, звіриногo та інших водних добувних промислів у морях, ріках та озерах, що мають загальнодержавне значення, без належного дозволу або в заборонений час, або в недозволених місцях, або недозволеними знаряддями, способами й прийомами каралося позбавленням волі або примусовими роботами на строк до 1 року чи штрафом до 500 рублів, з обов'язковою конфіскацією незаконно добутого або без такої, знарядь лову та суден, які слугували для незаконного промислу, з усім приладдям [15, с. 183]. Суттєвих змін ознаки основного складу злочину та санкція не зазнали й у Кримінальному кодексі 1960 р. (ч. 1 ст. 162, з подальшими змінами). Однак за те саме діяння, вчинене на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або якщо воно завдало значної шкоди, або вчинюване систематично, чи особою, раніше судимою за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, передбачалися більш суворі санкції: позбавлення волі на строк до 4-х років або виправні роботи на строк до 2-х років, з конфіскацією майна або без конфіскації та з обов'язковою конфіскацією всього добутого, знарядь лову та плавучих засобів з їх приладдям (ч. 2 ст. 162) [2, с. 102].

На сучасному – *четвертому* – етапі з набранням чинності КК України 2001 р. цілеспрямована протидія суспільно небезпечним посяганням на довкілля отримала законодавче забезпечення у зв'язку з введенням розділу VIII Особливої частини «Злочини проти довкілля», до якого була включена й ст. 249 «Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом». Із введенням у дію КК України 2001 р. санкцію за злочин було змінено на штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з конфіскацією знарядь і засобів промислу та всього добутого. Тож КК України 2001 р. порівняно з КК України 1960 р. частково посилив, а частково пом'якшив кримінальну відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, вчинене без кваліфікуючих ознак. Згідно з першою редакцією ч. 2 ст. 249 КК України 2001 р. за вчинення злочину передбачалися більш м'які види та менші розміри покарань у порівнянні із цією ж частиною ст. 162 КК України 1960 р.: у вигляді штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк, з конфіскацією знарядь і засобів промислу та всього добутого.

Починаючи з 2001 р., не припиняються жваві дискусії щодо доцільності значного підвищення суворості санкції з метою, щоб вчинення злочину було економічно не вигідним. Законодавець у подальшому взяв це до уваги й відповідно до змін, внесених до ст. 249 КК України Законом України від 21 січня 2010 р. № 1827-VI, збільшив розміри штрафу вдвічі до таких: за ч. 1 – у межах від 100 до 200, за ч. 2 – у межах від 200 до 400 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Водночас залишаються підстави вважати, що навіть такий підвищений розмір штрафних санкцій є недостатнім з огляду на високий ступінь суспільної небезпечності злочину й певною мірою перешкоджає реалізації превентивної функції кримінального закону.

Висновки. Таким чином, пропонуємо виокремлювати чотири історичні етапи розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом на теренах України. Перший із них (з

виникнення Київської Русі до середини XIX ст.) характеризується оцінкою незаконного добування водних живих ресурсів як типового посягання на чужу власність; на другому етапі (середина XIX – початок XX ст.ст.) це діяння розглядалося як посягання на «народний добробут», на третьому (початок XX ст. – 2001 р.) – як господарський злочин. Лише на сучасному – четвертому – етапі, який розпочався з набранням чинності КК України 2001 р., довілля визнано самостійним об'єктом кримінально-правової охорони (ч. 1 ст. 1, розд. VIII Особливої частини КК України).

Визначаючи можливі перспективи подальших досліджень законодавства про кримінальну відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, слід враховувати, що під час формулювання ст. 249 КК України законодавцем було збережено термінологію, яка застосовувалася ще в КК України 1927 р. та КК України 1960 р. для позначення відповідного діяння, що раніше розглядалося як господарський злочин. У зв'язку із цим на сучасному етапі виникає потреба в науковому забезпеченні вдосконалення законодавчого закріплення ознак злочину з урахуванням новітніх положень екологічної науки та природоохоронного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку XX ст. : [навч. посіб.] / [В. В. Козюк та ін.] ; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 566 с.
2. Кримінальний кодекс України: нормат. акти кримін.-прав. значення (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упорядн. : М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – К. : А.С.К., 1997. – 320 с.
3. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : [монографія] / В. К. Матвійчук. – К. : Азимут-Україна, 2005. – 464 с.
4. Матвійчук В. К. Незаконне полювання: відповідальність, протокольна форма провадження, розслідування і запобігання : [монографія] / В. К. Матвійчук, С. А. Голуб. – К. : КНТ, 2006. – 304 с.
5. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : [монографія] / Н. В. Нетеса. – Х. : Право, 2013. – 304 с.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. : [наук. вид.] / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко ; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков ; гол. ред. кол. О. М. Мироненко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 1997. – 549 с.
7. Российское законодательство X – XX веков : в 9-ти т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1986. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма / отв. ред. А. Г. Маньков. – 512 с.
8. Российское законодательство X – XX веков : в 9-ти томах / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1991. – Т. 8 : Судебная реформа / отв. ред. Б. В. Виленский. – 496 с.
9. Российское законодательство X – XX веков : в 9-ти т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1994. – Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – 352 с.
10. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. – О. : Юридична література, 2002. – Т. I : Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – 464 с.
11. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. – О. : Юридична література, 2003. – Т. II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – 560 с.
12. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. – О. : Юридична література, 2004. – Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2-х кн. / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Кн. 2. – 568 с.

13. Уголовное уложение 22 марта 1903 года / издание Н. С. Таганцева. – СПб. : Гос. тип., 1904. – 1122 с.
14. Уголовный кодекс УССР. – изд. 2-е, офиц. – Х. : Изд. Наркомюста УССР, 1922. – 100 с.
15. Уголовный кодекс УССР : в ред. 1927 г. / сост. И. И. Курицкий, Л. А. Гиммельфарб и Н. И. Шихмантер. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 322 с.
16. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / здано Н. С. Таганцевым. – изд. 9-е, пересм. и доп. – СПб. : Типогр. М. Стяжюлевича, 1898. – 918 с.
17. Хрестоматія з історії держави і права України : [навч. посіб.] / упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
18. Шеховцов В. В. Право приватної власності на об'єкти тваринного світу : авто-реф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / В. В. Шеховцов ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.

ТЕСЛЮК І. О.,
здобувач кафедри психології
та педагогіки
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.98

СУТНІСТЬ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

У статті наведено комплексний аналіз криміналістичного прогнозування як методу криміналістичного дослідження слідчого під час попередження, запобігання та розкриття злочинів. Автором запропоновано визначення поняття «криміналістичне прогнозування», а також доведено важливість застосування цього методу під час досудового розслідування.

Ключові слова: криміналістичне прогнозування, слідчий, слідча діяльність, планування.

В статье приведен комплексный анализ криминалистического прогнозирования как метода криминалистического исследования следователя при предупреждении, предотвращении и раскрытии преступлений. Автором предложено определение понятия «криминалистическое прогнозирование», а также доказана важность применения этого метода в ходе досудебного расследования.

Ключевые слова: криминалистическое прогнозирование, следователь, следственная деятельность, планирование.

This paper presented a comprehensive analysis of forensic forecasting as a method of forensic research investigator at the prevention, prevention and detection of crimes. The author gives a definition of «forensic forecasting», and proved the importance of this method during the preliminary investigation.

Key words: prediction forensic, investigator, investigative activity planning.

Вступ. Криміналістичне прогнозування виступає тим вирішальним науковим фактором формування стратегії та тактики суспільного розвитку, основне призначення якого полягає у виробленні тактичних рішень в оперативно-розшуковій та слідчій діяльності.

У сучасній Україні для підвищення ефективності діяльності працівників правоохоронних органів, із метою попередження, запобігання й розслідування нових видів злочинів, прогнозування набуває особливого значення. Наразі спостерігається зростання рівня якості прогнозних досліджень, що потребує поглибленого вивчення та вирішення основних проблем, які виникають під час прогнозування явищ і процесів.

Тривалий час прогнозування розуміли як імовірність виникнення того чи іншого явища. Проте зі стрімким розвитком суспільства таке пояснення цього терміна науковців уже не задовольняє. Тому вчені неодноразово робили спробу дати визначення поняттю «прогнозування».

Ще в XV – XVII ст. із розвитком науки прогнозування знайшло своє відображення в інтуїтивних передбаченнях. І лише через становлення радянської криміналістичної науки прогнозування набуло прикладного характеру.

Основоположниками ідеї теорії криміналістичного прогнозування вважаються Г.А. Зорін [1], який присвятив свої праці питанню розслідування злочинів за допомогою прогнозування, Р.С. Белкін [2], який у своїх працях розкривав зміст і структуру теорії криміналістичного прогнозування, віднісши її до криміналістичної теорії, що знаходиться на стадії формування, В.А. Журавель [3] завдяки розробці теорії й методології криміналістичного прогнозування та інші. Тому марно наприкінці XIX ст. криміналістичне прогнозування повноправно увійшло до першого розділу криміналістики як окреме вчення.

Б.М. Шавер [4] неодноразово говорив, що в методиці розслідування злочинів не можна обмежуватися використанням лише вже відомих прийомів вчинення злочинів, оскільки на основі вивчення конкретних даних про розслідування окремих категорій злочинів «можливі визначити ще не розкриті, проте можливі способи та прийоми вчинення злочинів».

Постановка завдання. Прогнозування виступає тим засобом вирішення завдань, який покликаний сформувати моделі сучасного стану майбутнього, з урахуванням розвитку стратегії та цілей.

Термін «прогноз» походить від давньогрецького слова *prognosis*, яке означає «передбачення», «пророкування».

Прогностика – це наука про закони та способи розробки прогнозів [5]. Метою прогностики виступає створення ефективних методів наукового передбачення, яке відбувається на базі отриманої інформації, з використанням уяви, предметної інформації, логіки та кількісних даних.

Метою статті є розкриття сутності визначення функцій і принципів криміналістичного прогнозування.

Результати дослідження. Криміналістичне прогнозування є різновидом соціального передбачення, галуззю юридичного прогнозування та самостійним видом прогнозування. Воно тісно пов'язане з такими вагомими організаційними діями, як планування розслідування, програмування його методики. Побудова ефективної структури розслідування злочину є завданням і результатом організації розслідування злочинів. Без передбачення важко досягти ефективності організації.

Прогнозування, з одного боку, передує плануванню, а з іншого – є його складовою частиною, оскільки використовується на різних стадіях досудового розслідування.

Метою криміналістичного прогнозування є ретроспективний і перспективний аналіз об'єктів та явищ, що ґрунтуються на науковій основі, для передбачення й подальшого планування імовірних слідчих дій.

Криміналістичне передбачення пов'язане з випередженням явищ, з урахуванням особливостей криміналістичної діяльності щодо розслідування й попередження злочи-

ну. Прогнозування є необхідним складовим елементом наукового дослідження, яке за найбільш загальними теоретичними положеннями можна визначити як процес наукового передбачення майбутнього стану прогнозованого об'єкта на основі аналізу його минулого й сучасного станів [6].

Прогнозування носить спонтанний, неупереджений, імовірнісний характер. Досить часто неправильно визначається об'єкт дослідження, досить слабо поставлена мета або навіть підміна прогнозування емпіричним передбаченням. Тому ефективність слідчої (розшукової) діяльності багато в чому залежить від ступеня надійності криміналістичного прогнозу. На слідчого покладається важливе завдання – розробити багато-варіантні прогнози, оцінити ймовірні ризики та визначити очікуваний результат використання прогностичної моделі.

У своїх працях О.М. Васильєв та М.П. Яблоков зазначали, що за налагодженого криміналістичного прогнозування система методики стане вдосконаленою, порівняно легко буде пристосовуватися до різноманітних слідчих ситуацій, що з'являються в процесі розслідування, та нових завдань, які виникають у практиці розслідування злочинів. За таких умов вдається заздалегідь пристосуватися до вирішення нових методичних питань розслідування, а нові методи розкриття й розслідування розробляти та ставити на озброєння слідчих органів не тоді, коли настала кризова ситуація, а значно раніше [7].

Предметом криміналістичного прогнозування є загальні закономірності розвитку об'єктів та явищ, що підлягають прогнозуванню.

Об'єктом виступає розвиток криміналістичних ситуацій, поведінка учасників криміналістичної діяльності, просторово-часові умови вчинення злочинів, техніко-криміналістичні засоби й тактичні прийоми, слідчі ситуації, характер рішень, які приймає слідчий у процесі розкриття злочину, способи та засоби здійснення злочину тощо.

Об'єктами криміналістичного прогнозування виступають:

1) учасники процесу доказування: свідки, потерпілі, підозрювані, обвинувачені, поняті; їхня поведінка, дії; акти протидії розслідуванню з боку зацікавлених у результатах справи осіб; висновки і пропозиції обізнаних осіб;

2) матеріальні об'єкти: речові докази, документи, інші об'єкти, у тому числі об'єкти невідомої природи; їх місцезнаходження, природа, стійкість і незмінність, швидкість змін та результат змін (природних і штучних);

3) результати слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, наслідки використання цих результатів у доведенні в певній справі; можливості мінімізації тактичного ризику, нейтралізації або мінімізації негативних результатів; результати тактичних комбінацій; віддалені наслідки негативних результатів тощо.

Цей перелік не є вичерпним і носить приблизний характер. І лише точні умови розслідування й доказування можуть спричинити його розширення.

Криміналістичне прогнозування, являючи методологічну основу, спрямоване на побудову власної теорії, застосування власної криміналістично-прогностичної теорії та для забезпечення прогнозами практики боротьби зі злочинцями.

Філософський принцип розвитку відображає сутність теорії криміналістичного прогнозування, що вивчає закономірності розвитку прогнозованої інформації. Використовуючи *принцип зв'язку та взаємодії*, криміналістичне прогнозування розкриває форми взаємодії криміналістично важливих об'єктів, у їх закономірному вираженні. *Принцип історизму* є тим спрямовуючим орієнтиром, який дозволяє осмислити історію цієї теорії, з'ясувати суть і розвиток, передбачаючи перспективи. *Причинність* як принцип дає змогу криміналістичному прогнозуванню встановити причинно-наслідковий зв'язок між явищами й процесами та встановити причини слідчих змін прогнозованих об'єктів. *Принцип системності* сприяє структуруванню теорії криміналістичного прогнозування.

На нашу думку, до вищезазначеного переліку слід додати *принцип плановості*, тобто послідовного логічно-зв'язаного системного розвитку подій.

Криміналістичне прогнозування, будучи певною формою вираження знань, виконує ряд функцій, зокрема таких:

1) *практична функція*, сутність якої полягає в тому, що саме криміналістичне прогнозування, будучи теорією та не застосовуючись на практиці, не мало би сенсу. Так, виникаючи й формуючись у процесі прогностичної діяльності правоохоронних органів, вона є її результатом;

2) *методологічна функція*, яка полягає в розвитку й удосконаленні знань, поповнюючи методами прогнозування різні криміналістично важливі об'єкти. Закономірності, що відображаються теорією, та методи, за допомогою яких вони розкриваються, є невід'ємними складовими;

3) *передбачувальна функція*, яка реалізується через сутність самої теорії криміналістичного прогнозування. Характеризуючи наукову зрілість теорії, ця функція дає можливість «заглянути в майбутнє» та намітити напрямки наукового пошуку. Більше того, вона є настільки важливою, що здійснюється в усіх сферах криміналістики. Вона є важливою й під час боротьби зі злочинністю, оскільки дає можливість розробити нові методи й засоби запобігання злочинності, як із новими злочинами, так і зі злочинами, що вчинялися раніше;

4) *ретроспективна функція* пов'язана з криміналістичними фактами минулого, що слугує інформаційною базою для розробки криміналістичних прогнозів. Вона може стати засобом проникнення в латентну злочинність та надати допомогу в розкритті й розслідуванні злочинів, які з тих чи інших причин не були розкриті. Оскільки змодельовані кримінальна діяльність злочинця та дії правоохоронних органів нерозривно пов'язані з минулим;

5) *пояснювальна функція*, що здійснюється за допомогою законодавства та категоріально-понятійного апарату. Вона реалізується шляхом розгляду сутності предмета, його змісту та структури, об'єктів прогнозування, закономірностей процесу розробки прогнозів, місця й ролі в криміналістиці, як у науці, так і на практиці щодо розкриття й розслідування злочинів;

6) *синтезуюча функція* сприяє виявленню закономірних зв'язків між частинами та елементами теоретичної системи, що дозволяє виявити нові зв'язки, визначивши систематизацію теоретичних знань, усуваючи роздробленість.

Також необхідно знати, що існуюча «проблема невизначеності» дозволяє прогнозу бути лише приблизним, а не абсолютно точним. У самому слові «прогноз» уже закладена неможливість точного «прогнозування», а лише ймовірне настання подій. Результатом такого дослідження виступають прогнози як носії інформації про можливі напрямки й тенденції розвитку будь-якого об'єкта, про альтернативні шляхи та терміни настання певних його характеристик.

Попри активне дослідження криміналістичного прогнозування як стратегічного методу пізнання явищ і процесів, однозначного визначення цього поняття немає. Так, Г.О. Зорін вважає, що це вид спеціального дослідження, яке за своєю організацією та науковим апаратом стоїть на більш високому рівні, ніж передбачення [1]. Н.П. Яблоков визначає його як процес наукового пізнання майбутнього стану злочинності, факторів, що впливають на її зміни, і розробки криміналістичного прогнозу [7]. Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, Ю.Г. Корухов та інші дотримуються думки, що це один із видів галузевого прогнозування, який розвивається на основі загальної прогностики. Це процес, результатом якого є складання прогнозу як форми наукового передбачення, як системи аргументованих уявлень про майбутнє, як характеристики ймовірних напрямків розвитку [8].

О.М. Цільмак вважає, що це стратегічний метод, в основі якого лежить передбачення (пророкування) закономірностей, механізмів і наслідків статички або динаміки ймовірного майбутнього об'єктів прогнозування для планування основних тактичних заходів правозастосовної діяльності [9].

Вважаємо, що слід погодитись з О.М. Цільмак, що це стратегічний метод, оскільки прогнозування явищ і процесів містить у собі планування розвитку подій.

На нашу думку, *криміналістичне прогнозування* – це стратегічний метод планування ймовірного майбутнього явищ і процесів, в основі якого лежить передбачення (пророкування) закономірностей імовірного майбутнього.

У такому формулюванні, на наш погляд, визначення поняття «криміналістичне прогнозування» є найбільш вдалим, оскільки суттєво відображає його властивості та закономірності.

Висновки. Таким чином, криміналістичне прогнозування є тим науково обґрунтованим стратегічним методом планування подій та явищ, за допомогою якого здійснюється правозастосовна діяльність. Передбачивши розвиток явищ та об'єктів у майбутньому, прогнозування дає можливість передбачити необхідність підготовки правоохоронних органів до вчинення злочинів, а можливо, і запобігання та попередження.

Список використаних джерел:

1. Зорин Г.А. Проблемы применения специальных логико-психологических методов при подготовке и проведении следственных действий : дис. ... докт. юрид. наук / Г.А. Зорин. – М., 1991. – 162 с.
2. Белкин Р.С. Криминалистика : в 3 т. / Р.С. Белкин. – М., 1997– . – Т. 1. – 1997. – 625 с.
3. Журавель В.А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування / В.А. Журавель. – Х. : Право, 1999. – 289 с.
4. Шавер Б.М. Предмет и метод советской криминалистики / Б.М. Шавер // Социалистическая законность. – 1938. – № 6. – С. 74.
5. Большая советская энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978.
6. Савельева М.В. Криминалистика : [учебник] / М.В. Савельева, А.Б. Смушкин. – М. : ИД «Дашов и К», 2009. – 608 с.
7. Васильев А.Н. Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А.Н. Васильев, Н.П. Яблоков. – М., 1984.
8. Криминалистика : [учебник для вузов] / [Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Ко рухов, Е.Р. Российская] ; под ред. заслуж. деятеля науки Российской Федерации, проф. Р.С. Белкина. – М. : Норма, 2000. – 990 с.
9. Цільмак О.М. Загальнотеоретичні положення криміналістичного прогнозування / О.М. Цільмак // Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових статей. Серія «Юридичні науки». – Запоріжжя, 2013. – № 4. – С. 178–184.

ТІТКО А. А.,
магістр з права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого),
юрист 3 класу, прокурор
(Прокуратура м. Черкаси)

УДК 343.1

ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯНИНА ПІД ЧАС ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ У ВЧИНЕННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню процесу формування й розвитку інституту дотримання конституційних прав і свобод громадянина під час повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. У статті викладено авторське бачення та наявні проблеми предмета дослідження.

Ключові слова: повідомлення про підозру, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, конституційні права та свободи, поняття підозрюваного.

Статья посвящена исследованию процесса формирования и развития института соблюдения конституционных прав и свобод гражданина при сообщении о подозрении в совершении уголовного преступления. В статье изложены авторское видение и имеющиеся проблемы предмета исследования.

Ключевые слова: уведомление о подозрении, уголовное производство, уголовное преступление, конституционные права и свободы, понятие подозреваемого.

The article investigates the process of formation and development of the institution of constitutional rights and freedoms when reporting suspected of committing a criminal offense. The article presents the author's vision and challenges the research subject.

Key words: notification of suspect, criminal proceedings, criminal offense, constitutional rights and freedoms, concept of a suspect.

Вступ. Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України зумовило ряд змін у кримінальній юстиції. Людина, її життя, честь і гідність, недоторканість і безпека відповідно до ст. 3 Конституції України визнаються найвищою соціальною цінністю. Тому основним завданням держави має бути саме захист цих основоположних принципів. Поняття підозрюваного в кримінально-процесуальному законодавстві не нове, проте з 20 листопада 2012 року воно зазвучало зовсім інакше. Визнання й охорона прав, свобод та інтересів особи, максимальне наближення до міжнародних норм стало основним пріоритетом і завданням Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. Зупинимось на окремих моментах, які, на нашу думку, викликають науковий інтерес до обраної тематики.

Вагомим внеском у розв'язання цієї проблематики стали роботи вітчизняних і зарубіжних авторів у галузі кримінально-процесуального законодавства, зокрема праці О. Капліної, С. Костенка, І. Вань, А. Вишневського, Р. Мартиновського, Т. Сівак,

Н. Стьопіної, Р. Чичи, І. Петрова, Є. Василюка, Л. Лобойко, О. Геселева та інших науковців, які досліджували питання дотримання основних прав і свобод осіб під час повідомлення про підозру.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесу дотримання конституційних прав і свобод громадянина під час повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.

Результати дослідження. Слід зазначити, що повідомлення особі про підозру – одне з важливих процесуальних рішень, яке приймає прокурор або слідчий за погодженням із прокурором до закінчення розслідування в кримінальному провадженні. У цьому процесуальному рішенні на основі доказів, зібраних у ході проведення досудового розслідування, особа набуває статусу підозрюваного.

Поняття підозрюваного мало місце ще в часи Київської Русі, хоча фактично так не називалося. Існували також відмінності щодо статусу осіб у тогочасному суспільстві, що виключало можливість деяких осіб бути підозрюваними. Суб'єктами злочину визнавалися всі вільні люди. Водночас суб'єктами злочину не могли бути холопи й челядини. Вони становили власність хазяїв, які й несли матеріальну відповідальність за їхні неправомірні вчинки, що, однак, не виключало застосування до раба фізичного впливу. Відомостей щодо віку, з якого наставала кримінальна відповідальність у законодавстві Київської Русі, немає [1, с. 7].

Згідно з п. 7 Наказу Генерального прокурора України № 4гн від 19 грудня 2013 року «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» (далі – Наказ № 4гн) керівники органів прокуратури всіх рівнів, приймаючи рішення про закриття кримінального провадження, у якому особі повідомлено про підозру, зобов'язані упродовж п'яти днів направляти це рішення керівникові органу прокуратури вищого рівня з мотивованим висновком та вживати заходи реагування щодо службових осіб, винних у порушенні вимог КПК України чи Кримінального кодексу (далі – КК) України, наслідком чого стало незаконне притягнення громадян до кримінальної відповідальності. Тобто закриття провадження за реабілітуючими підставами щодо підозрюваного сьогодні є обов'язковою підставою для розгляду питання про відповідність певної службової особи займаній посаді, оскільки був факт незаконного притягнення громадянина до кримінальної відповідальності [2, с. 97].

У науці Російської Федерації побутує думка, що кримінально-процесуальне законодавство містить низку положень щодо захисту законних прав та інтересів обвинуваченого, підозрюваного, таких як право на захист, право не свідчити проти себе самого і своїх близьких родичів, право знати звинувачення й отримувати копії відповідних процесуальних документів (ст. 47 КПК Російської Федерації). Це непорушні конституційні постулати, які не підлягають обмеженню ні за яких обставин.

Одночасно зі вказівками положення КПК Російської Федерації передбачає можливість на підставі судового рішення обмежувати конституційні права обвинуваченого. Так, право на свободу й особисту недоторканність (ч. 1 ст. 22 Конституції Російської Федерації) обмежується обранням запобіжного заходу у вигляді взяття під варту (ст. 108 КПК Російської Федерації); право на таємницю телефонних переговорів (ч. 2 ст. 23 Конституції Російської Федерації) – встановленням контролю й запису переговорів (ст. 186 КПК Російської Федерації); право на ознайомлення з документами й матеріалами, що безпосередньо зачіпають права і свободи обвинуваченого (ч. 2 ст. 24 Конституції Російської Федерації) – встановленням певного часу обвинуваченому на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи (ч. 3 ст. 217 КПК Російської Федерації).

Наведене означає, що цінність конституційних прав і свобод людини та громадянина в правосвідомості суспільства настільки велика, що, за загальним правилом, будь-якому їх применшенню повинен передувати акт превентивного судового контролю, що йменується внаслідок його значущості в теорії процесу статутним. Проте практика застосування норм

КПК Російської Федерації поставила під сумнів ефективність не лише судового контролю, а й багатьох процедурних гарантій, визнаних забезпечити законність зазначених дій і захистити особистість від незаконного обмеження її прав і свобод [6, с. 35].

Отже, хоча процедура досудового розслідування в Україні досить подібна до російської, однак, як показує практика, дотримання конституційних прав і свобод громадянина під час повідомлення про підозру в нашій державі на порядок вище сусідської.

Як зазначає О.В. Геселев, за новим КПК України саме прокурор як сторона обвинувачення (як виняток – слідчий за погодженням із прокурором) складає та в день складення вручає особі письмове повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Перед цим прокурор самостійно оцінює наявність відповідних підстав для письмового повідомлення про підозру, тобто законність затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; законність обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів; наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 276 нового КПК України).

Відповідно до ст. 283 КПК України 2012 року прокурор після повідомлення особі про підозру зобов'язаний у найкоротший строк здійснити одну з таких дій: закрити кримінальне провадження; звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Відомості про закінчення досудового розслідування вносяться прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) [3, с. 5–6].

Тому прокуратура відіграє першочергову роль під час дотримання конституційних прав і свобод громадянина під час повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.

Окрім усіх наведених вище положень КПК України 2012 року, більш сприятливих для контролю за дотриманням конституційних прав особи під час затримання та повідомлення про підозру, ніж передбачених КПК СРСР 1960 року, можливо ще виділити створення Центру правової допомоги, де особа, навіть не маючи коштів, може отримати кваліфіковану допомогу захисника.

На стадії затримання адвокат надає правову допомогу з моменту його повідомлення Центром правової допомоги про затримання особи до моменту обрання їй запобіжного заходу, якщо такий обирався. У разі оскарження ухвали суду першої інстанції про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або домашнього арешту надання правової допомоги завершується після закінчення апеляційного розгляду скарги на ухвалу про застосування такого запобіжного заходу, окрім випадків відмови від адвоката на цій стадії (наказ Координаційного центру з правової допомоги № 31 від 25.07.2013 року) [4, с. 7].

Адвокат повинен бути присутнім під час вручення повідомлення про підозру (воно відбувається протягом 24 годин із моменту затримання). Під час цієї процесуальної дії захисник повинен роз'яснити затриманій особі її права й обов'язки, у тому числі право давати показання з приводу підозри або в будь-який момент відмовитися їх давати [4, с. 17].

Тобто можливість мати кваліфікованого спеціаліста під час повідомлення про підозру для захисту своїх прав і свобод стала більш доступною з набранням чинності новим КПК України.

Встановивши підстави для повідомлення особі про підозру, слідчий, прокурор із дотриманням певного процесуального порядку здійснює сукупність дій, які фіксуються у відповідних процесуальних документах.

Л.М. Лобойко вважає, що існують загальний та особливий процесуальні порядки повідомлення особі про підозру.

Загальний порядок повідомлення про підозру складається з таких елементів:

1. Прийняття рішення про повідомлення про підозру. У разі наявності підстав слідчий за погодженням із прокурором або прокурор складає письмове повідомлення

про підозру. Перелік відомостей, які обов'язково повинне містити таке повідомлення, викладені в ст. 277 КПК України.

2. Вручення повідомлення про підозру. Повідомлення вручається в день його складення слідчим або прокурором. У разі тимчасової відсутності особи за місцем проживання повідомлення про підозру для передачі їй вручається під розписку дорослому члену сім'ї особи або іншій особі, яка з нею проживає, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи.

Повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше 24 годин із моменту її затримання. Неповідомлення затриманому про підозру протягом цього часу тягне негайне його звільнення.

3. Повідомлення про права й роз'яснення їх. У разі повідомлення особі про підозру слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа (особа, якій законом надане право здійснювати затримання) зобов'язані невідкладно повідомити підозрюваному про його права. Після повідомлення про права на прохання підозрюваного ці особи зобов'язані детально роз'яснити кожне із зазначених прав.

4. Внесення відомостей до ЄРДР. Дата й час повідомлення про підозру, правова кваліфікація кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) закону про кримінальну відповідальність невідкладно вносяться слідчим, прокурором до ЄРДР.

Підозра, про яку особі офіційно повідомлено під час досудового розслідування, може на цій стадії змінюватися. Зміни пов'язані з тим, що після повідомлення про підозру формування сукупності доказів стороною обвинувачення продовжується. Можуть бути встановлені нові обставини вчинення кримінального правопорушення, про підозру у вчиненні якого особу повідомлено, або факт вчинення іншого кримінального правопорушення. Зміна повідомлення про підозру може відбуватися у двох формах: зміна раніше повідомленої підозри та повідомлення про нову підозру [5, с. 1–2].

Отже, повідомлення особі про підозру, його зміна й доповнення передбачає невідкладне інформування підозрюваного з метою, щоб він мав можливість вчасно розпочати захист від повідомленої, зміненої або доповненої підозри.

Висновки. Новий КПК України має ще багато теоретичних і практичних проблем його застосування, зокрема, інститут повідомлення особі про підозру та проблеми дотримання її прав і свобод на цьому етапі досудового розслідування досить дискусійні, це не вирішене поняття в науці кримінального процесу. Необхідне подальше теоретичне опрацювання цієї тематики та реформування самого інституту, щоб жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності, а винні понесли відповідне до їх вчинків покарання згідно із законом.

Список використаних джерел:

1. Гончаренко В.Д. Історія держави та права України / В.Д. Гончаренко. – Х. : Право, 2013.
2. Костенко С. Дотримання конституційних прав і свобод громадянина при повідомленні про підозру у вчиненні кримінального правопорушення / С. Костенко // Вісник прокуратури. – 2014. – № 5.
3. Луцкин Н.В. Конституционные права обвиняемого и их соблюдение в уголовном процессе России / Н.В. Луцкин // Вестник ЮУрГУ. – 2011. – № 19.
4. Вань І. Дії захисника при затриманні особи за підозрою особи у вчиненні кримінального правопорушення : [методичні рекомендації] / І. Вань, А. Вишневський, Р. Мартиновський, Т. Сівак, Н. Стюпіна. – К. : Українська фундація правової допомоги, 2013.
5. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право : [курс лекцій] / Л.М. Лобойко. – К. : Істина, 2005.

ТКАЧЕНКО А. В.,

суддя

(Саксаганський районний суд

м. Кривий Ріг Дніпропетровської області)

УДК 343.3

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ЗА СТАТТЕЮ 392 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті автором розкриваються питання вивчення об'єкта злочину за статтею 392 Кримінального кодексу України та запропоновано розглядати його не лише як злочин проти правосуддя, а й як проти нормальної діяльності установ виконання покарань.

Ключові слова: злочин, об'єкт злочину, правосуддя, установи виконання покарань.

В статье автором раскрыты вопросы изучения объекта преступления, предусмотренного статьей 392 Уголовного кодекса Украины, и предложено рассматривать его не только как преступление против правосудия, но и как против нормальной деятельности учреждения исполнения наказания.

Ключевые слова: преступление, объект преступления, правосудие, учреждения исполнения наказаний.

In article, the author solves issues studying the object of the crime of article 392 of the Criminal Code of Ukraine and proposed to consider it not only as a crime against the justice, but as a crime against the normal activity of penitentiary institutions.

Key words: offense, object of the crime, justice, correctional facilities.

Вступ. У структурі пенітенціарної злочинності серед злочинів проти держави одне з провідних місць посідають дії, що дезорганізують роботу виправних установ (стаття 392 Кримінального кодексу України). Проведений нами аналіз наукових розроблень та архівних матеріалів щодо проблем кримінальної відповідальності за дії, які дезорганізують роботу виправних установ, показав різноманітність підходів до кваліфікації злочинів, передбачених статтею 392 Кримінального кодексу (далі – КК) України, що спричиняє численні проблеми в правозастосовній діяльності органів досудового розслідування взагалі та суду зокрема. Однією з таких проблем є визначення об'єкта злочину за статтею 392 КК України.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення сучасного бачення проблеми визначення об'єкта злочину за статтею 392 КК України.

Вагомим внеском у вирішення проблем кримінальної відповідальності за дії, які дезорганізують роботу виправних установ, стали роботи відомих вітчизняних і зарубіжних учених у галузі кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, зокрема О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, В.Т. Білоуса, І.Г. Богатирьова, В.В. Василевича, В.Б. Васильця, П.А. Вороб'я, І.А. Гельфанда, А.П. Гетьмана, В.В. Голіни, В.К. Грищука, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, В.М. Дрьоміна, В.П. Ємельянова, З.В. Журавської, А.Ф. Зелінського, В.Є. Квашиса, В.А. Кирилюк, О.О. Книженко, О.Г. Колба, І.М. Копотуна, О.М. Костенка, Л.Г. Крахмальника, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, С.Ю. Лукашевича, М.І. Мельника, П.П. Михайленка, С.С. Мірошніченка, В.О. Навроцького,

В.І. Осадчого, М.І. Панова, О.І. Плужник, М.С. Пузирьова, А.В. Савченка, В.К. Сауляка, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, В.Я. Тація, В.П. Тихого, П.Л. Фріса, С.І. Халимона, В.Б. Харченка, В.В. Шаблістого, Ю.С. Шемшученка, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценка та інших.

Однак у працях цих учених розглядалися або проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти правосуддя й держави в цілому, або проблеми відповідальності за окремі види протидії функціонуванню виправних установ. Ґрунтовного дослідження об'єкта злочину, передбаченого ст. 392 КК України «Дії, що дезорганізують роботу виправних установ», не проводилося, що й зумовлює потребу в його вивченні.

Результати дослідження. Побудова Особливої частини КК України за принципом родового об'єкта означає, що законодавець, установлюючи кримінально-правові заборони, виділяє в окремі групи захист конкретних об'єктів. Водночас здійснюється захист інших об'єктів, на які можуть здійснюватися посягання.

Слід зазначити, що основним об'єктом злочину є ті суспільні відносини, зміна яких складає соціальну суть злочину, з метою охорони яких прийнята кримінально-правова норма, що передбачає відповідальність за його вчинення [1, с. 30–31].

Не вдаючись до наукової дискусії щодо об'єкта злочину взагалі, ми звертаємо увагу, що в теорії кримінального права об'єктом злочину визнавали й нині визнають суспільні відносини [2; 3, с. 101]. Наведена позиція узгоджується з поглядами зарубіжних учених [4, с. 34]. Якщо особа, вчиняючи злочин, порушує врегульовані правом відносини, то об'єктом злочину виступають врегульовані правом суспільні відносини.

Водночас деякі вчені мають іншу думку та вважають, що об'єктом злочину може бути благо (С.Б. Гавриш [5, с. 18]), цінності (Е.В. Фесенко [6, с. 75–78]), інтереси (А.В. Наумов [7, с. 365]). Об'єкт злочинів, які порушують порядок та умови функціонування установ виконання покарань, у теорії розуміють неоднозначно. На наш погляд, це зумовлено тим, що, по-перше, склади злочинів, які передбачали кримінальну відповідальність за їх вчинення в КК УРСР 1960 р., були вміщені в різних главах КК, а по-друге, неоднозначним розумінням поняття «правосуддя».

Так, якщо склад злочину, у якому передбачалась відповідальність за дії, які дезорганізують роботу виправно-трудових установ (стаття 691 КК УРСР 1960 р.), віднесено до глави «Злочини проти держави», то об'єктом його є громадська безпека в місцях відбування покарання засудженими до позбавлення волі [8, с. 72]. Виходячи з місця цього злочину в структурі Особливої частини КК УРСР, зокрема належності його до інших злочинів проти держави, дослідники вказували, що він посягає на основи державного управління у сфері охорони громадської безпеки й правопорядку, на основи громадської безпеки.

Не викликає сумнівів, що заборона дій, які дезорганізують роботу виправних установ, переслідує мету забезпечення нормального, відповідного до вимог закону порядку й умов відбування засудженими покарання у виправних установах. Саме тому потрібно основним об'єктом зазначеного посягання визнавати встановлений порядок та умови відбування покарання у виправних установах.

Проте, детально аналізуючи спрямованість передбаченого статтею 691 КК УРСР злочину, дослідники відзначали його суспільну небезпеку для діяльності виправних установ. У статті 691 КК УРСР сказано: «Безпосереднім об'єктом злочину, що розглядається, є нормальна діяльність виправно-трудових закладів...» [9, с. 77]. Гуманна діяльність виправно-трудових закладів спрямована на виправлення й ресоціалізацію осіб, які вчинили злочини, щоб вони могли знову стати на шлях чесного життя.

Однак деякі особи в місцях позбавлення волі не дотримуються порядку й умов виконання покарань, тим самим вони своєю поведінкою підривають громадську безпеку в умовах виправних колоній і порушують їх нормальну діяльність [10, с. 72]. Таким чином, безпосереднім об'єктом посягання виступають суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність виправних колоній, спрямовану на виправлення й ресоціалізацію

засуджених та запобігання вчиненню ними нових злочинів. Отже, злочин, передбачений статтею 691 КК УРСР 1960 р., був спрямований проти діяльності виправних установ.

Деякі автори дещо інакше трактують зміст об'єкта зазначеного вище злочину. Відповідно, предмет суспільних відносин, захист яких забезпечується статтею 392 КК України, є іншим. Зокрема, В.І. Єгоров об'єктом цього злочину вважає сукупність суспільних відносин, які забезпечують нормальне здійснення кримінального правосуддя в нашій країні [11, с. 36].

Інший дослідник цієї проблеми, І.С. Власов, зазначає, що органи виконання покарань, хоч самі не здійснюють правосуддя, створюють необхідні умови для ефективної діяльності суду, чим активно сприяють правосуддю. Без цих органів стало б неможливим здійснення правосуддя. З іншого боку, діяльність таких органів має зміст під час виконання завдань правосуддя, які постають із цієї діяльності [12, с. 95–96].

Т.Н. Добровольська зазначає, що діяльність органів, які безпосередньо виконують вирок, рішення, ухвали й постанови судів, знаходиться за межами правосуддя. Їх діяльність представляє собою реалізацію вже винесеного акта правосуддя, який набрав чинності [13, с. 23]. К.В. Мазняк підкреслив, що діяльність цих органів лише торкається правосуддя через його забезпечення [14, с. 5].

О.С. Михлін пропонує враховувати специфіку об'єкта злочинів, що унеможливує виконання покарань. У зв'язку із цим обґрунтовувалася необхідність зміни назви глави 8 Особливої частини КК УРСР 1960 р. такою: «Злочини проти правосуддя і виконання покарань» [15, с. 104–113].

Аналіз юридичної літератури дає нам змогу зробити висновок про те, що нині сформувався дві основні групи науковців щодо розуміння терміна «правосуддя». Відповідно до першої правосуддя розуміється як діяльність суду з розгляду й вирішення в установленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ [16, с. 678].

Учені першої групи, обґрунтовуючи свою позицію, посилаються на чинне законодавство України. Так, відповідно до статті 6 Конституції України державна влада в Україні поділяється на законодавчу, виконавчу й судову; за статтею 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами [17]. Закон України «Про судоустрій і статус судів» визначає, що делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (частина 1 статті 5) [18]. Аргументом на підтримку зазначеної позиції окремі автори вважають регулювання процесу дізнання, досудового слідства та судового розгляду різними главами Кримінального процесуального кодексу України, а процесу виконання вироків – узагалі окремим нормативно-правовим актом (Кримінально-виконавчим кодексом України) [19, с. 2; 20, с. 111].

Серед науковців, які визначають правосуддя як діяльність, притаманну винятково судам, існують думки про необхідність зосередження у відповідному розділі КК України лише тих норм, які охороняли би здійснення правосуддя [19, с. 5]. Також зустрічаються пропозиції щодо виключення зі складу злочинів проти правосуддя тих кримінально караних діянь, що посягають на діяльність установ виконання покарань, оскільки така діяльність, на думку автора, не є правосудною, зокрема й регульована статтею 392 КК України «Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань» [20, с. 111].

Ми схилиємося до другої групи, яка визначає правосуддя дещо ширше, ніж діяльність суду з розгляду й вирішення справ, відносить до нього діяльність спеціальних органів, які сприяють здійсненню правосуддя, зокрема й органів досудового розслідування, прокуратури та органів виконання судових рішень, вироків і призначених покарань. Лише в сукупності вони утворюють систему органів правосуддя.

Ми погоджуємося з позицією авторів, які визнають, що злочини, спрямовані проти діяльності виправних установ, спрямовані також проти правосуддя. Адже така ді-

яльність забезпечує ефективність правосуддя на стадіях досудового розслідування та виконання покарання. Посягання на таку діяльність перешкоджає правосуддю в цілому, а тому, на нашу думку, слід визначати правосуддя як родовий об'єкт цього злочину, є логічним його віднесення до розділу XVIII «Злочини проти правосуддя».

Водночас відзначимо, що, вчиняючи такі злочини, особа безпосередньо посягає на порядок та умови відбування покарання у виправних установах, що й слід визначати безпосереднім об'єктом злочину.

Однак потрібно зазначити, що засуджені й ув'язнені, які відбувають покарання та стали на шлях виправлення, у випадках тероризування з боку установи виконання покарань є потерпілими в злочині, передбаченому статтею 392 КК України. Адже цей злочин спрямований проти порядку й умов відбування покарання, що спрямовані на виправлення й ресоціалізацію засуджених.

Заподіяння ж, наприклад, тілесних ушкоджень засудженому з особистих мотивів насамперед спрямоване проти життя та здоров'я окремої особи, а тому такі дії не слід розцінювати як злочин проти правосуддя. У цьому випадку посягання відбуваються на суспільні відносини у сфері життя та здоров'я особи. Однак якщо такі посягання були вчиненні з метою дезорганізації роботи установи виконання покарань, то вони є додатковим об'єктом у злочині, передбаченому статтею 392 КК України.

У зв'язку із цим пропонуємо передбачити в статті 392 КК України відповідальність за тероризування засуджених, які стали на шлях виправлення й ресоціалізації. Подібна вказівка однозначно відносить таке правопорушення до злочинів проти правосуддя, оскільки конкретно вказує на об'єкт – порядок та умови відбування покарання, що переслідує мету виправлення й ресоціалізації засуджених.

Відзначимо, що реалізація прав та обов'язків згаданими сторонами відбувається за певних, визначених законами, умов. Так, підставою відбування покарання й застосування до засуджених заходів виправного впливу є лише вирок суду, який набрав законної сили. Із цього моменту засуджені набувають певних прав і несуть певні обов'язки.

Незаконні підстави відбування покарання у виправних установах не приводять до виникнення взаємних прав та обов'язків, захист яких здійснюється кримінальним законом. Інакше кажучи, дотримання кримінально-виконавчого законодавства персоналом виправних установ та засудженими й ув'язненими приводить до позитивної реалізації передбачених законом вимог. Відхилення від установлених прав та обов'язків породжує відповідальність, передбачену законом.

Порушення порядку й умов відбування покарання у виправних установах може спричинити накладення стягнення, передбаченого Кримінально-виконавчим кодексом України, а в спеціально передбачених випадках – кримінальну відповідальність. Наприклад, за вчинення нападу на адміністрацію виправних установ, тероризування засуджених, організацію із цією метою організованої групи або активну участь у такій групі дії винних, які таким чином порушують правила внутрішнього розпорядку відбування покарання у виправних установах, належить розцінювати як дії, що дезорганізують роботу виправних установ.

Ми поділяємо думку О.І. Плужнік, що під час тероризування засуджених відбувається злочинний вплив на потерпілих. Такий вплив здійснюється, щоб примусити засуджених не дотримуватися вимог режиму відбування покарання [21, с. 170]. Як бачимо, порядок та умови відбування покарання ставляться під загрозу порушення, коли потерпілий, побоюючись насилля над собою з боку інших засуджених, не виконує законні вимоги, які йому пред'являються. Як наслідок – режим відбування покарання порушується, а мета покарання не досягається.

Під час нападу на адміністрацію виправної установи представник адміністрації фактично позбавляється можливості виконувати свої службові обов'язки щодо виправлення засуджених. За такої ситуації зміцнення представником адміністрації правопо-

рядку у виправних установах, проведення цілеспрямованої виховної роботи серед засуджених не відбувається повною мірою. Більше того, напад на адміністрацію породжує в інших засуджених страх, недовіру до можливостей адміністрації. А в результаті призводить до нереалізації повністю чи частково порядку й умов відбування покарання у виправних установах.

Організація групи у виправній установі з метою тероризування засуджених, нападу на адміністрацію або активна участь у такій групі (стаття 392 КК України) також повною мірою суперечить режиму відбування покарання. У виправних установах допускаються самодіяльні організації засуджених. Проте вони створюються з метою розвитку навичок колективізму в засуджених, заохочення їх до корисної ініціативи, для використання впливу колективу на виправлення й ресоціалізацію засуджених. Такі організації працюють під керівництвом адміністрації. Створення й функціонування організованої групи спрямоване на підрив режиму відбування покарання.

Як зазначалося вище, дії, які дезорганізують роботу виправних установ (стаття 392 КК України), спрямовані проти двох безпосередніх об'єктів – проти встановленого порядку й умов відбування покарання у виправних установах та проти тілесної недоторканності, безпеки, волі та здоров'я особи, у тому числі персоналу виправних установ.

Висновки. На підставі вищевикладеного пропонуємо внести зміни й доповнення до Кримінально-виконавчого кодексу України та правил внутрішнього розпорядку дня виправних колоній щодо того, що тероризування засуджених, створення організованої групи для такої мети або активна участь у цій групі тягнуть кримінальну відповідальність. Соціальний зв'язок суб'єктів досліджуваних відносин вимагає також правильного реагування адміністрації на порушення правил внутрішнього розпорядку дня виправної установи.

Нереагування або неправильне реагування на вчинені порушення перешкоджає досягненню основної мети покарання. Водночас встановлений порядок відбування покарання у виправних установах може бути порушений або поставлений під загрозу порушення двома шляхами: тероризування засуджених та створення організованої групи для такої мети чи активної участі в цій групі. Такий висновок базується на аналізі диспозиції статті 392 КК України.

Список використаних джерел:

1. Коржанский Н.И. Объект посягательства и квалификация преступлений / Н.И. Коржанский. – Волгоград, 1976. – 278 с.
2. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений / В.К. Глистин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. – 395 с.
3. Таций В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном право / В.Я. Таций. – Х. : Высшая школа, 1988. – 580 с.
4. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинузи ; пер. с фр. В.А. Туманова. – М. : Международные отношения, 1999. – 400 с.
5. Гаврыш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С.Б. Гаврыш. – Х. : Основа, 1994. – 640 с.
6. Фесенко Е.В. Цінності як об'єкт злочину / Е.В. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.
7. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть : [курс лекций] / А.В. Наумов. – М., 1996. – 365 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. ; Х. : Юрінком, 2009. – 416 с.
9. Советское уголовное право. Часть Особенная. – К. : РИО МВД УССР, 1969. – 250 с.

10. Уголовное право УССР. Особенная часть : [учебник] / под ред. М.И. Бажанова и др. – К. : Высшая школа, 1989. – 420 с.
11. Егоров В.И. Уголовная ответственность за побег из места заключения или из-под стражи : [учеб. пособие] / В.И. Егоров. – Рязань : Рязанская высшая школа МВД СССР, 1984. – 115 с.
12. Власов И.С. Об объекте преступлений против правосудия / И.С. Власов // Ученые записки ВНИИСЗ. – М., 1964. – Вып. 1(18). – С. 95–96.
13. Добровольская Т.Н. Понятие советского социалистического правосудия / Т.Н. Добровольская // Ученые записки ВИЮН. – М., 1963. – Вып. 4. – С. 23.
14. Мазняк К.В. Побег заключенных и борьба с ними : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право» / К.В. Мазняк ; Высшая школа МВД СССР. – М., 1968. – 17 с.
15. Михлин А.С. Уголовно-правовые мера воздействия на осужденных за ненадлежащее отбывание наказания / А.С. Михлин // Актуальные проблемы совершенствования уголовного законодательства : межвузовский сборник науч. трудов. – Хабаровск : Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1988. – С. 104–113.
16. Уголовное право России : [учебник для вузов] : в 2 т. / под ред. А.Н. Игнатова и Ю.А. Красикова. – М. : Норма – Инфра-М, 1998– . – Т. 2. – 1998. – 808 с.
17. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
18. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-III // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.
19. Мірошніченко С.С. Система злочинів проти правосуддя потребує упорядкування / С.С. Мірошніченко // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 14. – С. 1–6.
20. Осадчий В.І. Зміст правосуддя у злочинах проти правоохоронної діяльності / В.І. Осадчий // Право України. – 2000. – № 11. – С. 110–112.
21. Плужник О.І. Актуальні проблеми кримінально-правового захисту діяльності працівників ВТУ / О.І. Плужник // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 169–172.

ЧАПЛІНСЬКА Ю. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

НАУКОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Статтю присвячено висвітленню актуальних проблем проведення слідчого експерименту. Автором проаналізовано наявні в юридичній літературі погляди щодо цього питання, запропоновано організаційні заходи та тактичні прийоми проведення слідчої дії.

Ключові слова: *слідчий експеримент, організація, організаційне забезпечення, тактичні прийоми, відтворення.*

Статья посвящена рассмотрению актуальных проблем проведения следственного эксперимента. Автором проанализированы имеющиеся в юридической литературе мнения по этому вопросу, предложены организационные мероприятия и тактические приемы проведения следственного действия.

Ключевые слова: *следственный эксперимент, организация, организационное обеспечение, тактические приемы, воспроизведение.*

The article is devoted to coverage of the issues of investigative experiment taking into account modern requirements of law-enforcement practice. The author has analyzed existing in the legal literature point of view on this issue and the organizational-preparatory measures for investigative experiment. It is proved that ignoring the preparatory activities to the investigative experiment leads to the superficiality of investigative actions.

Key words: *investigatory experiment, interrogation, tactics, tactical method, reproduction.*

Вступ. Актуальність статті обумовлюється недостатньою науковою розробленістю та великою практичною значущістю системи організаційно-тактичного забезпечення проведення слідчих дій, зокрема слідчого експерименту, яка може бути використана в слідчій, оперативно-розшуковій, судово-експертній практиці.

Під час розслідування різноманітних видів злочинів, особливо тяжких (наприклад, умисних вбивств, розбійних нападів, вимагань, захоплення заручників, незаконного виготовлення зброї, боєприпасів, вибухівок, наркотичних засобів або психотропних речовин, документів, печаток тощо), нерідко виникає необхідність, окрім перевірки й уточнення показань підозрюваних, проводити деякі експериментально-дослідницькі дії. Проведення випробувань може бути спрямоване на встановлення можливості сприйняття особою певних фактів або явищ, здійснення нею конкретних дій, наявності або відсутності певних вмінь і навичок тощо. Проведення таких експериментальних дослідів здійснюється за допомогою такої слідчої дії, як «слідчий експеримент». На підставі вивчення 367 кримінальних справ та опитування 289 співробітників слідчих підрозділів

можна дійти висновків, що така слідча дія проводилася лише в 4% випадків, а в 23% справ її проведення було очевидною необхідністю, проте під час досудового розслідування не робилося. Вказане деякою мірою знижує якість проведення досудового слідства в цілому. Окрім того, 48% слідчих вказали на необхідність оновлення й удосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів проведення слідчого експерименту з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Активна протидія досудовому розслідуванню, багатоепізодність і складність кримінальних проваджень, тривалість злочинної діяльності, наявність численних протиріч та істотних розбіжностей обумовлюють важливе організаційно-тактичне значення слідчого експерименту. Зважаючи на це, ефективне проведення такої слідчої дії багато в чому залежить від правильного й ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами та застосування їх у правоохоронній практиці.

Постановка завдання. Загальна тактика проведення слідчого експерименту досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами в криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчого експерименту зробили відомі науковці Л.Е. Ароцкер, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, О.М. Васильєв, Н.І. Гуковська, Ф.В. Глазирін, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, М.В. Салтевський, Л.А. Соя-Сірко, В.М. Тертишник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Ш.Ш. Ярамиш'ян та багато інших. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна й досить велика, оскільки ця слідча дія достатньо широко застосовується в правоохоронній практиці та є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організації й тактики проведення слідчого експерименту з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики. Отже, метою статті є висвітлення особливостей тактичного забезпечення проведення слідчого експерименту з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Результати дослідження. Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає в здійсненні дослідів із метою перевірки того, чи могли відбутися за певних умов ті або інші події та яким саме чином. Експеримент (від лат. *experimentum* – іспит, дослідження) – це штучна систематична зміна умов явища, що знаходиться під наглядом, та його зв'язків з іншими явищами. Слідчий експеримент необхідно відрізнити від експерименту як загальнонаукового методу дослідження, який використовується як пізнавальний прийом під час проведення окремих слідчих дій. Вказана слідча дія є сильним психологічним засобом впливу на його учасників, оскільки отримані результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища чи події, а спростувати їх підозрюваним (обвинуваченим) буває досить важко. Тому слідчий експеримент є необхідним, часто навіть незамінним способом перевірки й отримання нових доказів.

Слідчий експеримент відноситься до похідних слідчих дій і проводиться, як правило, на подальших етапах досудового розслідування. Однак, на думку С.І. Новикова та Ш.Ш. Ярамиш'яна, несвоєчасне проведення цієї слідчої дії негативно позначається на якості досудового розслідування, особливо в тих випадках, коли перевіряються обставини, пов'язані з видимістю, оглядовістю, обстановкою місцевості, яка швидко змінюється [1, с. 10]. Тому в таких випадках слідчий експеримент повинен проводитися в системі першочергових слідчих дій.

Отже, слідчий експеримент – це пізнавальна слідча дія, сутність якої полягає в проведенні досліджень, пов'язаних зі встановленням, перевіркою або оцінкою слідчих версій про можливість чи неможливість існування тих або інших фактів, які мають значення для кримінальної справи [2, с. 5].

На думку І.М. Лузгіна, сутність експериментального методу дослідження фактів та явищ полягає в такому вивченні об'єкта, коли дослідник активно впливає на нього шляхом створення штучних умов, необхідних для виявлення відповідних властивостей,

або шляхом зміни ходу процесу в певному напрямку. Зміст цього методу складають будь-які випробування, за допомогою яких виділяють явище, що цікавить, із різноманіття інших та пізнають його природу, сутність і походження, що дозволяє дійти достовірного висновку щодо можливості існування в схожих умовах аналогічного явища в минулому чи майбутньому [3].

Від перевірки показань на місці слідчий експеримент відрізняється сутністю й суб'єктом. Перевірка проводиться з особою, яка безпосередньо сприймала подію. Суб'єкт розкриває уявний спосіб шляхом демонстрації (показу) його на реальних предметах матеріальної обстановки на тому ж місці. Під час слідчого експерименту, навпаки, дослідні дії складають його сутність і служать методом отримання й перевірки інформації. Експеримент може бути проведений і за відсутності особи, чий показання перевіряються, причому в деяких випадках провадження його на тому ж місці, де відбувалася досліджувана подія, не є обов'язковим [4, с. 225].

Головною метою слідчого експерименту є встановлення, перевірка, уточнення й оцінка тих або інших фактів, що мають значення для кримінального провадження.

До основних завдань слідчого експерименту можна віднести такі:

- встановлення точного механізму вчинення злочину;
- перевірка запропонованих слідчих версій;
- виявлення причин та умов, які сприяли або перешкоджали вчиненню злочину;
- перевірка й уточнення фактичних даних, отриманих за результатами проведених окремих слідчих дій;
- отримання нових доказів;
- встановлення й усунення протиріч у показаннях підозрюваних, свідків та потерпілих;
- визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію злочину тощо.

Дослідження 367 кримінальних справ дозволяє дійти висновків, що в правоохоронній практиці проводяться такі види слідчих експериментів:

- 1) встановлення можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища;
- 2) встановлення можливості існування якого-небудь факту чи явища;
- 3) встановлення можливості здійснення якої-небудь дії в певних умовах;
- 4) встановлення наявності або відсутності в конкретній особі певних професійних вмій і навичок;
- 5) встановлення можливості вчинення тих або інших дій за визначений час;
- 6) встановлення послідовності розвитку певної події й механізму злочину чи окремих його елементів;
- 7) встановлення меж поінформованості особи про факти, які цікавлять слідство.

На підставі узагальнення правоохоронної практики, вивчення кримінальних справ та опитування слідчих можна стверджувати, що до основних тактичних умов проведення слідчого експерименту можна віднести наведені далі.

1. Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія, факт або явище.

Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де й відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен враховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп та послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню, тощо. Особливо це стосується дослідів, під час яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища), існування якого-небудь факту (явища), здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події й механізму злочину чи окремих його елементів.

Слідчий повинен штучно створити обстановку, яка спонукатиме особу добровільно виконувати дії, які розкривають зміст відомої лише їй інформації, зокрема, про підготовку, вчинення та приховання злочинів, наявність попередньої злочинної змови тощо [5, с. 234; 6, с. 394]. Якщо обстановка, де планується провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до реконструкції. Реконструкції необхідно піддавати не всю обстановку, а окремі її елементи, які є важливими для дослідів.

2. Використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв і матеріалів, що використовувалися під час злочинної події.

Під час проведення дослідницьких дій доцільно використовувати такі ж прилади, механізми, пристрої й матеріали, що застосовувалися під час учинення злочинів. Недоцільно під час проведення експериментальних дій використовувати об'єкти, які є речовими доказами за кримінальним провадженням, що обумовлюється можливістю їх знищення або пошкодження. За неможливості використання вказаних об'єктів в експерименті слідчий може застосувати предмети-аналоги або натурні макети. Вказане певним чином може вплинути на психологічні позиції злочинців і викликати в них переживання, аналогічні тим, які вони відчували під час учинення злочинів, що може сприяти щирому зізнанню.

Зокрема, В.О. Коновалова та Ф.В. Хоменко вказують, що макетування створює емоційну настроєність і сприяє виникненню асоціативних зв'язків, які можуть бути використані для з'ясування обставин, що мають значення в справі, і робить результати більш переконливими [7, с. 10–16; 8, с. 30–34].

Категорично забороняється проводити експерименти з використанням об'єктів, які є небезпечними для життя та здоров'я громадян, пов'язаних із загрозою знищення державного чи індивідуального майна громадян, порушенням громадського порядку або приниженням честі й гідності людини.

3. Неодноразове й поетапне проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах.

Усі дослідницькі дії повинні проводитися неодноразово й у змінних умовах із метою забезпечення достовірності та виключення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, за встановлення можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися в стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту.

Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного й достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру справи, тривалості кожного дослідження та ситуації, яка склалася. Проводити дослідження необхідно поетапно, тобто вся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним вказаним етапом проводиться окреме дослідження, за результатами всі вони об'єднуються, дозволяючи слідчому отримати уявлення про всю подію в цілому. Поетапне проведення слідчого експерименту можливе за умови, якщо це не впливає на загальний темп його проведення.

4. Обмежена кількість учасників слідчої дії та проведення необхідних експериментально-дослідницьких дій, максимально схожих із тими, що мали місце в дійсності (за послідовністю, способом, характером, темпом тощо).

Варто вказати, що всі експериментальні дії та випробування, які застосовуються під час слідчої дії, не повинні граничити з учиненням нового аналогічного злочину. Проте, на думку Є.І. Макаренка, інколи вони можуть бути пов'язані зі спричиненням виправданого й незначного матеріального збитку, наприклад, під час проведення експериментальних випробувань технічних виробів на їх міцність [9].

5. Залучення свідка, потерпілого або підозрюваного до проведення експерименту. Під час проведення анкетування й опитування серед працівників слідчих підрозділів ми дійшли висновку, що до експериментальних дій підозрювані й обвинувачені залучалися

у 89% випадків. Залучення свідків і потерпілих може дозволити чіткіше відтворити ті чи інші обставини події.

6. Проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним окремо. Так, у тих випадках, коли виникає необхідність провести слідчий експеримент із кількома підозрюваними (наприклад, затримано декілька членів організованого злочинного угруповання), слідчий повинен виїхати на місце та провести дослідницькі дії з кожною особою окремо.

Н.І. Гуковська та В.Ю. Шепітько вказують, що слідчий експеримент можна проводити за участю всіх підозрюваних одночасно з урахуванням конкретних обставин справи [10, с. 36; 11, с. 328]. На нашу думку, проведення експериментальних дій за участю кількох злочинців одночасно є недопустимим, оскільки тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій і дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер щодо інших. Вказаний тактичний прийом дозволяє запобігти попередній змові співучасників між собою та негативному впливу їх один на одного.

Не рекомендується проводити досліди за участю слідчого або понятих. У тих випадках, коли немає можливості залучити до проведення експерименту саму особу, яка вчинила злочин (наприклад, вона знаходиться в розшуку, переховується від слідства й суду, відмовляється співпрацювати зі слідством), можуть бути підібрані інші особи (статисти), схожі за своїми анатомічними й функціональними ознаками з підозрюваними, а слідчий разом із понятими повинен спостерігати за проведенням дослідів.

Вказані тактичні умови слідчого експерименту, зі слів Р.С. Белкіна, охоплюють усю сукупність тактичних прийомів, що можуть бути застосовані слідчим під час розслідування злочинів [12, с. 80].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що під час розслідування багатоепізодних кримінальних проваджень, складних злочинів, особливо вчинюваних організованими злочинними групами та злочинними організаціями, слідчим необхідно пам'ятати, що вони мають масштабний (за територією) характер, що ускладнює проведення слідчого експерименту за всіма виявленими епізодами злочинної діяльності не лише через дефіцит часу, а й через недостатність необхідних сил і засобів. У таких випадках доцільно обов'язково проводити цю слідчу дію на місцях вчинення найбільш складних і значних для кримінального провадження епізодів злочинної діяльності групи. За іншими епізодами в таких умовах необхідно обмежитися ретельним слідчим оглядом, додаючи до нього схеми (креслення), які виконані власноруч злочинцями, у яких відбиваються всі істотні риси й особливості місць подій і динаміка окремих злочинних дій. Графічні зображення ретельно перевіряються показаннями потерпілих, свідків та інших співучасників злочинної діяльності. Однак вказана рекомендація може бути реалізована лише у виняткових випадках [13, с. 425].

Висновки. Слідчий експеримент є найбільш трудомісткою та складною слідчою дією, оскільки в ньому бере участь велика кількість осіб. Результати правильно проведеної слідчої дії відіграють важливу роль у процесі доведення вини осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, особливо за їх відмови від раніше наданих показань або у випадку смерті. Якісне й ефективне проведення цієї слідчої дії вимагає ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів і комбінацій, що дозволить отримати правдиві показання та довести причетність певних осіб до злочинної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Новиков С.И. Следственный эксперимент при расследовании дорожно-транспортных происшествий : [учеб. пособие] / С.И. Новиков, Ш.Ш. Ярамышьян. – К. : НИИ-РИО КВШ МВД СССР, 1986. – 126 с.
2. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Р.С. Белкин. – М. : Юридическая литература, 1964. – 270 с.

3. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования / И.М. Лузгин. – М., 1973. – 200 с.
4. Салтевський М.В. Криміналістика : [підручник] : у 2 ч. / М.В. Салтевський. – Х. : Консум, 2001– . – Ч. 2. – 2001. – 360 с.
5. Салтевський М.В. Криміналістика : [підручник] : у 2 ч. / М.В. Салтевський. – Х. : Консум, 2001– . – Ч. 2. – 2001. – 360 с.
6. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : [підручник] / М.В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 400 с.
7. Коновалова В.Е. Психологическая характеристика следственного эксперимента / В.Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1976. – № 12. – С. 10–16.
8. Хоменко Ф.В. Застосування науково-технічних засобів при відтворенні обстановки та обставин події / Ф.В. Хоменко // Радянське право. – 1968. – № 11. – С. 30–34.
9. Макаренко Є.І. Тактика слідчого експерименту : [лекція] / Є.І. Макаренко. – Дніпропетровськ : Юридична академія МВС, 2004. – 26 с.
10. Гуковская Н.И. Следственный эксперимент : [пособие для следователей] / Н.И. Гуковская. – М. : Госюриздат, 1958. – 170 с.
11. Криміналістика : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / [В.М. Глібко, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2001. – 521 с.
12. Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента / Р.С. Белкин ; под ред. А.И. Винберга. – М., 1959. – 194 с.
13. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : [монографія] / К.О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЗОЛОТАРЬОВА Д. М.,
аспірант кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.414 (477)

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ТИМЧАСОВОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК

У статті розглянуто проблеми відшкодування власникам земельної ділянки та землекористувачам усіх збитків, у тому числі неодержаних доходів, від тимчасового зайняття земельної ділянки, яка перебуває в їх користуванні чи власності.

Ключові слова: земельна ділянка, геологічне вивчення надр, розвідувальні роботи, збитки, втрати.

В статье рассмотрены проблемы возмещения владельцам земельного участка и землепользователям всех убытков, в том числе неполученных доходов, от временного занятия земельного участка, находящегося в их пользовании или собственности.

Ключевые слова: земельный участок, геологическое изучение недр, разведывательные работы, убытки, потери.

The paper considers the problem of compensation of land owners and land users all damages, including lost profits from the temporary occupation of land that is in use or their property.

Key words: land lot, geological studies, exploration, damages, losses.

Вступ. Відомо, що в процесі здійснення окремих видів господарської діяльності за певних умов виникає необхідність тимчасового використання певних земельних ділянок. Ідеться, зокрема, про використання тимчасово зайнятих земель для проведення розвідувальних робіт, тобто здійснення геологічного вивчення надр як одного з видів надрокористування. Зрозуміло, що користування надрами зазвичай неможливе без використання конкретної земельної ділянки. Адже для реалізації суб'єктивного права користування надрами об'єктивно необхідним виступає використання певної площі земельної ділянки для розміщення відповідних наземних споруд. Окрім цього, має бути забезпечений і доступ до цих споруд із метою їх подальшої експлуатації.

Постановка проблеми. У зв'язку із цим виникає проблема набуття суб'єктом прав на відповідну земельну ділянку, яка б забезпечувала реалізацію права користування надрами. Актуалізується також питання щодо відшкодування власникам земельної ділянки та землекористувачам усіх збитків, у тому числі неодержаних доходів, від тимчасового зайняття земельної ділянки, яка перебуває в їх користуванні чи власності.

Результати дослідження. Однією з важливих гарантій захисту земельних, майнових та інших суб'єктивних прав і законних інтересів власників землі й землекористувачів вважається відшкодування збитків, що виникають у процесі реалізації вказаними

особами прав на землю. Правові підстави й порядок відшкодування збитків власникам землі й землекористувачам визначаються в нормах чинного земельного, а також цивільного законодавства. Норми цивільного законодавства застосовуються в цьому випадку субсидіарно, якщо ці відносини не врегульовані земельним законодавством.

Таким чином, аналіз норм земельного законодавства України визначає обов'язковість відшкодування збитків прямо закріпленими правовими приписами Земельного кодексу України. Йдеться, зокрема, про статтю 97 Земельного кодексу України, яка має назву «Обов'язки підприємств, установ та організацій, що проводять розвідувальні роботи». Як відомо, розвідувальні роботи проводяться з метою геологічного вивчення надр. Стаття 97 Земельного кодексу України встановлює умови використання відповідних земельних ділянок для здійснення цього виду надрокористування. У цьому випадку шляхом укладення угоди між суб'єктом, що проводить розвідувальні роботи та має спеціальний дозвіл на геологічне вивчення надр, і власником земельної ділянки або землекористувачем оформляються відносини щодо тимчасового зайняття відповідної земельної ділянки.

Підкреслимо, що процес вивчення надр має складний характер та може здійснюватися підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами, які мають дозволу на цю діяльність, а також спеціальні прилади та обладнання, певну кваліфікацію та належну матеріально технічну базу. Однак треба наголосити, що на першому плані під час тимчасового використання земельної ділянки для проведення розвідувальних робіт є наслідки такого використання. До таких наслідків насамперед належать збитки. Згідно із частиною 4 статті 97 Земельного кодексу України на юридичних осіб, які проводять розвідувальні роботи, покладено обов'язок відшкодувати власникам землі та землекористувачам усі збитки, у тому числі неодержані доходи, а також за свій рахунок приводити займані земельні ділянки у попередній стан.

Загалом правові приписи, що регулюють відносини з відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, зосереджені в главі 24 Земельного кодексу України. Відповідні норми, що ввійшли до цієї глави, визначають підстави й порядок відшкодування збитків (статті 156, 157).

Земельний закон фактично використовує визначення збитків, яке наведене в статті 22 Цивільного кодексу України, згідно з якою збитками вважаються:

- 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);
- 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

На виконання положень статті 157 Земельного кодексу України «Порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» Кабінетом Міністрів України постановою від 19 квітня 1993 р. № 284 затверджено «Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» [4]. Так, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні вилученням (викупом) та тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання, погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан та неодержанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок. У зазначеній постанові поряд з іншими питаннями міститься поняття ще однієї такої важливої категорії, як «неодержаний доход». Під неодержаним доходом закон вважає доход, який міг би одержати власник землі, землекористувач, у тому числі орендар, із земельної ділянки і який він не одержав внаслідок її вилучення (викупу) або тимчасового зайняття, обмеження прав, погіршення якості землі або приведення її в непридатність для використання за цільовим призначенням у результаті негативного впливу, спричиненого діяльністю підприємств, установ, організацій та громадян.

Пунктом 6 вказаного порядку передбачено, що під час тимчасового зайняття земельних ділянок для розвідувальних робіт збитки визначаються за угодою між власниками землі або землекористувачами та підприємствами, установами й організаціями, тобто замовниками таких робіт, з обумовленням розмірів збитків і порядку їх відшкодування в договорі. Якщо згода не було досягнута, розміри збитків визначаються спеціальними комісіями.

Відшкодування збитків власникам земельних ділянок та землекористувачам здійснюється тими особами, які їх заподіяли, добровільно або в судовому порядку. Розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, проведених витрат на поліпшення якості земель (з урахуванням ринкової або відновної вартості).

Земельне законодавство не виключає можливості відшкодування збитків винною особою в натурі шляхом відновлення попереднього стану (якості) земельних ділянок.

Як відомо, для проведення розвідувальних робіт тимчасово займаються переважно ділянки земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення. У зв'язку із цим виникає питання щодо можливості відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва.

Для упорядкування відносин із відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва застосовуються статті 207–209 Земельного кодексу України, які є складовою глави 36 Земельного кодексу України, що має назву «Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва».

Зокрема, стаття 207 Земельного кодексу України визначає поняття таких втрат, а також умови їх відшкодування. Таким чином, втрати сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва включають втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників, а також втрати, завдані обмеженням у землекористуванні та погіршенням якості земель.

Під втратами сільськогосподарського чи лісгосподарського виробництва А. М. Мірошниченко та Р. І. Марусенко визначають грошові суми, що в разі виведення земель зі складу сільськогосподарських (лісових угідь) підлягають сплаті до відповідних бюджетів для залучення до сільськогосподарського (лісгосподарського) виробництва компенсуючих площ або компенсуючого поліпшення якості існуючих сільськогосподарських або лісових угідь [2, с. 502].

Закріплені в Земельному кодексі України норми щодо відшкодування втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва спрямовані на забезпечення раціонального використання й охорони особливо цінних земель сільськогосподарського призначення та земель лісового фонду з метою збереження їхнього кількісного та якісного стану.

В. В. Носік зазначає, що відшкодування втрат передбачає компенсацію суспільству негативних наслідків соціально-економічного, екологічного характеру, що настають внаслідок переведення особливо цінних земель сільськогосподарського призначення та лісового фонду до інших категорій земель, а також у разі обмеження землекористування чи погіршення якості земель як національного надбання, що перебуває під особливою охороною держави [3, с. 69].

Порядок обчислення втрат сільськогосподарського чи лісгосподарського виробництва врегульовано спеціальним нормативним актом – постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1279 «Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню» [5]. Згідно із цим нормативним актом втрати відшкодовуються в розмірі вартості освоєння рівновеликої площі нових земель з урахуванням проведення на них заходів щодо окультурення й підвищення родючості ґрунтів до рівня родючості угідь, які вилучаються (згідно з кадастровою оцінкою).

Для відшкодування втрат сільськогосподарського чи лісогосподарського виробництва, спричинених, наприклад, вилученням сільськогосподарських чи лісових угідь для цілей, непов'язаних із веденням сільського чи лісового господарства, встановлено спеціальний строк, у межах якого мають бути компенсовані спричинені втрати. Так, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1279 «Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню» (п. 4) втрати повинні бути відшкодовані в двомісячний строк після затвердження в установленому порядку проекту відведення заінтересованим особам земельних ділянок, а у випадках поетапного освоєння відведених угідь для добування корисних копалин відкритим способом – у міру їх фактичного надання.

Втрати сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва компенсуються незалежно від відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам.

Із цього приводу в літературі зроблено слушний висновок, що категорії «збитки» і «втрати» у сфері земельних відносин мають різну правову природу, кожна з яких характеризується специфічними ознаками. Такі поняття повинні чітко розрізнятися як у чинному законодавстві, так і в правозастосовній практиці [1, с. 269].

Стаття 208 Земельного кодексу України, закріплюючи положення щодо звільнення від відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, не поширює дію цієї норми на випадки використання тимчасово зайнятих земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення для проведення розвідувальних робіт.

Необхідно також зазначити, що земельне законодавство за окремі земельні правопорушення передбачає застосування спеціальних нормативно-правових актів, на підставі яких здійснюється підрахунок збитків. Під час тимчасового зайняття земельної ділянки для проведення розвідувальних робіт збитки можуть бути завдані власникам або землекористувачам унаслідок непроведення робіт із рекультивації порушених земель. Оскільки частина 4 статті 97 Земельного кодексу України покладає обов'язок на підприємства, установи та організації, які проводять розвідувальні роботи, за свій рахунок приводити займані земельні ділянки в попередній стан, тобто провести рекультивацію.

Розміри таких збитків обчислюються в порядку, встановленому постановою Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1098 «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивації порушених земель» [6].

Таким чином, виникає необхідність складання акту приймання-передачі земельної ділянки в кожному випадку під час її тимчасового зайняття з обов'язковою фіксацією в ньому стану земельної ділянки, яка тимчасово буде зайнята для проведення розвідувальних робіт.

Висновки. З урахуванням викладеного можна зробити загальний висновок про те, що в разі тимчасового зайняття земельної ділянки для проведення розвідувальних робіт чинне земельне законодавство передбачає обов'язкове відшкодування збитків та компенсацію втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва. Правова природа вказаних збитків і втрат потребує детального наукового дослідження, оскільки існують проблеми відмежування втрат сільськогосподарського виробництва від збитків, що відшкодовуються землевласникам та землекористувачам під час вилучення земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб.

Список використаних джерел:

1. Мельник Н. О. Втрати і збитки у сфері земельних відносин: спільні і відмінні риси / Н. О. Мельник // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / редкол. В. Я. Тацій та ін. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2010. – Вип. 107. – С. 263–269.
2. Мірошніченко А. М. Земельний кодекс України : [науково-практичний коментар] / А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко. – 5-те вид., змін. і доповн. – К. : Алерта, 2013. – 544 с.

3. Носік В.В. Відшкодування збитків і втрат у земельному праві України / В. В. Носік // Юридичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 68–72.

4. Про затвердження Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284 // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 64–65. – Ст. 12.

5. Про затвердження Порядку визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1279 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 47. – Ст.40.

6. Про затвердження Порядку визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивациі порушених земель : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1098 // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 245.

КАЧУРІНЕР В. Л.,

здобувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 341.174

ПРИНЦИПИ ТА ПРАВОВІ ВАЖЕЛІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена висвітленню сутності принципів екологічної політики Європейського Союзу. Аналізуються існуючі підходи до розуміння загальних принципів права Європейського Союзу. Пропонується більш широкий перелік принципів екологічної політики Європейського Союзу.

Ключові слова: *принципи екологічної політики, право Європейського Союзу, охорона навколишнього середовища, директива.*

В статье рассматриваются принципы экологической политики Европейского Союза. Анализируются существующие подходы к пониманию общих принципов права Европейского Союза. Предлагается более широкий перечень принципов экологической политики Европейского Союза.

Ключевые слова: *принципы экологической политики, право Европейского Союза, охрана окружающей среды, директива.*

This article describes the principles of the environmental policy of the European Union. It analyzes the existing approaches to understanding the General principles of European Union law. The article offers a more comprehensive list of principles of environmental policy of the European Union.

Key words: *principles of environmental policy, law of the European Union, environmental protection, Directive.*

Вступ. Нині захист навколишнього середовища є ключовим питанням політичного порядку й важливою проблемою, яка існує на національному, регіональному, європейському й міжнародному рівнях. Охорона навколишнього середовища є також важливим

питанням у процесі подальшого розширення Європейського Союзу (далі – ЄС) та запровадженні узгоджених дій у цьому напрямку.

Проте існує цілий ряд невіршених питань в сфері охорони навколишнього середовища. У цих умовах застосування єдиних принципів екологічної політики Європейського Союзу є необхідним.

Загальнонауковою основою під час дослідження цього питання стали праці фахівців у галузі міжнародного права та права Європейського Союзу, серед яких Р. Вінтер, О. Вишняков, Ю. Голік, Л. Кремер, Е. Лука, М. Микієвич, В. Степаненко, Н. де Седелір, Ф. Сендс та інші. Разом із тим наукові дослідження принципів екологічної політики Європейського Союзу, незважаючи на отримані результати й накопичений досвід, потребують подальшого вдосконалення. Основні екологічні принципи можуть забезпечити деякий ступінь узгодженості й стабільності в новому правовому світі, що вимагає від законодавця пристосовуватися, а від юридичних та нормативних документів – швидко змінюватися.

Результати дослідження. Екологічна політика є одним із найважливіших напрямків діяльності Європейського Союзу. У цій області існує велика система екологічного законодавства, норми якого успішно реалізуються на практиці. ЄС є світовим лідером у проведенні екологічної політики: тут успішно вирішуються екологічні проблеми [1, с. 8]. Необхідно зазначити, що на сьогоднішній день ЄС має широку компетенцію в галузі вирішення екологічних питань, а екологічна інтеграція стала обов'язковою для всіх членів та кандидатів на вступ до ЄС.

Загальні принципи права Європейського Союзу будуються на принципах міжнародного права загалом й на принципах міжнародного права навколишнього середовища зокрема. Основні принципи міжнародного права закріплені, як відомо, в Статуті ООН 1945 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. і Заключному акті Наради з безпеки й співробітництва в Європі 1975 р. Що ж стосується спеціальних принципів міжнародного права навколишнього середовища, то скільки є вчених, які спеціалізуються на цій темі, стільки існує й думок із приводу кількості таких принципів, їхнього змісту й статусу. Слід зазначити, що принципові засади міжнародного права навколишнього середовища в комплексному вигляді не сформульовані й можуть бути виявлені за допомогою аналізу значної кількості природоохоронних та інших договорів, інших актів нормоутворюючого характеру, а також міжнародної судової практики.

С. Кравченко, А. Андрусевич і Дж. Бонайн стверджують, що до спеціальних принципів міжнародного права навколишнього середовища, які остаточно сформувалися і є загальноновизнаними, належать такі: 1) право людей на життя в сприятливому навколишньому середовищі та відповідальність за збереження довкілля на благо нинішніх і майбутніх поколінь; 2) суверенне право держав розробляти свої природні ресурси та їхній обов'язок не завдавати шкоди навколишньому середовищу інших держав; 3) міжнародна відповідальність за заподіяння такої шкоди; 4) міжнародне співробітництво держав у сфері охорони навколишнього середовища на основі рівноправності; 5) попередження забруднення морів і заподіяння шкоди навколишньому середовищу [2, с. 27–28]. Водночас автори вважають, що поряд із цими принципами в міжнародному праві навколишнього середовища сформувалося кілька нових, які впливають на концептуальні зміни й розвиток як міжнародного права навколишнього середовища, так і міжнародного публічного права та європейського права: 1) принцип сталого розвитку; 2) принцип міжгенераційної рівності; 3) принцип доступу до інформації та участі громадськості в прийнятті рішень у сфері охорони навколишнього середовища; 4) принцип спільної, але диференційованої відповідальності держав та деякі інші [3, с. 62].

Ф. Сендс визначає такі спеціальні принципи міжнародного права навколишнього середовища: 1) суверенітет над природними ресурсами та відповідальність за заподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами національ-

ної юрисдикції; 2) принцип превентивних дій; 3) принцип співробітництва; 4) принцип сталого розвитку; 5) принцип перестороги; 6) принцип «забруднювач платить»; 7) принцип спільної, але диференційованої відповідальності [4, с. 187].

У літературі в праві Європейського Союзу зазвичай розглядають загальні принципи права – свободи, демократії, поваги прав людини та основних свобод, принципи правової держави, тобто концентрований вираз найважливіших сутнісних рис та цінностей, властивих цій системі права [5, с. 19]. Трактуючи поняття принципу як припису основного характеру, який визначає сутність, зміст і порядок застосування інших норм правової системи, виділяють у праві Європейського Союзу принципи верховенства та прямої дії права ЄС, що визначають його співвідношення з правовими системами держав-членів; загальні принципи права – це вихідні начала правового регулювання, які діють у всіх сферах ведення ЄС і притаманні також іншим демократичним правовим системам; спеціальні принципи, що мають силу в окремих галузях (напрямах) або сферах його правового регулювання; принципи діяльності (процесуальні принципи) ЄС, які визначають порядок реалізації Європейським Союзом наявної в нього компетенції. Ряд принципів загального й спеціального характеру закріплені в установчих договорах Європейського Союзу. Інші принципи, що належать до категорії загальних, закріплюються переважно в рішеннях Суду ЄС.

Оскільки право навколишнього середовища є галуззю європейського права, то до нього застосовуються загальні принципи європейського права: свободи, демократії, поваги прав людини й основних свобод, верховенства права та інші є важливими для будь-якої галузі права, зокрема і для права навколишнього середовища [6, с. 16].

Н. Седелір зазначає, що екологічні принципи Європейського Союзу, які зазначені в установчому договорі, вплинули на розвиток не тільки європейського, а й міжнародного права. Німецькі, французькі, бельгійські та шведські юристи «пішли слідом» за міжнародними установами та запровадили ці принципи у свої національні системи в процесі кодифікації екологічного законодавства [7, с. 1].

Поряд із загальними принципами в правовій системі Європейського Союзу діють спеціальні принципи. Вони складають основу правового регулювання в окремих сферах суспільного життя. Спеціальні принципи закріплюються переважно в установчих договорах Європейського Союзу, а іноді й у нормативно-правових актах вторинного права.

Спеціальні принципи європейського права навколишнього середовища відповідають головній вимозі ЄС у сфері охорони довкілля щодо досягнення високого рівня захисту та спрямовані на реалізацію цілей ЄС. Такі принципи застосовуються до всіх питань, що регулюються європейським правом навколишнього середовища.

Так, п. 2 ст. 191 Договору про функціонування Європейського Союзу визначає принципи, на яких базується екологічна політика ЄС: принцип запобігання та обережності; принцип усунення шкоди навколишньому середовищу шляхом звернення насамперед до його джерела; принцип «забруднювач платить». Проте аналіз екологічної політики Європейського Союзу дозволяє зробити висновок про наявність більш широкого переліку спеціальних принципів.

1. Принцип профілактики та попередження. Принцип попередження означає обов'язок відповідати загальноприйнятим міжнародним правилам та стандартам попередження, контроль збитків, які були завдані навколишньому середовищу [8, с. 80]. Відповідно до цього принципу заходи охорони повинні запроваджуватись у випадку обґрунтованої підозри, що певні дії матимуть результат, який заподіє шкоду навколишньому середовищу, навіть без науково обґрунтованого доказу наявності казуального зв'язку.

Профілактика ризиків, загрози чи небезпеки, на відміну від запобігання небезпеки (загрози), починається до їх виникнення й перетікає в контроль ризиків. Цей процес охоплює просторово й тимчасово віддалені небезпеки, а також випадки малої ймовірності або тільки підозри в небезпеці [9, с. 86]. Іншими словами, цей принцип має основою ідею,

що превентивні захисні заходи повинні бути вжиті якомога скоріше з метою зменшення та запобігання ризиків [10, с. 519]. Цієї ж позиції дотримується й Е. Лука : превентивний принцип базується на ідеї, що краще запобігти шкоді навколишньому середовищу, ніж потім застосовувати заходи для усунення наслідків екологічних катастроф [11, с. 19].

Принцип попередження, наприклад, в Швеції є стандартом під час оцінювання та контролю за хімічними продуктами. Він використовується в законодавстві країни з 1985 р. та акцентує увагу на продуктах, їхньому змісті, токсичності та пакуванні. У ФРН уряд також використовує принцип перестороги щодо захисту навколишнього середовища на рівні з принципом «забруднювач платить» [12, с. 162–163]. Цей принцип проголошується в екологічних програмах Німеччини.

ЄС під час вироблення екологічної політики має враховувати наукові та технічні дані. При цьому Європейський Союз не повинен користуватися «приводом очікування», що ставить під сумнів докази причинного зв'язку, щоб уникнути небажаних екологічних ефектів. Спільна політика стосовно довкілля ґрунтується на попереджувальному принципі та на принципах, відповідно до яких мають бути вжиті превентивні заходи; шкоду, завдану довкіллю, має бути компенсовано, а забруднювач має платити. Це принцип, який дозволяє управляти ризиками, які ще не виникли, але можуть бути допущені у виробництві.

2. Принцип справедливості між поколіннями. Кожне покоління отримує природу та культурну спадщину від попереднього покоління, а теперішнє покоління охороняє їх для майбутнього. Суть принципу справедливості між поколіннями не зводиться до зрівняння потреб у природних ресурсах різних поколінь. Ці потреби видозмінюються й розвиваються разом із розвитком економіки та суспільства.

Суть обов'язків теперішнього покоління перед майбутніми полягає в тому, щоб передати майбутнім поколінням Землю в стані не гіршому, ніж теперішнє покоління отримало від попереднього [10, с. 519–520]. Тобто на теперішнє покоління покладається ряд обов'язків, а саме: обов'язок охороняти навколишнє середовище, забезпечувати справедливе його використання, запобігати екологічним катастрофам, надавати спільно допомогу у випадку надзвичайних ситуацій тощо.

3. Особливе місце в системі правових принципів ЄС відводиться принципу інтеграції [13, с. 82]. Г. Вінтер зазначає, що принцип інтеграції, який займає особливе місце в системі правових принципів Європейського Союзу [1, с. 29], є комплексним і сприяє перенесенню принципів екологічної політики в інші області дії ЄС. Так, наприклад, принцип сталого розвитку, незважаючи на величезний масив документів, котрі були прийняті на численних форумах зі сталого розвитку, та заходів, що безпосередньо здійснюються ЄС, як принцип не визначається, а є одним із основних завдань діяльності ЄС – побудови суспільства сталого розвитку – та своєрідною характеристикою принципу інтеграції.

Принцип інтеграції екологічних питань означає розробку нового законодавства в конкретних сферах, яке впроваджує вимоги щодо охорони навколишнього середовища в різних сферах регулювання, внесення змін до вже існуючих нормативно-правових актів, розробку спеціальних програм і стратегій, підготовку звітів, створення робочих груп та комітетів [6, с. 17].

Специфіка принципу інтеграції полягає в тому, що він стосується не лише питань охорони навколишнього середовища, але й усього європейського права, оскільки використовується у всіх сферах діяльності ЄС. Реалізація цього принципу вимагає включення екологічних питань до всіх ключових сфер політики ЄС [10, с. 521]. З принципом інтеграції екологічних питань тісно пов'язаний принцип сталого розвитку.

4. Принцип сталого розвитку – центральний принцип екологічної політики ЄС. Суть принципу полягає в тому, що політика повинна розроблятися так, щоб вона враховувала економічний, екологічний і соціальний аспекти, а досягнення цілей в одній зі сфер політики не стримувало прогресу в іншій [6, с. 17]. Цей принцип заохочує до гармонізації, збалансування та розвитку не тільки екологічної, а й економічної діяльності.

Для досягнення сталого розвитку на рівні Європейського Союзу були визначені такі пріоритетні дії:

- уся політика повинна мати за основу сталий розвиток;
- особлива увага повинна приділятися сприянню сталому розвитку в спільній політиці щодо сільського господарства, рибальства, транспорту, взаємодії;
- вироблення механізмів для забезпечення того, щоб усі законодавчі пропозиції включали оцінку потенційних економічних, екологічних та соціальних благ та затрат на дії чи відсутність дій, як у межах ЄС, так і за його межами.

Розвиток і застосування принципу сталого розвитку в Європейському Союзі тісно пов'язаний із процесами в цьому напрямку на міжнародній арені. Прийняття міжнародно-правових документів чи проведення конференцій або зустрічей із питань сталого розвитку впливає на здійснення відповідних заходів на рівні Європейського Союзу й окремих держав-членів.

5. Високий рівень захисту. Екологічна політика Європейської Спільноти з урахуванням різних особливостей окремих регіонів ЄС орієнтована на високий рівень захисту й прагне забезпечити його. Цей принцип, тобто «високий рівень захисту», є одним із найважливіших матеріальних принципів екологічної політики. Він означений у різних статтях Договору про функціонування ЄС [9, с. 85].

Принцип найвищої міри можливого рівня захисту виводиться із сукупності норм Договору, зокрема п. 2 ст. 191 Договір про функціонування ЄС визначає, що політика ЄС має за мету досягнення високого рівня охорони навколишнього середовища, враховуючи різницю ситуацій у різних регіонах ЄС [14, с. 783].

Цей принцип служить передусім тлумаченням і застосуванням права ЄС з метою надання (забезпечення) найвищого ступеня можливого рівня захисту; він застосовується там, де право ЄС вимагає зважування різних інтересів або цілей, так що в разі колізії еколого-політичних інтересів з іншими інтересами потрібно виходити з відносного пріоритету першого. Але цей принцип не впливає ні на порядок розподілу компетенції в Європейському Союзі, ні на його інституційні рамки. Він, як вважає професор А. Епіне, повинен впроваджуватися у вже існуючу систему [9, с. 86]. Е. Лука зазначає, що цей принцип потребує реалізації додаткових вимог:

- необхідно враховувати наукові та технічні дані;
- врахувати різні умови в різних країнах-членах ЄС;
- проаналізувати потенційну вигоду та витрати від діяльності та бездіяльності;
- врахувати економічний та соціальний розвиток ЄС у цілому;
- необхідно враховувати збалансований розвиток регіонів ЄС [11, с. 18].

6. Серед цілого ряду принципів, характерних для політики ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища, можна виокремити й принцип диференційованої відповідальності. Зміст його полягає в тому, що кожен несе свою частку відповідальності за навколишнє середовище. У зв'язку із цим повинно бути досягнуте оптимальне залучення до процесу збереження навколишнього середовища всіх верст населення [10, с. 521]. Принцип диференційованої відповідальності передбачає об'єктивне врахування різного ступеня відповідальності країн за несприятливі глобальні зміни, що відбуваються в навколишньому середовищі.

7. Принцип участі та інформування громадян про стан навколишнього середовища. Зазначений принцип знайшов своє закріплення в Директиві 85/337 від 27 червня 1985 р. та Директиві 90/313 від 7 червня 1990 р. Ними передбачений вільний доступ до інформації стосовно навколишнього середовища, яку мають органи державної влади, для всіх юридичних та фізичних осіб [16, с. 41–42].

Так, Директива 90/313/ЕЕС гарантує свободу доступу та поширення інформації про навколишнє середовище, якою володіють органи влади, та визначає загальні умови, відповідно до яких інформація про стан довкілля має бути доступна громадянському

суспільству. Останнє через тиск, який може чинити на національну владу, здатне зробити значний внесок у підвищення поваги до екологічного законодавства [15, с. 57].

З метою сприяння захисту права кожної людини нинішнього й майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, кожна зі сторін гарантує права на доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища.

Доступ громадськості до екологічної інформації означає, що кожен має права та обов'язки щодо доступу до інформації. У доступі може бути відмовлено в трьох випадках: коли державний орган не володіє необхідною інформацією; коли прохання є явно необгрунтованим або сформульованим у надто загальному вигляді; коли прохання стосується матеріалів, що знаходяться на заключному етапі їх підготовки.

Висновки. Загальні принципи права Європейського Союзу будуються на принципах міжнародного права: принцип незастосування сили або погрози силою, принцип суверенної рівності держав, принцип невтручання у внутрішні справи, принцип територіальної цілісності, принцип непорушності кордонів, принцип мирного врегулювання спорів, принцип поваги прав та основних свобод людини, принцип рівноправності й права народів розпоряджатися своєю долею, принцип співробітництва, принцип добросовісного виконання міжнародно-правових зобов'язань. Вони знаходять різне тлумачення в європейському праві та національному законодавстві країн-членів ЄС, у науці та праві.

За допомогою правових важелів (Договір про функціонування ЄС, директиви, регламенти та правила) країни-члени ЄС у термінових (невідкладних) випадках повинні вжити тимчасові заходи з охорони навколишнього середовища. Однак сам факт того, що екологічні принципи знайшли своє відображення в європейських конвенціях, директивах та правилах ЄС, а також в національних екологічних актах країн-членів, ще не говорить про їх ефективність та юридичну силу. Це пов'язано з різноманітними підходами до тлумачення екологічних принципів та з їх застосуванням в країнах-членах ЄС.

До спеціальних принципів екологічної політики Європейського Союзу можна віднести такі: принцип запобігання та обережності, принцип усунення шкоди навколишньому середовищу шляхом звернення насамперед до його джерела, принцип «забруднювач платить», принцип профілактики та попередження, принцип справедливості між поколіннями, принцип інтеграції, принцип сталого розвитку, принцип високого рівня захисту, принцип диференційованої відповідальності, принцип участі та інформування громадян про стан навколишнього середовища.

Список використаних джерел:

1. Кремер Л. Экологическое право Европейского Союза / [Л. Кремер, Г. Винтер] ; отв. ред. О. Дубовик. – М. : Городец, 2007. – 144 с.
2. Кравченко С. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища : [підручник] / С. Кравченко, А. Андрусевич, Дж. Бонайн. – Л. : Вид. центр ЛНУ, 2002. – 336 с.
3. Задорожній О. Міжнародне право навколишнього середовища : [підручник] / О. Задорожній, М. Медведєва. – К. : Проміні, 2010. – 510 с.
4. Sands P. Principles of International Environmental Law / P. Sands, J. Peel. – Cambridge University Press, 2012. – 992 p.
5. Consolidated version of the Treaty on and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Communities. – 2012. – 181 p.
6. Голік Ю. Законодавство Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища : [навчальний посібник] / Ю. Голік, А. Войтенко, О. Ілляш. – Полтава, 2009. – 170 с.
7. Sadeleer N. Environmental Principles: From Political Slogans to Legal Rules / N. de Sadeleer. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 482 p.

8. Donald A. Environmental Protection and Human Rights / A. Donald, S. Dinah. – Cambridge University Press, 2011. – 1124 p.
9. Степаненко В. Понятие и правовое значение принципов экологической политики ЕС / В. Степаненко // Политика и общество. – 2006. – № 6. – С. 83–93.
10. Право Європейського Союзу : [підручник] / під. ред. О. Вишнякова. – О. : Фенікс, 2013. – 883 с.
11. Louka E. Conflicting Integration : The Environmental Law of the European Union / E. Louka. – Intersentia nv, 2004. – 310 p.
12. Andersen M. European Environmental Policy: The Pioneers / M. Andersen, D. Liefferink. – Manchester University Press, 1997. – 340 p.
13. Європейське право навколишнього середовища : [навчальний посібник] / М. Микієвич, Н. Андрусевич, Т. Будякова. – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – 256 с.
14. Энтин Л. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : [учебник для вузов] / Л. Энтин. – 2-е изд. пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2007. – 960 с.
15. Council Directive 90/313/EEC of 7 June 1990 on the freedom of access to information on the environment // Official Journal. – 1990. – № 158. – P. 56–58.
16. Дюбуї Л. Матеріальне право Європейського Союзу / Л. Дюбуї, К. Блюман; пер. з франц. Є.Т. Марічева. – 2-ге видання. – К. : ІМВ, 2002. – 376 с.

КОВАЧ Д. Л.,
аспірант кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.41

СУТНІСТЬ ПІДСТАВ І УМОВ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ГРОМАДЯН НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ

Досліджено окремі проблеми правового регулювання виникнення права власності на земельні ділянки. На основі аналізу норм земельного законодавства окреслюється загальний перелік підстав набуття права приватної власності на землю громадян України. Особлива увага приділяється дослідженню адміністративно-правових та цивільно-правових підстав. Аналізується юридична сутність підстав і умов набуття права власності на землю.

Ключові слова: права на землю, виникнення прав на землю, підстави та умови виникнення прав на землю.

Исследованы отдельные проблемы правового регулирования возникновения права собственности на земельные участки. На основе анализа норм земельного законодательства отображается общий перечень оснований приобретения права частной собственности на землю граждан Украины. Особенное внимание уделяется исследованию административно-правовых и гражданско-правовых оснований. Анализируется юридическая сущность оснований и условий приобретения права собственности на землю.

Ключевые слова: права на землю, возникновение прав на землю, основания и условия возникновения прав на землю.

The separate problems of the legal adjusting of origin of right of ownership are investigational on lot lands. On the basis of analysis of norms of land legislation the general list of grounds of acquisition of right of private ownership is outlined on earth of citizens of Ukraine. The special attention is spared to research of legal and administrative and civil legal grounds. Legal essence of grounds and terms of acquisition of right of ownership is analysed on earth.

Key words: *rights on earth, origin of rights on earth, basing and terms of origin of rights on earth.*

Вступ. Питання виникнення земельних прав є багатоаспектним і багатограним. В умовах сьогодення воно набуває теоретичної ваги і практичного значення для їх реалізації. Насамперед це стосується набуття права власності на земельну ділянку.

Земельне законодавство не містить чіткого розмежування підстав і умов набуття земельних ділянок у власність громадян, що призводить до термінологічної плутанини та неузгодженості між такими поняттями, як «підстави» та «умови» виникнення права власності на землю. Кожна з цих категорій має самостійне значення в аспекті набуття прав на землю і потребує всебічного дослідження. Виникнення права власності громадян на землю потребує визначення в законі умов, за яких передбачені в Конституції України суб'єкти можуть стати власниками земельних ділянок.

Багатоаспектна проблема виникнення права власності на землю є предметом низки наукових дискусій та монографічних досліджень. Значний вклад у розробку загальних теоретичних питань виникнення права власності на землю внесли В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, Д.В. Бусуйок, А.П. Гетьман, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, В.Л. Мунтян, В.В. Носік, О.О. Погрібний, В.І. Семчик, Н.І. Титова, М.В. Шульга та інші. Разом з тим актуальність зазначеної проблеми потребує проведення окремого та комплексного наукового дослідження підстав та умов набуття земельних ділянок у власність громадян України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження підстав та умов виникнення права власності на земельну ділянку у громадян України.

Результати дослідження. У земельному законодавстві підстави та умови набуття права власності на земельні ділянки зазвичай закріплюються за аналогією з цивільним правом. Але такий підхід не завжди дозволяє враховувати особливості землі як об'єкта права власності Українського народу при вирішенні конкретних питань реалізації суб'єктивного права власності на земельні ділянки. В.В. Носік наголошує, що, «оскільки за Конституцією України право власності на землю набувається виключно до закону, то з формально-правової точки зору в законі перелік підстав виникнення для громадян, юридичних осіб і держави права власності на земельні ділянки має бути вичерпним». Тому на сьогодні існує гостра необхідність у чіткому законодавчому визначенні вичерпного переліку не лише підстав, а й умов, за яких громадяни України можуть ставати власниками земельних ділянок [3, с. 363].

Підстави набуття права власності на землю являють собою об'єктивні події, волевільні дії тих чи інших суб'єктів, які визначені нормативно-правовими актами земельного та інших галузей законодавства. Це завершені, комплексні, складні, правостановлюючі фактичні склади, що включають законодавчо визначену, послідовну систему юридичних фактів і призводять до набуття суб'єктивних прав на землю громадянами України.

До юридичних фактів, на підставі яких виникає право приватної власності на землю, належать:

- 1) рішення органу влади про передачу земельної ділянки громадянину в приватну власність;
- 2) цивільно-правова угода;
- 3) успадкування земельної ділянки.

Особливістю зазначених юридичних фактів є те, що вони являють собою активні дії органів влади та осіб, які набувають право власності на землю. Такі дії є складними

за змістом. Їх вчинення регулюється правовими нормами, які в сукупності становлять порядок набуття права приватної власності на землю [4, с. 102].

Умови ж набуття таких прав на землю необхідно розглядати під кутом зору певних обставин, норм, правил. За наявності таких умов громадяни можуть стати власниками земельних ділянок. У поєднанні з підставами набуття прав на землю умови забезпечують можливість суб'єктам земельних правовідносин одержати земельну ділянку на юридичному титулі права власності.

На думку І.І. Каркаша, існування систематизованої сукупності норм, що закріплюють підстави і умови набуття прав на землю, дозволяє говорити про формування нових правових інститутів набуття прав на землю в сучасному земельному праві. Особливу увагу науковець приділяє процедурним питанням набутті права власності на землю, а саме – певним умовам. Науковець стверджує, що постановка питання про порядок передачі земельних ділянок громадянам пов'язана з низкою обставин. По-перше, така передача має суттєві особливості, по-друге, у Земельному кодексі України набуття і передача земельних ділянок громадянами закріплюється відособлено, по-третє, з'явилися нові способи набуття земельних ділянок громадянами, для яких передбачено особливий порядок реалізації. Перш за все, на його думку, це стосується безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами [5, с. 91].

В Земельному кодексі України (ст. 81) визначений перелік підстав набуття права власності на землю громадянами України. Він включає:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- б) безоплатної передачі з земель державної і комунальної власності;
- в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- г) прийняття спадщини;
- г) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Ці нові підстави набуття прав на землю, які раніше не були відомі земельному законодавству, а їх виникнення зумовлено новітніми земельно-правовими інститутами.

Раніше про підстави набуття права власності не могло бути й мови, оскільки в умовах виключної державної власності на землю земля надавалася лише в користування. Тому підстави набуття права власності на землю були легалізовані лише за результатами закріплення права приватної власності на землю в Конституції України та Земельному кодексі.

Підстави, закріплені в ст. 81 ЗК України, не можна вважати вичерпними, оскільки право власності на землю може виникати з підстав, передбачених іншими статтями цього Кодексу, та іншими нормативно-правовими актами (наприклад, громадяни України, які приватизували земельні ділянки менші ніж два гектари, мають право на одержання у власність земельної ділянки площею у два гектари).

Відповідно до ст. 119 ЗК України громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання в користування. Розмір цієї земельної ділянки встановлюється в межах норм, визначених цим Кодексом.

Отже, однією із самостійних підстав набуття права власності на земельну ділянку може бути і набувальна давність, яка здійснюється в порядку, встановленому ЗК України.

Розглядаючи специфіку сутності підстав виникнення земельних прав, необхідно виокремити дві групи основних підстав набуття земельних прав: на основі рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування (адміністративно-правові підстави) та на основі цивільно-правового договору (цивільно-правові підстави).

Виходячи з наведеного, на сьогодні можна виділити наступні види та різновиди цивільно-правових підстав набуття права приватної власності на землю:

- 1) придбання за договором купівлі-продажу (у тому числі з земель державної та комунальної власності на конкурентних засадах);
- 2) придбання за договором ренти;
- 3) набуття за договором дарування;
- 4) придбання за договором міни;
- 5) придбання земельної ділянки, що перебуває в приватній власності, на підставі цивільно-правового договору;
- б) прийняття спадщини; набуття права власності на земельну ділянку в разі переходу права на будівлю, споруду.

До адміністративно-правових підстав відносяться: безоплатна передача з земель державної і комунальної власності (приватизація земель); приватизація земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; одержання земельних ділянок з земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених ЗК України; виділення в натурі (на місцевості) належної земельної частки (паю); набувальна давність.

Доречно зазначити, що набуття прав на землю, яке здійснюється у формі передачі земельних ділянок у власність, є складним юридичним фактом і передбачає здійснення логічно завершених, послідовних, визначених законодавством процесуальних дій. Зазначені дії в умовах оновлення процедури реєстрації прав на землю можливо об'єднати в наступні взаємопов'язані стадії:

- а) порушення клопотання про надання земельної ділянки у власність;
- б) розгляд клопотання відповідним органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування та надання дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки;
- в) розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки;
- г) погодження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки в порядку, встановленому ст. 186–1 Земельного кодексу;
- г) прийняття рішення про затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки та надання її у власність;
- д) перенесення меж земельної ділянки в натурі (на місцевість);
- е) державна реєстрація права власності на земельну ділянку.

В сучасних умовах при переході до ринкової економіки питома вага адміністративно-правових підстав, що ґрунтуються на рішеннях органів державної влади та місцевого самоврядування, поступово буде зменшуватися. Вони існуватимуть доти, доки існуватиме такий компонент земельної реформи, як безоплатна приватизація земельних ділянок громадянами України.

Умови ж набуття таких прав на землю необхідно розглядати з точки зору певних обставин, норм, правил, за наявності яких громадяни України можуть стати власниками земельних ділянок. У поєднанні з підставами набуття прав на землю умови забезпечують можливість суб'єктам земельних правовідносин одержати земельну ділянку на юридичному титулі права власності. Серед умов виникнення права власності на землю зазвичай виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні.

Як слушно зазначає В.Ю. Малий, об'єктивними умовами виникнення іпотечних земельних відносин можна вважати: існування державно-правових дозволів та механізмів у вигляді відповідних норм законодавства; наявність земельної ділянки з відповідними природними якостями, корисними властивостями, місцем знаходження, цільовим призначенням, визначеними межами та правами приватної власності щодо неї; відсутність юридичних перешкод та заборон щодо учинення правочинів із землею та іншою нерухомістю.

Суб'єктивні умови передбачають наявність:

- а) суб'єктів іпотечних земельних правовідносин;

б) волі суб'єктів щодо використання належної земельної власності як об'єкта застави, тобто укладення документів публічного характеру – договорів іпотеки, змістом яких передбачені визначені зобов'язання;

в) розуміння суб'єктами обмежень, обтяжень, значення, умов і правових наслідків вчинення угод [6, с. 7].

До умов набуття прав на землю можуть бути віднесені конкретні вимоги, правила норми, стандарти, заборони, що забезпечують виникнення права власності на земельні ділянки. Додержання та виконання умов дозволяє реалізовувати суб'єктам земельного права суб'єктивне право власності на земельну ділянку за наявності тих чи інших юридичних фактів.

Умови набуття суб'єктами прав на земельні ділянки можна поділити на загальні й спеціальні. До загальних умов виникнення прав на земельні ділянки для всіх суб'єктів належать правомірність набуття того чи іншого права, а також волевиявлення особи чи прийняття органами державної влади і місцевого самоврядування рішення щодо передачі у власність земельних ділянок.

Закріплюючи підстави набуття громадянами України у власність земельних ділянок, закон має встановлювати вимоги, правила, норми, дозволи стосовно правового становища громадян, юридичних осіб і держави як можливих суб'єктів права власності на землю, правового режиму земельних ділянок, організаційно-правового механізму виникнення суб'єктивних прав на земельні ділянки.

Спеціальні умови набуття у власність земельних ділянок можуть бути передбачені в законі щодо земель окремих категорій. Наприклад, землі сільськогосподарського призначення можуть перебувати у власності юридичних осіб України, які ведуть товарне сільськогосподарське виробництво. Порядок набуття у власність земельних ділянок може мати певні умови, що мають бути виконані відповідними суб'єктами: кількість земельних ділянок, що може мати одна особа у власності; проведення земельних торгів (аукціонів) тощо.

Висновки. Отже, у земельному законодавстві існує нагальна потреба в чіткому розмежуванні підстав та умов набуття земельних ділянок у власність громадян, щоб уникнути термінологічної плутанини та неузгодженості між такими поняттями, як «підстави» та «умови» виникнення права власності на землю. Оскільки кожна з цих категорій має самостійне значення в аспекті набуття прав на землю. Законодавцю необхідно конкретизувати умови виникнення прав на землю і систематизувати їх до певної системи в Земельному кодексі України.

Список використаних джерел:

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Земельний кодекс України, прийнятий 25.10.2001 р. ; за станом на 08.01.2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
3. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : [монографія] / Носік В.В. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
4. Земельне право : [підручник] / [М.В. Шульга, Н.О. Багай, В.І. Гордєєв та ін.] ; за ред. М.В. Шульги. – Х. : Право, 2013. – 520 с.
5. Каракаш И.И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине : [научно-практическое пособие] / И.И.Каракаш – К. : Истина, 2004. – 216 с.
6. Малий В.Ю. Правове регулювання іпотеки землі в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природо ресурсне право» / В.Ю Малий. – Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2007. – 21 с.

ЛЮБЧИЧ А. М.,
аспірант кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.42

ФУНКЦІЇ ПРОЦЕДУРНИХ НОРМ АГРАРНОГО ПРАВА

Статтю присвячено функціям процедурних норм аграрного права, які відображають їх суть, призначення, та демонстрації окремих аспектів їх соціальної цінності. Саме система функцій дає цілісне уявлення про місце й роль процедурних норм у праві, їх види в механізмі правового регулювання аграрних відносин.

Ключові слова: аграрні відносини, процедурні норми, функції процедурних норм, класифікація функцій процедурних норм.

Статья посвящается функциям процедурных норм аграрного права, которые отображают их сущность, назначение, и демонстрирует отдельные аспекты их социальной ценности. Именно система функций дает целостное представление о месте и роли процедурных норм в праве, их видах в механизме правового регулирования аграрных отношений.

Ключевые слова: аграрные отношения, процедурные нормы, функции процедурных норм, классификация процедурных норм.

Article is devoted to functions of procedural norms of the agrarian law, which represents their essence, appointment and shows the separate aspects of their social value. The system of functions gives a complete idea of a place and a role of procedural norms in the law, their kinds in the mechanism of the legal regulation of the agrarian relations.

Key words: agrarian connections, procedural norms, function of procedural norms, classification of function of agrarian law.

Вступ. Завданням аграрного права є підвищення ефективності регулювання аграрних відносин. На сьогодні динамічний розвиток аграрних відносин в аграрному секторі економіки потребує детального вивчення процедурних норм. Адже, як відомо, кожна норма аграрного права виконує своє соціально-правове призначення регулятора аграрних відносин. За допомогою функцій процедурних норм визначається порядок реалізації суб'єктами аграрного права їх прав та виконання ними обов'язків тощо.

Постановка завдання. З урахуванням цього необхідно визначити, що розуміється під функцією процедурної норми. Тому доречно зупинитися на категорії «функція», формування якої здійснювалося під суттєвим впливом західноєвропейських учених, їх шкіл і напрямків.

Результати дослідження. Функція (від лат. function) – виконання, здійснення, діяльність, тобто зовнішні властивості будь-якого об'єкта системи відносин [1, с. 666].

«Функція» як загальнофілософська категорія знайшла відображення в роботах Г.В.Ф. Гегеля, Г.В. Лейбніца, В.М. Малахова, І.М. Ситара, В.П. Тугаринова та інших.

Уперше цей термін було введено в науковий обіг німецьким філософом Г.В. Лейбніцем у якості логіко-математичної категорії.

У філософії інтерес до функції як однієї з фундаментальних категорій зростає з поширенням у різних галузях науки функціональних методів дослідження. «Функція, – стверджує І.М. Ситар, – це філософська категорія, що виражає призначення певного елемента в межах цілого. Загалом функція висвітлює всі існуючі взаємовідносини та забезпечує їх динаміку» [2, с. 49].

Категорія «функція» є однією з важливих категорій гуманітарної науки. Наприклад, за допомогою неї в юридичній науці розкриваються питання щодо сутності, значення, ролі норм права.

У правовій сфері до дослідження цієї проблеми зверталися такі відомі вчені-юристи, як С.С. Алексєєв, Л.Й. Петражицький, О.В. Піскунова, Т.Н. Радько, Є.М. Трубецької, В.Ф. Тарановський, М.К. Юков та інші.

У загальній теорії держави й права поняття «функції» розглядається, як правило, через поняття основних напрямків, що в цілому відображає стан і рівень наукових уявлень щодо пізнання соціальної ролі, функціонального призначення того чи іншого явища, правового інституту тощо [3, с. 175].

Слушно зауважує О.В. Піскунова: «Функціональний аналіз дозволяє розкрити динаміку, місце та роль норм права в механізмі правового регулювання, віддзеркалити їх вплив на різні сторони дійсності» [4, с. 52].

Т.Н. Радько дотримується такої точки зору, згідно з якою функція норм права – це її цілеспрямована дія, яка здійснюється постійно, хоч і з різним рівнем інтенсивності, потужності [5, с. 206].

Під функцією норми права М.К. Юков розуміє «обов'язки», пряме призначення, тобто те, заради чого взагалі існує ця норма, її дія [6, с. 78].

Варто зазначити, що з'ясування питання, яке стосується функцій процедурних норм аграрного права, не отримало комплексного дослідження. Тому існує потреба дослідити й визначити місце, роль процедурних норм у механізмі правового регулювання аграрних відносин. Саме функції надають змогу визначити сутність, структуру, зміст і цілеспрямованість процедурних норм аграрного права.

У цьому контексті необхідно застосувати класифікаційний аналіз як один із необхідних аспектів дослідження процедурних норм права. Класифікація функцій процедурних норм аграрного права дозволяє визначити роль кожної процедурної норми права, напрямки її впливу під час здійснення правового регулювання аграрних відносин, краще зрозуміти зміст їх функцій.

У загальній теорії держави й права щодо класифікації функцій норми права виділяється два підходи.

Відповідно до першого підходу одна група вчених-теоретиків, зокрема С.С. Алексєєв, В.А. Кирін та інші, виділяє лише одну основну (головну) функцію, притаманну нормам права, яку вони виконують у процесі регулювання суспільних відносин. Так, на думку В.А. Киріна, кожна правова норма виконує, як правило, лише одну головну для неї функцію, визначену законодавцем саме для цієї норми права [7, с. 30–31].

С.С. Алексєєв зазначає: «Головна функція нормативних приписів у правовій системі полягає в тому, щоб забезпечити конкретизоване, детальне, точне та конкретне нормативне регулювання суспільних відносин. Цю головну функцію правові приписи здатні виконувати лише тому, що вони виражають, з одного боку, зміст та особливості тих чи інших обставин, актів поведінки тощо, а з іншого – волю законодавця, загальний масштаб, зразок, модель поведінки» [8, с. 81–82].

Така позиція науковців заслуговує на увагу. Водночас виокремлення лише однієї головної функції в процедурних нормах аграрного права не дає повної функціональної характеристики останніх. Адже, як відомо, різні правові норми права, по-перше, породжують різноманітність їх функцій. По-друге, обмежувати пізнання функцій процедурних норм аграрного права лише головною функцією не зовсім правильно, оскільки

обов'язково потрібно враховувати роль, значення норм аграрного права та велике коло аграрних відносин.

Що стосується другого підходу до дослідження функцій норм права, то він є ширшим. У ньому акцентується увага на тому, що норми права виконують не одну, а декілька функцій, що точніше віддзеркалює картину їх функціональної дії.

Варто звернути увагу на те, що різні за своїм призначення норми права виконують і різні функції [9, с. 248]. Не можуть бути однаковими функції процедурної норми аграрного права та екологічного права, земельного права, хоча б внаслідок специфіки відносин, які регулюються нормами наведених галузей права.

Водночас диференціація функцій правових норм не обмежується лише видовою класифікацією та галузевою приналежністю юридичних норм права. Окремі норми галузей права мають різне функціональне призначення, тому виконують різні функції. При цьому одна й та ж норма права може виконувати не одну, а декілька функцій. Саме в цьому проявляється універсальна здатність багатьох процедурних норм, у тому числі й аграрного права, здійснювати різну функціональну дію (мотиваційну, інформаційну, орієнтаційну).

Так, ст. 7 Закону України від 19 червня 2003 року № 973-IV (в редакції від 9 грудня 2012 року) «Про фермерське господарство» регламентовано порядок отримання (придбання) у власність або оренду земельної ділянки державної власності з метою ведення фермерського господарства. У ст. 16 Закону України від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР (в редакції від 19 січня 2013 року) «Про сільськогосподарську кооперацію» закріплено процедурні норми щодо повернення пайового внеску у вигляді земельної ділянки члену сільськогосподарського кооперативу.

Враховуючи специфіку основних напрямків впливу процедурних норм на аграрні відносини, можна визначити функції цих норм, здійснити їх класифікацію та надати відповідну характеристику. Для того щоб уникнути занадто широкої класифікації, доцільно поділити їх на загальні (функції, що притаманні всім нормам права без винятку) та спеціальні (функції, що характерні лише для процедурних норм аграрного права).

З огляду на це до *загальних функцій процедурних норм аграрного права* слід віднести такі:

1) *інформаційну функцію*, яка полягає в тому, що процедурні норми аграрного права, як і всі інші юридичні норми, вбирають у себе, а потім надають значний обсяг інформації щодо відповідних видів аграрних відносин. «Інформаційна властивість юридичних норм, – зазначає О.О. Горова, – є одним із суттєвих факторів, що дозволяють відносити право до елементів духовної культури соціуму» [10, с. 17].

Наприклад, розглянемо процедуру здійснення державних закупівель товарів, робіт і послуг шляхом відкритих торгів. У Законі України від 10 квітня 2014 року № 1197-VII «Про здійснення державних закупівель» процедурні норми надають інформацію та розкривають чітку послідовність процедури здійснення відкритих торгів.

Сутність торгів полягає в тому, що одна зі сторін вступає в договірні відносини з тим, хто пропонує найвигідніші умови [11, с. 21]. Відповідно до п. 31 ст. 1 Закону України «Про здійснення державних закупівель» торги – це здійснення конкурентного відбору учасників із метою визначення переможця торгів (конкурсних торгів) згідно з процедурами, встановленими цим законом (крім переговорної процедури закупівлі). Таке визначення не є доречним, адже торги – це процедура, яка завжди повинна бути законодавчо врегульованою, щодо відбору серед певного кола претендентів через оцінку їх пропозиції, і в результаті – виявлення переможця з метою укладення з ним договору про закупівлю.

Процедура проведення відкритих торгів чітко врегульована розділом IV вищезазначеного закону. До обов'язкових етапів організації й безпосереднього здійснення відкритих торгів слід віднести такі: інформування про проведення процедури відкритих торгів

(ст. 21); етап безоплатного отримання документації конкурсних торгів (ст. ст. 22, 23); забезпечення й подання пропозиції конкурсних торгів та забезпечення виконання договору про закупівлю (ст. ст. 24, 25); етап розкриття пропозиції конкурсних торгів чи визнання їх такими, що не відбулися (ст. 27); етап акцепту пропозиції конкурсних торгів та укладення договору про закупівлю (ст. 28). Кожен зі вказаних видів процедур державних закупівель на відкритих торгах характеризується особливостями порядку проведення (де процедурна норма детально інформує про ці особливості) та специфікою правового регулювання;

2) *орієнтаційну (спрямовуючу, координаційну) функцію*, яка полягає в тому, що процедурні норми слугують орієнтиром для суб'єктів аграрного права, забезпечують їх цілеспрямованість, визначають загальну лінію правореалізаційної послідовності. Вони спрямовані на позитивні правові настанови, які пропонують оцінку права й готовність діяти відповідно до його норм (правомірна поведінка). Тобто процедурні норми аграрного права, реалізуючи вказану функцію, надають суб'єкту аграрного права уявлення про межу між дозволеною поведінкою та правопорушенням;

3) *цільову функцію*, яка полягає в можливості спрямовувати поведінку суспільства, колективу, особистості шляхом зазначення в нормах права соціально-корисної цілі [12, с. 77].

Значення цільової функції процедурної норми права для регулювання поведінки суб'єктів аграрного права дійсно достатньо велике, фактично як і будь-якої норми права, адже приймати норму, яка не мала би конкретної цілі, – безглуздо, а в деяких випадках і протиправно.

Процедурна норма аграрного права спрямовує поведінку товаровиробників шляхом закріплення в ній відповідної цілі. Кожен сільськогосподарський товаровиробник досить часто зустрічається з необхідністю знайти найкращий варіант, оптимальну модель поведінки. Цільова функція процедурної норми права слугує фактором, за допомогою якого обирається оптимальний варіант правового рішення, який указує шлях поведінки, що не спрямований на виникнення негативних наслідків.

На підставі аналізу функцій процедурних норм аграрного права формується загальне уявлення про напрямки їх впливу на аграрні відносини.

Наприклад, набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції. До основних цілей, заради яких юридичні особи (постачальники сільськогосподарської продукції) хочуть набути такого статусу, належать вихід на конкурентний (немонополізований) ринок, наявність справедливої ринкової ціни, включення численних посередників між сільськогосподарськими товаровиробниками та кінцевим споживачем тощо. Це питання регулюється ст. 4 Закону України від 25 червня 2009 року № 1561-VI (в редакції від 11 серпня 2013 року) «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» та деталізується в Постанові Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 141 «Порядок набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції».

До *спеціальних функцій процедурних норм аграрного права* слід віднести такі:

1) *регулятивну функцію*, яка полягає в забезпеченні конкретизованого, детально, точного й визначеного нормативного регулювання аграрних відносин із метою їх упорядкування. Цю функцію процедурні норми можуть виконати лише в тому випадку, якщо вони виражають, з одного боку, зміст та особливості тих чи інших обставин, а з іншого – волю законодавця, зразок, модель поведінки [13, с. 262].

Так, навряд чи можливо заперечувати регулятивне значення функції в процедурі оцінки відповідності сертифікату, який видається для підтвердження відповідності виробництва органічної продукції (сировини), де згідно з п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України від 1 грудня 2005 року (в редакції від 2 грудня 2012 року) «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» будь-яка процедура прямо чи опосередковано

використовується для визначення того, чи виконуються встановлені у відповідних технічних регламентах або стандартах вимоги. Процедури оцінки відповідності включають процедури відбору зразків, випробування, здійснення контролю, оцінку, перевірку, реєстрацію, акредитацію та затвердження, а також їх поєднання. Детальніше ця процедура розкрита в розділі IV зазначеного закону;

2) *організаційну функцію*, суть якої полягає у визначенні цілеспрямованості поведінки суб'єктів аграрних правовідносин, зокрема конкретного порядку, з яким варто пов'язувати спрямовуючу діяльність таких суб'єктів. Цей порядок сприяє отриманню передбачуваних результатів.

Необхідно наголосити на тому, що практична реалізація сільськогосподарськими товаровиробниками прав та обов'язків у сфері аграрних відносин вважається неможливою без наявності законодавчо закріплених процедурних норм.

Так, ст. 7 Закону України від 19 червня 2003 року № 973-IV «Про фермерське господарство» врегульовує як порядок створення фермерського господарства, так і процедуру вчинення конкретних дій, зокрема реалізації права, наданого громадянам України щодо створення фермерського господарства;

3) *охоронну функцію*, яка традиційно в праві визначається як функція встановлення й гарантування державою засобів юридичного захисту юридичної відповідальності, яка має на меті усунення негативних наслідків для аграрних відносин та охорону позитивних. Процедурна норма права виконує цю функцію, оскільки саме в ній передбачено порядок застосування заходів примусового впливу держави, їх виконання тощо.

Загальновідомо, що гарантованість виконання процедурних норм завжди забезпечується правовими санкціями. Наприклад, у разі порушення процедури застави за аграрною розпискою (невиконання зобов'язання боржником), відповідно до ст. 11 Закону України від 6 листопада 2012 року № 5479-VI (в редакції від 11 серпня 2013 року) «Про аграрні розписки», настає інша стадія – процедура стягнення кредитором предмета застави, яка, на жаль, потребує подальших корегувань. Так, відповідно до ч. 2 ст. 13 наведеного закону в разі невиконання боржником за аграрною розпискою зобов'язань за аграрною розпискою у вказаний у ній строк кредитор за аграрною розпискою має право звернутися до особи, уповноваженої вчиняти нотаріальні дії, за вчиненням виконавчого напису, який підлягає негайному виконанню та на підставі якого державний виконавець протягом семи днів забезпечує передачу кредиту за аграрною розпискою предмета застави аграрної розписки. Проте на сьогодні законодавство, яке регулює питання виконавчого провадження, потребує додаткової регламентації. Саме тому виникає нагальна проблема розроблення та прийняття процедурних норм, які визначили би порядок здійснення примусового виконання зобов'язань за аграрними розписками.

Це питання є важливим, оскільки аграрні розписки покликані компенсувати неспроможність кредитної системи України повністю забезпечити потреби сільськогосподарських товаровиробників в обігових коштах. У цьому проявляється один із напрямків стимулювання аграрного виробництва.

Вищевикладене дозволяє визначити такі функції процедурних норм аграрного права:

а) функція щодо розкриття змісту, сутності економічних та соціальних завдань, які стоять перед суспільством у сфері аграрних відносин;

б) функція напрямку впливу, яка змінюється історично, внаслідок соціальної необхідності регулювання аграрних відносин у конкретний період їх функціонування;

в) функція спрямованості на виникнення аграрних відносин, які мають різноманітний характер;

г) функція конкретизації матеріальних норм аграрного права, їх взаємодія.

Висновки. Таким чином, кожний різновид юридичних норм вирішує специфічні завдання, виконує належні лише йому функції. З огляду на це функції процедурної нор-

ми аграрного права – це відносно відокремлені напрямки впливу процедурної норми на аграрні відносини, які поряд із матеріальними нормами відіграють важливу роль у механізмі правового регулювання аграрних відносин.

Список використаних джерел:

1. Современный словарь иностранных слов : [около 20 000 слов]. – 3 изд., стереотип. – М. : Русский язык, 2000. – 752 с.
2. Ситар І.М. Онтологічні функції права : [монографія] / І.М. Ситар. – Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 240 с.
3. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С.Д. Гусарев. – К. : Знання, 2005. – 375 с.
4. Пискунова О.В. К вопросу о юридической природе функций норм российского права / О.В. Пискунова // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2010. – № 4(74). – С. 52–54.
5. Нормы советского права. Проблемы теории : [монография] / под ред. М.И. Байтина, В.К. Бабаева. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 248 с.
6. Юков М.К. Теоретические проблемы системы гражданского процессуального права : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право, предпринимательское право, семейное право, международное частное право» / М.К. Юков. – Свердловск, 1982. – 344 с.
7. Кирин В.А. Функциональные связи правовых норм / В.А. Кирин // Советское государство и право. – 1972. – № 6. – С. 30–39.
8. Алексеев С.С. Структура советского права : [монография] / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1975. – 264 с.
9. Маркс К. К критике гегелевской философии права / К. Маркс // Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М., 1955–. – Т. 1. – 1955. – С. 221–368.
10. Горова О. Функції спеціалізованих норм права: поняття та види / О. Горова, Ю. Кривицький // Юридична Україна. – 2010. – № 7. – С. 15–20.
11. Водов Н.Н. Экономическое значение публичных торгов / Н.Н. Водов. – СПб., 1863. – 320 с.
12. Право и социология : [монография] / отв. ред. : Ю.А. Тихомиров, В.П. Казимирчук. – М. : Наука, 1973. – 360 с.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Енциклопедичний курс : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х : Еспада, 2006. – 776 с.

МИХАЙЛЕНКО Д. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових
дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

ВІХРОВ В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових
дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

УДК 342.95

ЩОДО ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто питання державного контролю у сфері земельних відносин, з'ясовано їх сутність та значення.

Ключові слова: контроль, нагляд, земельні відносини, державний контроль.

Рассмотрены вопросы государственного контроля в сфере земельных отношений, выяснены их сущность и значение.

Ключевые слова: контроль, надзор, земельные отношения, государственный контроль.

The question of state control in the sphere of land relations and determined their nature and importance.

Key words: monitoring, supervision, land relations, government control.

Вступ. У статті 14 Конституції України закріплено, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави [12].

В Указі Президента України «Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки» справедливо зазначалося, що Україна має потужний потенціал земельних ресурсів [17]. Адже на території нашої держави зосереджено 8% світових запасів чорноземів, що дозволяє Україні за якісним складом земельних угідь посідати одне з провідних місць у світі [6, с. 46].

В останні роки в Україні існує тенденція зниження кількості певних категорій земель (особливо сільськогосподарського призначення) внаслідок їхнього вилучення з обороту через неналежне й невідповідне використання, що призводить до забруднення, засмічення земель і псування й погіршення їхніх властивостей, зокрема родючості, тобто відбувається деградація ґрунтів. Деградація ґрунтів – це зменшення їхньої родючості або втрата властивостей, характерних їм як природному тілу (підкислення, засолення, вилуговування, ерозія, підтоплення, заболочення, забруднення, опіщання тощо) [6, с. 46]. Деградація ґрунту характеризується втратою притаманних йому генетичних рис внаслідок антропогенної трансформації та є головним проявом безконтрольного впливу людини на наземні екосистеми [14, с. 74–79].

Також слід зауважити, що, крім вищевикладених проблемних моментів, ситуація у сфері земельних відносин суттєво погіршується неналежним станом законності. Як результат – наявність у державі непоодиноких випадків зловживань службовим становищем, корупційних дій, різних афер і спекуляцій, предметом яких є земля (земельна ділянка).

Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що питання, пов'язані із земельними ресурсами, їхньою охороною, законним і раціональним використанням, повинні бути стратегічними державними завданнями, адекватне вирішення яких має життєво важливе значення для сьогодення й майбутнього нашого суспільства.

Постановка завдання. З метою збереження й відновлення корисних властивостей та якостей земельних ресурсів, а також їхнього подальшого раціонального й ефективного використання державі необхідно вирішити ряд проблемних питань у сфері земельних і суміжних відносин. Особливу увагу слід приділити адміністративно-правовим аспектам, зокрема, контролю земельних відносин із боку держави.

Таке складне соціально-правове явище, як державний контроль, завжди перебувало в полі зору науковців-правників. Зокрема, активно досліджували це питання В. Авер'янов, О. Андрійко, В. Колпаков, Ю. Битяк, В. Гаращук, Д. Бахрах, Н. Нижник, В. Копейчиков, О. Тихомиров та інші. Науковці вивчали особливості державного контролю в різних сферах суспільно-державного життя, таких як фінансова, освітня, правоохоронна тощо. Проте проблематика державного контролю саме земельних відносин досі залишалася поза увагою правників. Лише окремих аспектів цього питання торкалися у своїх науково-дослідницьких роботах такі адміністративісти, як В. Хохуляк, В. Курило, О. Мірошніченко, Т. Кичиліук.

Метою дослідження є з'ясування сутності та значення державного контролю у сфері земельних відносин.

Результати дослідження. Для того щоб зрозуміти сутність і значення державного контролю у сфері земельних відносин, необхідно насамперед усвідомити, що саме являє собою державний контроль та в чому його відмінність від державного нагляду.

На нашу думку, нагляд і контроль в адміністративно-правовому аспекті мають суттєві відмінності, які не дозволяють застосовувати їх як синоніми. Очевидно, що юридична категорія контролю значно ширша за категорію нагляду. Адже нагляд спрямований на виявлення й попередження дій (чи бездіяльності) суб'єктів, які містять ознаки правопорушення. Під час здійснення наглядової діяльності відповідний наглядовий орган перевіряє законність і систематичність певної діяльності суб'єктів, проте він не має права втручатися в їхню оперативну діяльність, застосовувати заходи примусового впливу та самостійно притягати їх до відповідальності. У зв'язку із цим варто згадати думку, висловлену Ю. Битяком, який, розмірковуючи про державний контроль і нагляд, зауважував, що нагляд має на меті виявлення й попередження правопорушень, усунення їхніх наслідків шляхом застосування форм прокурорського реагування без права самостійно притягати винних до правової відповідальності, втручатися в оперативну й господарську діяльність піднаглядних об'єктів, змінювати або скасовувати акти управління [1, с. 251].

Натомість контролюючий орган має право за потреби втручатися в оперативну діяльність підконтрольних суб'єктів (надавати їм обов'язкові для виконання вказівки), за необхідності застосовувати заходи примусового характеру (впливу), а також самостійно притягувати до відповідальності. Із цього приводу В. Авер'янов зазначає, що саме втручання в оперативну діяльність підконтрольного органу (іноді аж до підміни собою керівного органу цього об'єкта) та право самостійно притягувати винних осіб до правової відповідальності є основними відмінностями контролю від нагляду [5, с. 453].

Також вважаємо, що в якості відмінностей контролю від нагляду варто зазначити той факт, що нагляд може здійснюватися також за діяльністю безпосередньо не підпорядкованих наглядовому органу суб'єктів. Так, скажімо, прокуратура як спеціально

створений наглядовий орган здійснює свої наглядові функції й повноваження щодо не підпорядкованих їй органів, підприємств, установ, організацій тощо.

Також цю особливість у якості головної відмінності контролю від нагляду наводить Ю. Козлов. Він зазначає, що контроль являє собою спостереження за правомірністю діяльності, перевірку фактичної відповідності тих чи інших дій до вимог закону, тобто його виконання. Здійснюється він щодо підконтрольних органів (посадових осіб). Нагляд є специфічним різновидом контрольної діяльності. Це означає, що мається на увазі також спостереження за правомірністю діяльності, проте таких об'єктів, які не пов'язані з органом, що здійснює нагляд, відносинами співпідпорядкованості [12, с. 209–211]. Необхідно підкреслити, що Ю. Козлов у своїх дослідженнях наголошував на відсутності в діючих правових нормах, як правило, чіткого розмежування контролю та нагляду.

Н. Саліщева характеризує адміністративний нагляд як метод підвідомчого контролю, який відрізняється від контролю тим, що орган, який його здійснює, не перевіряє всю роботу підконтрольного об'єкта, а зосереджує увагу лише на виконанні невеликої кількості норм і правил [15, с. 217].

Зауважимо, що в науці й законодавстві (зокрема тому, яке регулює земельні відносини) зустрічається поняття моніторингу, яке дуже подібне до нагляду. В. Авер'янов характеризує моніторинг як різновид контролю, певну його форму, яку, порівняно з наглядом, за наслідками впливу можна віднести до його пасивної форми [2, с. 350].

Протилежну думку висловлює М. Климишин. Він зазначає, що моніторинг не є частиною системи державного контролю за використанням та охороною земельних ресурсів, оскільки складається із систематичних спостережень за станом земель, оцінки цього стану та процесів, пов'язаних із земельними ресурсами, проте не має функцій, форм і методів здійснення контролю. Фактично моніторинг є інформаційною системою для комплексної оцінки та прогнозування стану земель [8].

Відповідно до статті 191 Земельного кодексу України моніторинг земель – це система спостереження за станом земель із метою своєчасного виявлення змін, їхньої оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів. У системі моніторингу земель проводиться збирання, обробка, передавання, збереження й аналіз інформації про стан земель, прогнозування їхніх змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень щодо запобігання негативним змінам стану земель та дотримання вимог екологічної безпеки. Головним завданням моніторингу земель є прогноз еколого-економічних наслідків деградації земельних ділянок із метою запобігання або усунення дії негативних процесів [10].

До розуміння сутності контролю в науковій літературі підходять по-різному, його характеризують і як принцип, і як вид діяльності, засіб, спосіб, завдання, метод, що свідчить про багатоаспектність та різноплановість досліджуваного явища.

Ю. Битяк говорить про контроль як про основний спосіб забезпечення законності й дисципліни в державному управлінні, один із найбільш важливих елементів державного управління [1, с. 244]. Також науковець зазначає, що контроль можна охарактеризувати як складову частину (елемент) управління, яка забезпечує систематичну перевірку виконання Конституції, законів України, інших нормативних актів, дотримання дисципліни й правопорядку та проявляється у втручанні контролюючих органів в оперативну діяльність підконтрольних, наданні їм обов'язкових для виконання вказівок, призупиненні, зміні або скасуванні актів управління, застосуванні заходів примусу щодо підконтрольних органів чи осіб [1, с. 251].

Доволі цікавою є позиція Д. Бахраха, який зауважує, що контроль – найважливіший вид зворотного зв'язку, каналами якого суб'єкти влади отримують інформацію про фактичний стан справ, про виконання рішень. Він використовується для підвищення виконавчої дисципліни, оцінки роботи, запобігання небажаних наслідків, оперативного регулювання процесу [3, с. 432].

Як засіб державний контроль розглядає В. Авер'янов. Науковець наголошує, що в системі засобів забезпечення законності в державному управлінні державний контроль посідає важливе місце, оскільки його метою є забезпечення злагодженої, чіткої роботи органів державної влади всіх рівнів і ланок, сумлінне та якісне виконання, раціональне використання її посадовими особами й державними службовцями, усім складом працівників наданих їм прав та відповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків у відносинах із громадянами [2, с. 348]. Також В. Авер'янов зазначає, що сутність державного контролю полягає в спостереженні й перевірці розвитку суспільної системи та всіх її елементів відповідно до визначених напрямків, а також у попередженні й виправленні можливих помилок і неправомірних дій, які перешкоджають такому розвитку [2, с. 349].

Цікавою видається точка зору О. Коренева, який говорить, що серед способів забезпечення законності й дисципліни в державному управлінні важлива роль належить контролю. Висока вимогливість, систематичний і дієвий контроль та перевірка виконання є ефективними засобами зміцнення дисципліни й законності, виховання в працівників органів виконавчої влади почуття відповідальності [13, с. 249]. Однак далі автор характеризує контроль уже як складову частину державного управління, одну з функцій, метод реалізації управлінської компетенції [13, с. 250].

Контроль як одну з ланок державного управління виділяє О. Тихомиров. Він зазначає, що контроль є однією з традиційних функцій управління. Контроль є перевіркою додержання й виконання нормативно встановлених завдань, планів і рішень [21, с. 418–421]. Значення контролю науковець вбачає в тому, що він дозволяє своєчасно коригувати хід управлінської діяльності та на основі інформації про фактичні ситуації, явища й зміни вживати заходів щодо усунення недоліків у роботі ланок управління та посадових осіб, «відхилень» від заданих цілей [21, с. 419].

Отже, на нашу думку, немає суттєвої різниці в тому, з якої точки зору розглядати державний контроль, зокрема й земельних ресурсів: як функцію, засіб (спосіб), метод тощо. Адже, як видно з вищевикладеного, незалежно від того, як правники трактують контроль, його головне значення залишається незмінним – забезпечення режиму законності, підвищення дисципліни, а також покращення ефективності управлінської діяльності та якості відповідних рішень. Контроль був, є та завжди буде однією з найважливіших функцій держави.

Функції (держави в цілому, окремих державних органів) – це провідні (головні) напрямки й види діяльності, які відображають сутність і призначення суб'єкта, який їх здійснює. Як правило, функції обумовлені суспільно-державними потребами, а також поставленими перед суб'єктом завданнями й цілями.

О. Савенко, досліджуючи контрольні функції державних органів, визначає функції держави як основні напрямки державного впливу на суспільні відносини, обумовлені сутністю та соціальним призначенням держави, а також цілями й завданнями, які стоять перед нею на тому чи іншому етапі її розвитку [18, с. 15]. Автор наголошує, що не варто ототожнювати функції держави й державних органів, однак очевидно, що функції держави реалізуються завдяки посередництву державних органів. Відтак О. Савенко поряд із законодавчою, виконавчою, судовою та іншими функціями називає контрольну функцію державних органів і визначає її як діяльність, що здійснюється органами й посадовими особами, які прямо чи опосередковано втілюють суверену владу, або організаціями й установами, які виражають корпоративні інтереси окремих груп населення [18, с. 26].

Отже, контроль як функція держави та державних органів втілюється в життя через діяльність (дії). Відповідно до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» слово «засіб» означає спеціальну дію, що дає можливість здійснити що-небудь, досягнути чогось [4, с. 420].

Тому можемо констатувати, що державний контроль земельних відносин виступає і в якості функції (як специфічний вид діяльності, що здійснюється державними органа-

ми на виконання наданих їм повноважень із метою реалізації завдань та цілей держави), і як засіб (адже повноваження, якими наділені контролюючі органи, слугують знаряддям для досягнення поставленої мети).

Також необхідно зауважити, що більшість викладених із цього приводу наукових поглядів видаються дещо однобічними, адже стосуються переважно контролю за діяльністю органів державної влади й місцевого самоврядування. Натомість залишаються поза увагою інші учасники земельних відносин: юридичні та фізичні особи, об'єднання громадян, які активно використовують земельні ресурси та споживають їхні корисні властивості. У цьому контексті дуже доречною є така теза В. Авер'янова: «Сутність державного контролю полягає у спостереженні та перевірці розвитку суспільної системи й усіх її елементів відповідно до визначених напрямів, а також у попередженні та виправленні можливих помилок і неправомірних дій, що перешкоджають такому розвитку» [2, с. 349].

Проте не варто й перебільшувати значення державного контролю. Так, О. Савенко говорить, що до складу контрольної функції державних органів входить контроль із боку держави за всіма сферами життєдіяльності людини та суспільства [18, с. 18].

Не можемо погодитися з такою точкою зору, адже, по-перше, держава здійснює контроль на підставі та в межах норм права, а право, хоч і виступає найбільш універсальним (серед існуючих засобів впливу на суспільство) регулятором суспільних відносин, не здатне впливати на всі існуючі відносини й аспекти людського життя та впорядковувати їх. До того ж деякі моменти й питання життєдіяльності людини взагалі не потребують державно-правового регулювання і, відповідно, контролю через їхню неважливість або малозначущість для держави. А по-друге, як справедливо зазначає О. Скакун, всепроникаючий контроль за діяльністю громадян і громадських організацій є ознакою тоталітарного режиму (крайня форма антидемократичного режиму) [19, с. 84–85], тобто жодна держава, зокрема й Україна, яка позиціонує себе як демократична, правова, соціальна, не може собі дозволити розповсюджувати свій контроль на всі сфери життєдіяльності людини, а зосереджується лише на тих відносинах, які мають найбільш важливе, стратегічне та в певному сенсі життєдайне значення.

Саме до таких належать і земельні відносини, тому ретельний державний контроль у цій сфері суспільно-державного життя – абсолютно необхідне явище. Із цього приводу слушно зауважує М. Шульга, що контроль за використанням та охороною земель являє собою одну з важливих функцій державного управління в зазначеній сфері суспільних відносин [9, с. 192].

Тому вважаємо, що державний контроль у сфері земельних відносин полягає у здійсненні повноважними органами державної влади й місцевого самоврядування в межах і на підставі норм права специфічного виду діяльності, спрямованого на перевірку виконання підконтрольними об'єктами Конституції, законів України та підзаконних нормативно-правових актів щодо раціонального використання й охорони земельних ресурсів, а також виявлення та попередження протиправних дій у цій сфері з метою збереження й відновлення земельних ресурсів, а також підвищення ефективності їхнього використання.

Державний контроль земельних відносин виступає свого роду зв'язком між державою в особі контролюючих органів та підконтрольними об'єктами. Він дозволяє спостерігати й перевіряти їх діяльність, оцінювати її на відповідність до встановлених у державі вимог і принципів у сфері користування й охорони земельних відносин.

Контроль, а точніше – результати, отримані в результаті здійснення контролю, є важливим джерелом інформації про стан земельних відносин. На підставі отриманих внаслідок контролю даних аналізується якісний стан законності та рівень дисципліни в земельних відносинах. Саме це надає державному контролю у сфері земельних відносин особливого значення. Адже законність і дисципліна – це основоположні принципи,

на яких мають будуватися всі існуючі правовідносини в державі. А для сфер публічно-правових відносин, зокрема й земельних, зазначені принципи набувають особливого значення. Адже враховуючи значну економічну вартість земельних ресурсів, питання, пов'язані з порушеннями, зловживаннями службовим становищем та корупційними діями, набувають надзвичайної актуальності.

Аналіз отриманої інформації дозволяє виявити недоліки, відхилення й недогляди в діяльності підконтрольних суб'єктів, а за потреби дозволяє контролюючому органу здійснювати втручання в оперативну діяльність підконтрольного органу з метою усунення порушень, невідповідностей та відхилень. Таке втручання виражається в наданні об'єкту контролю вказівок, приписів, зауважень, які є обов'язковими для виконання. А за наявності підстав контролюючий орган може застосувати до контрольованого об'єкта примусові заходи, а також притягнути його до юридичної відповідальності (адміністративної, дисциплінарної, матеріальної, кримінальної).

Наявність юридичної відповідальності свідчить про те, що контроль, окрім регулятивного, має й суттєве правоохоронне значення. В. Авер'янов зазначає, що правоохоронна функція контролю виступає засобом забезпечення законності, вона спрямована на припинення неправомірних дій відповідних органів, посадових осіб або на необхідність виконання встановлених правил. І пов'язана з притягненням до юридичної відповідальності [7, с. 345]. Також науковець наголошує, що правоохоронна функція, хоча й посідає значне місце в діяльності органів, які здійснюють контроль, усе ж не є визначальною [7, с. 346]. Юридична відповідальність – це встановлений законом і забезпечений державою обов'язок суб'єкта нести певні негативні для себе наслідки за вчинення протиправних дій. Негативні наслідки виражаються в певного роду позбавленнях та обмеженнях в особистих, майнових чи інших правах та інтересах.

Окрім регулятивного й охоронного, державний контроль земельних відносин несе ще й профілактичне навантаження.

Профілактична функція державного контролю є похідною від профілактичної функції права. Вона спрямована на запобігання вчиненню правопорушень. Причому необхідно зауважити, що коли ми говоримо про профілактику як запобіжний захід, то маємо на увазі не припинення протиправних дій, що вже вчиняються (адже тоді вступає в дію правоохоронна функція), а вивчення ситуації, яка склалася, виявлення й усунення причин і чинників правопорушень, щоб не допустити в подальшому їхнього прояву у сфері земельних відносин.

В. Авер'янов, розмірковуючи про державний контроль, також акцентував увагу на тому, що профілактична функція контролю у сфері державного управління дає можливість на початкових стадіях проаналізувати шляхи виконання поставлених завдань і вже на цій стадії попередити можливі недостатньо обґрунтовані шляхи їхнього розв'язання, а за виявлення неправомірної поведінки об'єктів управління – вжити правоохоронні заходи [7, с. 345]. Д. Бахрах наголошував, що державний контроль дозволяє виявляти тенденції та розробляти прогнози [3, с. 432].

Отже, можемо зробити висновок, що державний контроль у сфері земельних відносин виконує прогностичну функцію та функцію планування. Ці функції дозволяють на основі отриманої контролюючими органами інформації передбачити позитивні та (або) негативні моменти розвитку й діяльності об'єкта контролю та на цій підставі спрогнозувати подальший розвиток земельних відносин, а також спланувати можливі варіанти поведінки за умови настання тих або інших обставин. Фактично прогнозування – це висунення гіпотези про настання певних результатів з урахуванням існуючих у земельних відносинах тенденцій.

Важливе значення має планування, адже план є орієнтиром, за яким організовується та спрямовується діяльність учасників суспільних відносин. Особливого значення функція планування під час здійснення контролю у сфері земельних відносин набуває

під час вирішення завдань тактичного характеру. Саме підвищення ефективності функцій прогнозування й планування має суттєво вплинути на процес створення нормативних документів (планів, концепцій, програм тощо).

Необхідно зауважити, що за оцінкою експертів Центру Разумкова, однією з причин, які суттєво гальмують розвиток земельних відносин в Україні, є слабка технологія розробки, узгодження й реалізації системних, концептуальних, стратегічних і програмних документів [22, с. 5].

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що державний контроль земельних відносин – це один із центральних принципів державного управління, а також одна з найважливіших функцій органів виконавчої влади. Адже ефективний контроль за використанням та охороною земельних ресурсів є необхідною умовою зміцнення режиму законності й правопорядку в державі, які своєю чергою є невід’ємними складовими демократичної, правової держави. В умовах проведення земельної реформи держава повинна особливо слідкувати за процесами, що відбуваються у сфері земельних відносин, адже триває перерозподіл землі, складаються нові форми власності й господарювання, зокрема в сільському господарстві. Тому держава має задіяти всі наявні в її арсеналі засоби та форми контролю з метою забезпечення законності зазначених процесів.

Державний контроль повинен забезпечувати ефективне й раціональне використання земель, а пов’язані із цим відносини мають бути більш прозорими, відкритими й зрозумілими.

Наразі можемо констатувати, що рівень та ефективність здійснення державного контролю земельних відносин є ще доволі низькими та не відповідають державній ситуації, яка склалася в цій сфері.

Держава повинна підвищити дієвість контролюючих засобів. Для цього необхідно вдосконалити й зміцнити правове забезпечення державного контролю, особливо щодо відповідальності за порушення вимог і нормативів у сфері землекористування.

Також необхідно приділяти більше уваги науковому обґрунтуванню здійснення державного контролю, особливо щодо засобів і форм його реалізації, а також їхньої апробації на практиці. Адже саме наукове підґрунтя дозволить правильно сформулювати мету, завдання й принципи державного контролю, попередити помилкові дії, відхилення та їхні можливі негативні наслідки.

Список використаних джерел:

1. Административное право Украины : [учебник для студ. высш. учеб. завед. юрид. спец.] / под ред. Ю.П. Битяка. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х. : Право, 2003. – 576 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / редкол. : В.Б. Авер’янов та ін. – К. : Юридична думка, 2004– . – Т. 1 : Загальна частина. – 2004. – 584 с.
3. Бахрах Д.Н. Административное право России : [учебник] / Д.Н. Бахрах, С.Д. Хазанов, А.В. Демин. – М. : Норма – Инфра-М, 2002. – 623 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
5. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер’янова. – К. : Ін Юре, 2002. – 668 с.
6. Грабак Н.Х. Основи ведення сільського господарства та охорона земель : [навч. посібник] / Н.Х. Грабак, І.Н. Топіха, В.М. Давиденко, В.Г. В’юн, С.М. Чмирь. – К. : Видво МДГУ ім. П. Могили, 2005. – 778 с.
7. Державне управління проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер’янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
8. Електронне наукове фахове видання «Державне управління: теорія та практика» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2006-1/txts/GALUZEVE/06kmduzr.pdf>.

9. Земельне право України : [підручник] / [Г.В. Анісімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.] ; за ред. М.В. Шульги. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
10. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
11. Козлов Ю.М. Административное право : [учебник] / Ю.М. Козлов. – М. : Юристъ, 1999. – 320 с.
12. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
13. Коренев А.П. Административное право России : [учебник] : в 3 ч. / А.П. Коренев. – М. : МЮИ МВД России ; Изд-во «Щит-М», 1999– . – Ч. 1. – 1999. – 280 с.
14. Макарова Г.А. Деградація ґрунтів Миколаївської області: причини виникнення та сучасний стан / Г.А. Макарова // Наукові праці. – 2010. – Вип. 119. – С. 74–79.
15. Народный контроль в СССР / под ред. В.И. Туровцева. – М. : Наука, 1967. – 282 с.
16. Петров А.В. Теория государства и права : [учеб. пособие] / А.В. Петров. – Челябинск : Юридическая литература, 2002. – 118 с.
17. Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки : Указ Президента України від 30.05.2001 року № 372/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=372%2F2001>.
18. Савенко О.Е. Контрольная функция государственных органов : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / О.Е. Савенко ; Московский гос. ун-т путей сообщения. – М., 2004. – 198 с.
19. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
20. Теория государства и права : [учебник для вузов] / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Норма – Инфра-М, 2002. – 616 с.
21. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: полный курс / Ю.А. Тихомиров. – М. : Юринформцентр, 2001. – 652 с.
22. Державна земельна політика в Україні. Стан і стратегія сучасної земельної політики в країні : робочі матеріали круглого столу / Центр Разумкова. – К., 2009. – 85 с.
23. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : [учебник для вузов] / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.
24. Шульга А.М. Теория государства и права : [пособие] / А.М. Шульга. – Х. : УниВД, 2000. – 117 с.

ПАТЛАЧУК О. В.,кандидат юридичних наук, викладач
(Краматорський
економіко-гуманітарний інститут)

УДК 349.6

**ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НАДРА**

Проведено дослідження особливостей юридичної техніки Гірничого кодексу УСРР 1927 р., Кодексу УРСР про надра 1976 р. та Кодексу України про надра 1994 р. за допомогою правил цієї галузі та розрахунків кількісних показників, які дали змогу проаналізувати розподілення матеріалу, структуру та їх конструкцію. Встановлені пріоритетні напрямками правового регулювання та досліджена історична динаміка обсягу кодифікованих актів.

Ключові слова: Гірничий кодекс УСРР, Кодекс УРСР про надра, Кодекс України про надра, юридична техніка, пріоритетні напрямки.

Проведено исследование особенностей юридической техники Горного кодекса УССР 1927 г., Кодекса УССР о недрах 1976 г. и Кодекса Украины о недрах 1994 г. с помощью правил этой отрасли и расчётов количественных показателей, которые позволили проанализировать распределение материала, структуру и их конструкцию. Установлены приоритетные направления правового регулирования и исследована историческая динамика объёма кодифицированных актов.

Ключевые слова: Горный кодекс УССР, Кодекс УССР о недрах, Кодекс Украины о недрах, юридическая техника, приоритетные направления.

The study of the peculiarities of the legal technique of the Mining Code of the Ukrainian SSR in 1927, the Code of the Ukrainian SSR on subsoil of 1976 and the Code of Ukraine on subsoil of 1994 by means of the rules of this branch and calculations of quantitative indicators that made it possible to analyze the distribution of material, structure and their construction.

Established priority directions of legal regulation and explored the historical dynamics of the volume of codified acts.

Key words: Mining Code of the Ukrainian SSR, Code of Ukrainian SSR on Subsoil, Of the Code of Ukraine on Subsoil, legal technique, priority directions.

Актуальність теми дослідження пов'язана з виключним значенням надр для економіки України, які забезпечують сировиною підприємства, заводи та фабрики. Ресурсний потенціал надр в умовах сьогодення є одним з визначальних факторів економічного розвитку будь-якої держави. В умовах науково-технічного прогресу мінерально-сировинна база виступає важливою гарантією національної безпеки з причини того, що за її допомогою вирішуються життєво необхідні інтереси суспільства. Згідно з проведеними науковими дослідженнями Ради з вивчення продуктивних сил України, мінерально-сировинні ресурси за своєю цінністю в нашій державі стоять на другому місці після земельних. Діюче законодавство в сфері використання та охорони надр є непослідовним, нечітким, нелогічним та характеризується відсутністю дефінітивних норм щодо окре-

мих категорій нормативно-правових актів. Прийняті в цій сфері нормативно-правові акти характеризуються змістовною неузгодженістю, прогалинами, колізіями, наслідком чого є численні судові спори, що виникають при їх застосуванні. З метою вирішення даної проблеми можна використати досягнення юридичної техніки, яка пройшла достатньо тривалий історичний розвиток в часи існування радянської та незалежної України. Значну допомогу можуть надати розрахунки кількісних показників, які дозволяють порівняти між собою характеристики різних нормативно-правових актів.

Аналіз публікацій показує, що питання використання і охорони надр досліджувались М.І. Наумовим, В.П. Балезінім, Г.С. Башмаковим, Ю.О. Вовком, Б.В. Єрофєєвим, М.І. Козирем, Л.Н. Морозом, В.Л. Мунтяном, Н.Б. Мухітдіновим, М.О. Сиродєєва, В.І. Семчиком, Ю.С. Шемшученком. В період існування незалежної України питання, пов'язані з надрами, стали темами багатьох дисертацій, до числа яких відносяться роботи О.А. Грицан, Р.С. Кіріна, О.М. Олійника, О.П. Шем'якової, Н.П. Барабаша, Ю.В. Боковікової та ін., а також монографій, підготовлених А.П. Гетьманом, О.О. Суріловою, О.О. Плотниковою, Є.В. Шульгою. Незважаючи на наявність цих публікацій, питання використання юридичної техніки розглядалися побіжно у зв'язку з дослідженням більш загальних питань з розробки та використання надр.

Метою роботи є дослідження особливостей юридичної техніки Гірничого кодексу УСРР 1927 р., Кодексу УРСР про надра 1976 р. та Кодексу України про надра 1994 р.

Викладення матеріалів дослідження необхідно розпочати з розгляду історії кодифікації гірничого законодавства. В УРСР одним з перших нормативно-правових актів був декрет ВУЦВК від 28 березня 1922 р. «Про порядок видобутку та продажу солі», після якого видавались постанови Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР стосовно порядку здачі в експлуатацію родовищ копалин, роботу гірничого нагляду, гірничотехнічної служби та численних відомчих нормативно-правових актів. З метою систематизації даного матеріалу у 1928 р. був прийнятий Гірничий кодекс УСРР, який був введений в дію 1 липня 1928 р. Наступним етапом дослідження є розгляд питань юридичної техніки, яка використовувалась при підготовці Гірничого кодексу УСРР 1928 р. та інших кодифікованих актів. Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів, письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків тощо. Юридична техніка має універсальний характер, що дає змогу застосовувати її як в рамках стадії нормопроекування, так і під час інших стадій правотворчого процесу та правозастосовної діяльності. Правила юридичної техніки включають в себе наступні п'ять положень: 1) досягнення соціальної адекватності; 2) забезпечення логіки; 3) структурні; 4) мовні; 5) формальні. На основі даних положень в роботі проведено розгляд змісту Гірничого кодексу УСРР 1928 р. (далі – Кодекс 1928 р.), Кодексу УРСР про надра 1976 р. (далі – Кодекс 1976 р.) та Кодексу України про надра 1994 р. (далі – Кодекс 1994 р.).

І. Досягнення соціальної адекватності в змісті даних кодексів включає до себе співвідношення між їх змістом та причинами підготовки. Так, в радянських кодексах 1928 р. та 1976 р. зазначалось, що основною причиною прийняття даних кодифікованих актів була передача надр у виключну власність радянської держави з обов'язковою забороною всіх угод, пов'язаних з цим природним ресурсом. В радянському Кодексі 1928 р. містилось положення, яке дозволяло всім громадянам та юридичним особам УСРР та союзних республік проводити гірничі роботи з видобутку природних копалин. На думку Д.І. Козьякова, причиною підготовки Гірничого кодексу УСРР 1928 р. було проведення розмежування між повноваженнями всесоюзних та республіканських органів влади, в рамках якого московські можновладці дозволили прийняти такі акти [1]. На момент прийняття Кодексу 1976 р. промисловість УРСР являла собою потужну галузь, тому в документі вказувалось на необхідність використання і охорони надр, створення умов

для їх планового, раціонального, комплексного користування, забезпечення правильного розміщення продуктивних сил країни і високих темпів розвитку народного господарства, що було одним з найважливіших факторів створення матеріально-технічної бази комунізму. В незалежній Україні причиною прийняття Кодексу України про надра 1994 р. було регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

II. Правила забезпечення логіки включають до себе узгодженість між собою різних частин документу та наявність пояснень термінів, які входять до змісту деяких статей документу. Логічна схема Кодексу 1928 р. може бути представлена вигляді: питання управління → класифікація родовищ → права на гірництво та землю → взаємовідносини між користувачами → гірничий нагляд.

Розгляд даної схеми показує нелогічне розміщення розділу, пов'язаного з гірничим контролем, який необхідно було розташувати після блоку «Державне управління» з причини того, що органи гірничого нагляду входять до управлінських структур. Іншим недоліком правил логіки є відсутність в трьох кодифікованих актах змісту термінів, необхідних для розуміння тексту документів. Логічна схема Кодексу 1976 р. є більш детально розробленою з причини того, що охоплює послідовно такі питання: геологічного вивчення надр будівництва об'єктів, користування надрами, їх охорони, безпеки проведення робіт, державного обліку, нагляду, контролю, а також відповідальності за порушення законодавства про надра. Розгляд Кодексу 1994 р. та його редакції 2014 р. показує, що автори документу використали ту ж саму логічну схему, яка знайшла відображення в радянському кодексі.

III. Структурні правила полягають у тому, що кодифікований акт повинен бути систематизований, тобто включати до себе загальні питання, пов'язані з його прийняттям, а також недопущення дублювання різними частинами однакових питань. Так, до змісту Кодексу 1976 р. входила преамбула, в якій викладені мета та цілі, що ставляться перед кодифікованим актом, але в кодексах 1928 р. та 1994 р. преамбули були відсутні. Розгляд змісту кодифікованих актів показує відсутність дублювання одних розділів іншими, тобто кожна з частин документу присвячена вирішенню конкретних правових питань. Наприклад, в Кодексі 1976 р. та в Кодексі 1994 р. чітко розділені між собою питання безпеки робіт з користування надрами та їх охороною, хоча дані проблеми тісно взаємопов'язані. Наступною важливою вимогою цих правил є включення до змісту документу перехідних та прикінцевих положень, в яких перераховані нормативно-правові акти, що припиняють свою дію у зв'язку з прийняттям нового акту та встановлюють строк та порядок введення в дію. Дана вимога не була виконана авторами трьох кодексів, оскільки до їх змісту не увійшли перехідні та прикінцеві положення. Структурні правила включають до себе систематизоване викладення актового матеріалу. Наприклад, використання надр потребує наступних операцій: а) геологічне вивчення; б) розвідка; в) виділення земельної ділянки; г) проведення гірничих робіт; д) забезпечення безпеки їх проведення; е) охорона надр; є) державний облік, нагляд, контроль; ж) відповідальність за порушення законодавства. Виходячи з даної схеми систематизації матеріалу, необхідно вказати, що Кодекс 1928 р. не відповідав даним вимогам та суттєво відрізнявся від кодексів 1976 р. та 1994 р., які повністю охоплювали ланцюг проведення гірничих робіт з надродобування.

IV. Мовні правила забезпечують у нормативно-правовому акті точність, ясність, зрозумілість змісту. До їх числа відносяться відсутність подвійного сенсу, невикористання в тексті різних складних конструкцій, а також дісприкетних і дісприслівних зворотів. У даних кодифікованих актах не додержане мовне правило з причини

наявності великих речень, складних конструкцій, зворотів. Так, недосконалість тексту, тобто невідповідність мовних правил можна дослідити на прикладі ст. 88 Кодексу 1928 р., до якої входить речення, яке має 455 зн., ст. 95 Кодексу 1976 р., яка включає речення з 663 зн. та ст. 11 Кодексу 1994 р., в якій одне речення має 562 зн.

V. Формальні правила включають до себе положення стосовно того, що ці кодифіковані акти повинні мати назву, яка є його ідентифікатором, та реквізити, які включають вид документу, дату прийняття, реєстраційний номер. З точки зору виконання даних правил необхідно вказати, що назва «Гірничий Кодекс УСРР 1928 р.» не відповідає змісту даного акту з причини наявності в ньому посилань на питання, пов'язані з використанням надр. На відміну від нього, Кодекс 1976 р. та Кодекс 1994 р. мають назви, які є чіткими ідентифікаторами даних актів.

Важливим елементом у дослідженні юридичної техніки нормативно-правових актів є система кількісних показників, запропонована О.Л. Копиленком та Б.В. Кіндюком, що ґрунтується на розрахунках таких характеристик, як загальна сума знаків нормативно-правового акту – Σx , їх кількість у розділах, главах, статтях – N в абсолютних і відносних величинах (%), розподілення матеріалу по розділах та виділення тих питань, яким законодавець приділив найбільшу увагу. Цінність даної системи полягає в можливості перейти від описових до кількісних методів дослідження нормативно-правових актів. Проведені розрахунки показали, що Кодекс 1928 р. [2] мав чотирьохрівневу структуру «Кодекс – Поділ (Розділ) – Глава – Стаття», який складався із семи поділів, двох глав, 142 статей та мав 55032 зн. (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісні показники Гірничого кодексу УСРР 1928 р.

Поділ	Глави	Статті	Загальна кількість знаків	%
I. Засади	–	9	1870	3,4
II. Про установи, що відають надрами	–	4	2912	5,3
III. Класифікація родовищ корисних копалин	–	5	2830	5,1
IV. Порядок набування права на гірництво	2	84	34200	62,1
V. Про дільниці поверхні, потрібні для гірництва	–	23	7610	13,8
VI. Взаємини між сусідніми гірничопромисловцями	–	7	2210	4,1
VII. Про гірничий нагляд	–	10	3400	6,2

Розгляд проведених розрахунків показує, що найбільша кількість знаків припадає на Поділ IV «Порядок набування права на гірництво», який має дві глави, найбільшу кількість статей – 84 та складався з 34200 зн. чи 62,1% від загального обсягу матеріалу. На другому місці знаходиться Поділ V «Про дільниці поверхні, потрібні для гірництва», в якому міститься 7610 зн. чи 13,7% та 23 статті (табл. 1). Найменшим за обсягом є Поділ I «Засади», який складався з 9 статей та має 1870 зн. чи 3,4% від загальної кількості матеріалу. Питання, пов'язані з відповідальністю за порушення гірничого законодавства, регламентувалися Поділом VII «Про гірничий нагляд», який мав десять статей та 3400 зн. чи 6,2% від загальної кількості матеріалу. Таким чином, коефіцієнт ексцентриситету, тобто відношення найвищої кількості статей до найменшої – $84/4$ – складає 21. Коливання загальної кількості знаків підпорядковується таким самим закономірностям, тобто найбільша кількість знаків – 34200 – припадає на Поділ IV, а найменша кількість –

1870 – на Поділ I «Засади», а їх співвідношення складає 18,3. Розгляд отриманих результатів показує значну нерівномірність розподілення матеріалу у Кодексі 1928 р. з причини того, що у п'яти главах загальна кількість знаків складає менше, ніж 6,2% (табл. 1).

Наступним кодифікованим актом, який регламентував правовідносини в сфері використання та охорони надр, є Кодекс Української РСР про надра 1976 р. [3] який мав чотирьохрівневу структуру «Кодекс – Розділ – Глава – Стаття» та складався з одинадцяти розділів, п'яти глав, 108 статей загальним обсягом 66887 зн. (табл. 2).

Таблиця 2

Кількісні показники Кодексу УРСР про надра 1976 р.

Розділ	Глави	Статті	Загальна кількість знаків	%
I. Загальні положення	5	44	20987	31,4
II. Геологічне вивчення надр	–	7	4763	7,1
III. Проектування, будівництво і введення в експлуатацію підприємств по видобуванню корисних копалин і по переробці мінеральної сировини, а також підземних споруд, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин	–	4	4376	6,5
IV. Користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин	–	7	7603	11,4
V. Безпека робіт, зв'язаних з користуванням надрами	–	8	5158	7,7
VI. Охорона надр	–	9	5011	7,5
VII. Державний облік запасів і родовищ корисних копалин, а також ділянок надр, наданих у користування, не зв'язане з видобуванням корисних копалин	–	7	3303	4,9
VIII. Нагляд і контроль за використанням та охороною надр і веденням робіт по геологічному вивченню надр	–	9	6953	10,4
IX. Вирішення спорів з питань користування надрами	–	8	3829	5,7
X. Відповідальність за порушення законодавства про надра	–	4	2624	3,9
XI. Міжнародні відносини	–	1	517	0,7

Розгляд цих характеристик показує низький рівень юридичної техніки кодифікованого акту з причини поділу на глави лише у Розділі I «Загальні положення» та їх відсутності у всіх інших. Найбільша кількість статей – 44 – припадає на Розділ I, а найменша – на Розділ XI – одна стаття. Розрахунки кількості знаків показали, що найбільше їх число – 20987 зн. чи 31,3% припадає на Розділ I, а найменша – 517 зн. чи 0,7% – на Розділ XI, тобто ексцентриситет складає 40,6. В цілому, структура кодифікованого акту відрізняється нерівномірністю з причини значних коливань загальної кількості статей та кількості знаків, які припадають на конкретні розділи. Так, найбільша кількість статей – 44 – зосереджена в Розділі I, а в інших розділах їх кількість змінюється від чотирьох до дев'яти. Аналогічним чином, в дев'яти розділах документу відносна кількість знаків не перевищувала 11%. Юридична відповідальність за правопорушення проти таких

об'єктів регламентувалась у Розділі X, до змісту якого ввійшли ст.ст. 104–107, які мали 2624 зн. чи 3,9% від загальної кількості матеріалу. До числа правопорушень відносились самовільне користування надрами, порушення правил і вимог проведення робіт та інші порушення вимог раціонального використання надр, за що винні особи несли кримінальну, адміністративну чи іншу відповідальність згідно із законодавством Союзу РСР і Української РСР, а також підприємства, організації, установи і громадяни були зобов'язані відшкодувати збитки, завдані порушенням законодавства про надра.

III. В незалежній Україні 27 липня 1994 р. Верховна Рада затвердила Кодекс України про надра, який повинен був замінити радянський кодифікований акт [4]. Документ мав чотирьохрівневу структуру «Кодекс – Розділ – Глава – Стаття», складався з дев'яти розділів, шести глав, шестидесяти дев'яти статей при загальній кількості знаків 50774 (табл. 3).

Таблиця 3

Кількісні показники Кодексу України про надра 1994 р.

Розділ	Глави	Статті	Загальна кількість знаків	%
I. Загальні положення	4	36	22877	45
II. Геологічне вивчення надр	-	5	4034	7,9
III. Державний облік родовищ, запасів і проявів корисних копалин, а також ділянок надр, наданих у користування, не пов'язане з видобуванням корисних копалин	-	6	3003	5,9
IV. Проектування, будівництво і введення в експлуатацію гірничодобувних об'єктів, а також підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин	-	3	3775	11,4
V. Користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин	-	5	4959	9,8
VI. Охорона надр	-	4	3017	5,9
VII. Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанням та охороною	-	4	5213	10,2
VIII. Спори з питань користування надрами. Відповідальність за порушення законодавства про надра	2	4	3128	6,1
IX. Міжнародні відносини	-	2	640	1,2

Кодифікований акт багато в чому збігався з радянським актом за своєю структурою, змістом розділів, їх назвами, а також мав такі ж самі недоліки у вигляді того, що поділення на глави мали лише перший та восьмий розділи. Найбільша кількість статей, як і в радянському кодексі, припадала на Розділ I – 36, які мали 22877 зн., тобто даний розділ був найбільшим за обсягом. Другим за розміром був Розділ VII, який складався з чотирьох статей та 5213 зн. Найменша кількість знаків, як і в радянському кодексі, припадала на Розділ IX, який складався з трьох статей та мав 640 зн., тобто ексцентриситет складав 35,7. Юридична відповідальність регламентується у Главі 6, яка містила в собі три статті, що складають 2017 зн. чи 3,9% від їх загальної кількості. Згідно зі ст. 65, порушення законодавства про надра включає до себе самовільне користування надрами, порушення норм, правил і вимог щодо проведення робіт, які тягнуть за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову і кримінальну відповідальність згідно із

законодавством України. З точки зору О.О. Сурілової, в ефективності норм юридичної відповідальності важливе значення має п. 7 ст. 26, яка передбачає вилучення наданої у користування ділянки [5, с. 246]. Кількісні показники показують значну нерівномірність розподілення матеріалу з причини того, що шість розділів мають обсяг менше 10%, два розділи припадають в діапазон 10,2–11,4%. Розгляд Кодексу 1994 р. в редакції 2014 р. показує збільшення обсягу матеріалу до 70380 зн., тобто на 40% при збереженні загальної структури акту. При цьому суттєво збільшився Розділ I «Загальні положення» з 22877 зн. до 33814 зн., тобто на 47%.

Наступним етапом дослідження було проведення компаративного аналізу трьох нормативно-правових актів, яке показало, що загальна кількість знаків у Кодексі 1928 р. складає 55032 зн., Кодексі 1976 р. – 66887 зн., в Кодексі 1994 р. – 50774 зн., а в його редакції 2014 р. – 70380 зн.

З метою більш ґрунтовного дослідження юридичної техніки кодифікованих актів проводилось виділення пріоритетних напрямів правового регулювання, тобто тих, яким законодавець приділив найбільший обсяг матеріалу. Таке дослідження показало, що пріоритетним напрямком Кодексу 1928 р. був Поділ IV, в якому розглядалися питання порядку набування права на гірництво – 62,1% від загального обсягу матеріалу. У свою чергу, Кодекс 1976 р. приділяв більшу увагу Розділу I «Загальні положення», в якому розглядаються основні положення, компетенція Союзу РСР та УРСР у галузі регулювання гірничих відносин, державне управління в галузі використання і охорони надр, види користування надрами, обов'язки органів державного гірничого нагляду та ін. – 31,4%. (табл. 4).

Таблиця 4

Пріоритетні напрямки кодифікованих актів

Кодифіковані акти	Пріоритетні напрямки	%
Гірничий кодекс УСРР 1927 р.	IV. Порядок набування права на гірництво	62,1
	V. Про дільниці поверхні, потрібні для гірництва	13,8
Кодекс УРСР про надра 1976 р.	I. Загальні положення	31,4
	IV. Користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин	11,4
	VIII «Нагляд і контроль за використанням та охороною надр і веденням робіт по геологічному вивченню надр»	10,4
Кодекс України про надра 1994 р.	I. Загальні положення	45
	IV. Проектування, будівництво і введення в експлуатацію гірничодобувних об'єктів, а також підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин	11,4
	VII. Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанням та охороною	10,2
Кодекс України про надра 1994 р. в редакції 2014 р.	I. Загальні положення	48
	VII. Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанням та охороною	10,9
	V. Користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин	8

У незалежній Україні, як і в радянській період, пріоритетним напрямком нового Кодексу 1994 р. був так само Розділ I «Загальні положення», в якому зосереджена найбільша кількість актового матеріалу – 45%. Така ж сама тенденція залишається в його

редакції 2014 р., в якому пріоритетний напрямок присвячений Розділу I «Загальні положення» – 48% від загальної кількості матеріалу (табл. 4).

За результатами проведеної роботи можна зробити наступні **висновки**.

I. Порівняння загальної кількості знаків в кодифікованих актах радянської та незалежної України, присвячених використанню та охороні надр, показує, що найбільша кількість знаків припадає на останню редакцію Кодексу 1994 р. – 70380 зн., який перевищує обсяг матеріалу Кодексу 1994 р. майже на 40%.

II. Пріоритетним напрямком Кодексу 1928 р. був Поділ (Розділ), присвячений виділенню земельних ділянок для гірництва, який складав майже 62,1% від загальної кількості матеріалу. У Кодексі 1976 р. пріоритетним напрямком був Розділ I «Загальні положення», який мав 20987 зн. чи 31,3% від загальної кількості матеріалу.

III. Прийнятий в незалежній Україні Кодекс про надра 1994 р. визнавав пріоритетним напрямком також Розділ I «Загальні положення», який складався з 22877 зн. чи 45% матеріалу; аналогічним чином редакція документа 2014 р. також визнавала цей розділ пріоритетним з причини того, що до нього входило 33814 зн. чи 48% матеріалу.

IV. Юридична техніка кодифікованих актів, прийнятих в часи існування УСРР, УРСР та незалежної України, відрізнялась наявністю таких недоліків, як відсутність поділення не всіх розділів на глави та відсутність преамбули, яка входила лише до складу Кодексу 1976 р., а також значною нерівномірністю розподілення матеріалу всередині актів, з яких найбільший показник – ексцентриситет дорівнює 40,6% у Кодексі 1976 р.

Список використаних джерел:

1. Козьяков Д. І. Правове регулювання організації та діяльності органів гірничого нагляду України у 20-30 рр. XX ст.: історико правовий аспект // Право і суспільство. – 2014. – № 4. – С. 150–157.

2. Про затвердження Гірничого кодексу УСРР : постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 01.08.1928 // ЗУ УСРР. – 1928. – № 22. – Ст. 192.

3. Кодекс про надра УРСР : від 25.06.1976 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1976. – додаток до № 27. – Ст. 225.

4. Про надра: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 36, ст. 340

5. Сурілова О. О. Державне управління використанням і охороною надр України: Монографія. – Львів: Галицька видавнича спілка. – 2014. – 342 с.

ФЕДЧИШИН Д. В.,
аспірант кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.414(477)

ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ТА РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ ГРОМАДСЬКОЇ ЗАБУДОВИ

У статті розглянуто проблеми охорони й раціонального використання земель громадської забудови. Надано визначення понять «охорона земель громадської забудови» та «раціональне використання земель громадської забудови», наведено їх особливості, проаналізовано погляди провідних науковців щодо цієї проблематики. У сучасних умовах розвитку населених пунктів та містобудування в Україні ця проблема стає все більш актуальною. Стаття розрахована на широке коло читачів.

Ключові слова: *земельне право, земля, охорона земель, раціональне використання земель, землі громадської забудови.*

В статье рассмотрены проблемы охраны и рационального использования земель общественной застройки. Даны определения понятий «охрана земель общественной застройки» и «рациональное использование земель общественной застройки», приведены их особенности, проанализированы точки зрения ведущих ученых по этой проблематике. В современных условиях развития населенных пунктов и градостроительства в Украине эта проблема становится все более актуальной. Статья рассчитана на широкий круг читателей.

Ключевые слова: *земельное право, земля, охрана земель, рациональное использование земель, земли общественной застройки.*

The article deals with the problem of protection and rational use of lands of public buildings. The definitions of «protection of lands of public buildings» and «rational use of lands of public buildings» are provided, their characteristics is given, the points of view of the leading scholars on the subject are analyzed. In modern conditions of development of settlements and urban planning in Ukraine this problem becomes more urgent. The article is intended for wide circle of readers.

Key words: *land law, land, protection of lands, rational use of lands, lands of public buildings.*

Вступ. Відповідно до положень Конституції України (ст. 14) земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [1]. Аналогічне положення міститься й у ст. 1 Земельного кодексу України (далі – ЗК України), у ст. 3 Закону України «Про охорону земель». З урахуванням того, що в жодному із цих нормативно-правових актів не визначено будь-яких інших об'єктів у якості основного національного багатства, можна зробити висновок про те, що земля має пріоритет щодо всіх інших складових національного багатства.

Власники земельних ділянок та землекористувачі наділені широкими правами щодо здійснюваної ними діяльності на належних їм на відповідних титулах землях. Проте ст. 41 Конституції України закріплює положення, що така діяльність не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Виконання зазначених обов'язків передбачене й Земельним кодексом (ст. ст. 91 та 96). Забезпечення реалізації названих норм відбувається шляхом впровадження правових механізмів охорони земель під час їх використання.

Постановка завдання. Охорона всіх земель, у тому числі земель громадської забудови, набуває надзвичайно важливого значення сьогодні. Без належного, ефективного, раціонального економічного використання, охорони земель на сучасному етапі можливо вбачається загроза національній безпеці держави, що потребує неослабної уваги органів державної влади та місцевого самоврядування. У цьому контексті особливої уваги потребує необхідність правового забезпечення реалізації Конституцією України принципів засад щодо земель у межах населених пунктів, а особливо земель громадської забудови. Саме тому вважаємо за необхідне з'ясувати зміст понять «охорона земель громадської забудови» та «раціональне використання земель громадської забудови».

Результати дослідження. У науковій літературі окремим проблемам охорони земель присвячено чимало праць. Про це свідчать наукові праці таких учених-фахівців, як Г.О. Аксеньюк, В.І. Андрейцев, О.А. Вівчаренко, Ю.О. Вовк, П.Ф. Кулинич, В.Л. Мунтян, Н.І. Титова, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та інші.

Однак такі дослідження мають загальний характер, оскільки стосуються охорони земель усіх категорій і видів. Слід відзначити, що в науці земельного права відсутні комплексні наукові дослідження у сфері правового забезпечення охорони земель громадської забудови.

На думку Г.О. Аксеньюка, охорона земель – система юридичних заходів, спрямованих на збереження, відновлення й покращення сприятливого якісного стану поверхні земної кулі в межах території держави. Автор зводить коло заходів до збереження, відновлення та покращення стану земель. Крім того, він розуміє збереження землі не як її недоторканість, а наголошує на тому, що користування землею повинно бути здійснене такими способами та прийомами, за яких не настає погіршення якісного стану земельних площ. Що ж до відновлення, то, на його думку, до нього належать заходи з рекультивувати земель, а покращення стану земель забезпечують заходи меліоративного характеру, у результаті яких підвищується цінність землі [3, с. 287].

Т.К. Оверковська під час дослідження поняття «правова охорона земель від забруднення та псування» звертає увагу на те, що в Україні існують доктринальні й легальні дефініції поняття «правова охорона земель». До перших належать дефініції, розроблені науковцями-земельниками, у свою чергу до других вона відносить визначення, які містяться в нормативно-правових актах, зокрема в Законі України «Про охорону земель» [4, с. 8].

Серед доктринальних можна навести дефініцію, надану В.Л. Мунтяном, який під правовою охороною земель розумів систему правових норм, які містять приписи, спрямовані на збереження земель, відновлення й підвищення їх родючості, що здійснюється з метою раціонального використання землі в інтересах підвищення добробуту людей [5, с. 117].

В.І. Андрейцев вважає, що охорона земель здійснюється на основі комплексного підходу до угідь як до складних природних утворень (екосистем) з урахуванням цілей і характеру їх використання, зональних і територіальних особливостей тощо. Також науковець надає поняття правової охорони земель, розглядаючи її як комплекс ґрунтозахисних, організаційних, економічних, нормативно-технічних і державно-правових засобів, спрямованих на збереження й відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпечення екологічної безпеки довкілля [6, с. 277].

Слід зауважити, що наведені визначення свідчать про те, що мова йде здебільшого про охорону земель сільськогосподарського призначення.

В основу легального визначення охорони земель покладено перелік заходів, які її забезпечують. Так, відповідно до ст. 162 ЗК України, ст. 1 Закону України «Про охорону земель» охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення [2].

Однак слід зауважити, що таке визначення не дає повного уявлення про охорону земель різних категорій і за своїм спрямуванням зорієнтоване насамперед на охорону земель сільськогосподарського призначення, при цьому визначаючи правові засади охорони земель інших категорій досить поверхово.

Використання ж земель громадської забудови не пов'язане із сільськогосподарським виробництвом. Ці землі використовуються як просторово-територіальний базис для розміщення громадських будівель і споруд, а тому й поняття охорони цих земель необхідно розглядати крізь призму їх несільськогосподарського використання. Різна роль земель в окремих галузях народного господарства зумовлює особливості їх правового режиму, а це у свою чергу зумовлює специфіку охорони таких земель.

Як уже зазначалося, землі громадської забудови не виступають основою забезпечення продовольчої безпеки країни, їх використання не передбачає підвищення родючості, внесення мінеральних добрив, меліорацію тощо. Тому багато природоохоронних заходів, актуальних для земель сільськогосподарського призначення, для земель громадської забудови є не актуальними або просто не потрібними, наприклад, меліорація.

Правова охорона земель громадської забудови має здійснюватися за двома основними напрямками: правова охорона земель громадської забудови як просторового територіального базису; забезпечення раціонального використання цих земель, а також захист їх від негативних (шкідливих) впливів із метою збереження, відновлення й поліпшення земельних ресурсів.

Розглядаючи поняття «охорона земель», не можна обійти увагою проблему співвідношення понять «охорона земель» та «раціональне використання земель».

Проблема раціонального землекористування є особливо складною для України, яка завдяки своєму географічному положенню й природно-кліматичним умовам багата унікальними сільськогосподарськими угіддями, землями рекреаційного призначення, територіями, які інтенсивно використовуються всіма галузями народного господарства. Пошуки територій для громадського будівництва ускладнюються також нераціональною діяльністю промислових та інших підприємств. Стан земельних ресурсів, їх раціональне використання в містах вимагає ефективного регулювання [7, с. 21].

Відповідно до ст. 48 Закону України «Про охорону земель» територіальний розвиток житлової та громадської забудови в межах населених пунктів здійснюються з урахуванням вимог раціонального використання земель [8].

ЗК України називає принципом земельного законодавства «забезпечення раціонального використання та охорони земель» (ст. 5). Деякі інші закони України також використовують поняття «раціональне використання земель» (ст. 2 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», ст. 13 Закону України «Про меліорацію земель» та інші). Легального визначення цього поняття законодавство України не містить. Однак розгляду поняття «раціональне використання земель» присвячено багато уваги в теорії земельного права.

М.І. Краснов під час розгляду раціонального використання земель зазначав, що раціональне використання землі передбачає насамперед забезпечення використання найменшої кількості землі з найбільшим ефектом у досягненні цілей, для здійснення яких встановлено землекористування. Він наголошував на тому, що раціональне використання земель – це досягнення максимального ефекту під час здійснення цілей землекористування. При цьому науковець розглядає раціональне використання земель насамперед як економічну категорію та зазначає, що поза економічними відносинами, поза економічними інтересами раціональне використання землі не має самостійного значення, і сутність усіх інших аспектів раціонального використання землі має місце в економіці [9, с. 14].

Г.О. Аксеньюнок, у цілому погоджуючись із позицією М.І. Краснова, говорив про необхідність її уточнення й розуміння раціонального використання земель як встановлення такого правового режиму окремих категорій земель, який відповідав би їх основному господарському призначенню та забезпечував належне їх використання. Крім цього, автор вказував, що принцип раціонального використання міських земель припускає такі планування й забудову цих земель, які забезпечували б розумне в економічних, географічних, естетичних та інших відносинах використання міських земель із найбільшою зручністю для населення [10, с. 12–13].

Б.В. Єрофєєв, розглядаючи питання раціонального використання земель міст, зазначав, що проблема раціонального використання земель міст за своїм змістом постійно змінюється залежно від планувально-архітектурних особливостей та нових вимог, що виникли у зв'язку із соціальним прогресом і науково-технічною революцією. При цьому автор звертав увагу на те, що особлива складність під час формулювання поняття раціонального використання земель міст полягає в тому, що до складу цих земель входять різноманітні за своїм правовим режимом види земель. Під раціональним використанням земель міст автор розумів ефективне використання всіх їх видів у цілому та кожного зокрема відповідно до основного цільового призначення та встановлення правильного кількісного та якісного співвідношення між цими видами [11, с. 55–56].

Розглядаючи раціональне використання земель громадської забудови, необхідно зазначити, що воно має на меті не лише забезпечення найвигідніших економічних інтересів, а й реалізацію комплексу взаємопов'язаних завдань, спрямованих на розвиток населених пунктів, у тому числі створення сприятливого навколишнього середовища для проживання населення, охорону навколишнього середовища, збереження історико-культурного надбання, розвиток транспортної та інженерної інфраструктури.

Раціональне використання земель громадської забудови полягає в такому їх плануванні й забудові, коли мінімальна за розміром земельна ділянка дає максимальний ефект під час будівництва й подальшої експлуатації будівель і споруд. Конкретизуючи вимоги раціонального використання земель громадської забудови, можна стверджувати, що його ефективність забезпечується сукупністю норм, які регулюють висоту етажності будови, щільність забудови та інші вимоги. Дотримання цих вимог впливає на те, щоб розміщення будівель, споруд та їх експлуатація вимагали мінімальної за розміром земельної ділянки за максимального ефекту в досягненні поставлених цілей.

У науковій літературі за останні роки сформувалось три принципові підходи до співвідношення понять «охорона» та «раціональне використання». На думку однієї групи авторів, раціональне використання та охорона земель являють собою самостійні групи суспільних відносин, тобто це різні явища у сфері взаємодії суспільства й природи. Так, Я.З. Гаєцька-Колотило вважає, що раціональне використання та охорона – це різні проблеми земельного законодавства, хоча й тісно пов'язані. Жодна з них не є частиною іншої, тому використання земель не може входити до визначення охорони земель, і навпаки [12, с. 136].

Друга група авторів підтримує думку, що раціональне землекористування включає також охорону землі в процесі її використання. Тобто землекористування є раціональ-

ним під час виконання власниками та землекористувачами комплексу заходів з охорони землі. Так, В.Н. Харьков наголошує, що під раціональним використанням земель слід розуміти ефективне, цільове використання земель, здійснюване з дотриманням публічних інтересів, з урахуванням екологічних зв'язків у навколишньому природному середовищі та у взаємодії з охороною землі як основи життєдіяльності людини [13, с. 37].

Третя група авторів вважає, що поняття «правова охорона земель» має повне право на існування, однак вживатися воно повинне в тих випадках, коли мова йде про невикористовувані земельні ділянки. У тих же випадках, коли ми маємо справу із земельними ділянками, які використовуються як засоби сільськогосподарського виробництва, доцільно, на їх думку, обмежитися терміном «раціональне використання земель» [14, с. 141].

Таким чином, у юридичній науці поняття «раціональне використання земель» та «охорона земель» розуміються в одному контексті, що обумовлює необхідність чіткого виявлення їх співвідношення. Уявляється, що охорону земель не можна зводити лише до її недоторканності. Навпаки, вона поєднується з інтенсивним використанням земельних ресурсів та є необхідною умовою їх тривалого й ефективного використання.

Вважаємо, що охорона земель будь-якої категорії та її раціональне використання тісно взаємопов'язані, взаємозумовлені, оскільки відображають дві форми взаємодії суспільства й природи: природокористування та охорону природи. Коли ми говоримо про раціональне використання земель громадської забудови, то припускаємо дотримання екологічних, містобудівних та інших вимог у процесі використання земельних ділянок. У цьому випадку не виникає необхідності в застосуванні заходів з охорони земель, отже, у певному сенсі вимоги раціонального використання та охорони земель співпадають. Однак у випадку, якщо передбачені законодавством вимоги в процесі експлуатації земель не дотримуються, відбувається погіршення якості земель і, відповідно, навколишнього середовища міст. Тоді заходи з охорони земель будуть націлені на забезпечення дотримання власниками та землекористувачами встановлених законодавством норм і правил з охорони земель.

Охорона й раціональне використання земель розрізняються також за рядом інших вимог. Наприклад, самовільне будівництво не обов'язково справляє негативний вплив на стан довкілля міського чи сільського населеного пункту. Водночас самовільне будівництво суперечить земельному й містобудівному законодавству, що передбачає ведення містобудівних регламентів, певні параметри й види забудови, а також порядок отримання дозволу на будівництво.

Висновки. Під охороною земель громадської забудови слід розуміти сукупність передбачених нормами права організаційних, екологічних, економічних та інших заходів, спрямованих на підтримку й відновлення сприятливої для життя та здоров'я людини якості земель міст, селищ, сіл як складової й невід'ємної частини навколишнього середовища, що закріплюють необхідність їх раціонального використання як місця розміщення громадських, адміністративних, культурно-побутових та інших об'єктів в інтересах забезпечення розвитку населених пунктів і підвищення благополуччя їх населення.

У свою чергу під раціональним використанням земель громадської забудови слід розуміти діяльність із проектування, будівництва (реконструкції), введення в експлуатацію, експлуатації, а також виведення з експлуатації комунально-побутових та інших об'єктів громадського призначення в межах міст, селищ, сіл, здійснювані з дотриманням вимог містобудівної документації, інших нормативних приписів та думки населення з метою забезпечення сприятливої якості навколишнього середовища та сталого розвитку міст, селищ і сіл.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст. 2038.
3. Право землепользования в СССР и его виды / [Г.О. Аксененко, Г.С. Башмаков, Н.М. Бороданов и др.] ; под ред. Г.А. Аксененка, Н.И. Краснова. – М. : Юридическая литература, 1964. – 551 с.
4. Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Т.К. Оверковська. – К., 2008. – 16 с.
5. Мунтян В.Л. Правова охорона природи УРСР / В.Л. Мунтян. – К. : Вища школа, 1982. – 229 с.
6. Екологічне право. Особлива частина / за ред. В.І. Андрейцева. – К. : Істина, 2001. – 544 с.
7. Тібілова Л. Оптимізація цільового використання земельних ділянок у містах / Л. Тібілова // Вісник. – Львів, 2004. – № 7. – С. 34.
8. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 р // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349.
9. Краснов Н.И. Проблемы правового обеспечения рационального использования земли в СССР / Н.И. Краснов // Актуальные проблемы обеспечения рационального использования земли в СССР : тезисы докладов на научной конференции. – М. : ИГЛ АН СССР, 1968. – С. 13–17.
10. Аксененко Г.А. Обеспечение рационального использования земли / Г.А. Аксененко // Советское государство и право. – 1968. – № 10. – С. 12–19.
11. Ерофеев Б.В. Рациональное использование земель городов / Б.В. Ерофеев // Советское государство и право. – 1972. – № 1. – С. 54–61.
12. Гаєцька-Колотило Я.З. Окремі аспекти правової охорони земель в Україні / Я.З. Гаєцька-Колотило // Державний контроль за дотриманням земельного та екологічного законодавства: стан, проблеми та шляхи вдосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 червня 2008 р.). – К. : Юридична думка, 2009. – С. 135–138.
13. Харьков В.Н. Рациональное использование земельных ресурсов: понятие и правовое регулирование / В.Н. Харьков // Государство и право. – 2000. – № 9. – С. 28–37.
14. Ибрагимов К.Х. Правовой режим земель сельскохозяйственного назначения / К.Х. Ибрагимов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 397 с.

ЗМІСТ

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БАЩУК С. Г. ПРАВОВА АКТИВНІСТЬ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ.....	3
ГУБСЬКА А. В. ПРОКУРОРСЬКЕ РЕАГУВАННЯ НА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ.....	8
ГУСЕЙНОВ С. З. КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	14
ДОЛИНСЬКА М. С. РОЗВИТОК НОТАРІАТУ ТА НОТАРІАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УСРР ПРОТЯГОМ 1930–1941 РОКІВ.....	21
ДУДЧЕНКО О. С. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ВІДПОВІДНО ДО КОНСТИТУЦІЇ УСРР 1919 Р.....	27
ЗАБОКРИЦЬКИЙ І. І. ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРИРОДИ ОСНОВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	33
ЗАДОРОЖНІЙ О. В., ХМЕЛЬОВА І. Є. ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ.....	40
КІНДЮК К. Б. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. М. ГЕРНЕТА.....	46
КРАВЧУК В. М. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ.....	53
<i>ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС</i>	
БАЖАНОВ В. О. ДОГОВІР ПРО СТВОРЕННЯ ЗА ЗАМОВЛЕННЯМ І ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	62
БЛІНОВА Г. О. ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ.....	68
ГУБАРЄВ С. В. ОХОРОНА САДИБИ ЯК ОБ'ЄКТА ПРАВА ВЛАСНОСТІ.....	75
ГУСЬ А. В. ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕМЕНТНОГО СКЛАДУ НЕМАТЕРІАЛЬНИХ АКТИВІВ У СКЛАДІ МАЙНА ДВНЗ.....	80
ДУДНИК Д. В. РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ СУСПІЛЬНИХ ПОТРЕБ ЧИ З МОТИВІВ СУСПІЛЬНОЇ НЕОБХІДНОСТІ.....	87

ІВАНЮТА Н. В. МОНІТОРИНГ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ.....	94
ПУНДА О. О. ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРИРОДНЕ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ.....	100
СИНЄГУБОВ О. В. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДІТЕЙ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ НА ПІДСТАВІ СТВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЇХНЬОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ, ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	105
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
ГИРЕНКО І. В. ПРОБЛЕМИ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ КОНВЕНЦІЇ ПРО МІЖНАРОДНУ ТОРГІВЛЮ ВИДАМИ ДИКОЇ ФАУНИ І ФЛОРИ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІД ЗАГРОЗОЮ ЗНИКНЕННЯ (СІТЕС), У РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА.....	113
ГУЩИН О. О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МИРОТВОРЧОГО КОНТИНГЕНТУ ТА МИРОТВОРЧОГО ПЕРСОНАЛУ УКРАЇНИ.....	118
ДЕМБІЦЬКА С. Л. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ З'ЯСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СТЯГНЕННЯ.....	125
КУЗНЕЦОВА М. Ю. РЕАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ОБРОБКИ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ.....	131
ЛАВРИНЕНКО О. О. ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ПРОФІЛАКТИКИ ХВОРОБ.....	140
ПОТІП М. М., ЄМЕЦЬ Л. О. ЩОДО ДІЄВОСТІ МЕХАНІЗМУ РОЗМЕЖУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	146
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО ПРАВА	
КОЙЧЕВА О. С. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС РАХУНКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ.....	151
ЛАТИШЕВА В. В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСУВАННЯ РОЗВИТКУ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СЕЛА.....	158

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА,
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**

АВАДАНИ В. А. СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ЩОДО ПРОЯВІВ ЖОРСТОКОСТІ.....	164
БАБЕНКО А. М. ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗЛОЧИННОСТІ В РОБОТАХ УЧЕНИХ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	169
ДАВИДЕНКО С. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОЛОЖЕННЯ ПОТЕРПІЛОГО ПРИ ВІДМОВІ ПРОКУРОРА ВІД ПІДТРИМАННЯ ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ В СУДІ.....	176
КАРПЕНКО І. М. СПЕЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ СПІВУЧАСТІ В ЗЛОЧИНІ: ОСНОВНИЙ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ТА ОБСЯГ.....	182
КУСПИСЬ Б. А. МЕТА ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ ТА ДОКУМЕНТІВ ЯК ЗАХОДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	189
КУЦКІР Г. М. ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ АРЕШТУ МАЙНА ЯК СПОСОБУ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	194
МІНЯЙЛО Н. Є. ПОШУК ШЛЯХІВ ПРОТИДІ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ.....	199
НЕДІЛЬКО В. Г. РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДО ВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ В ХVII – ХІХ СТОЛІТТЯХ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	204
ОРЛОВСЬКИЙ Р. С. ФОРМИ СПІВУЧАСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	210
ОРОБЕЦЬ К. М. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННЕ ЗАЙНЯТТЯ РИБНИМ, ЗВІРИНИМ АБО ІНШИМ ВОДНИМ ДОБУВНИМ ПРОМИСЛОМ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.....	217
ТЕСЛЮК І. О. СУТНІСТЬ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ.....	222
ТІТКО А. А. ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯНИНА ПІД ЧАС ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ У ВЧИНЕННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	227

ТКАЧЕНКО А. В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ЗА СТАТТЕЮ 392 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	231
ЧАПЛИНСЬКА Ю. А. НАУКОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ.....	237
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО	
ЗОЛОТАРЬОВА Д. М. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ТИМЧАСОВОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК.....	243
КАЧУРІНЕР В. Л. ПРИНЦИПИ ТА ПРАВОВІ ВАЖЕЛІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	247
КОВАЧ Д. Л. СУТНІСТЬ ПІДСТАВ І УМОВ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ГРОМАДЯН НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ.....	253
ЛЮБЧИЧ А. М. ФУНКЦІЇ ПРОЦЕДУРНИХ НОРМ АГРАРНОГО ПРАВА.....	258
МИХАЙЛЕНКО Д. О., ВІХРОВ В. В. ЩОДО ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	264
ПАТЛАЧУК О. В. ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НАДРА.....	272
ФЕДЧИШИН Д. В. ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ТА РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ ГРОМАДСЬКОЇ ЗАБУДОВИ.....	280

ПРАВО 6-1 • 2014
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 20.08.2014 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 24,94. Ум. друк. арк. 33,71. Наклад 120 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпропетровськ, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42